

Əbülfəz Rəcəbli

**QƏDİM TÜRK YAZISI
ABİDƏLƏRİNİN DİLİ**

II

*Universitetlərin filologiya
fakültələri üçün dərs vəsaiti*

BAKİ – NURLAN - 2006

3734

317-01-4
Q12

Elmi redaktoru: **E.İ.Əzizov**
filologiya elmləri doktoru,
professor

Rəyçilər: **M.D.Novruzov**
filologiya elmləri doktoru, dosent

İ.D.Vəliyev
filologiya elmləri namizədi, dosent

Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II hissə. Bakı, Nurlan, 2006, 480 s.

«Qədim türk yazısı abidələrinin dili» adlı əsərdə göytürk və qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış kitabələrin dili araşdırılır. Kitabda bu abidələrin öyrənilməsi tarixi, onların dilinin fonetik quruluşu, leksikası məsələləri, morfoloji və sintaktik quruluşu araşdırılır. Kitabın sonunda qədim türk yazısı kitabələrindən mətnlər və bu mətnlərə aid qədim türkcə - azərbaycanca lüğət təqdim edilir.

Kitab universitetlərin filologiya fakültələrinin tələbələri, magistrlər, aspirantlar, dilçilər və qədim türk dilləri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

R $\frac{4602000000 - 432}{N - 098 - 2006}$ Qrifli nəşr

© Ə.Rəcəbli, 2006

S İ N T A K S İ S

«Sintaksis» yunan dilindən alınmış sözdür, «birləşmə», «tərtibat» deməkdir. Dilçilikdə qrammatikanın söz birləşmələri və cümlələrdən bəhs edən sahəsi bu terminlə adlandırılır. Sintaksis sözlərin söz birləşmələri və cümlələr kimi birləşməsi qaydalarını öyrənir. Buradan da sintaksisin iki bəhsi meydana çıxır: söz birləşmələri və cümlə.

Sintaksis sözlərin hər cür birləşməsini yox, təkcə müəyyən qaydalar üzrə birləşməsini öyrənir. Məsələn, bəzən iki və ya daha çox söz birləşir. Sözlər müstəqil vurğularını itirir, tam birikir və bir məfhum ifadə edir. Sözlərin belə birləşməsi mürəkkəb söz yaradır; mürəkkəb sözlər sintaksisin tədqiqat obyektinə daxil olmur, onları dilçiliyin söz yaradıcılığı (bəzən morfolojiya, bəzən də leksika) bəhsində öyrənirlər. Elə hallar olur ki, birləşən sözlərin biri, yaxud hər ikisi öz leksik-semantik mənasını itirir və ya dəyişir, məcazi mənada işlənir, lakin sözlər tam birikmir. Bu məqamda da birləşən sözlər bir sözün mənasına uyğun mənə, bir məfhum ifadə edir, lakin bir sözə çevrilmir. Sözlərin bu cür birləşməsi də sintaksisin söz birləşmələri bəhsində araşdırılır; sözlərin belə birləşmələrini dilçiliyin frazeologiya bəhsində öyrənirlər. Sintaksis sözlərin elə birləşmələrini öyrənir ki, birləşən sözlərin müstəqil leksik-semantik mənası olsun, bu sözlər birləşmə daxilində də öz əvvəlki leksik-semantik mənalarını qorusun və nəhayət, birləşən sözlər arasında müəyyən qrammatik, daha doğrusu, sintaktik əlaqə mövcud olsun. Buna görə də qrammatikanın sintaksis hissəsində söz birləşmələri və cümlə bəhsləri araşdırılmazdan əvvəl sözlər arasında mövcud olan sintaktik əlaqələr öyrənilir.

Söz birləşməsi hələ nitq – insan dili demək deyildir. Ünsiyyətin, nitqin, insan dilinin ən kiçik vahidi cümlədir.¹

¹ Dilçilik ədəbiyyatında cümlə ən böyük dil vahidi adlandırılır. Burada cümlə ən kiçik ünsiyyət, nitq, insan dili vahidi adlandırıldı. Bununla fonemin ən kiçik dil vahidi olması inkar edilmir. Lakin ünsiyyət üçün fonem ən kiçik dil vahidi kimi götürülə bilməz. Ünsiyyətin ən kiçik vahidi cümlədir; böyümək istiqamətində cümlədən sonra fraza (ibarə), fəvqəlfraza (fəvqəlibarə), söyləmə və mətn gəlir.

Həcminə görə cümlə söz birləşməsindən böyük də, kiçik də, bir leksik-semantik mənalı sözdən də, leksik-semantik mənası olmayan sözdən də, hətta bir fonemdən də ibarət ola bilər. Buna görə də cümləyə verilən klassik tərif – bitmiş bir fikri ifadə edən bir sözə və ya bir neçə sözün birləşməsinə cümlə deyilir – bütün hallarda, bütün dövrlərdə, bütün dillərdə öz gücünü saxlayır.

Sintaksisin ikinci bölməsi sözlərin birləşib cümlə yaratması qaydalarını, cümlənin müxtəlif baxımdan (intonasiya, bitkinlik, modallıq, cümlə üzvlərinin iştirakı, sadəlik, mürəkkəbliik və s.) tiplərini, cümlə üzvləri və onlar arasındakı əlaqə və münasibətləri və bir sıra digər məsələləri öyrənir. İstər sözlərin birləşib cümlə əmələ gətirməsində, istərsə cümlə üzvləri arasındakı münasibətlərdə, istərsə də mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı münasibətlərin yaranmasında sintaktik əlaqələr mühüm rol oynayır. Belə çıxır ki, bir tərəfdən, söz birləşmələrini təşkil edən sözlər arasında, digər tərəfdən, cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında təzahür edən müxtəlif münasibətləri araşdırmaq üçün ilk növbədə sintaktik əlaqələri öyrənmək lazımdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dili zəngin qrammatik quruluşa malikdir. Mürəkkəb cümlə məsələsini istisna etsək, qədim türk yazısı abidələrinin dilinin sintaksisi öz inkişafına görə müasir türk dillərindən heç də zəif deyildir. Bu dildə zəngin ismi və fəli söz birləşmələri işlənmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən söz birləşmələrini, xüsusən təyini söz birləşmələrini müasir türk dillərinin eyni tipli söz birləşmələri ilə müqayisə etdikdə qədim türk yazısı abidələrinin dilində, üçüncü növ təyini söz birləşmələrini çıxsaq, az qala, indiki türk dillərindəki kimi zəngin söz birləşmələrinin işlənməsinə təəccüb edərsən. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən təyini söz birləşmələri ifadə vasitələri və məna çalarları baxımından indiki türk dillərinin çoxundan (bəlkə də əksəriyyətindən) daha zəngin və rəngarəngdir. Qədim türk yazısı abidələri dilinin sintaksisinin bu qədər yüksək inkişafı onu göstərir ki, qədim türk qəbilələrinin dili həmin dövr üçün

min illər boyu formalaşma prosesi keçirmiş və həmin dövrdə sintaktik quruluşca zəngin bir dil şəklində təzahür etmişdir.

X FƏSİL

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR

Sözlərin birləşməsi və cümlə əmələ gətirməsi üçün onların arasında müəyyən əlaqələr olmalıdır. Adətən, sözlər arasındakı bu əlaqələri iki tipə ayırırlar: 1) daxili, yaxud məna əlaqəsi; 2) xarici (formal), yaxud qrammatik (sintaktik) əlaqə.

Sözlər arasındakı məna əlaqələri təbiətdə mövcud olan obyektiv əlaqələrdir. Bu əlaqələr əşyalar, yaxud əşya və hadisələr arasındakı obyektiv münasibətləri göstərir. Əşyalar, yaxud hadisələr arasında münasibətlər rəngarəng olduğu üçün sözlər arasındakı məna əlaqələri də müxtəlif və rəngarəngdir. Əşyalar və hadisələr arasında əlamət, kəmiyyət, zaman, istiqamət, səbəb, məqsəd, tam – hissə və s. məna əlaqələri mövcuddur. Həmin məna əlaqələri sözlərlə ifadə edildiyi üçün onlar əşya və hadisələrin adları olan sözlər arasında da təzahür edir. Əşya və hadisələr arasındakı belə obyektiv məna əlaqələrinin sözlər arasında baş verən təzahürünü iki tipə ayırırlar: 1) predikativ əlaqələr; 2) qeyri-predikativ əlaqələr.

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində predikativ əlaqə mübtəda və xəbər arasındakı əlaqəni bildirir. Predikativ əlaqə fəlin şəkil, zaman və şəxs kateqoriyalarında, adların xəbərlilik, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarında təzahür edir. Elə buradaca qeyd edilməlidir ki, adlar arasındakı predikativ əlaqə üçüncü şəxsdə (həm təkdə, həm də cəmdə) formal əlamətlərə malik deyildir (qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlar arasında predikativ əlaqə çox az işlənir); *ol amı ağı yok* (KT c 3) «İndi iğtişay yoxdur»; *iltə burç yok* (KT c 3) «Cəldə dərd yoxdur». Nadir hallarda üçüncü şəxs təkdə şəxs əvəzliyi şəxs şəkilçisi kimi çıxış edir; məsələn: *Bilgə Toçukuk ağı ol* (T 34) «Müdrək Tonyukuk hiyləgərdir». *Edgü ol* (IB 5) «Yaxşıdır». *Yab拉克 ol* (IB 13) «Pisdir».

2. Qeyri-predikativ əlaqədə sözlər arasında xəbərlilik münasibəti olmur. Sözlər arasında qeyri-predikativ əlaqənin üç tipi məlumdur:

a) Obyektiv əlaqə – buna bəzən tamamlıq əlaqəsi də deyilir. Obyekt əlaqəsində təyinedici söz tamamlıq olur və təyin etdiyi sözün obyektini bildirir; məsələn: *taş tokı* (KT c 13) «daş toxu», *taşka ur* (KT c 11) «daşı vur», *ağı bir* (KT c 7) «hədiyyə ver», *balbal tik* (KT § 25) «balbal qoy», *ilin al* (KT § 36) «elini al» və s.

b) Atributiv əlaqə – buna təyini əlaqə də deyilir. Bu əlaqədə təyinedici üzv atribut (təyin) olur. Bu əlaqədə təyinedici söz cümlənin feli xəbərindən başqa bütün digər üzvlərini təyin edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində atributiv əlaqə özünü ən çox birinci növ ismi (təyini) söz birləşmələrinin tərəfləri arasında göstərir; məsələn: *Təmir kapıq* (KT c 4) «Dəmir qapı», *yetinç ay* (O 12) «yedinci ay», *bu bitig* (KT c 13) «bu yazı», *köñültəki sab* (KT c 12) «könüldəki söz», *yımşak ağı* (KT c 5) «yumşaq hədiyyə», *əlig yıl* (KT § 8) «əlli il», *süçig sab* (KT c 5) «şirin söz», *sarığ altun* (T 48) «sarı qızıl», *örünğ kümüs* (T 48) «parlaq gümüş», *səmiz buka* (T 5) «kök buğa» və s.

c) Relyativ əlaqədə təyinedici üzv, əsasən, fellə ifadə edilmiş üzvün (sözün) əlamətlərini göstərir; məsələn: *tükəti esid* (KT c 1) «tükəncə dinlə», *katıqdı tıñlə* (KT c 2) «məhkəm dinlə», *yağru kon* (KT c 5) «yaxın yerləş», *yablak ermis erinç* (KT c 5) «pis imiş», *onlayu təg* (KT z 36) «sürətlə hücum et» və s.

Xarici (formal) əlaqələr qrammatik əlaqələr adlanır. Dilçilik ədəbiyyatında buna çox vaxt sintaktik əlaqələr də deyilir. Sintaktik əlaqə, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də iki formada təzahür edir: 1) tabesizlik əlaqəsi, 2) tabelilik əlaqəsi.

TABESİZLİK ƏLAQƏSİ

Tabesizlik əlaqəsi mənə və qrammatik baxımdan əlaqəli olan, lakin bir-birindən asılı olmayan, biri digərinə tabe

olmayan, bərabərhüquqlu sözlər və cümlələr arasında təzahür edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesizlik əlaqəsinin işlənməsinin aşağıdakı tiplərinə rast gəlmək olar:

1. Həmcins mübtədalar arasında: *Kisi oğlnta üzə eçüm-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmıs* (KT § 1) «İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş».

2. Həmcins xəbərlər arasında: *Eçümüz-apamız Bumın kağan tört buluñğ kısmıs, yıgımıs, yaymıs, basmıs* (O 1) «Əcdadımız Bumın xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yığmış, yaymış, basmış».

3. Həmcins tamamlıqlar arasında: ... *kañm İltəris kağanıñ, ögtm İlbilgə katunıñ teñri töpəsintə tutıp yögərü kötürmıs erinç* (KT § 11) «... atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı götürmüş».

4. Həmcins təyinlər arasında: *İçrə aqsız, taşra tonsız, yabız, yablak bodunka üzə olurtım* (KT § 26) «Qarnı ac, üstü çılpaq, qorxaq və nankor xalqın üzərində (xaqan) oturdum».

5. Həmcins zərflilər arasında: *İlgərü Kadırkan yışka təgi, kirü Təmir kapıqka təgi konturmıs* (KT § 2) «Şərqə Kadırkan meşəli dağlarına kimi, qərbə Dəmir qapıya kimi yerləşdirmiş».

6. Həmcins xitablar arasında: ... *ulayu iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunım biriye şad apıt-bəglər, yıraya tarkan buyuruk bəglər, otuz ... tokuz oğuz bəgləri, bodunı, bu sabımın edgüti esid, katıqdı tıñlə* (KT c 1-2) «Məndən sonra duran kiçik qardaş və qohumlarım, oğlanım, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağdakı şad və apa bəylər, soldakı tarkan və buyuruq bəylər, otuz ... doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözünü yaxşıca eşit, məhkəmcə dinlə».

7. Qoşa sözlərin komponentləri arasında: *Kisi oğlnta üzə eçim-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmıs* (KT § 1) «İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan (taxta) oturmuş».

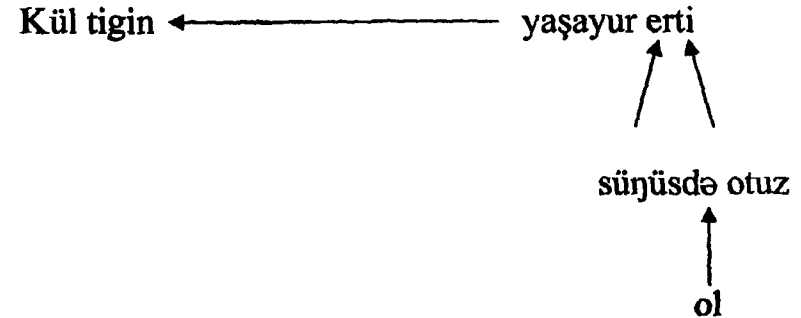
8. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında: *Eçim kağan birlə ilgərü Yaşıl ügüz Şantun yazına təgi sülədimiz*,

kurıǵaru Təmir kapıǵka təgi sülədimiz, Kögmən aşı karkaz yerinǵə təgi sülədimiz (KT ş 17) «Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə təgi qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya təki qoşun çəkdik, Kögmən (dağlarını) aşaraq qırǵız yerinə təki qoşun çəkdik».

Tabesizlik əlaqəsi üçün xüsusi qrammatik əlamətlər yoxdur. Bu əlaqə sadalayıcı intonasiya, yaxud tabesizlik bağlayıcıları ilə yaradılır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar, o cümlədən tabesizlik bağlayıcıları yox dərəcəsinədir. Buna baxmayaraq, bu dildə tabesizlik bağlayıcıları vasitəsilə ifadə edilən tabesizlik əlaqəsinin işlənməsinə də rast gəlmək olar; məsələn: *Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız* (T 27) «Gündüz də, gecə də yel kimi getdik».

TABELİLİK ƏLAQƏSİ

Sözlərin sadəcə yanaşması, birinin digərindən asılı olmadan onun yanında durması ilə cümlə qurmaq, fikir ifadə etmək mümkün deyildir. Buna görə də dünyanın bütün dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də cümlə qurmaq üçün bir söz digərindən asılı olur, ona tabe olur. Dilçilik ədəbiyyatında buna tabelilik əlaqəsi deyilir. Müasir dillərdə olduğu kimi, qədim türk qəbilələrinin dilində də tabelilik əlaqəsi geniş yayılmışdır. Bu əlaqə söz birləşmələrinin tərəfləri, cümlənin həmcins olmayan bütün üzvləri, habelə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri (baş və budaq cümlələr) arasında işlənir. Tabelilik əlaqəsi sintaktik əlaqəyə giren sözlərdən birinin digərinə tabe olmasını, onu aydınlaşdırmasını, izah etməsini, ... bir sözlə, ona xidmət etməsini tələb edir. Deməli, tabelilik əlaqəsində bir söz aparıcı, tabeəddici söz, o biri söz tabe olan, izah edən, aydınlaşdırən, asılı söz olur; məsələn: *Kül tigin ol süñüsdə otuz yaşayur erti* (KT şm 2) «Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi» cümləsində belə tabelilik əlaqəsi olduğunu göstərmək olar:

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də ifadə forma və vasitələrindən asılı olaraq tabelilik əlaqəsinin üç tipi mövcud olmuşdur: 1) yanaşma əlaqəsi, 2) idarə əlaqəsi, 3) uzlaşma əlaqəsi.

YANAŞMA ƏLAQƏSİ

Dilçilik elmində belə bir fikir mövcudur ki, dünya dilləri (o cümlədən türk dilləri) analitiklikdən sintetikliyə doğru inkişaf edir. Bu fikri əsas götürsək, onda deyə bilərik ki, türk dillərində tabelilik əlaqəsinin yanaşma tipi, yəni heç bir morfoloji əlamət (şəkilçi) qəbul etmədən iki sözün yanaşması ilə əmələ gələn tabelilik əlaqəsi onun digər iki tipindən (idarə və uzlaşma) daha qədimdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dili ilə müasir türk dillərini müqayisə etsək, iki fakt bunu aydın sübut edir:

1. Müasir türk dillərinə nisbətən qədim türk yazısı abidələrinin dilində yanaşma əlaqəsi, idarə və uzlaşma əlaqələrinə nisbətən, daha geniş inkişaf etmişdir, daha rəngarəngdir.

2. Müasir türk dillərində idarə əlaqəsi ilə yaranan bir sıra ismi birləşmələr (məsələn: ikinci növ təyini söz birləşmələri) qədim türk yazısı abidələrinin dilində yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gəlir. Məlum olduğu kimi, müasir türk dillərində ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci komponenti şəkilçisiz (qeyri-müəyyən yiyəlik halda) işlənsə də ikinci komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Müasir türk dillərində bu şəkildə işlənən ikinci növ təyini söz birləşmələrinin bir qismi,

tək-tək halda yox, struktur halda, birinci növ təyini söz birləşməsi kimi işlənir, yəni idarə əlaqəsi ilə yox, yanaşma əlaqəsi ilə ifadə edilir:

a) Birinci tərəfi xalqın adı, ikinci tərəfi *bodun* «xalq» sözü ilə düzələn birləşmələr, müasir türk dillərindən fərqli olaraq, idarə əlaqəsi ilə deyil, yanaşma əlaqəsi ilə ifadə edilir: *tabğaç bodun* (KT c 4) «tabğaç xalqı», *oğuz bodun* (KT § 14) «oğuz xalqı», *izgil bodun* (KT §m 3) «izgil xalqı», *ediz bodun* (KT §m 6) «ediz xalqı», *çik bodun* (BK § 26) «çik xalqı», *türk bodun* (KT § 1) «türk xalqı», *tokuz oğuz bodun* (KT § 14) «doqquz oğuz xalqı» və s.

b) Birinci komponenti xalq adı, ikinci komponenti vəzifə, rütbə bildirən sözlə ifadə edilən təyini söz birləşmələri müasir türk dillərində idarə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gəlir: *türk kağan* (KT c 2) «türk xaqanı», *kırkız kağan* (KT § 25) «qırğız xaqanı», *tarduş şad* (T 41) «tarduş şadı», *türk bəylər* (KT § 17) «türk bəyləri», *tabğaç kağan* (KT § 7) «tabğaç xaqanı», *türgis kağan* (KT § 18) «türğiş xaqanı», *tabğaç Oñ tutuk* (KT § 31) «tabğaç On tutuku», *on ok kağan* (T 19) «on ox xaqanı» və s.

c) Birinci tərəfi toponim, ikinci tərəfi *yir* «yer», *yış* «meşəli dağ», *yazı* «düzən», *ügüz* «çay», *tag* «dağ» və s. sözlərlə ifadə edilən ismi birləşmələr müasir türk dillərində idarə, qədim türk abidələrinin dilində yanaşma əlaqəsi ilə düzəlir: *Mağı kurqan* (KT §m 8) «Mağı kurqanı», *Şantuñ yazı* (KT c 3) «Şandun düzü», *Yinçü ügüz* (KT c 3) «İnci çayı», *Kadırkan yış* (KT § 2) «Kadırkan meşəli dağları», *Kögmən yer* (KT § 20) «Kögmən yeri», *Kögmən sub* (KT § 20) «Kögmən suyu», *Benlügək tag* (T 44) «Benlügək dağı», *Santuñ balık* (T 18) «Şandun şəhəri» və s.

ç) Birinci tərəfi heyvan adı, ikinci tərəfi *yıl* «il» sözü ilə ifadə edilən söz birləşmələri idarə əlaqəsi ilə yox, yanaşma əlaqəsi ilə yaranır: *köy yıl* (MÇ 20) «qoyun ili», *takağ yıl* (MÇ 10) «toyuq ili», *lüt yıl* (O 12) «əjdaha ili», *tabışğan yıl* (MÇ 20) «dovşan ili», *bars yıl* (KT § 20) «bars ili», *lağzın yıl* (BK c 10)

«donuz ili», *biçin yıl* (KT §m §) «meymun ili», *yılan yıl* (HT 7) «ılan ili», *ıt yıl* (BK c 10) «it ili».

d) Birinci komponenti rütbə, fəxri ad bildirən sözlə, ikinci komponenti *at* «ad» sözü ilə ifadə edilən söz birləşmələri idarə əlaqəsi ilə deyil, yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gəlir: *kağan at* (KT § 20) «xaqan adı», *ər at* (KT § 11) «ər adı», *şad at* (O 6) «şad adı» və s.

Yanaşma əlaqəsinin yaranmasında heç bir formal qrammatik əlamət, şəkilçi iştirak etmir, iki söz yalnız tutduğu mövqeyə, sırasına görə tabelilik əlaqəsinə girir. Adətən, siraca birinci gələn söz ikinci gələn sözə tabe olur. Yanaşma əlaqəsi ilə düzələn söz birləşmələrinin birinci tərəfi, tabe tərəfi yanaşan, ikinci tərəfi, tabe edən tərəfi yanaşılan söz adlanır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yanaşma əlaqəsi iki məqamda təzahür edir: a) həm yanaşan söz, həm də yanaşılan söz adlarla ifadə edilir; b) yanaşan söz müxtəlif nitq hissələri (əsasən, sifət və zərf) ilə, yanaşılan söz fellə ifadə edilir. Birinci hal özünü ismi birləşmələrdə – təyinlə təyinedilən arasında, ikinci hal feli birləşmələrdə – zərfləklə fellə ifadə edilmiş üzv arasında göstərir.

Yanaşma əlaqəsində sözlərin yanaşı durması əsasdır: *alp kağan* (KT § 3) «alp xaqan», *yetinç ay* (KT §m §) «yeddiinci ay», *yeti ərən* (O 5) «yeddi ərən», *sarığ altun* (T 48) «sarı qızıl», *ol süñüs* (KT §m 2) «o döyüş», *kamuğ balık* (O 9) «bütün şəhərlər» və s.

Lakin yanaşma əlaqəsində sözlər bir-birindən uzaqda da ola bilər; məsələn: *Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız* (T 27) «Gündüz də, gecə də yel kimi getdik» cümləsində *kün* «gündüz» və *tün* «gecə» sözləri ilə *bardımız* «getdik» sözü arasında, *...ilgörü Yaşıl ügüz Şantuñ yazıka təgi sülədimiz* (KT § 17) «...irəli Yaşıl çay Şandun düzünə tək qoşun çəkdik» cümləsində isə *ilgörü* «irəli» sözü ilə *sülədimiz* «qoşun çəkdik» sözü arasında yanaşma əlaqəsi olmasına baxmayaraq, həmin sözlər bir-birindən aralı durmuşdur. Bu baxımdan yanaşma əlaqəsinin iki növü vardır: 1) tam yanaşma; 2) tam olmayan yanaşma.

1. **Tam yanaşma.** Belə yanaşma əlaqəsində yanaşan sözlər arasında ya heç bir söz işlənmir, ya da yanaşan sözlərin arasına yanaşılan sözlə yanaşma əlaqəsi olan sözlər girir. Türk dillərində gözlənilən qanuna görə, məsələn, isimlə ifadə edilən tabeedicilərin sözə sifət, say və əvəzliliklə ifadə edilən tabe sözlər eyni zamanda yanaşarsa, onda isimdən bilavasitə əvvəl sifət, ondan əvvəl say, saydan əvvəl isə əvəzlilik işənilməlidir; məsələn: *bu üç qırmızı qərənfil*. Yanaşan sözlərin bundan başqa hər cür sırası türk dilləri üçün qeyri-məqbuldur. Tam yanaşma əlaqəsi təyinlə təyinlənən arasında işlənir və əsasən təyini söz birləşmələrinin arasında özünü göstərir.

2. **Tam olmayan yanaşma.** Tam olmayan yanaşmada yanaşan sözlərin arasına bu sözlərlə yanaşma əlaqəsində olmayan sözlər də daxil ola bilər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tam olmayan yanaşma özünü ən çox yer və zaman zərfləri ilə cümlənin feli xəbəri arasında göstərir; məsələn: *Anta kisrə Yer Bayırku Uluğ İrkin yağı bolu* (KT § 34) «Ondan sonra Yer Bayırku(lu) Ulu İrkin yağı oldu». *İlgəri Şantur yazıka tēgi sülədim* (KT c 3) «İrəli Şandun düzünə tēki qoşun çəkdim» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tam olmayan yanaşma əlaqəsi ilə düzələn söz birləşmələrinə sıx-sıx rast gəlmək olur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tam yanaşma əlaqəsi komponentləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə edilmiş söz birləşmələrində özünü göstərir. Belə söz birləşmələrində birinci tərəf ikinci tərəfi, adətən, əlamətinə, keyfiyyətinə, sayına, sırasına, mənsubiyyətinə və s. görə təyin edir.

Tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə edilməsi baxımından yanaşması əlaqəsini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. **İsmnin ismə yanaşması.** Yuxarıda göstəriləni kimi, müasir türk dillərində idarə əlaqəsi ilə ifadə edilən bir sıra söz birləşməsi qədim türk yazısı abidələrinin dilində yanaşma əlaqəsi ilə ifadə edilir. Bundan başqa, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də atributiv isimlər isimlərə yanaşıb onları (ən çox) material baxımından

(çox vaxt məcazi mənada) təyin edir: *Təmir kapıg* (KT c 4) «Dəmir qapı», *Böklü çöl* (KT § 4) «Böklü çöl».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isim ismə qoşma vasitəsilə də yanaşır: *Umay tēg ögim katun kutıca inim Kül tigin ər at bulı* (KT § 31) «Umay tēki anam xatun bəxtinə kiçik qardaşım Kül tigin igid adı tapdı».

2. **İsimlə hərəkət adı arasında yanaşma əlaqəsi** mövcuddur: *kün toğsık* (KT c 2) «gün doğuş», *kün batsık* (KT c 2) «gün batan».

3. **İsimlə zərf arasında yanaşma əlaqəsi** olur: *kün ortusıfıru* (KT c 2) «gün ortasına», *tün ortusıfıru* (KT c 2) «gecə ortasına».

4. **Sifətin müxtəlif nitq hissələrinə yanaşması.** Sifətin əsas vəzifəsi özündən sonra gələn adlara yanaşıb onları müxtəlif baxımdan təyin etməkdir.

a) Sifət ismə yanaşır, öz sifətlik xüsusiyyətini tam saxlayır və yanaşdığı ismi müxtəlif baxımdan təyin edir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də sifətin ismə yanaşması inkişaf etmişdir. Bilgə xaqan abidəsindən gətirilən yarımçıq cümlə bunu sübut edir: *...sarıg altunun, örüg kümüşin, kırıgıg kutayın, əkinlig isigitin, özlək atın, adğırın, kara kisin, kök tiyinin türkimə, bodunuma kazğanu birtim* (KTşm 11-12) «...sarı qızılım, parlaq gümüşünü, qıraqlı ipəyini, əkinlik taxılımı, cins at və aygırını, qara samurunu, göy dələsini türkimə, xalqıma qazandım».

b) Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bəzən bir sifət digər sifətə yanaşıb onu təyin edir: *turuk bukalı* (T 5) «arıq buğalı», *səmiz bukalı* (T 5) «kök buğalı».

5. **Sayın müxtəlif növləri** isim, sifət və zərflərə yanaşır, onları təyin edir.

a) **Miqdar sayları** isimlərə yanaşır: *tört bulı* (KTş 2) «dörd tərəf», *üç kurikan* (KTş 4) «üç kurikan», *otuz tatar* (KTş 4) «otuz tatar», *səkkiz yaş* (KTş 36) «səkkiz yaş», *yemiş ər* (KTş 12) «yetmiş igid», *yeti yüz ər* (KTş 13) «yeddi yüz igid» və s.

b) Sıra sayları isimlərlə yanaşır: *yedincə ay* (KTşm §) «yeddiinci ay», *ekinti sünjüs* (MÇ 9) «ikinci döyüş», *ekinti kün* (T 39) «ikinci gün», *törtinç ay* (MÇ 15) «dördüncü ay» və s.

c) Qeyri-müəyyən miqdar sayının müxtəlif şəkilli formaları isimlərə yanaşır: *az bodun* (KTc 10) «az xalq», *üküş kişi* (KTc 7) «çox adam», *əligçə əp* (T 42) «əllicə döyüşçü», *yüzçə ər* (BKş 37) «yüzçə döyüşçü», *eki-üç kisi* (BKş 41) «iki-üç adam», *eki-üç biñ sü* (T 14) «iki-üç min qoşun» və s.

ç) Müəyyən və təqribi saylar sifətə yanaşır: *üç tuğlığ* (MÇ 8) «üç bayraqlı», *biñ yıllığ* (MÇ 21) «min illik», *tümən künlig* (MÇ 21) «on min günlük», *bir-iki atlığ* (MÇ 17) «bir-iki adlı» və s.

d) Say zərfə yanaşır: *ekin ara* (KT § 1) «ikisinin arası». Tərcümədən də görüldüyü kimi, müasir türk dillərində say zərfə yanaşma əlaqəsi ilə yox, uzlaşma-idarə əlaqəsi ilə bağlanır.

6. Əvəzliyin müxtəlif növləri isimlərə, bəzən də saylara yanaşır:

a) İşarə əvəzliyi isimlərə yanaşır və birinci növ təyini (yanaşma əlaqəli) söz birləşmələri əmələ gətirir: *ol kan* (O 1) «o xan», *bu sab* (KT c 2) «bu nitq».

b) Təyini əvəzliliklər isimlərə yanaşır: *kəntü bodun* (KT şm 4) «öz xalqım».

c) Toplu əvəzliliklər isimə yanaşır: *kamuğ balık* (O 9) «hamı (bütün) şəhər(lər)», *kamuğ bodun* (KT § 8) «hamı (bütün) xalq(lar)».

ç) Sual əvəzlilikləri isimlərə yanaşır: *nə kağan* (KT § 9) «nə (hansı) xaqan».

d) *ança* «onca», *bunça* «bunca» əvəzlilikləri isimlərə yanaşır: *bunça bodun* (BK c 12) «bunca xalq», *bunça bəglər* (BK c 14) «bunca bəylər», *bunça bark* (BK c q) «bunca sərdabə», *ança bodun* (KT c 2) «onca xalq».

ə) İşarə əvəzlilikləri toplu saylara yanaşır: *bu üçəgü* (T 12) «bu üçlük».

7. Feli sifətlər isimlərə yanaşır: *kəligmə sü* (BK § 31) «gələn qoşun», *kəligmə bəglər* (T 43) «gələn bəylər», *kəligmə*

bodun (T 43) «gələn xalq», *barduk yir* (KT § 24) «getdik yer», *kağanladuk kağan* (KT § 9) «xaqan qoyduğu xaqan», *elsirəmiş bodun* (KT § 13) «elsizləşmiş xalq», *öltəçi bodun* (KT § 29) «öləsi xalq» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi sayların tərəfləri də yanaşma əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanır: *bir yigirminç* (MÇ 25) «on birinci», *yeti yüz* (KT § 13) «yeddi yüz», *üç yegirmi* (KT § 18) «on üç», *biş otuz* (KT § 13) «iyirmi beş», *yeti yegirmi* (T 49) «on yeddi» və s.

İDARƏ ƏLAQƏSİ

İdarə əlaqəsi, adından da görüldüyü kimi, söz birləşməsinin bir tərəfinin digər tərəfini idarə etməsi əsasında yaranır. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu əlaqə obyekt və relyativ əlaqəli söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olur və söz birləşmələrinin ikinci komponenti birinci komponentini idarə edir: idarə də tabe söz – birinci komponent tabe olduğu sözün – ikinci komponentin tələbi ilə ismin bu və ya digər halında işlənir. İdarə əlaqəsində birləşmənin birinci tərəfi hala görə dəyişdiyi üçün ya isimlə, ya da substantivləşmiş hər hansı bir nitq hissəsi ilə ifadə edilməlidir. Türk dillərində idarəetmə, əsasən, fellərə xas xüsusiyyət olduğu üçün idarə əlaqəsində tabeəddici söz əksər hallarda fellə ifadə edilir. Buna görə də türk dillərində istər predikativ, istərsə qeyri-predikativ söz birləşmələrində təsriflənən fellər, feli sifət, feli bağlama, habelə məsdərlə idarə geniş yayılmışdır: qədim türk yazısı abidələrinin dilində məsdər yox dərəcəsində olduğu üçün məsdərlə idarədən danışmağa ehtiyac yoxdur. Türk dillərində adların idarəetmə bacarığı çox zəifdir. Buna görə də isimlər və substantivləşmiş digər nitq hissələri tabeəddici söz kimi idarə əlaqəsində az iştirak edir. Bu nitq hissələri ismin təsirlik halında işlənən sözləri ümumiyyətlə idarə edə bilmir, yalnız ismin yiyəlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında işlənən sözləri idarə edir.

Burada bir məsələni aydınlaşdırmaq lazımdır. İsimlər və substantivləşmiş digər nitq hissələri təsirlik halda işlənən

sözləri idarə edə bilmədiyi kimi fellər də ismin yiyəlik halında işlənən sözləri idarə edə bilmir. Bu, hamı tərəfindən qəbul edilən həqiqətdir. Lakin bəzi tədqiqatçılar adlıq halda işlənən sözün də idarə edilməsindən danışırlar. Məlumdur ki, müasir türk dillərində ismin adlıq halında işlənən söz cümlənin mübtədası olur. O da məlumdur ki, cümlənin mübtədası heç bir cümlə üzvünə tabe olmur; hətta cümlənin xəbəri mübtədaya tabe olub onunla uzlaşır, mübtədamın təyini ona tabe olub mübtədaya yanaşır. Türk dillərinin bu qanunu qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün də məqbuldur. Bir halda ki, cümlənin mübtədası – adlıq halda işlənən söz cümlədə heç bir üzvə (sözə) tabe olmur, onda onun başqa söz tərəfindən idarə edilməsi haqqında söhbət belə gedə bilməz.

Türkoloji ədəbiyyatda bəzən feli və ismi idarədən əlavə qoşma idarəsindən də danışılır. Məsələn, A.N.Kononov qədim türk yazısı abidələrinin dilində idarə əlaqəsindən danışarkən onun iki tipini göstərir: 1) halla idarə – bu idarə yalnız hal şəkilçiləri vasitəsilə həyata keçirilir və 2) qoşma ilə idarə – bu idarə hal şəkilçisi üçtə gəl qoşma vasitəsilə həyata keçirilir. Bu xüsusiyyətə biz təkcə qədim türk yazısı abidələrinin dilində yox, müasir türk dillərində də rast gəlirik: idarə əlaqəsində bir sıra hallarda tabe sözlə tabeəddici söz arasına qoşma daxil ola bilər. Əslində qoşma köməkçi nitq hissəsi olduğu üçün idarəetmə qabiliyyətinə malik deyildir. İdarə əlaqəsinə girən ad və felin arasına hansı qoşmanın daxil ola bilməsi ilk növbədə həmin ad və felin semantik mənasından, sonra isə qrammatik mənadan asılıdır. Məsələn, *Soğdak tapa sülədimiz* (KT § 31) «Soğdaya qarşı qoşun çəkdi» söz birləşməsində hər iki komponentin semantikasi müasir Azərbaycan dilində «tərəf», «sarı», «qarşı» mənasını verən «tapa» qoşmasının işlənməsini tələb edir; burada başqa qoşma işlətmək mümkün deyildir. Yaxud *birlə «ilə»* qoşması idarə əlaqəsinə girən ad və felin semantik (və qrammatik) mənası birləşmə və ya alət məzmunu tələb etdikdə onların arasına daxil ola bilər. Bir sözlə, qoşma müstəqil surətdə adları idarəetmə qabiliyyətinə malik deyildir, o, yalnız idarə əlaqəsinə girən ad və felin ünvanlı tələbi ilə onların arasına daxil ola bilər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq,

dilçilik ədəbiyyatında qoşmanın adları idarəetmə qabiliyyətinə malik olduğundan da danışılır. Nəhayət, onu da qeyd etmək lazımdır ki, türkoloji ədəbiyyatda adın adla idarə edilməsini inkar edən fikirlərə də rast gəlmək olur. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, məşhur türkoloq A.N.Kononov qədim türk yazısı abidələri dilinin qrammatikasına aid yazdığı əsərində *tabğaç süsi* (T 30) «tabğaç qoşunu» tipli ikinci növ izafət birləşmələrində (termin A.N.Kononovdur) idarə əlaqəsinin mövcud olduğunu qəbul edir.

Türk dillərində idarəetmə bacarığı ən çox fellərə xasdır, lakin adlar da idarəetmə bacarığından məhrum deyildir. Eyni xüsusiyyəti qədim türk yazısı abidələrinin dilində də görmək olar. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində idarə əlaqəsinin iki tipi vardır: a) qeyri-predikativ feli söz birləşmələrində idarə əlaqəsi; b) predikativ söz birləşmələrində idarə əlaqəsi. Eyni şəkildə adlarla idarə əlaqəsinin də iki tipini göstərmək olar: a) qeyri-predikativ ismi söz birləşmələrində idarə əlaqəsi; b) predikativ söz birləşmələrində idarə əlaqəsi.

FELLƏRLƏ İDARƏ ƏLAQƏSİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellərlə idarə əlaqəsi cümlədə feli xəbərlə (təsriflənən fellə) cümlənin təmənliliyi, qismən də adlarla ifadə edilən zərfliliyi və feli söz birləşmələrində – feli sifət və feli bağlama tərkiblərində özünü göstərir. Aydındır ki, təsriflənən fellə (feli xəbərlə) felin təsriflənməyən formalarının (feli bağlama və feli sifət) idarəsində müəyyən fərqlər vardır. Məhz buna görə də felin bu iki kateqoriyasının idarəsini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazımdır.

Predikativ feli birləşmələrdə idarə əlaqəsi. Təsriflənən fellər idarə etdikləri sözlərlə birlikdə predikativ söz birləşməsi, başqa sözlə desək, cümlə əmələ gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, təsriflənən fellərin özündən əvvəl işlənən sözü idarə etməsi felin şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarından asılı deyildir; felin şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları üzrə formalaşması yalnız qrammatik bitkinlik, predikativlik üçün

lazımdır. Fellərdə idarə əlaqəsi ilk növbədə felin semantik mənası və təsirli-təsirsiz olmasından asılıdır. Məsələn, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *al* «almaq» feli ilk növbədə ismin təsirlik halında, sonra isə digər hallarda işlənən sözü, *kəl* «gəlmək» feli əvvəlcə ismin yönük halında duran sözü idarə edir. Buna görə də həmin fellərə hansı şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət göstəricilərinin artırılmasının felin idarə əlaqəsinə heç bir təsiri yoxdur.

Məlum olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellər bilavasitə obyekt tələb edib-etməməsinə görə təsirli və təsirsiz fellər deyə iki qrupa ayrılır: təsirli fellər özündən əvvəl bilavasitə obyekt bildirən sözün – vasitəsiz tamamlığın işlənməsini tələb etdiyi halda, təsirsiz fellər özündən əvvəl obyekt bildirən sözün işlənməsini tələb etmir. Təsirli fellər ismin təsirlik halında duran, təsirsiz fellər isə ismin yiyəlik halından başqa digər hallarında (yönük, istiqamət, yerlik, yerlik-çıxışlıq, çıxışlıq, alət-birgəlik) duran sözləri idarə edir. Buna görə də felin şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları onun idarəetmə qabiliyyətinə təsir göstərə bilmədiyi halda, məna növləri kateqoriyası felin idarəetmə qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məlum olduğu kimi, felin növ şəkilçiləri onun təsirli, yaxud təsirsiz olmasına təsir göstərir: felin məchul, qayıdış və qarşılıq növləri təsirli fellərdən yaranır və təsirsizləşir; birgəlik və şəxssiz növləri təsirsiz fellərdən düzəlir və təsirsiz olaraq qalır, icbar növü təsirli fellərdən əmələ gəlir və fel təsirliliyini qoruyub saxlayır; təhrik növü təsirsiz fellərdən yaranır və təsirli fele çevrilir. Növ şəkilçisi qəbul edib təsirsizləşən fellər, təbii ki, əvvəlki obyekt tələb etmək qabiliyyətini itirir, əksinə, felin təhrik növ şəkilçisini qəbul edib təsirliyə çevrilən fel isə obyekt tələb etmək qabiliyyəti qazanır. Bütün bu çevrilmələr felin idarəetmə funksiyasına təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, təsirlənən fellər qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin altı halını – yönük, istiqamət, təsirlik, yerlik (yaxud, yerlik-çıxışlıq), çıxışlıq və alət-birgəlik hallarını, habelə qoşmalarla işlənən sözləri idarə edir.

Təsirlik halın (vasitəsiz tamamlığın) idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin istər müəyyən, istərsə qeyri-müəyyən təsirlik halında işlənən söz və ya söz birləşməsi istisnasız olaraq təsirli fellər tərəfindən idarə edilir. Həmin söz və ya söz birləşmələri cümlənin müəyyən, yaxud qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığı vəzifəsində işlənir.

I. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də ismin qeyri-müəyyən təsirlik halında duran söz heç bir morfoloji əlamət - hal şəkilçisi qəbul etmir, adlıq halda işlənən sözə bənzəyir, yalnız ifadə etdiyi vəzifəyə görə adlıq haldakı sözdən fərqlənir: adlıq haldakı söz cümlənin mübtədasi, qeyri-müəyyən təsirlik haldakı söz (qeyri-müəyyən) vasitəsiz tamamlıq olur. Qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənən söz (qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq) təsirli fellər tərəfindən idarə edilir; məsələn: *Yağru kontukda kisrə ağı bilig ança öyür ermis* (KTc 5) «Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməllər eləcə öyrədirmiş». *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KTc 7) «Uzaq olsa, pis hədiyyə verir, yaxın olsa, yaxşı hədiyyə verir». *Mən... tabğaç kağanta hədizçi kəltürtim* (KTc 11) «Mən... tabğaç xaqanlığından naxışçı gətirdim». *Bir tümən ağı, altun, kümüş kərgəksiz kəltürti* (KTsm 12) «On min pul, hədsiz qızıl, gümüş gətirdi». *Yigirmi kün olurıp bu taşka bu tamka kop Yoliğ tigin bitidim* (KTçş) «İyirmi gün oturub bu daşa bu damğam bütünlüklə mən - Yoliğ tigin yazdım». *Sab ança idmıs* (T 9) «Belə xəbər göndərmiş».

II. Müəyyən təsirlik halda işlənən sözlər cümlənin müəyyən vasitəsiz tamamlığı vəzifəsini yerinə yetirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müəyyən təsirlik hal adlara *-ıg*, *-ig*, əvəzlilərə *-ı*, *-i*, *-nı*, *-ni*, söz birləşmələrinə (ikinci və üçüncü növ, mürəkkəb və təktərəfli təyin söz birləşmələrinə) *-ın*, *-in* şəkilçilərindən birini artırmaqla ifadə edilir.

1. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində təsirlik hal *-ı*, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçisi ilə ifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə bu hal əksərən *-ıg*, *-ig* şəkilçisi vasitəsilə düzəlir və təsirli fellərlə ifadə edilir; məsələn: *Irak bodunıg ança yağıtur ermis* (KTc 5) «Uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırırmış». *Sü süləpən*

tört bulurğdaki bodunıg kop almış, kop baz kılmış, başlıgıg yüküntirmiş, tizligig sökürmüş (KTş 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış, tamamilə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizlini çökdürmüş». *Nə kağanka isig, küçig birür mən?* (KTş 9) «Hansı xaqana işi, kücü verirəm?» *Tölis, tarduş bodunıg anta iümüş, yabğuğ, şadıg anta birmiş* (KTş 13-14) «Tölis, tarduş xalqını onda təşkil etmiş, yabğunu, şadı onda vermiş» və s.

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əvəzliliklər təsirlik halda *-ni*, *-ni* şəkilçisi qəbul edir (*mən* və *sən* əvəzlilikləri *n* samiti ilə bitdiyi üçün və qədim türk yazısı abidələrinin dilində geminat samitlər olmadığı üçün *n* səslərindən biri düşür və hal şəkilçisi *-i* kimi qalır) və təsirli fellərlə idarə edilir; məsələn: *Anı körü ança biliğ* (KT c 13) «Onu görərək eləcə bilin». *Türk bəglər, bodun, bunu esidiğ* (KT c 10) «Türk bəyləri, xalqı bunu eşidin». *Ol iki kisi bar ersər, sini – tabğaçıg ölürtəci, ... bini – oğuzıg ölürtəci* (T 10-11) «Nə qədər ki, o iki adam sağdır, səni – tabğaçı öldürəsidir, ... məni – oğuzu öldürəsidir». *Kaç nəğ ersər, bizni ölürtəci kük* (T 29-30) «Necə olursa-olsun, bizi öldürəcək».

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində söz birləşmələri təsirlik halda işlənərkən *-in*, *-in* şəkilçisi qəbul edir, təsirli fellər tərəfindən idarə edilir və söz birləşməsi bütövlükdə cümlənin vasitəsiz tamamlığı olur; məsələn: *Sabımın tükəti esidgil* (KT c 1) «Nitqimi tükəncə eşit». *Üzə tefri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilifin, törüfin kim artmatı udaçı erti?* (KT ş 22) «Üstdən göylər basmasa, altda yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağıda bilərdi?» *Antağının üçün igidmiş kağanının sabın almatın yir sayu bardıg* (KT c 8-9) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəltmiş xaqanının sözünü almadan yer boyu getdim». *Ol təgdükde Bayırkunıñ ak adğırığ udlakın sıyu urtu* (KT ş 36) «O döyüşdə Bayırkunun ağ ayğırının budunu sındırdı».

Yönlük halın idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin yönlük halında işlənən söz ya cümlənin vasitəli tamamlığı, ya da zaman və yer zərfliyi olur və təsirsiz fel

tərəfindən idarə edilir. Təsirsiz fellər qədim türk qəbilələrinin dilində qoşma ilə işlənən və yönlük halda duran sözləri də idarə edir; belə sözlər cümlədə ən çox yer zərfliyi vəzifəsini ifadə edir. Nəhayət, qədim türk yazısı abidələrinin dilində müstəqim obyekt (vasitəsiz tamamlığı) olan cümlələrdə yönlük halda duran vasitəli tamamlığın təsirli fellərlə idarəsinə də rast gəlirik.

1. Yönlük halda işlənən tamamlığın fellə idarəsi. Artıq deyildiyi kimi, yönlük halda duran sözlər həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə idarə edilir. Belə sözlər cümlənin vasitəli tamamlığı olur. Yönlük halda duran söz hərəkətin son nöqtəsini, istiqamətini, məqsədini bildirdiyi üçün, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də hərəkəti, dinamik fellər tərəfindən idarə olunur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yönlük hal *-ka*, *-kə*, bəzən isə *-a*, *-ə*, *-ya*, *-yə* şəkilçiləri ilə düzəlir. Vasitəli obyekt bildirən belə sözlər aşağıdakı təsirsiz fellər vasitəsilə idarə edilir:

1. Hiss, həyəcan bildirən *sığıt* «ağlamaq», *büt/bit* «bitmək», *amran* «sevmək», *bök* «doymaq», *tod* «doymaq», *kork* «qorxmaq» və s. fellərlə: *Tefridəki künkə, yerdəki elimkə bökmedim* (Y 7) «Göydəki günəşdən, yerdəki climdən doymadım». *Süçig sabıñja, yımşak ağısıñja arturıp üküş, türk bodun, öltig* ((KT c 6) «Şirin sözünə, yumşaq hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çoxluca öldün».

2. Tabelilik bildirən *tap* «tapınmaq, inanmaq, sitayiş etmək», *yükün* «səcdə etmək», *ud* «ardınca getmək», *uk* «təbə olmaq», *kör* «təbə olmaq» və s. fellərlə; məsələn: *... anta içrəki bodun kop mañja körür* (KT c 2) «... onun içindəki xalqlar bütönlüklə mənə təbedir». *Kanım, elimkə tapdım* (Y 13) «Xanıma, elimə xidmət etdim». *Kañm üçün Bilgə Çikşin kanına tapdım* (Y 13) «Atam üçün Bilgə Çikşin xanına xidmət etdim». *Türk bodun Tabğaçaça erti* (T 1) «Türk xalqı Tabğaça təbə idi». *... təgdükün yok üçün kisi balıkda mañja ukğalı kəlti* (BK ş 28) «...hücum etmədiyim üçün adamlar şəhərdən mənə təbə olmağa gəldi».

3. Qarşıdurma bildiren *süñüş* «döyüşmək», *yanıl* «yanılmaq», «səhv etmək», *karış* «düşməncilik etmək» və s. fellərlə; məsələn: *İltəris kağan bilig esin üçün, alpın üçün Tabğaça yeti yegirmi süñüşdi, Kitayka yeti süñüşdi, Oğuzka bis süñüşdi* (T 48-49) «İltəris xaqan bilik sahibi olduğu üçün, cəsur olduğu üçün Tabğaça qarşı on yeddi dəfə döyüşdü, Kitaya qarşı yeddi dəfə döyüşdü, Oğuz qarşı beş dəfə döyüşdü». *Bir kişi yanılarsa, oğuşı, bodunu bisükiñə təgi kadmaz ermiş* (KT c 6) «Bir adam yanılarsa idi, qəbiləsi, xalqı son nəfərində də döğranmazmış».

4. Toxunma bildiren *təg* «dəymək, çatmaq», *opla* «hücum etmək», *yet* «yetmək, çatmaq», *yabış* «yapışmaq», *yak* «yaxınlaşmaq» və s. fellərlə; məsələn: *Tüptükə kiçig təgmədim* (KT c 3) «Tibetə azacıq çatmadım». *Alp ər biziñə təgmis erti* (KT ş 40) «İgid döyüşçülər bizə hücum etmişdi». *Yağika yalñus oplayu təgip, opulu kirip özü kışğa kərgək boltı* (KÇ 23) «Yağıya yalnız sürətlə hücum edib, arasına girib özü qısa həlak oldu». ...*anta Bükəgükə yetdim* (MÇ 13) «... onda Bükəgükə çatdım».

5. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində vasitəsiz tamamlıq tələb edən fellər də vasitəsiz tamamlıqla yanaşı, yönlük halda işlənən vasitəli tamamlığı da idarə edir, lakin bu halda təkcə vasitəsiz tamamlıq təsirə məruz qalır; vasitəli tamamlıq bilavasitə təsirə məruz qalmır; məsələn: *Kimə ilig kazğanur mən?* (KT ş 9) «Kimə el qazanıram?» *Tabğaç kağanın ilin, törüsün alı birmis* (KT ş 8) «Tabğaç xaqanına elini, qanununu almış». *Çik bodunka tutuk birtim* (MÇ 26) «Çik xalqına tutuk verdim».

II. Yönlük halda işlənən yer zərfliyinin fellə idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yönlük halda işlənən sözlər cümlənin yer zərfliyi vəzifəsini də ifadə edir. Yönlük hal şəkilçisi, əsasən, yer məfhumu bildiren sözlərə artırıldıqda və bu sözlər *kimə*, *nəyə* suallarına *yox*, *haraya* sualına cavab verdikdə cümlənin yer zərfliyi olur, cümlənin feli xəbəri tərəfindən idarə olunur; məsələn: *İlğərü kün toğsıka, birigərü kün ortusıñaru, kırığaru kün batsıñıñu, yırığaru tün ortusıñaru* -

anta içrəki bodun kop marña körür (KT c 2) «İrəli gündoğana, cənuba günortaya, qərbə günbatana, şimala gecəyarıya – bu qədər yerin içindəki xalq bütünlüklə mənə tabedir». ... *bəriyə Tabğaça, yıraya yışka təgi alp ərin balbal kışdı* (O 2-3) «... cənuba Tabğaça, şimala meşəli dağlara təki igid döyüşçülərini balbal qoydu». *Öñrə Kitayda, bəriyə Tabğaça, kırıya Kurdanta, yıraya Oğuzda iki-üç biñ sümüz, kəltəçimiz* (T 14) «Şərqə Kitayda, cənuba Tabğaça, qərbə Kurdanda, şimalda Oğuzda iki-üç min qoşunuq, gələsiyik». *Tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı* (T 9) «Doqquz oğuz xalqının üzərində xaqan oturdu».

III. Yönlük halda işlənən zaman zərfliyinin fellə idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zaman, vaxt anlayışı bildiren sözlər yönlük hal şəkilçisi qəbul etdikdə cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir və cümlənin feli xəbəri tərəfindən idarə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk abidələrinin dilində yönlük hal şəkilçili yer zərfliklərinə nisbətən yönlük hal şəkilçili zaman zərflikləri daha məhsuldar işlənir; məsələn: *Təñri təg, təñridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə olurtım* (KT c 1) «Tanrı tək göylərdə doğulmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum». *Koñ yulka yorıdım* (MÇ 9) «Qoyun ilində yürüş etdim». *Yazıñu oğuz tapa sülədim* (BK ş 31-32) «Yazda oğuzlara qarşı qoşun çəkdim». *Bir otuz yaşıñu Çaçə səñünkə süñüşdimiz* (KT ş 32) «İyirmi bir yaşında Çaçə sənünlə döyüşdük». *Yeti yegirmi yaşına tañut tapa sülədim* (BK ş 24) «On yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim». *Ol yulka türgis tapa Altun yışığ aşə, Ertis ügüzig keçə yorıdım* (BK ş 27) «Həmin ildə türgislərə qarşı Altun meşəli dağlarını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüş etdim». *Kül tigin koñ yulka yeti yegirmikə uçdı, tokuzıñ ay yiti otuzka yoğ ertürtimiz* (KT şm ş) «Kül tigin qoyun ilində ayın on yeddisində vəfat etdi, doqquzuncu ayın iyirmi yeddisində dəfn etdirdik».

IV. Qoşmalı yönlük halın fellə idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellər yönlük halda duran və qoşma ilə işlənən sözləri də idarə edir. Qədim türk qəbilələrinin dilində yönlük halda olan sözlərlə, əsasən, *təgi*, *təg* «təki, kimi» və

tapa «tərəfə, qarşı» qoşmaları işlənir. Qoşma ilə işlənən yönlük halda duran sözlər qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlənin yer zərfliyi vəzifəsində çıxış edir; məsələn: *Bunça yirkə təgi yorıtdım* (KT c 4) «Bu qədər yerə təki qoşun yürütdüm». ...*Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KT c 3-4) «... İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdim». *Eçim kağan birlə ilgərü Yaşıl ügüz Şantur yazıka təgi sülədimiz, kurıgaru Təmir kapıgka təgi sülədimiz, Kögmən aşa kırkız yerinçə təgi sülədimiz* (KT § 17) «Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə təki qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya təki qoşun çəkdik, Kögmən (dağlarını) aşaraq qırğız yerinə təki qoşun çəkdik». *Bodunıg igidiyin tiyin yırıgaru oğuz bodun tapa, ilgərü kıtaş, tatabı bodun tapa, birigərü Tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi sülədim* (KT § 28). «Xalqı yüksəldim deyə şimala – oğuz xalqına qarşı, şərqə – kıtay və tatabı xalqlarına qarşı, cənuba – Tabğaça qarşı böyük qoşunla on iki (döfə) qoşun çəkdim». *Altı çub soğdak tapa sülədimiz* (KT § 31) «Altı tayfalı Soğdaya qarşı qoşun çəkdik». *Yazırta oğuz tapa sülədim* (BK § 31-32) «Yazda oğuzlara qarşı qoşun çəkdim».

İstiqamət halının idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində istiqamət halında duran söz işin, hərəkətin istiqamətləndiyi, yönəldiyi məkanı, obyektı bildirir və *-ğaru*, *-gərü*, mənsubiyyət şəkilçili sözlərə isə *-narı*, *-nərü* şəkilçilərini artırmaqla əmələ gəlir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-narı*, *-nərü* şəkilçisinin son saitinin düşdüyü variantın da (*-nar*, *-nər* şəklində) işləndiyinə təsadüf edilir. Bundan başqa, türkoloji ədəbiyyatda *-ra*, *-rə* və *-ru*, *-rü* şəkilçilərinin də istiqamət halı əmələ gətirdiyi göstərilir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də istiqamət halında işlənən söz təsirsiz fel tərəfindən idarə olunur.

Qədim türk yazısı abidələri dilinin tədqiqinə həsr edilmis əsərlərdə istiqamət halında duran sözlərin cümlədə yalnız yer zərfliyi vəzifəsi ifa etdiyi göstərilir. Lakin abidələrin dilində istiqamət halında duran söz cümlədə yer zərfliyi ilə yanaşı vasitəli tamamlıq və zaman zərfliyi vəzifələrində də işlənir.

I. *İstiqamət halında işlənən tamamlığın fellə idarəsi*. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işin, hərəkətin istiqamətləndiyi istiqamət halında işlənən söz yer, məkan anlayışı deyil, obyekt, predmet bildirirsə, həmin söz cümlənin yer zərfliyi deyil, vasitəli tamamlığı vəzifəsini yerinə yetirir. Belə söz cümlədə vasitəsiz tamamlıq mövcud olmadıqda təsirsiz, vasitəsiz tamamlıq mövcud olmadıqda təsirli fellərlə idarə edilir; məsələn: *Añar körü biliñ* (KT c 11) «Ona baxaraq bilin». *Añar adınçığ bark yaraturtım* (KT c 12) «Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım». *Öñrə türk kağanıgaru süləlim, - timis, - añarı süləməsər, kaç nəñ ersər, ol bizni... ölürtəçi kük* (T 20-21) «Şərqə – türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş, - ona qarşı qoşun çəkməsək, - hər necə olsa, o bizi... əlbəttə, öldürəcək». *Tabğaçgaru Kunı səñünig idmiş* (T 9) «Tabğaça Kunı sənünü göndərmiş». *Bögü kağan banıaru ança ayıdemiş* (T 34) «Bögü xaqan mənə elə demiş».

II. *İstiqamət halında işlənən yer zərfliyinin fellə idarəsi*. İstiqamət halında işlənən və yer, istiqamət anlayışı ifadə edən sözlər cümlənin yer zərfliyi olur. Adətən, belə sözlər təsirsiz fellər tərəfindən idarə edilir.

1. *-ğaru*, *-gərü* şəkilçisi ilə: *İlgərü kün toğsıka, birigərü kün ortusınaru, kurıgaru kün batsıkıña, yırıgaru tün ortusıñaru anta içrəki bodun kop marña körür* (KT c 2) «Şərqə – gündoğana, cənuba – gün ortasına, qərbə – günbatana, şimala – gecə ortasına – onun içindəki xalqlar bütünlüklə mənə tabedir». *İlgərü, kurıgaru süləp tirmiş* (KT § 12) «Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış». *Mağı kurğan kışlap, yazırta oğuzgaru sü taşıkdımız* (KT şm 8) «Mağı kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla çıxdıq».

2. *-narı*, *-nərü* şəkilçisi ilə: *...yerinçerü, subıñaru kontı* (BK § 40) «...yerinə, suyuna yerləşdi».

3. *-ru*, *-rü* şəkilçisi ilə: *...kirü Təmir kapıgka təgi kon-turmıs* (KT § 2) «...qərbə Dəmir qapıya təki yerləşdirmiş». *...öltəçi bodunıg tirigrü igitim* (KT § 29) «...öləsi xalqı diriliyə yüksəltdim». *...ebrü kəlürtim* (BK § 25) «...evə gətirdim».

Basmıl yağıdıp ebimrü bardı (MÇ 28) «Basmıllar yağı olub evimə doğru getdi».

4. *-ra, -rə* şəkilçisi ilə: *İçrə ben bulğayın, -timis* (MÇ 28) «Daxildə mən iğtişəş salım, - demiş». *Üzə kök tərri, asra yağız yir kalıntukda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göylər, altıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Tarduş şad ara badı* (T 41) «Tarduş şadı aranı bağladı».

III. İstiqamət halında işlənən zaman zərfliyinin felle idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində istiqamət halında duran zaman zərfliyi həmin halda duran yer zərfliyinə nisbətən xeyli az işlənir. Zaman anlayışı bildiren söz istiqamət halı şəkilçisi qəbul edir, təsirsiz fellərlə idarə edilir və cümlənin zaman zərfliyi vəzifəsini icra edir. Qeyd etmək lazımdır ki, istiqamət halında olan zaman zərfliyini əmələ gətirən morfoloji vasitələr (şəkilçilər) də yer zərfliyindəkinə nisbətən məhduddur; zaman zərfliyini əmələ gətirmək üçün təkcə *-ğaru, -görü* şəkilçisinin variantı olan *-naru, -nerü* şəkilçisindən istifadə edilir; məsələn: *İlgərü kün toğsıka, birigərü kün ortusu naru, kırıgaru kün batsıqırta, yırıgaru tün ortusu naru – anta içrəki bodun kop marja körür* (KT c 2) «İrəli – gündoğana, cənuba – günortaya, qərbə – günbatana, şimala – gecəyarıya – bu qədər yerin içindəki xalqlar bütünlüklə mənə tabedir».

Yerlik-çıxışlıq halın idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-da/-ta, -də/-tə* şəkilçisi ilə formalaşan hal müasir türk dillərindəki yerlik və çıxışlıq halların mənasını ifadə edir. Bundan başqa, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-dan/-tan, -dən/-tən* (qapalı saitlərlə işlənən variantı da mövcuddur – qədim uygur yazısı abidələrinin dilində işlənir) şəkilçisi ilə formalaşan çıxışlıq halın da işlənməsinə rast gəlmək olur. Görünür, qədim türk yazısı abidələrinin qələmə alındığı dövrdə çıxışlıq halın öz məxsusi şəkilçisi ilə formalaşması prosesi gedirmiş. Yerlik-çıxışlıq hal yerlik hal şəkilçisi ilə formalaşsa da, həm yerlik, həm də çıxışlıq halın mənası ifadə etdiyi üçün türkoloji ədəbiyyatda çox vaxt yerlik-çıxışlıq hal adlandırılır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik-çıxışlıq halda duran söz cümlədə iki vəzifə yerinə yetirir: obyekt bildirdikdə cümlənin vasitəli tamamlığı, zaman, məkan və s. bildirdikdə isə cümlənin zaman, yer və s. uyğun zərfliyi olur və hər iki halda felle idarə edilir.

I. Yerlik-çıxışlıq halda işlənən vasitəli tamamlığın felle idarəsi. Yerlik-çıxışlıq halda duran söz qədim türk yazısı abidələrinin dilində vasitəsiz tamamlıq işlənməyən cümlələrdə təsirsiz, fəsitəsiz tamamlıq işlənən cümlələrdə təsirli fellərlə idarə edilir. Bu hal müasir türk dillərindəki iki halm vəzifəsini yerinə yetirdiyi üçün qədim türk yazısı abidələrinin dilində onun mənə çalarları da genişdir.

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik-çıxışlıq halda duran söz müasir türk dillərindəki yerlik halm vəzifəsini yerinə yetirir. Bu zaman həmin söz obyekt – cümlənin üzərində iş görülən vasitəli tamamlığı olur; məsələn: *Yarakınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı* (KT § 33) «Yarağına, zirehinə yüzdən artıq ox dəymişdi». ... *kaŋm İltəris kağanıŋ, ögim İlbilgə xatunıŋ tərri töpəsintə tutıp yögərü kötürmiş erinç* (KT § 11) «... atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı töpəsində tutub yuxarı götürmüş».

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik-çıxışlıq halda duran söz müasir türk dillərindəki çıxışlıq halm vəzifəsini yerinə yetirir və iş, hərəkətin uzaqlaşdığı obyekt – vasitəli tamamlıq funksiyasında çıxış edir. Qədim türk qəbilələrinin dilində yerlik-çıxışlıq hal bu vəzifədə daha çox işlənir; məsələn: ... *lūi yulka yitinç ay küçlig alp kağanımda adıralu bardırız* (O 12) «... əjdaha ili yeddinci ay güclü alp xaqanımdan ayrılaraq getdiniz». *Bu Tabğaçda yıraya bəg oğuz ara yeti erən yağı bolmuş* (O 5) «Bu Tabğaçdan şimala bəy oğuzlar arasında yeddi erən yağı olmuş». *Mən ... Tabğaç kağanta bədizçi kəlirtim* (KT c 11) «Mən ... Tabğaç xaqanından naxışçı gətirdim». *Közdə yaş kəlsər, eti də köñültə sıgıt kəlsər, yanturu sakıktım, katıŋdı sakıktım* (KT şm 11) «Gözdən yaş gəlsə, könüldən güclü fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm». *Türk bodun*

kanın bolmayın Tabğaçda adırılı (T 2) «Xanı olmayan türk xalqı Tabğaçdan ayrıldı» və s.

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində obyekt bildirib yerlik-çıxışlıq halda duran söz müqayisə edilən, qarşılaşdırılan predmet mənası ifadə edir və cümlənin vasitəli tamamlığı vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Bizintə eki uçı sıfırça artuk erti* (T 40) «İki qanadı bizdən yarıbayarı artıq idi».

II. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik-çıxışlıq hal şəkilçisi yer və zaman məfhumu ifadə edən sözlərə artırıldıqda obyekt-vasitəli tamamlıq anlayışı deyil, zaman, məkan, səbəb, vasitə, tərz və s. mənalar ifadə edən zərf əmələ gətirir. Cümlədə zərflik vəzifəsini yerinə yetirən bu sözlər təsirsiz fellərlə idarə edilir.

1. Yerlik-çıxışlıq hal hərəkətin baş verdiyi yeri bildiren məfhum əmələ gətirir. Belə sözlər cümlədə yer zərfliyi olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik-çıxışlıq halda duran söz cümlədə ən çox bu vəzifədə işlənir; məsələn: *Türgiş kağan süsi Bolçuda otça, borça kəlti* (KT § 37) «Türgiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi». *Kara költə sürüşdümüz* (KT şm 2) «Qara göldə döyüşdük». *Sü təgisintə yetinç ərig kılıcladı* (KT şm 5) «Qoşun toqquşmasında yeddinci döyüşçünü qılıncladı». *İda, taşda kalmış kobranı yeti yüz ər boltı* (T 4) «Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz döyüşçü oldu». *Altun yışda olurtımız* (T 32) «Altun meşəli dağlarında oturduq» və s.

2. Yerlik-çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş söz cümlənin yer zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir və işin, hərəkətin başlanğıc nöqtəsini, çıxış nöqtəsini, yerini bildirir. Bu zaman yerlik-çıxışlıq hal müasir türk dillərindəki çıxışlıq hal mövqeyində çıxış edir; məsələn: *Uygur yirintə Yağlakar kan ata kəltim* (Süci) «Uygur yerindən (mən) Yağlakar xan ata gəldim». *Tabğaç kağanta İsyi Likən kəlti* (KT şm 12) «Tabğaç xaqanından İsyi Likən gəldi». *Tüpüt kağanta Bölön kəlti* (KT şm 12) «Tibet xaqanından Bölön gəldi». *Kırkıza yantımız* (T 29) «Qırğızdan qayıtdıq». *Türkis kağanta körüg kəlti* (T 29) «Türgiş xaqanından casus gəldi».

3. Yerlik-çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş söz cümlənin zaman zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Süfjüg batımı kariğ sökipən Kögmən yışığ toğa yorıp karkız bodunıg uda basdımız* (KT § 35) «Süngü batımı (qəder) qarı dağıdıb Kögmən meşəli dağlarını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdıq». *Kaşım kağan uçdukda inim Kül tigin yiti yaşda kaldı* (KT § 30) «Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı». *Ol at anta tüsti* (KT şm 4) «O at o vaxt öldü». *Ol küntə təgdi türk bodun Təmir kapıgka* (T 46) «Həmin gün türk xalqı çatdı Dəmir qapıya».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik-çıxışlıq halda duran söz *kisrə* «sonra» qoşması qəbul edib zaman zərfliyi vəzifəsində çıxış edir; bu vaxt yerlik-çıxışlıq hal müasir türk dillərindəki çıxışlıq hal məqamında işlənir; məsələn: *Anta kisrə inisi eşisin tək kalınmaduk erinç... yab拉克 kağan olurmış erinç* (KT § 5) «Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından ... pis xaqan (taxta) oturmuş». *Yağpu kontukda kisrə ağığ bilig anta öyür ermiş* (KT c 5) «Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri orada öyrədirmiş». *Ol kan yok boltukda kisrə el yetmiş, ıçğınmış, keçışmış* (O 1) «O xan yox olduqdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış» və s.

4. Yerlik-çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş söz cümlənin səbəb zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Yana tefri kutıfı üçinç yıltə kop əsən tığəl körüşmüş* (IB 21-22) «Yenə tanrı nəzərində üçüncü ildə hər şey salamat bütöv görüşmüş».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik-çıxışlıq halda duran söz *ötrü* «ötrü» qoşması ilə işləndikdə cümlənin səbəb zərfliyi olur; məsələn: *Anta ötrü kağanıma otüntüm* (T 12) «Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim». *Anta ötrü oğuz kopın kəlti* (T 16) «Ona görə oğuzlar hamılıqla gəldi». *Anta ötrü türgis, karlukıg tabarın alıp, ebin yolıp barmış, ebimə tüşmiş* (MÇ 29) «Ondan ötrü türgişin, karlukun malını alıb, evini dağıdıb getmiş, evimə qayıtmış».

5. Yerlik-çıxışlıq halda olan söz hərəkətin tərzini, alətini bildirir; məsələn: *İngək kölikin Toğlada oğuz kəlti* (T 15) «İnek və yük heyvanları ilə Toğla çayı vasitəsilə oğuzlar kəldi».

Çıxışlıq halın idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrindən göytürk Orxon-Yenisey abidələrində çıxışlıq hal az işlənir; çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə formalaşmış cəmi bir neçə sözün abidələrin mətnlərində işlənməsinə təsadüf edilir. Görünür, göytürk yazısı abidələrinin qoyulduğu dövrdə bu hal hələ əmələgəlmə prosesi keçirmiş. Buna baxmayaraq, göytürk abidələrinin dilində bu halın fəllə idarə edilməsindən danışmaq üçün kifayət qədər fakt vardır. Qədim uyğur yazısı abidələrində isə çıxışlıq hal nisbətən çox işlənir, lakin yenə də bu halın tam formalaşdığından danışmaq olmaz.

Qədim türk yazısı abidələrindən göytürk abidələrində çıxışlıq hal *-dan/-tan, -dən/-tən, qədim uyğur abidələrində -dın/-tın, -din/-tin* şəkilçisi ilə əmələ gəlir və əsasən iş, hərəkətin başlanğıc nöqtəsini, nadir hallarda isə obyekt bildiren anlayış ifadə edir. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq halın obyekt bildirdiyi məqamın işlənməsinə təsadüf edilməmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq halda duran söz cümlədə iş, hərəkətin başlandığı, çıxdığı məkanı bildiren yer zərfliliyi vəzifəsini yerinə yetirir və zəif də olsa, fəll tərəfindən idarə olunur; məsələn: *Yaraklıq kantan kəlip yağa eltdi, süñüglig kantan kəlipən sürə eltdi?* (KT § 23) «Yaraqqlılar haradan gəlib (səni) yaydı, süngülülər haradan gəlib (səni) sürüb apardı?» *Ança olurur erikli oğuzdantın körüg kəlti* (T 8) «Eləcə oturur ikən oğuzlardan casus gəldi». *Tabğaç, bəridənyən təg, Kıtay, öñdənyən təg, ben yıradantayan təgəyim* (T 11) «Tabğaç, cənub tərəfdən hücum et, Kıtay, şərq tərəfdən hücum et, mən şimal tərəfdən hücum edirəm». *Öñdən kağanğaru sü yoralım* (T 29) «Şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək». ... *Yılun kol birdin sıñar şıp başıña təgi çərig itdim* (MÇ 15) «... Yılun çayının cənubundan şıp başına təki qoşun çəkdim». *Taşdıntan ... kabısayın* (MÇ 23) «Bayırdan ... toplaşacaq». *Taşdıntan üç karluk, üç iduk tatar ... türgis ...* (MÇ 28) «Bayırdan üç karluk, üç müqəddəs tatar ... türgis...»

Alət-birgəlik halın idarəsi. Alət-birgəlik halı türk dillərində qrammatik hallardan sayılır. Bu hal qədim türk yazısı

abidələrinin dilində *-n, -ın, -in* şəkilçimi ilə əmələ gəlir və kiçik mənə çalarlarını ənzərə almasaq, iş, hərəkətin icra edildiyi alət və iş, hərəkətin birgə, birlikdə icra edildiyi anlayışlarını bildirir. Müasir türk dillərində alət halının şəkilçisinin vəzifəsini *birliklə* qoşması yerinə yetirir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halında duran söz həm təsirli, həm də təsirsiz fəllərlə idarə edilir və cümlədə həm vasitəli tamamlıq, həm də müxtəlif zərflilik vəzifələri yerinə yetirir.

I. Alət-birgəlik halında duran vasitəli tamamlığın fəllə idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halı iki qrammatik mənə – bir tərəfdən, iş və hərəkətin icra edildiyi alət, digər tərəfdən, iş və hərəkətin birlikdə icra edildiyi mənalarını ifadə edir, hər iki halda bu hal cümlənin vasitəli tamamlığı olur və həm təsirli, həm də təsirsiz fəllər tərəfindən idarə edilir.

1. Alət-birgəlik halda duran söz hərəkətin alətini bildirir; məsələn: *On tutuk yorçun yaraklıq əlgin tutdı* (KT § 32) «On tutukun yorçunu yaraqqlı əli ilə tutdu». *Bir ərig okun urtı* (KT § 36) «Bir döyüşçünü oxla vurdu». *Üzə tərri, asra yer yaraklıkaduk üçün ... közün körmədik, kulkakın esidmədik bodunımın ...* (BK şm 10-11) «Üstdə tanrı, altda yer buyurduğu üçün ... gözü ilə görməyən, qulağı ilə eşitməyən xalqımı ...» *Süçig sabın, yumşak ağın arıp ırak bodunıq ança yarıtur ermis* (KT c 5) «Şirin sözü, yumşak hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqları eləcə yaxınlaşdırır imiş». ... *süñügin açdıımız* (T 28) «... süngü ilə açdıq» və s.

2. Alət-birgəlik halda duran söz hərəkətin birlikdə icra edildiyini bildirir; məsələn: *Kağan kağan yeti yegirmi ərin taşıkmış* (KT § 11) «Atam xaqan on yeddi igidlə sərhədi aşmış». *Uluğ İrkin azkıya ərin təzip bardı* (KT § 34) «Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi». *Kağanımın sülətdimiz* (T 53) «Xaqanımla birgə qoşun çəkirdik». *İngək kölugin Toğlada oğuz kəlti* (T 15) «İnek və yük heyvanları ilə birlikdə Toğla çayında oğuzlar gəldi» və s.

II. Alət-birgəlik halında duran zərfliliyin fəllə idarəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halın

şəkilçisi zaman və yer anlayışı ifadə edən sözlərə artırıldıqda uyğun surətdə cümlənin zaman və yer zərfliləri vəzifəsində işlənən sözlər əmələ gətirir. Bundan başqa, bir sıra hallarda alət-birgəlik halın şəkilçisi ilə işlənən bəzi sözlər cümlənin tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir.

1. Alət-birgəlik halda duran söz zaman zərfliyi olur; məsələn: *Yalabaçı, edgü sabı, ötükü kəlməz tiyin yayın sülədim* (BK § 39) «Elçisi, yaxşı sözlü, xəbəri gəlməz deyə yayda qoşun çəkdim». *Otuz artukı səkkiz yaşında qışın kıtaıy tapa sülədim... otuz artukı tokuz yaşına yazın tatabı tapa sülədim* (BK c 2) «Otuz səkkiz yaşında qışda kıtaylara qarşı qoşun çəkdim ... otuz doqquz yaşında yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim». *Ancıp ol yıl küzün ilgərü yorıdım* (MÇ 20) «Ondan sonra həmin ilin payızında şərqə yürüş etdim».

2. Alət-birgəlik halda duran söz yer zərfliyi olur; məsələn: *Bu yolın yorisar, yaramacı, - tidim* (T 23) «Bu yolla yürüş etsək, yaramaz, - dedim». *Anın barmıs* (T 24) «Anı çayı ilə getmiş».

3. Alət-birgəlik halda işlənən söz iş və hərəkətin icra tərzini bildirir və cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Altun yısığ yolsızın asdım, Ertis ügüzig keçigsizin keçdimiz* (T 35) «Altun meşəli dağlarını yolsuz asdım, irtiş çayını keçidsiz keçdik».

4. Alət-birgəlik halda duran söz cümlənin səbəb zərfliyi olur; məsələn: *Bəgləri, bodunu tuzsuz üçün, tabğaç təbligın kürliğ üçün, armaqçısın üçün, inili-eçili kiñ sürtükün üçün, bəgli-boduqlıq yoñşurtukan üçün türk bodun illədük ilin içğanu idmis* (KT § 6) «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları salışdırdığı üçün, bəyləri, xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış».

Qeyri-predikativ feli birləşmələrdə idarə əlaqəsi. Qeyri-predikativ söz birləşmələrində idarə əlaqəsindən danışdıqda türk dillərində feli sifət, feli bağlama və məsdərin tərkib daxilində onlardan əvvəl gələn adları idarə etməsi nəzərdə tutulur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məsdərin yox

dərəcəsinə olduğunu nəzərə alsaq, onda abidələrin dilində feli bağlama və feli sifətin adları idarə etməsindən danışmaq olar. İstər feli sifət, istərsə feli bağlama fel olduğu və hər ikisi tərkib (feli sifət və feli bağlama tərkibləri) əmələ gətirdiyi üçün, habelə onların feli tərkibə daxil olan sözləri özünə tabe edib idarə etdikləri üçün predikativ söz birləşmələri və qeyri-predikativ söz birləşmələrində feli idarə arasında heç bir fərq yoxdur. Fərq yalnız birincilərin şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət şəkilçiləri qəbul edib predikat kimi formalaşmasında, ikincilərin isə bu kateqoriyaları qəbul etməməsi, felin təsriflənməyən formasında olmasındadır. Felin təsriflənən formaları kimi, təsriflənməyən formaları da müstəqim obyekt - vasitəsiz tamamlıq tələb edib-ətməməsinə görə təsirli və təsirsiz deyə iki qrupa ayrılır: felin təsirli təsriflənməyən formaları müstəqim obyektə idarə edir, felin təsirsiz təsriflənməyən formaları qeyri-müstəqim obyektə idarə edir.

Təsirli təsriflənməyən formalar:

bunu körü (KT c 12) «*bunu görərək*»
Kem keçə (BK § 26) «*Kem çayını keçərək*»
karığ sökipən (BK § 27) «*qarı dağıdıb*»
keyik yiyü (T 8) «*keyik yeyərək*»
sabığ esidip (T 12) «*nitqi eşidib*»
ilic tutup (KT § 3) «*el tutub*»
türk atın ıtı (KT § 7) «*türk adını itirərək*»
tabğaç atın tutupan (KT § 7) «*tabğaç adını tutub*»
teñri tæg teñri yaratmış (BK § 1) «*tanrı tək tanrı yaratmış*» və s.

Təsirsiz təsriflənməyən formalar:

yağru kontukda (KT c 5) «*yaxın yerləşdikdə*»
kağanıma ötiünip (T 18) «*xaqanıma müraciət edib*»
anta kalmış (KT c 9) «*orada qalmış*»
kantan kəlip (KT § 23) «*haradan gəlib*»
eki şad birlə ölü, yitü (KT § 27) «*iki şadla əldən düşərək*»
karım kağan uçdukda (KT § 30) «*atam xaqan uçduqda*»
anta yana kirip (KT § 38) «*onda yenə girib*»
anta ödkə öginip (KT § 40) «*o vaxt təəssüflənib*»

*az ərin irtürü (KT § 40) «az döyüşçü ilə ayırır»
bödkə özüm olurup (BK § 2) «taxta özüm oturub»*

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də təsirli təsriflənməyən fellər qeyri-müstəqim obyektə də idarə edir:

bödkə körigmə (KT c 11) «taxta baxan»

aŋar körü (KT c 11) «ona baxaraq»

ağısıŋa arturup (KT c 6) «hədiyyəsinə aldanıb»

at üzə bintürə (T 25) «atlara mindirərək»

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də təsriflənməyən təsirli fellər müstəqim obyektə idarə etdikdən sonra qeyri-müstəqim obyektə də idarə edir; bu zaman müstəqim obyekt bilavasitə felin yanında durur, qeyri-müstəqim obyektə bildirən söz isə bir qədər aralı yerləşir; məsələn: *Ol yulka turgis tapa Altun yışığ aşə* (BK § 27) «həmin ili türkişlərə qarşı Altun meşəli dağlarını aşaraq», *Önük yoğaru sü yorup* (BK cş) «Önük yuxarı qoşun yürüdü».

ADLARLA İDARƏ ƏLAQƏSİ

Adlarla idarə dedikdə fel olmayan bütün nitq hissələri ilə idarə nəzərdə tutulur. Müasir türk dillərində isim, sifət, say, əvəzlilik, qismən də zərf idarə əlaqəsində tabcedici üzv kimi çıxış edir. Müasir türk dillərində, fellərlə idarə əlaqəsində olduğu kimi, 1) predikativ söz birləşmələrində, 2) qeyri-predikativ söz birləşmələrində adlarla idarə əlaqəsindən danışılır, lakin göstərilir ki, türk dillərində predikativ söz birləşmələrində adlarla idarə çox zəif inkişaf etmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində predikativ söz birləşmələrində adlarla idarə əlaqəsinə, demək olar ki, təsadüf edilmir.

Qeyri-predikativ söz birləşmələrində idarə əlaqəsindən bəhs edən tədqiqatçılar göstərir ki, türk dillərində adlar və qismən, zərflər ismin yiyəlik, yönük, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edir; yiyəlik halı idarə etməkdə bu nitq hissələri daha fəaldır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində də oxşar mənzərəyə rast gəlinir. İsmi söz birləşmələrində, xüsusən ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrində ikinci komponent müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən ismi idarə edir: *tabğaç bodun sabı* (KT c 5) «tabğaç xalqının sözü», *türk törüsü* (KT § 13) «türk qanunu», *kisi oğlu* (KT § 1) «insan oğlu», *kağan kutı* (BK § 35) «xaqan bəxti», *Kögmən yolu* (T 23) «Kögmən yolu», *el ebi* (MÇ 34) «el evi», *adıŋıŋ karnı* (IB 10) «ayının qarnı», *çorıŋ oğlu* (KÇ 26) «çorun oğlu», *toŋuzun azığı* (IB 10) «donuzun köpek dişi», *bilgə kağanıŋ bodunu* (O 11) «müdrək xaqanın xalqı», *Kül tiginin altını* (KT cç) «Kül tiginin qızı» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bəzən idarə edilən yiyəlik hal *-ıŋ, -iŋ* şəkilçisi ilə deyil, *-ıg, -ig* şəkilçisi ilə düzəlir; məsələn: *bodunıg atı* (KT § 35) «xalqın adı», *karlukağ tabarı* (MÇ 29) «karlукun malı», *karlukağ ebi* (MÇ 29) «karlукun evi», *adğırığ udlığı* (KT § 36) «aygırın budu».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adların yönük, istiqamət və yerlik-çıxışlıq hallarda duran sözləri idarə etməsi hallarına da təsadüf edilir. Düzdür, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də bu hallarda duran sözlərin adlarla idarəsi zəif inkişaf etmişdir.

Yönük hal: Üzə teŋri kan lüi yulka yetinç ay küçlik alp kanağında adıralu bardıŋız (O 12) «Üstdə tanrı xan əjdaha ili yeddinci ayda güclü alp xaqanımdan ayrılaraq getdiniz». *Üzə kök teŋri, asra yağız yir kılınukda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göy, altıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». ... *yabız yablak bodunka üzə olurtım* (KT § 26) «...qorxaq və zavallı xalqın üzərində oturdum».

İstiqamət halı: İçrə aşsız, taşrı tonsız, yabız, yablak bodunka üzə olurtım (KT § 26) «Qarnı ac, üstü donuz, qorxaq və zavallı xalqın üzərində oturdum». ... *asra yağız yir kılınukda* ... (KT § 1) «... aşağıda qonur yer yarandıqda...» *Üzə teŋri asra yir yarlıkadukan üçün* ... (BK şm 10) «Üstdə tanrı, aşağıda yer buyurduğu üçün ...».

Yerlik-çıxışlıq hal: Bu tabğaçda yıraya bəg oğuz ara yiti
ərən yağı bolmuş (O 5) «Bu tabğaçdan şimala bəy oğuzlar
arasında yeddi ərən yağı olmuş».

UZLAŞMA ƏLAQƏSİ

Tabe tərəf tabe edən tərəfin qrammatik əlamətlərini qəbul edərsə, bu, uzlaşma əlaqəsi adlanır. Uzlaşma əlaqəsi türk dillərində şəxs və kəmiyyətə görə olur: tabe edən tərəf hansı şəxs və kəmiyyətdirsə, tabe tərəf də həmin şəxs və kəmiyyətin qrammatik əlamətlərini (şəkilçilərini) qəbul edir. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk qəbilələrinin dillərində uzlaşma əlaqəsi həm predikativ əlaqəli birləşmələrin, həm də atributiv əlaqəli birləşmələrin komponentləri arasında olur.

Predikativ əlaqəli birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi özünü mübtədə ilə xəbər arasında göstərir və feli xəbərlərdə şəxs şəkilçiləri (sonluqları), ismi xəbərlərdə isə xəbərlilik şəkilçiləri ilə təzahür edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədə ilə xəbərin şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması müasir türk dillərində (məsələn, Azərbaycan dilində) olduğundan fərqlənir.

1. Cümlənin mübtədası birinci şəxs əvəzliyinin təkində işləndikdə xəbər də birinci şəxsin təkində olur. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərinin əksəriyyəti birinci şəxsin dilindən yazıldığı üçün birinci şəxsin təkində mübtədə və xəbərin uzlaşmasına kifayət qədər nümunə göstərmək olar; məsələn: *Mən ... tabğaç kağanta bədzçi kəltürtim* (KT c 11) «Mən ... tabğaç xaqanından naxışçı gətirdim». *Mən tokuz yigirmi yıl şad olurtım* (BK c 9) «Mən on doqquz il şad oturdum». *Mən ər ərđəmin üçün yokladım* (Y 32) «Mən igid cəsurluğum üçün həlak oldum». *Esin mən Altun kaparka kirtim* (Y 29) «Mən ... Esin Altun Kapara girdim». *Mən oğluma, ... bodunımka bökmədim* (Y 29) «Mən oğlumdan, .. xalqımdan doymadım». *İlimdə ərđəm üçün mən yerlədim* (Y 28) «İgid olduğum üçün mən elimdə yerləşdim». *Ben öltüm* (Y 37) «Mən öldüm». *Ben ança tirmən* (T 37) «Mən belə deyirəm». *Ben yıradantayan təğəyin* (T 11) «Mən şimaldan hücum edim». *Ben*

Sələrfə keçə udi yorıdım (MÇ 16) «Mən Sələneni keçərək arxalarında yürüdüm». *İçrə ben bulğayın* (MÇ 28) «Daxildə mən iğtişəş qaldırım» və s.

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci şəxs əvəzliyinin (sən şəklində) ismin adlıq halında işləndiyinə təsadüf edilmir. Təbii ki, ikinci şəxsin təkində abidələrin dilində mübtədə ilə xəbərin uzlaşmasından danışmaq olmaz. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli xəbərin ikinci şəxsin təkində işlənməsinə sıx-sıx təsadüf edilir.

3. Mübtədə üçüncü şəxsin təki şəxs əvəzliyi, işarə əvəzliyi (*ol* «o», *bu* «bu»), sual əvəzlilikləri, isim, söz birləşmələri ilə ifadə edildikdə xəbər üçüncü şəxsin təkində işlənir; məsələn: *Türk bodun, ilirgin, törügin kim artatı udaçı erti?* (KT § 22) «Türk xalqı, (sənin) elini, qanununu kim dağıda bilərdi?». *Öd tərri yasar* (KT § 10) «Taleyi tanrı yazar». *Kül tigin yadağın oplayu təgdi* (KT § 32) «Kül tigin piyada hücum etdi». *Türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tərri kağan olurtı* (KT § 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturdu». *Türgis kağan süsi Bolçuda otça, borça kəlti* (KT § 37) «Türgiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi». *Kara türgis bodun kop içikdi* (KT § 38) «Qara türgis xalqı tamamilə tabe oldu». *Katım kağan uçdukda inim Kül tigin yiti yaşda kaltı* (KT § 30) «Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşında qaldı» və s.

4. Cümlənin mübtədası şəxs əvəzliyinin birinci şəxs cəmində olduqda xəbər də birinci şəxsin cəmində olur; məsələn: *Kağan at bunta biz birtimiz* (KT § 20) «Xaqan adını bu vaxt biz verdik». *Biz yəmə sülədimiz* (T 44) «Biz yenə qoşun çəkdik». ...*bu üçəgü kabısar, kollaçı biz öz için, tasın tütmis təg biz* (T 12-13) «... bu üçlük birləşsə, biz öz içini, bayırını tutmuş təki qalasıyıq».

5. Cümlənin mübtədası şəxs əvəzliyinin ikinci şəxsinin cəmində olduqda xəbər də ikinci şəxsin cəmində olur; məsələn: *Siz taşıkın, çikig taşığırın* (MÇ 22) «Siz qiyam qaldırın, çikləri

qiyama qaldırın». ...yita, siz adırıldınız (Y 26) «... əfsus, siz ayrıldınız».

6. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtəda üçüncü şəxsin cəmində olduqda xəbərin üçüncü şəxsin cəmində işlənməsinə təsadüf edilmir; məsələn: Ol sabıǵ esidip on ok bəgləri, bodunı kop kelti (T 42-43) «O sözü eşidib on ox bəyləri xalqı bütünlüklə gəldi».

7. Öz qayıdış şəxs əvəzliyi hər üç şəxsdə (özüm, özün, özü/özi) cümlənin mübtədası vəzifəsini icra etdikdə xəbər uyğun olaraq hər üç şəxsdə mübtəda ilə uzlaşır; məsələn: Kaŋım kağan uçduqda özüm səkiz yaşda kaltım (KT § 16) «Atam xaqan vəfat etdikdə özüm səkkiz yaşında qaldım». ... bu bəglərigdə, yerində, subıŋda adırılmasar, türk bodun, özin edǵı körtəçi sən, ebiŋə kirtəçi sən, burısız boltaçı sən (BK şm 13-14) «... bu bəylərindən, yerindən, suyundan ayrılmasan, türk xalqı, özün yaxşılıq görəsisən, evinə gərəsisən, dərdsiz olasısan». Yaǵıka yalŋus oplayu təǵip opulu kirip özi kışǵu kərgək boltı (KÇ 23) «Yaǵıya yalqız sürətlə hücum edib, arasına girib özü qısa (qəfil) həlak oldu».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir sıra hallarda şəxs və qayıdış şəxs əvəzlilikləri yan-yanı işlənir, bir-biri ilə uzlaşır. Bu zaman cümlənin feli xəbəri şəxs və qayıdış şəxs əvəzliliklərinin qoşalaşmış forması ilə ifadə edilən mübtəda ilə uzlaşır; məsələn: Ben özüm uzun yəlməǵ ıtım (T 52) «Mən özüm uzun süvari dəstələri göndərdim». Mən özüm kağan olurtukıma (KT § 27) «... Mən özüm xaqan oturduğum üçün...»

Qoşalaşmış əvəzliliklərlə yanaşı isim də işlənərkən, ismin də mübtəda olmasına baxmayaraq, xəbər onunla yox, şəxs və qayıdış-şəxs əvəzliyindən ibarət qoşalaşmış mübtəda ilə uzlaşır; məsələn: Bilǵə Toŷukuk ben özüm Tabǵaç ilirŋə kılntım (T 1) «Müdrək Tonyukuk mən özüm Tabǵaç elində tərbiyə aldım». Kəlürtim ök türk bodunıǵ Ötükən yerke ben özüm Bilǵə Toŷukuk (T 17) «Müdrək Tonyukuk mən özüm türk xalqını Ötükən yerinə gətirdim».

8. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ir/er naqis feli də istər felin şəkil və zamanları, istərsə adlara qoşulub xəbər kimi

işləndikdə şəxs və kəmiyyətə görə mübtəda ilə uzlaşır; məsələn: Anta ayǵuçı yəmə ben ök ertim (T 49-50) «Onda məsləhətçi də, əlbəttə, mən idim». Biz şəǵ ertimiz (T 8) «Biz sayıq idik». Ben beş kırk ər yaş ertim (Y 25) «Mən otuz beş il igid ömrü yaşadım». Bars bəǵ erti (KT § 20) «Bars bəy idi». Biz az ertimiz, yabız ertimiz (BK § 32) «Biz az idik, pis təchiz edilmişdik». Biz eki barŋ ertimiz (T 16) «Biz iki min idik».

9. Təbə edən tərəf – mübtəda bir neçə sözdən ibarət olarsa və mübtədalar ikinci, üçüncü şəxs əvəzlilikləri və ya isimlərlə ifadə edilərsə, onlarla yanaşı birinci şəxs tək, yaxud cəm əvəzliyi də mübtəda olarsa, onda xəbər birinci şəxsin cəmində işlənir; məsələn: Siz taşıkın, çikig taşıǵırın, - timis. Mən taşıykayın, - timis, - kör bod kalıda kabışalım, - timis (MÇ 22-23) «Siz üsyan edin, çıkləri üsyana qaldırın, - demiş. Mən qiyam edim, - demiş, - gör sərbəst qal, meşədə toplaşaq, - demiş».

10. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismi xəbərlilik cümlələr az işlənir. Lakin bizə qədər gəlib çatan nümunələrə əsasən iddia etmək olar ki, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk qəbilələrinin dilində də mübtəda və ismi xəbər şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşmışdır; məsələn: Ər atım – Yaş Ak Baş ben (Y 24) «Ər adım – Yaş Ağ Başam». Atıŋız – Urı bəǵ siz (Y 26) «Adımız – Urı bəysiniz». Bu, atımız – Umay bəǵ biz (Y 28) «Bu adımız – biz Umay bəyik». Sizin ər at Urı (Y 26) «Sizin ər adınız Urıdır».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki məqamda mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi pozulur:

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin xəbər şəklinin nəqli keçmiş zamanı zaman şəkilçisindən başqa heç bir şəkilçi, o cümlədən şəxs şəkilçiləri də qəbul etmir. Buna görə də mübtədanın istər şəxs əvəzlilikləri, istərsə isim və ya substantivləşmiş başqa nitq hissələri, istərsə də söz birləşmələri ilə ifadə edilməsindən asılı olmayaraq cümlənin nəqli keçmiş zamanla ifadə edilən xəbəri zaman şəkilçisindən sonra dəyişmir və mübtəda ilə uzlaşmır; məsələn: Eçümüz-apamız Bumin kağan tört bulunıǵ kasmıs, yıǵmıs, yaymıs, basmıs. Ol kan yok boltukda

kisrə el yetmiş, içdınmış, qaçışmış (O 1) «Əcdadımız Bumin xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yığmış, yaymış, basmış. O xan yox olduqdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış». *Boltukda tokuz oğuz bəg yağı ermiş, böyük ermiş* (O 6) «Olduqda doqquz oğuz bəyi yağı imiş, böyük imiş». ... *sançdım. Anta ötrü turgis, karlukağ tabarın alıp, ebin yolıp barmış, ebinə tüşmiş* (MÇ 29) «...sançdım. Ona görə turgiş və karlukların malını alıb, evini dağıdıb getmiş, cvimə qayıtmışam».

2. Qədim türk abidələrinin dilində felin şərt şəkli ilə ifadə edilən xəbər mübtədə ilə uzlaşmır, çünki qədim türk qəbilələrinin dilində fel şərt şəklinin şəkilçisindən sonra heç bir şəkilçi, o cümlədən şəxs şəkilçisi qəbul etmir; məsələn: *İltəris kağan kazğanmasar, udu ben özüm kazğanmasar, il yemə, bodun yemə yok ertəçi erti* (T 54-55) «İltəris xaqan qazanmasa idi, ardınca mən özüm qazanmasa idim, el də, xalq da yox olası idi». *İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm Bilgə Toşukuk kazğanmasar, ben yok ertim ersər, Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yemə, bodun yemə, kisi yemə idi yok ertəçi erti* (T 59-60) «İltəris xaqan qazanmasa idi, o olmasaydı, mən özüm Müdrik Tonyukuk qazanmasa idim, mən olmasa idim, Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib qalmayacaqdı». *Mən inilügi bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti* (BK § 33) «Mən kiçikliyi bu cür söylə başlayaraq qazanmasaydım, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər şəklinin nəqli keçmiş zamanı və şərt şəkli cümlənin xəbəri olduğu məqamda mübtədə və xəbər arasında uzlaşma əlaqəsinin pozulması normalaşdırılmış hadisədir. Norma səciyyəsi daşıyan bu iki hadisədən başqa qədim türk yazısı abidələrinin dilində daha iki təsadüfdə mübtədə və xəbər arasında uzlaşma əlaqəsinin pozulduğu müşahidə edilir: *Biz iki sü botı* (T 18) «Biz iki qoşun olduq». *Ben Bilgə Toşukuk Altun yısığ asa kəltimiz, Ertis ügüzig keçə kəltimiz* (T 37-38) «Mən Müdrik Tonyukuk Altun meşəli dağlarını aşaraq gəldik, İrtiş çayını keçərək gəldik».

Birinci cümlədə mübtədə birinci şəxsin cəmində, xəbər üçüncü şəxsin təkində, ikinci cümlədə mübtədə birinci şəxsin təkində, xəbər isə birinci şəxsin cəmində işlənir.

X X X

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində atributiv birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi mənsubiyyət şəkilçiləri ilə yaranır. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma əlaqəsi mütləqdir: söz birləşməsinin komponentləri arasında həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşma olur; məsələn: *məniñ bodunım* (BK § 29) «mənim xalqım», *beniñ bodunım* (T 21) «mənim xalqım», *yağıñ başı* (MÇ 28) «yağının başı», *çorıñ oğlı* (KÇ 26) «çorun oğlu», *özünüñ ininiz* (Y 26) «özünüzün kiçiyiniz».

Qəribə vəziyyətdir ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci və ikinci şəxsin cəmində və birinci şəxsin təkində mənsub əşyanı ifadə edən söz – üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmədən də işlənir; məsələn: *biziñ sü atı* (KT § 39) «bizim qoşunumuzun atları», *siziñ ər at* (Y 13, 26) «sizin ər adınız», *məniñ ər* (MÇ 24) «mənim döyüşçüm». Bu xüsusiyyətə biz müasir Azərbaycan dilində təkcə birinci və ikinci şəxsin cəmində rast gəlirik: *bizim ev, sizin kənd*.

XI FƏSİL

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Türk xalqlarının qədim yazısı abidələrinin dili göstərir ki, hələ Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı VII-VIII yüzilliklərdə türk dilləri yetkin qrammatik quruluşa malik olmuşdur. Bu yetkinlik özünü türk qəbilə dillərinin morfolojiyasında olduğu kimi, sintaksisində də göstərir. Qədim türk yazısı abidələrinin dili qeyri-predikativ söz birləşmələrinin sintaktik

çalarlarmə görə müasir türk dillərindən nəinki geri qalmır, hətta onların bir çoxundan daha zəngindir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-predikativ söz birləşmələrinin yaranmasında sintaktik əlaqələrin hər üç növündən – yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələrindən istifadə edilir. Sintaktik xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələri sözlə cümlə arasında aralıq bir mövqe tutur: bir tərəfdən, söz birləşmələri nominasiya, adlandırma bildirdiyi üçün adlara (yəni sözlərə) yaxınlaşır, söz birləşmələri də əşyalar, əşyalarla əlamətlər, əşyalarla hərəkət arasında müxtəlif münasibətləri ifadə etdiyi üçün cümləyə bənzəyir. Lakin bunlara baxmayaraq, söz birləşmələri söz də deyildir, cümlə də deyildir. Söz birləşmələri ona görə söz deyildir ki, o, ən azı iki leksik mənalı sözdən ibarətdir və bu sözlər arasında yanaşma, idarə və uzlaşma sintaktik əlaqələrdən biri mövcuddur. Söz birləşmələri ona görə cümlə deyildir ki, cümlədə mövcud olan və cümlə üçün zəruri olan predikativlik, fikir bitkinliyi, intonasiya və modallıq söz birləşməsində yoxdur. Cümlədə sözlər dinamik, hərəkətli olur, söz birləşməsində sözlərin yeri sabitdir, söz birləşmələri sözlər arasındakı münasibətləri, bir növ, donmuş vəziyyətdə təsbit edir.

Sözlər kimi, qeyri-predikativ söz birləşmələri də cümləni təşkil etmək üçün materialdır: birinci növ ismi (təyini) söz birləşmələrini istisna etsək, qeyri-predikativ söz birləşmələrinin bütün növləri cümlənin vahid, tərkib hissələrinə bölünməyən bir üzvü kimi çıxış edir, cümlənin bir üzvü olur.

Dilçilikdə qeyri-predikativ söz birləşmələrini iki qrupa bölürlər: sərbəst söz birləşmələri və sabit söz birləşmələri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində söz birləşmələrinin bu hər iki növü işlənir. Sərbəst söz birləşmələri sintaktik (qrammatik) vahidlərdir. Onu əmələ gətirən sözlər öz leksik-semantik mənalarda işlənir və məcazlaşmır. Sərbəst söz birləşmələrini hissələrinə ayırmaq, təhlil etmək olur və bu proses istər bütövlükdə sərbəst söz birləşməsinin, istərsə onu təşkil edən sözlərin məna və qrammatik xüsusiyyətlərinə təsir göstərmir. Sərbəst söz birləşmələri leksik-semantik yox, leksik-qrammatik birləşmələrdir: *əlig yıl* (KT § 8) «əlli il», *öltəçi*

bodun (KT § 29) «öləsi xadq», *ak adğır* (KT § 36) «ağ aygır», *türk teğrisi* (KT § 10) «türk tanrısı», *türk atı* (KT § 7) «türk adı», *məniñ bodunım* (BK § 29) «mənim xalqım», *bodunıñ atı* (KT § 25) «xalqın adı» və s.

Belə söz birləşmələrində komponentlərdən birini dəyişdikdə ümumi sintaktik mənaya xələl gəlmir; məsələn: *türk atı*, *tabğaç atı*, *karkız atı*, *yaxud məniñ bodunım*, *səniñ bodunım*, *biziñ bodunumuz* v s. Sərbəst söz birləşmələri sintaktik vahidlər olduğu üçün dilçilikdə sintaksis bəhsində öyrənilir. Sabit söz birləşmələrində sözlərin sərbəstliyinə yol verilmir. Belə birləşmələr tarixən yaranır və onlardakı sözlər daşlaşmış vəziyyətdə olur: bu birləşmələri hissələrə ayırmaq və sintaktik baxımdan qrammatik təhlilə cəlb etmək olmaz. Sabit söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlərin ya hamısı, ya da bir qismi öz leksik mənasından uzaqlaşır, məcazlaşır və leksik mənasını itirir, birləşmənin leksik-semantik ünsürünə çevrilir. Sabit söz birləşməsi bütövlükdə bir leksik-semantik məna ifadə edir: *süçig sab* (KT c 5) «şirin söz», *yımşak ağı* (KT c 5) «yumşaq hədiyyə», *kün toğsık* (KT c 2) «gündoğan», *gün batsık* (KT c 2) «günbatan», *arık ok* (KT c 8) «arıq ox», *kızıl kan* (T 52) «qızıl qan», *ot-sub kıl* (KT § 27) «cəzalandırmaq» və s. Sabit söz birləşmələrinə daxil olan komponentlərdən birini dəyişdikdə birləşmənin ümumi ruhu pozulur, o, bir sabit söz birləşməsi kimi dağılır. Sabit söz birləşmələri leksik birləşmələrdir. Buna görə də onlar dilçiliyin sintaksis bəhsində yox, leksika (leksikologiya) bəhsində öyrənilir. Son zamanlar, bu söz birləşmələrini öyrənmək üçün dilçiliyin yeni bir bəhsi – frazeologiya bəhsi fəpmaləşmaqdadır.

Söz birləşmələri sözlərinin birinin digərinə tabeliliyi əlaqəsi ilə yaranır. Birləşmədəki tabe edən sözün hansı nitq hissəsinə mənsub olmasından asılı olaraq, dilçilik ədəbiyyatında sərbəst söz birləşmələrinin üç növü göstərilir: ismi söz birləşmələri, feli söz birləşmələri və zərf birləşmələri. Aparıcı, tabeedicisi üzvü adlarla ifadə edilən söz birləşmələri ismi, aparıcı, tabeedicisi üzvü fellərlə ifadə edilən söz birləşmələri feli, tabeedicisi üzvü zərflə ifadə edilən söz birləşmələri zərf

birleşmələri adlanır. Zərf birleşmələri müasir türk dillərində zəif inkişaf etmişdir; qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə belə birleşmələrə o qədər az rast gəlinir ki, onlardan ayrıca bəhs etməyə dəyməz. Çox vaxt türkoloji ədəbiyyatda zərf birleşmələrindən ismi birleşmələrin sonunda qısa şəkildə danışılır. Qalan iki (ismi və feli) söz birleşməsinə gəlincə, bunlar müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də geniş şəkildə inkişaf etmiş, rəngarəng mənə və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir.

İSMİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

İsmi söz birleşmələrində tabeəddici üzv isim, yaxud substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə ifadə edilir.

İsmi söz birleşmələrində sintatik əlaqələrin hər üç növü – yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqəsi fəaliyyət göstərir: birinci növ təyini söz birleşmələrində yanaşma, ikinci növ təyini söz birleşmələrində idarə, üçüncü növ təyini söz birleşmələrində həm idarə, həm də uzlaşma əlaqəsi vardır.

İsmi söz birleşmələri iki cür yaranır: 1) analitik yolla, 2) sintetik yolla. Analitik yolla düzələn ismi söz birleşmələrinin komponentləri heç bir şəkilçi qəbul etmədən yanaşma əlaqəsi vasitəsilə tabelilik əlaqəsinə girir. Burada söz sırası və intonasiya birləşdirici vasitə olur. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində analitik yolla düzələn ismi söz birleşmələrinə, məsələn, birinci növ təyini söz birleşmələrini misal göstərmək olar: *kök türk* (KT § 3) «göy türk», *eki şad* (KT § 27) «iki şad», *uluğ sü* (KT § 28) «böyük qoşun», *ol bodun* (KT § 38) «o xalq», *yalın bodun* (KT § 29) «yalın xalq», *yeti yaş* (KT § 30) «yeddi yaş», *sarığ altun* (BK şm 11) «sarı qızıl» və s.

Analitik yolla düzələn ismi söz birleşmələrinin komponentləri arasına bəzən qoşmalar da daxil ola bilər: *Umay təg ög* (KT § 31) «Umay tək ana».

Sintetik yolla düzələn ismi söz birleşmələrinin komponentlərindən biri (bir qismi), yaxud hamısı qrammatik şəkilçi

qəbul edir. İsmi söz birleşmələrinin böyük əksəriyyəti sintetik yolla əmələ gəlir. Sintetik yolla əmələ gələn söz birleşmələrinə ikinci və üçüncü növ təyini söz birleşmələrini nümunə göstərmək olar: *tabğaç kanı* (MÇ 42) «tabğaç xanı», *bodun boğazı* (T 8) «xalqın boğazı», *sü başı* (T 31) «qoşun başı», *tabğaç ili* (T 1) «tabğaç eli», *türk ili* (MÇ 4) «türk eli», *kan süsi* (MÇ 7) «xan qoşunu», *məniñ bodunım* (BK § 29) «mənim xalqım», *bodunıñ atı* (KT § 25) «xalqın adı» və s.

Birinci növ təyini söz birleşmələrini istisna etsək, ismi söz birleşmələri sintaktik təhlil zamanı tərkib hissələrinə bölünmür və birlikdə cümlənin mürəkkəb bir üzvü olur.

Dilçilik ədəbiyyatında ismi söz birleşmələrini iki böyük qrupa ayırırlar:

1. Təyini söz birleşmələri.
2. Təyini söz birleşmələrinə daxil olmayan digər ismi söz birleşmələri.

TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Komponentləri arasında atributiv (təyini) münasibət olan ismi söz birleşmələrinə təyini söz birleşmələri deyilir. Türkoloji ədəbiyyatda təyini söz birleşmələri müxtəlif ad altında araşdırılır. Lakin bu tip söz birleşmələrini adlandırmaq üçün ən münasib termin M.H.Hüseynzadənin təklif etdiyi təyini söz birleşmələri terminidir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyini söz birleşmələrinin bu növləri işlənir:

1. Birinci növ təyini söz birleşmələri.
2. İkinci növ təyini söz birleşmələri.
3. Üçüncü növ təyini söz birleşmələri.
4. Mürəkkəb təyini söz birleşmələri.
5. Təktərəfli təyini söz birleşmələri.

BİRİNCİ NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Birinci növ təyini söz birləşmələri, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də iki sözün heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən bir-birinə yanaşması yolu ilə, başqa sözlə desək, yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gəlir. İki sözün birləşib birinci növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirməsi üçün bu şərtlər lazımdır: 1) iki söz arasında yanaşma tabelilik əlaqəsi olmalıdır; 2) birləşmə əmələ gətirən sözlər arasında mənə əlaqəsi olmalıdır; 3) birləşməyə daxil olan sözlərdən birincisi ikincisini təyin etməlidir; 4) birləşməyə daxil olan sözlər birləşmə yaratmaq üçün heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etməməlidir; 5) birləşmə yaratdıqdan sonra birləşmənin birinci tərəfi yenə də heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etməməlidir, ikinci tərəfi isə cümlədəki vəzifəsindən asılı olaraq tələb edilən qrammatik şəkilçi qəbul edə bilər. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin komponentləri bir-birinin yanında işlənməlidir: komponentlərin arasında *bir* ədatı və bəzi qoşmalarda savayı heç bir söz daxil ola bilməz.

Türkoloji ədəbiyyatda belə bir fikir söylənilir ki, birinci növ təyini söz birləşmələrini əmələ gətirən yanaşma əlaqəsi sintaktik əlaqələrdən ən sadəsi olduğu və heç bir qrammatik əlaqə tələb etmədiyi üçün ən qədim qrammatik əlaqədir. Bununla əlqədar olaraq demək olar ki, birinci növ təyini söz birləşməsi də ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə nisbətən daha qədimdir. Bu fikri sübut etmək üçün qədim türk yazısı abidələrinin dilindən iki faktı göstərmək olar:

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci növ təyini söz birləşmələrinin işlənməsi birlikdə götürülmüş ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin işlənməsindən müqayisə edilməz dərəcədə qat-qat çoxdur.

2. Müasir türk dillərində ikinci, hətta üçüncü növ təyini söz birləşmələri kimi işlənən söz birləşmələri qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci növ təyini söz birləşmələri kimi işlənir. Görünür, yanaşma əlaqəsi, habelə birinci növ təyini söz birləşmələri türk dillərinin hələ ən erkən çağlarında, onlar hələ analitik inkişaf dövrü keçirərkən törəmişdir. Sonralar dilin

qrammatik quruluşu inkişaf etdikcə, dil analitik quruluşdan sintetik quruluşa keçdikcə əvvəlcə idarə əlaqəsi və ikinci növ təyini söz birləşmələri, sonra uzlaşma əlaqəsi və üçüncü növ təyini söz birləşmələri yaranmışdır.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi, adətən, isimlərlə, yaxud substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə ifadə edilir, birinci tərəfi isə isimlər də daxil olmaqla müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə edilə bilər. Bu xüsusiyyət birinci növ təyini söz birləşmələrinin mənə çalarlarının xeyli genişlənməsinə səbəb olur. Bu mənə çalarlarını daha müfəssəl göstərmək üçün birinci növ təyini söz birləşmələrini əvvəlcə tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə edilməsinə görə qruplaşdırmaq, sonra isə hər qrupun daxilində hansı mənə çalarının təzahür etdiyini göstərmək lazımdır.

Tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə edilməsinə görə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən birinci növ təyini söz birləşmələrini belə qruplaşdırmaq olar:

1. Hər iki tərəfi isimlə ifadə edilən birinci növ təyini söz birləşmələri.

2. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşmələri.

3. Birinci tərəfi feli sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşmələri.

4. Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşmələri.

5. Birinci tərəfi əvəzlilik, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşmələri.

6. Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi digər nitq hissələri ilə ifadə olunmuş birinci növ təyini söz birləşmələri.

1. Hər iki tərəfi isimlə ifadə olunmuş birinci növ təyini söz birləşmələri. Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, birinci növ təyini söz birləşmələrinin bu tipi qədim türk yazısı abidələrinin dilində müasir türk dillərindəkinə nisbətən daha genişdir. Müasir türk dillərində ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi formalaşmış hər iki tərəfi isimlə ifadə olunmuş təyini söz birləşmələrinin bir neçə strukturu və mənə tipi qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci növ təyini söz birləşməsi kimi formalaşmışdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci, müasir türk dillərində ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi formalaşmış həmin birləşmələri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci tərəfi etnik ad, ikinci tərəfi bodun «xalq» sözü ilə formalaşanlar: *türk bodun* (O 2) «türk xalqı», *tabğaç bodun* (O 9) «tabğaç xalqı», *tölis bodun* (KTş 13) «tölis xalqı», *tarduş bodun* (KTş 13) «tarduş xalqı», *kırkız bodun* (KTş 20) «qırğız xalqı» və s.

2. Birinci tərəfi etnik ad, ikinci tərəfi rütbə, titul bildiren birinci növ təyini söz birləşmələri: *az tutuk* (KTş 38) «az tutuk», *az eltəbər* (KTş 3) «az eltəbər», *tabğaç bəglər* (KTş 7) «tabğaç bəyləri», *türk kağan* (T 18) «türk xaqan», *basmıl ıdıkut* (BKş 25) «basmıl ıdıkut», *tarduş şad* (T 41) «tarduş şadı», *oğuz tamğaçı* (KTşm 13) «oğuz möhürdarı» və s.

3. Birinci tərəfi rütbə, titul bildiren, ikinci tərəfi ümumişlək sözdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələri: *kağan at* (KT ş 20) «xaqan adı», *ər at* (KT ş 31) «igid adı», *bəg ər* (IB 7) «bəy igidliyi», *şad at* (O 6) «şad adı» və s.

4. Birinci tərəfi ümumişlək sözdən, ikinci tərəfi rütbə, titul bildiren sözdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələri: *buyuruk bəylər* (KT c 1) «buyuruq bəyləri».

5. Birinci tərəfi etnik ad, ikinci tərəfi məkan məfhumu bildiren sözdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələri: *türgiş el* (HT 3) «türğış eli».

6. Birinci tərəfi xüsusi yer adı (toponim), ikinci tərəfi yer adının (toponimin) növünü bildiren sözdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələri: *Yinçü ügüz* (KT c 3) «İnci çay», *Ötükən yış* (KT c 4) «Ötükən meşəli dağları», *Tün yazı* (KT c 6) «Tün düzü», *Ötükən yer* (KT c 8) «Ötükən yeri», *Böklü çöl* (KT ş 4) «Böklü çölü», *Kögmən sub* (KT ş 20) Kögmən suyu, *Toğu balık* (BK ş 30) «Toğu şəhəri», *Kömür tağ* (MÇ 8) «Kömür dağı», *Kazluk köl* (MÇ 26) «Qazlıq gölü» və s.

7. Birinci tərəfi heyvan adı, ikinci tərəfi yıl «il» sözü ilə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələri: *koş yıl* (KT şm ş) «qoyun ili», *takıgu yıl* (MÇ 10) «toyuq ili», *lül yıl* (O 12) «əjdaha ili», *tabışğan yıl* (MÇ 20) «dovşan ili», *bars yıl* (MÇ 19) «bars ili», *lağzın yıl* (BK c 10) «donuz ili», *yılan yıl* (HT 7) «ilan ili», *biçin yıl* (KT şm ş) «meymun ili», *ıt yıl* (BK c 10) «it ili».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş birinci növ təyini söz birləşmələrinin bir hissəsi türk dillərinin inkişafı prosesində öz qrammatik formasını qoruyub saxlamış, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə çevrilməmişdir. Abidələrin dilində birinci növ təyini söz birləşməsi kimi işlənmiş həmin dil vahidləri indi də müasir türk dillərində birinci növ təyini söz birləşməsi kimi işlənir. Abidələrin dilində işlənmiş bu birinci növ təyini söz birləşmələrini belə qruplaşdırmaq olar:

1. Təyin (birinci tərəf) təyinlənənin (ikinci tərəfin) hazırlandığı maddənin adını, təyinlənən isə həmin maddədən hazırlanmış əşyanın adını bildirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə söz birləşmələrinin birinci tərəfi həm məcazi, həm də həqiqi mənada işləyə bilər. Bu tip təyini söz birləşmələri abidələrin dilində az işlənir; məsələn: *təmir kapıq* (KT c 4) «dəmir qapı», *altun keşig* (Y 3) «qızıl kəmə», *altun örgin* (IB 1) «qızıl saray», *kümüş bodun* (Y 45) «gümüş xalq», *altun sorça* (Y 28) «qızıl ördək», *altun tuyuğ* (IB 7) «qızıl nal», *taş balbal* (Y 34) «daş balbal», *taş bark* (BK şm 15) «daş sərdabə» və s.

2. Təyin şəxs adını, təyinlənən isə həmin şəxsin ictimai vəziyyətini (rütbə, titul, vəzifə və s.) bildirir; məsələn: *Bumın kağan* (KT ş 1) «Bumın xaqan», *Kül tigin* (KT ş 26) «şahzadə Kül», *Bars bəg* (KT ş 20) «Bars bəy», *Külü çor* (KÇ 2) «Külü çor», *Künü səfün* (T 9) «Künü sənün», *Kuşu tutuk* (KT şm 1) «Kuşu tutuk», *Makraç tamğaçı* (KT şm 13) «möhürdar Makraç», *İşbara tarkan* (O 4) «İşbara tarxan» və s.

3. Təyin qohumluq münasibəti, təyinlənən vəzifə, titul, rütbə bildiren sözlə ifadə edilir; məsələn: *kağan kağan* (KT ş 14) «atam xaqan», *eçim kağan* (KT ş 17) «əmim xaqan», *kağan şad* (O 8) «atam şad».

4. Birinci tərəf ümumişlək sözlə, ikinci tərəf şəxs adı ilə ifadə edilir; məsələn: *bilgə Küli çor* (KÇ 8) «müdrək Küli çor», *bilgə Tonyukuk* (T 1) «müdrək Tonyukuk», *bilgə Taçam* (O 4) «müdrək Taçam» və s.

5. Birinci tərəf ictimai vəziyyət, rütbə, vəzifə, ikinci tərəf xüsusi ad bildirir; məsələn: *tudun Yamtar* (BK ş 40) «tudun

Yamtar», *çıkan Tonyukuk* (KÇ 1) «çıkan Tonyukuk», *bəg Kül İrkin* (BK c 14) «bəy Kül İrkin», *tudun Çikşi* (St.A) «tudun Çikşi» və s.

6. Birinci tərəf milliyyət, ikinci tərəf xüsusi isimlə ifadə edilir; məsələn: *töliş Bilgə* (Y 48) «töliş Bilgə», *oğuz Bilgə* (KT şm 13) «oğuz Bilgə», *tarduş İnançu* (KT şm 13) «tarduş İnançu» və s.

7. Birinci tərəf məkan mənsubiyyəti, ikinci tərəf şəxs adı bildirən sözlərlə ifadə edilir; məsələn: *Yer Bayırku Uluğ İrkin* (KT ş 34) «yer bayırkulu Ulu İrkin».

8. Hər iki tərəf xüsusi isimlərlə ifadə edilir və yer, məkan anlayışı bildirir; məsələn: *Əzkənəti Kadaz* (BK ş 31) «Əzgənti kadaz», *Usın Buntatu* (T 19) «Usın Buntatu», *Türgi Yargun* (KT ş 34) «Türgi Yargun», *Kənü Tarman* (KT ş 21) «Kənü Tarman» və s.

9. Birinci tərəf qohumluq münasibəti, ikinci tərəf şəxs adı bildirən sözlə ifadə edilir; məsələn: *inim Kül tigin* (KT ş 27) «kiçik qardaşım Kül tigin», *kañım İltəris* (KT ş 11) «atam İltəris», *öğim İlbilgə* (KT ş 11) «anam İlbilgə», *öğim katun* (KT şm 9) «anam xatun» və s.

II. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə, bəzən də sifətlə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələri. Adətən, türkoloji ədəbiyyatda türk dillərində birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isim olan birinci növ təyini söz birləşmələrindən danışılır, nadir hallarda göstərilir ki, bu tip söz birləşmələrinin ikinci tərəfi substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə də ifadə edilə bilər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə bu tip söz birləşmələrində fərqli bir hadisə də – birinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfinin sifətlə ifadə edilməsi özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində hər iki tərəfi sifətlə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi iştirak edən sifət substantivləşmir, sifətlik xüsusiyyətini saxlayır. Abidələrin dilində hər iki tərəfi sifətlə edilən birinci növ təyini söz birləşmələrini iki qrupa ayırmaq olar:

1. Birləşmənin ikinci tərəfini təşkil edən sifətin təyin etdiyi obyekt (isim) reduksiya uğrayıb düşür, sifət onun vəzifəsini də öz üzərinə götürür, substantivləşməsə də, isim rolunda çıxış edir; məsələn: *Azman ak* (KT şm 6) «Azman ağ», *az yağız* (KT şm 5) «az qonur», *ögsüz ak* (KT şm 9) «anasız ağ».

2. Hər iki tərəfi sifətlə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tipində birləşmənin ikinci tərəfindən sonra heç bir söz düşmür və ikinci tərəf heç bir sözü təyin etmir. Bu tip birinci növ təyini söz birləşmələri türk dilləri üçün nadir hadisədir; qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə buna yalnız bir cümlə daxilində iki dəfə təsadüf edilir: *Sakantım: turuk bukalı, səmiz bukalı arkada bilsər, səmiz buka turuk buka tiyin bilməz ermis* (T 5-6) «Düşündüm: arıq buğalı, kök buğalı arxadan bilsə, kök buğa arıq buğa deyə bilməz imiş». Bu cümlədəki *turuk bukalı* (T 5) «arıq buğalı», *səmiz bukalı* (T 5) «kök buğalı» birinci növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi sifətlə ifadə edilmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilən birinci növ təyini söz birləşmələrinin zəngin məna çalarlarına rast gəlmək olar. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələrini belə qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci tərəf ikinci tərəfi keyfiyyətə təyin edir; məsələn: *edgü kan* (O ü) «yaxşı xan», *süçig sab* (KT c 5) «şirin söz», *yımşak ağı* (KT c 5) «yumşaq hədiyyə», *yablak ağı* (KT c 7) «pis hədiyyə», *ağır törü* (BK ş 2) «ağın qanun», *ayığ bilik* (KT c 5) «pis əməl» və s.

2. Birinci tərəf ikinci tərəfin əlamətini bildirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci növ təyini söz birləşmələrinin bu tipi geniş yayılmışdır. Bu tip təyini söz birləşmələrinin abidələrin dilində üç məna variantı vardır:

a) Birinci tərəf ikinci tərəfin rənginə görə təyin edir; məsələn: *yağız yer* (KT ş1) «qonur yer», *kök türk* (KT ş 3) «göy türk», *Yaşıl ügüz* (KT ş17) «Yaşıl çay», *ak adğır* (KT ş36) «ağ ayğır», *boz at* (KT ş37) «boz at», *kara bodun* (BK ş41) «qara xalq», *sarığ altun* (BK şm 11) «sarı qızıl», *örüñ kümüş* (BK

şm11) «parlaq gümüş», *kızıl kan* (T 52) «qızıl (qırmızı) qan», *kızılsız sub* (Turfan) «qırmızı təhər su», *yürük taş* (Turfan) «ağa çalan daş» və s.

b) Birinci tərəf ikinci tərəfin xarici görkəmini bildirir; məsələn: *alp ər* (O 3) «alp igid», *arık ok* (KT c 8) «arıq ox». *yalın bodun* (KT § 29) «yalın xalq», *çölüg el* (KT § 4) «çöllük el», *səmiş buka* (T 6) «kök buğa», *turuk at* (IB 23) «kök at», *yaş kiyik* (Y 28) «cavan keyik», *basık tağ* (Y 41) «basıq dağ», *uluğ sürgüş* (KT § 40) «böyük döyüş» və s.

c) Birinci tərəf ikinci tərəfin müxtəlif ölçüsünü bildirir; məsələn: *uluğ sü* (KT § 28) «böyük qoşun», *uzun yəlməg* (T 52) «uzun kəşfiyyat dəstəsi», *ağır taş* (BK c 15) «ağır daş», *ağır çoluğ* (KÇ 15) «böyük ailə» və s.

3. Birinci tərəf ikinci tərəfi xasiyyət və adətə görə təyin edir; məsələn: *ıgar ellig* (KT § 29) «ağır elli», *ıgar kağanlıq* (KT § 29) «ağır xaqanlıq», *ağulıq kurt* (Turfan) «zəhərli qurd», *ağık kisi* (KT c 7) «pis adam».

4. Birinci tərəf ikinci tərəfi vəziyyətə görə təyin edir; məsələn: *beŋgü il* (KT c 8) «əbədi el», *illig bodun* (KT § 9) «elli xalq», *kağanlıq bodun* (KT § 9) «xaqanlı xalq», *yat kişi* (Turfan) «yad adam», *ıduk yer* (T 38) «müqəddəs yer», *bay ər* (IB 40) «varlı adam», *uyar bəg* (Y 17) «hörmətli bəy», *beŋgü kaya* (Y 39) «əbədi qaya» və s.

5. Birinci tərəf ikinci tərəfi malikiyyətə təyin edir; məsələn: *köŋültəki sab* (KT c 12) «ürəkdəki söz», *külig kağan* (KT § 4) «məşhur xaqan», *kağanlıq bodun* (KT § 9) «xaqanlı xalq», *illig bodun* (KT § 9) «elli xalq», *buŋsız ər* (Y 6) «dərsiz igid» və s.

6. Birinci tərəf ikinci tərəfi aidiyyətə təyin edir; məsələn: *ıçrə sab* (T 34) «gizli xəbər», *tanuklıq sab* (III ə.) «şahidlik söz», *taş yağı* (Y 45) «xarici düşmən», *ıç sü* (Y 34) «daxili qoşunlar».

7. Birinci tərəf ikinci tərəfi zamana görə təyin edir; məsələn: *amtu bəglər* (BK c 13) «indiki bəylər», *yaılıq tağ* (IB 96) «yaylamalı dağ», *aşnukı atlar* (Y 41) «əvvəlki atlar», *aşnukı eş* (Y 41) «əvvəlki dost», *amtu bodun* (KT c 11) «indiki xalq».

8. Birinci tərəf ikinci tərəfi məkana görə təyin edir; məsələn: *ıraq bodun* (KT c 5) «uzaq xalq», *tabğaçğı bəglər* (KT § 7) «tabğaçdakı bəylər», *kuydaki kunçuy* (Y 6) «evdəki xanım», *terfidəki kün* (Y 7) «göydəki günəş», *yerdəki el* (Y 7) «yerdəki vətən» və s.

III. Birinci tərəfi feli sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilən birinci növ təyini söz birləşmələri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli sifətlərdə fellik xüsusiyyətləri ilə yanaşı sifətlik xüsusiyyətləri də vardır. Bu da onlara özündən sonra gələn isimlərə yanaşıb birinci növ təyini söz birləşməsi yaratmaq imkanı verir. Qədim türk yazısı abidələrinin dili, sifətlərlə olduğu kimi olmasa da, birinci tərəfi feli sifətlə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələri ilə zəngindir. Feli sifətlər isimləri müxtəlif baxımdan təyin edib onlarla birinci növ təyini söz birləşmələri əmələ gətirir; məsələn: *illədük il* (KT § 6) «ellədik el», *kağanladuk kağan* (KT § 7) «xaqan qoyduğu xaqan», *elsirəmiş bodun* (KT § 13) «elini itirmiş xalq», *kağansıramış bodun* (KT § 13) «xaqanını itirmiş xalq», *kürjədmış bodun* (KT § 13) «kəniz olmuş xalq», *kuladmış bodun* (KT § 13) «qul olmuş xalq», *barduk yer* (KT § 24) «gətirdiyi yer», *öltəci bodun* (KT § 29) «öləsi xalq», *kəligmə sü* (BK § 37) «gələn qoşun», *igidmiş kağan* (BK § 35) «yüksəltmiş xaqan», *kəligmə bəglər* (T 43) «gələn bəylər», *kəligmə bodun* (T 43) «gələn xalq» və s.

IV. Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunmuş birinci növ təyini söz birləşmələri. Dilçilik ədəbiyyatında sayların isimlə yanaşması, onları kəmiyyət və sıracı təyin etməsi və birinci növ təyini söz birləşməsi yaratması haqqında kifayət qədər məlumat vardır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində saylar isimlərə yanaşıb onlarla birinci növ təyini söz birləşmələri əmələ gətirməkdən əlavə sifət və zərfləri də təyin edib onlarla da birinci növ təyini söz birləşmələri əmələ gətirir. Sayların isimlərlə əmələ gətirdiyi birinci növ təyini söz birləşmələrinin məna çalarlarını nəzərdən keçirməzdən əvvəl onların sifət və zərflərlə əmələ gətirdiyi birinci növ təyini söz birləşmələrini nəzərdən keçirək.

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müəyyən və qeyri-müəyyən miqdar sayları sifətlərə yanaşib onlarla birinci növ təyini söz birləşməsi yaradır.

a) Müəyyən miqdar sayları sifətlərlə birinci növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir; məsələn: *üç tuğlıq* (MÇ 8, 46) «üç bayraqlı», *biñ yıllıq* (MÇ 21) «min illik», *tümən künlik* (MÇ 21) «on min günlük».

b) Qeyri-müəyyən miqdar sayı sifətlərə yanaşib birinci növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir; məsələn: *bir-iki atlıq* (MÇ 17) «bir-iki adlı (məşhur)».

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci tərəfi say, ikinci tərəfi zərflə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşmələri də işlənir; məsələn: *ekin ara* (KT § 1, 2; O 10) «ikisinin arasında».

İsim və substantivləşmiş digər nitq hissələrini miqdarına və sırasına görə təyin etmək sayın əsas vəzifəsidir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində saylar heç bir şəkilçi qəbul etmədən isimlərlə yanaşma əlaqəsinə girib onlarla birinci növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir. Bu söz birləşmələri hər iki tərəfi isim, yaxud birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələrindən, qrammatik baxımdan, heç bir şeylə fərqlənmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşmələrinin üç mənə növü işlənir.

1. Birinci tərəf ikinci tərəfin konkret miqdarını bildirir. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin bu tipi qədim türk yazısı abidələrinin dilində geniş yayılmışdır; məsələn: *yeti ərən* (O 5) «yeddi ərən», *əlig yıl* (KT § 8) «əlli il», *yeti yegirmi ər* (KT § 11) «on yeddi döyüşçü», *yeti yüz ər* (KT § 13) «yeddi yüz döyüşçü», *yegirmi süñüs* (KT § 15) «iyirmi döyüş», *yeti ödüş* (BK cş) «yeddi sutka», *tört tümən sü* (BK c 8) «qırx min qoşun», *biñ yont* (MÇ 48) «min ilxı», *üç otuz balık* «T 19» «iyirmi üçn şəhər» və s.

Bir sıra hallarda qədim türk yazısı abidələrinin dilində müəyyən miqdar sayları əşyanın miqdarını deyil, yanaşdığı

məkan anlayışlı isimlə birlikdə mürəkkəb toponim ifadə edir; məsələn: *Tokuz Ərsən* (KT c 3) «Doqquz Əsrən», *Üç Birkü* (MÇ 7) «Üç Birkü».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müəyyən miqdar sayları etnik ad bildirən söz və *bodun* «xalq» sözü ilə birləşib birinci növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir. Belə təyini söz birləşmələrində müəyyən miqdar sayı xalqın konkret miqdarını deyil, onun neçə boydan ibarət olduğunu göstərir; məsələn: *tokuz oğuz bodun* (BK § 1) «doqquz oğuz xalqı», *üç kurikan* (KT § 4) «üç kurikan», *səbiz oğuz* (MÇ 15) «səkkiz oğuz», *otuz tatar* (KT § 4) «otuz tatar», *tokuz tatar* (BK § 34) «doqquz tatar», *on uyğur* (MÇ 3) «on uyğur» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə edilən birinci növ təyini söz birləşmələrinin komponentləri arasına nadir hallarda numerativ sözlər daxil ola bilər; abidələrini dilində nümerativ sözlər az işlənir; məsələn: *iki küp bəgni* (IV ə.) «iki küp doşab», *altı bağ bodun* (Y 1) «altı bağlı xalq», *altı çub Soğdak* (KT § 31) «altı hissəli soğda».

Abidələrin dilində işlənən birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunmuş təyini söz birləşmələrinin bir xüsusiyyətini də qeyd etmək lazımdır. Abidələrin dilində hər iki tərəfi isim və birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlərlə ifadə edilmiş birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi (yəni: isim) cəm şəkilçisi qəbul edə bildiyi halda, birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunmuş birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi (yəni: isim) cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir. Qədim türk yazısı üçün qrammatik qanun olan bu hadisə bəzən (nadir hallarda) pozulur. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bu qanunun pozulmasına yalnız bir təsadüfdə Yenisey kitabələrində rast gəlinir: *tört biñ atlar* (Y 46) «dörd min atlar».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müəyyən miqdar saylarının isimlərə qoşulub onları kəmiyyətə təyin etməsinin daha bir xüsusiyyətini qeyd etmək lazımdır: abidələrin dilində isim həm say (kəmiyyətə), həm də sifət (əlamətə görə)tərəfindən təyin edilirsə, onda sifət ismə daha yaxın olur,

başqa sözlə desək, sıracı birinci say, ikinci sifət, üçüncü isim işlənir; məsələn: *tört bulurğdaki bodun* (KT § 2) «dörd tərəfdəki xalq», *yüz kümüş bodunum* (Y 44) «yüz gümüş xalqım», *yüz ər kadaşım* (Y 42) «yüz igid yoldaşım», *yeti aşnuki eşim* (Y 41) «yeddi əvvəlki dostum», *biñ ər bodun* (Y 42) «min igid xalq» və s.

2. Birinci tərəf ikinci tərəfi sırasına görə təyin edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi miqdar sayları ilə ifadə edilə bildiyi kimi, sıra sayları ilə də ifadə edilə bilər. Belə söz birləşmələrində birinci tərəf ikinci tərəfi miqdarına görə yox, sırasına görə təyin edir; məsələn: *ekinti kün* (T 39) «ikinci gün», *ən ilki ay* (MÇ 9) «birinci ay», *törtinç ay* (MÇ 15) «dördüncü ay», *bisinç ay* (MÇ 15) «beşinci ay», *yetinç ay* (KT şm §) «yeddiinci ay», *səkininç ay* (MÇ 18) «səkkizinci ay», *üçünç kunçuy* (IB 9) «üçüncü arvad», *bir yigirminç ay* (MÇ 25) «on birinci ay» və s.

3. Birinci tərəf ikinci tərəfin qeyri-müəyyən kəmiyyətini göstərir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-müəyyən miqdar bildirən saylar müxtəlif üsullarla əmələ gəlir. Belə sayların abidələrin dilində işlənen, demək olar ki, hər tipi isimlərlə yanaşma əlaqəsinə girib onlarla birinci növ təyini söz birləşmələri əmələ gətirir.

a) Qeyri-müəyyən miqdar sayları müstəqil leksik vahidlərlə (az «az», üküş «çox», kop «çox») ifadə edilir və birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi olur; məsələn: *az bodun* (KT c 10) «az xalq», *üküş kişi* (KT c 7) «çox adam», *kop bodun* (Y 32) «çox xalq» və s.

b) Qeyri-müəyyən miqdar sayı müəyyən miqdar sayına -ça, -çə şəkilçisi artırmaqla yaranır və birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənir; məsələn: *əlikçə ər* (T 42) «əllicə döyüşçü», *yüzçə ər* (BK § 37) «yüzçə döyüşçü».

c) Qeyri-müəyyən miqdar saylarının üzərinə -ça, -çə şəkilçisi artırmaqla düzələn qeyri-müəyyən miqdar sayları birinci təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi işlənir; məsələn: *azça bodun* (T 43) «azca xalq».

ç) Qeyri-müəyyən miqdar saylarına -kayə şəkilçisi artırmaqla əmələ gələn qeyri-müəyyən miqdar sayları birinci növ

təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi işlənir; məsələn: *azkayə türk bodun* (T 9) «azacıq türk xalqı», *azkayə ər* (KT § 34) «azacıq döyüşçü».

d) Bu «bu» və ol «o» işarə əvəzliliklərinə -ça şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gələn qeyri-müəyyən miqdar sayları birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənir; məsələn: *bunça bodun* (BK c 12) «bu qədər xalq», *ança bodun* (KT c 2) «o qədər xalq».

e) İki qonşu müəyyən miqdar sayının birləşməsindən əmələ gələn qeyri-müəyyən miqdar sayları birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi işlənir; məsələn: *bir-iki athğ* (MÇ 17) «bir-iki adlı», *eki-üç kisi* (BK § 41) «iki-üç adam», *eki-üç biñ sü* (T 14) «iki-üç min qoşun».

ə) Müəyyən miqdar saylarma artukı (artığı) sözünü əlavə etməklə əmələ gələn qeyri-müəyyən miqdar sayları birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi işlənir; məsələn: *yüz artukı ok* (KT § 33) «yüzdən artıq ox».

5. Birinci tərəfi əvəzlilik, ikinci tərəfi isim, bəzən də sayla ifadə edilən birinci növ təyini söz birləşmələri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işarə, sual, toplu, təyin əvəzlilikləri isimlərə yanaşib onlarla birinci növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir.

a) Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi işarə əvəzlilikləri ilə ifadə edilir: *ol kan* (O 1) «o xan», *bu sab* (KT c 10) «bu nitq».

b) Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi sual əvəzliyi ilə ifadə edilir: *nə kağan* (KT § 9) «hansı xaqan», *nə buñ* (T 57) «nə qədər dərd».

c) Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi toplu əvəzliliklə ifadə edilir, lakin bu əvəzlilik müasir türk dillərindəki təyin əvəzliyinin mənasını ifadə edir; məsələn: *kamuğ bodun* (KT § 8) «bütün xalq», *kamuğ balık* (O 9) «bütün şəhər(lər)» və s.

ç) Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci tərəfi əvəzlilik, ikinci tərəfi saylarla ifadə edilən birinci növ təyini söz birləşmələri də işlənir; məsələn: *bu üçəğü* (T 12) «bu üçlük».

6. Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi digər nitq hissələri ilə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələri. Müasir türk dillərində isimlər yalnız isimləri təyin edib onlarla birinci növ təyini söz birləşməsi yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Bu qanun qədim türk yazısı abidələrinin dilində də gözlənilir. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində elə birinci növ təyini söz birləşmələri də işlənir ki, bu, qanundan istisna təşkil edir. Belə birinci növ təyini söz birləşmələrində birinci tərəf kimi isim, ikinci tərəf kimi isə digər nitq hissələri çıxış edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə birinci növ təyini söz birləşmələri müasir türk dillərində leksikallaşmış, leksik vahidə çevrilmişdir.

1. Birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi hərəkət adı ilə ifadə edilir: *kün toğsık* (KT c 2) «gün doğuş», *kün batsık* (KT c 2) «gün batış».

2. Birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi zərflə ifadə edilir: *kün ortusuŋaru* (KT c 2) «gün ortası», *tün ortusuŋaru* (KT c 2) «gecə ortası».

İKİNCİ NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində söz birləşmələrinin yayılmış növlərindən biri də ikinci növ təyini söz birləşmələri-dir. Türk dillərində ikinci növ təyini söz birləşmələri mənşəcə birinci növ söz birləşmələrindən sonra əmələ gəlmişdir və gü-man ki, birinci növ təyini söz birləşmələrindən törəmişdir. İkinci növ təyini söz birləşmələri birinci növ təyini söz birləşmələrindən törəsə də, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənir: 1. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi isim, sifət, feli sifət, say və əvəzliliklərlə ifadə olunursa, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi isim və substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə ifadə olunur. 2. Hər iki təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi şəkilçi qəbul etmir, lakin birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi ümumiyyətlə şəkilçisiz işlənir, adlıq halda olur; ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi şəkilçi qəbul etməsə də qeyri-müəyyən (şəkilçisiz) yiyəlik halda durur və qeyri-müəyyənlik, ümumilik bildirdiyi üçün də müəyyənlik bildirən yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmir. 3.

Birinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi (ilkin vəziyyətdə) heç bir şəkilçi (mənsubiyyət şəkilçisi) qəbul etmir və adlıq halda olur; ikinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi isə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və o da adlıq halda olur (bunu ona görə qeyd etmək lazımdır ki, bəzən ikinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfinin qəbul etdiyi üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisini ismin təsirlik hal şəkilçisi ilə qarışdırırlar). 4. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri sıx birləşmir, onların arasına bəzi qoşmaları, habelə *bir* sözünü daxil etmək olur və sintaktik təhlil zamanı birinci tərəf cümlədə təyin, ikinci tərəf uyğun cümlə üzvü vəzifəsində işlənirsə, ikinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri sıx birləşir, sintaktik təhlil zamanı parçalanmır və hər iki tərəf birlikdə cümlənin müəyyən bir üzvü vəzifəsində çıxış edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci növ təyini söz birləşmələri sözlər arasında idarə əlaqəsi əsasında əmələ gəlir. Söz birləşməsinin birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmir, lakin qeyri-müəyyən yiyəlik halda durur, ikinci tərəfi isə yalnız üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də şəxs əvəzlilikləri ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi çıxış edə bilmədiyi üçün söz birləşmələrinin ikinci tərəfi birinci və ikinci şəxsin (təkdə və cəmdə) mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilməz.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci növ təyini söz birləşmələrinin mənə variantları çox və müxtəlifdir. Onun bütün mənə variantlarında iki mənə anlayışı əsas yer tutur və müxtəlif mənə çaraları ilə yanaşı olaraq özünü göstərir. Başqa sözlə desək, ikinci növ təyini söz birləşməsi nə kimi bir mənə bildirirsə-bildirsən, həmin iki mənə anlayışını da ifadə edir. Bu birləşmələrin həmin iki ümumi mənə anlayışı söz birləşməsinin birinci tərəfindən hasil olur. Bu ümumi mənəların biri ümumilik, digəri qeyri-müəyyənlikdir. İkinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi, əsasən, ümumilik və qeyri-müəyyənlik anlayışı ifadə edir. Birləşmənin təyini həmişə bütün mənə çaralarında qeyri-müəyyən bir növ, qeyri-müəyyən ümumi cins, qeyri-müəyyən kollektiv anlayışlarını bildirir. Lakin söz birləş-

məsində yalnız bu ümumi anlayışlar olmur; bunlarla bərabər bir çox müxtəlif anlayışlar da olur ki, onlar mənə variantları adlandırılır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci növ təyini söz birləşmələrini mənalarına görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci tərəf xüsusi isim – şəxs adı, ikinci tərəf ona aid əşya adı bildirir: *Yabğu oğlu* (O 4) «Yabğu oğlu», *Çor Yoğa inisi* (O 4) «Çor Yoğanın kiçik qardaşı», *İşbara tarkan balbalı* (O a) «İşbara Tarxanın balbalı», *Toğa tigin yoğı* (BK § 31) «Tona tiginin dəfini», *İl Çor ili* (Y 32) «İl Çorun eli», *Tinəsi oğlu* (T 44) «Tinəsi oğlu» və s.

2. Birinci tərəf yer adı – toponim, ikinci tərəf toponimin növünü bildirir: *Yer Bayırku yeri* (KT c 4) «Yer Bayırku yeri», *Çuş başı* (KT şm 6) «Çuş başı», *Ötükən təgirəsi* (MÇ 2) «Ötükən ətrafı», *Keyrə başı* (MÇ 7) «Keyrə başı», *Sokak yolu* (MÇ 45) «Sokak yolu» və s.

3. Birinci tərəf xalq adı, ikinci tərəf ona mənsub olan əşyanın, obyektin adını bildirir: *tokuz oğuz bəgləri* (KT c 2) «doqquz oğuz bəyləri», *türk yeri* (KT § 10) «türk yeri», *türk subı* (KT § 10-11) «türk suyu», *tabğaç ili* (T 1) «tabğaç eli», *türgis kağanı* (T 30) «türkis xaqanı», *kırkız oğlu* (Süci) «qırğız oğlu», *tabğaç süsi* (T 30) «tabğaç qoşunu», *tabğaç kanı* (MÇ 42) «tabğaç xanı».

4. Birinci tərəf tamı, bütövü, ikinci tərəf onun hissəsini bildirir: *bodun boğazı* (T 8) «xalqın boğazı», *bəglər bənizi* (Y 26) «bəylər bənizi», *ər üzü* (Y 26) «ər üzü», *bəqlik kaşı* (Y 26) «bəyliq qaşı» və s.

5. Birinci tərəf ikinci tərəfin vəzifəsini bildirir: *sü başı* (T 31) «qoşun başı», *bırğa başı* (MÇ 6) «min başı», *uruñ başı* (Y 32) «bayraq başı» (bayraqdar), *ər başı* (Y 48) «igidlərin başçısı».

6. Birinci tərəf ikinci tərəfin məntiqi obyektini bildirir: *sü təgisi* (KT şm 5) «qoşun döyüşü».

7. İkinci tərəf birinci tərəfin daimi, səciyyəvi əlamətini bildirir: *bodun atı* (O 3) «xalq adı», *türk atı* (KT § 7) «türk adı», *bodun küsi* (KT § 26) «xalq şöhrəti», *bilik esi* (T 7) «bilik

dostu», *kul sabı* (IB 83) «qul sözü», *el törüsü* (Y 10) «el qanunu» və s.

8. Birinci tərəf ikinci tərəfin qohumluq münasibətlərini bildirir: *kuş oğlu* (IB 20) «quş oğlu», *kişi oğlu* (KT § 1) «adam oğlu», *çor apası* (Y 18) «çor anası», *kağan inisi* (KÇ 24) «kağanın kiçik qardaşı», *keyik oğlu* (IB 20) «keyik oğlu», *ər oğlu* (IB 24) «igid oğlu» və s.

9. İkinci tərəf birinci tərəfin məkanını bildirir: *öz içi* (T 13) «öz içi/daxili», *öz tası* (T 13) «öz bayırı», *sü yiri* (IB 84) «qoşun yeri», *il tutsık yiri* (KT c 10) «el tutmalı yer».

10. Birinci tərəf ikinci tərəfin ölçüsünü bildirir: *süñüg batımı* (BK § 26) «süngü batışı».

11. Birinci tərəf titul, rütbə, vəzifə adı, ikinci tərəf ona məxsus obyekt adı bildirir: *kağan süsi* (KT § 12) «xaqan qoşunu», *kan süsi* (MÇ 27) «xan ordusu», *kağan ili* (T 58) «xaqan eli», *kanlıq süsi* (IB 97) «xaqanlıq qoşunu», *alp uruñu* (Y 10) «alp bayrağı», *teñri kuli* (Gürbelçin) «tanrı qulu».

12. Birinci tərəf «vətən», «dövlət» anlayışı bildirən sözlə ifadə edilir, ikinci tərəf ona aid əşya məfhumu ifadə edən söz olur; məsələn: *el örgini* (MÇ 27) «el sarayı», *el ebi* (MÇ 34) «el cvi», *el çorigi* (Y 41) «el qoşunu», *el əri* (Y 47) «el igidi», *el ögəsi* (Y 26) «el müdriki».

13. Birinci tərəf ikinci tərəfin rəmzini bildirir: *kağan kutı* (BK § 35) «xaqan bəxti», *arığ abutı* (T 27) «təmizlik həyası», *beñgü balbalı* (Y 36) «əbədiyyət abidəsi».

14. Birinci tərəf ümumini, ikinci tərəf xüsusi ifadə edir: *eb barka* (MÇ 24) «ev sarayı».

15. Birinci tərəf vasitə, ikinci tərəf həmin vasitə ilə icranın obyektini bildirir: *ingən yüki* (Y 28) «dəvə yükü», *yadaq süsi* (BK cş 1) «piyada qoşunu».

16. Birinci tərəf yer, məkan, ikinci tərəf vəzifə, rütbə adı bildirən sözlə ifadə edilir: *iç buyuruka* (BK c 14) «daxili buyuruğu».

17. Birinci tərəf cins bildirən sözlə, ikinci tərəf münasibət bildirən sözlə ifadə edilir: *kişi arası* (Y 24) «kişi arası».

18. Birinci tərəf ikinci tərəfin hazırlandığı materialın adını bildirir: *bağır gözünüsü* (Y 26) «mis güzgüsü», *kara közünüsü* (Y 26) «qara güzgüsü».

19. Birinci tərəf müəyyən miqdar sayları ilə, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş *yol* «yol, dəfə, kərə» sözü ilə ifadə edilir. Bu tip söz birləşmələri müasir türk dillərində birinci növ təyini söz birləşmələri kimi formalaşmışdır: *biş yolu* (KT şm 4) «beş yol», *kırk artuğu yeti yolu* (KT ş 15) «qırx yeddi dəfə», *altı yolu* (BK ş 28) «altı yol», *dört yolu* (BK ş 30) «dörd dəfə».

ÜÇÜNCÜ NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələrinə nisbətən bir qədər gec əmələ gəlmişdir. Güman ki, ikinci növ təyini söz birləşmələrindəki qrammatik qeyri-müəyyənlik zaman keçdikcə dilin qrammatik quruluşu inkişaf etdikcə qrammatik müəyyənliyə doğru inkişaf etmiş, yiyəlik halın yaranması, formalaşması, ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməsi ilə bitmişdir. Müəyyənlik kateqoriyasının yaranması, ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməsi üçüncü növ təyini söz birləşməsinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci növ təyini söz birləşmələrinə nisbətən üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin az işlənməsi də bunu sübut edir. Müasir türk dillərinə, məsələn, müasir Azərbaycan dilinə nisbətən qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin nitq hissələri ilə ifadəsinin çox bəsit olması da bunu sübut edir. Məsələn, M.Hüseynzadə yazır ki, müasir Azərbaycan dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri bütün nitq hissələri və köməkçi sözlərlə ifadə edilir. O yazır: «Azərbaycan dilində isimlərlə yanaşı olaraq substantivləşmiş hər hansı bir nitq hissəsi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edə bilərsə, üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi, mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənə

bilərsə, ikinci tərəfi ola bilər».¹ Görkəmli dilçi Azərbaycan dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələri tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadəsinə görə onun otuz səkkiz struktur tipini müəyyənləşdirir. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, ən qədim türkdilli yazılı abidələr olan göytürk Orxon-Yenisey kitabələrində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin, məsələn, birinci tərəfi təkcə isim və əvəzliliklə ifadə edilir. Əlbəttə, bu da bir daha sübut edir ki, türk dillərində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin yaranması və təşəkkülü birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələrinə nisbətən tarixin sonrakı hadisəsidir və türk dilləri qrammatik quruluşunun analitiklikdən sintetikliyə doğru inkişafının nəticəsidir.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələrindən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

1. Birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri daha çox ümumilik, qeyri-müəyyənlik bildirirsə, üçüncü növ təyini söz birləşmələri bir o qədər konkretlik, müəyyənlik bildirir.

2. Birinci növ təyini söz birləşmələri yanaşma əlaqəsi, ikinci növ təyini söz birləşmələri idarə əlaqəsi ilə formalaşırsa, üçüncü növ təyini söz birləşmələri uzlaşma əlaqəsi ilə əmələ gəlir.

3. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi əsasən isimlərlə, qismən məsdərlərlə, bəzən substantivləşmiş sifətlərlə ifadə edilirsə, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi, praktik olaraq, bütün nitq hissələri ilə ifadə olunur.

4. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri heç bir şəkilçi qəbul etmirsə, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin yalnız ikinci tərəfi, həm də təkcə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərsə, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi yerlik hal, ikinci tərəfi isə hər üç şəxsin təkdə və cəmdə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir.

5. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasına heç bir söz daxil ola bilmərsə, birinci növ təyini söz

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. I, Bakı, 1959, s.128.

birləşmələrinin tərəfləri arasına *bir* ədatı daxil ola bilirsə, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri daha sərbəstdir, onların arasına istənilən qədər söz daxil ola bilər. Bu, hər şeydən əvvəl, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfinin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməsindən, müəyyənlik bildirməsindən irəli gəlir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi hər üç şəxsin təkində və cəmində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir və tərəflər bir-biri ilə uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanır. Formal (qrammatik) əlamətlərinə görə, yəni tərəflərinin qrammatik şəkilçi qəbul etməsinə görə qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin üç tipini göstərmək olar:

1. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi qrammatik baxımdan formalaşır, yəni birinci tərəf qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün ənənəvi olan *-ıŋ, -iŋ* yiyəlik hal şəkilçisini, ikinci tərəf hər üç şəxsin təkdə və cəmdə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir; məsələn: *kağanın bodunı* (O 11) «xaqanın xalqı», *kağanıŋın sabı* (KT c 9) «xaqanın nitqi», *məniŋ sabım* (KT c 11) «mənim sözüm», *bodunıŋ ili* (KT ş 1) «xalqın eli», *bodunıŋ törüsü* (KT ş 1) «xalqın qanunu», *məniŋ bodunım* (BK ş 29) «mənim xalqım», *kağanıŋ kızı* (BK şm 9-10) «xaqanın qızı», *beniŋ bodunım* (T 21) «mənim xalqım», *yağın başı* (MÇ 18) «yağının başı», *məniŋ süm* (MÇ 33) «mənim qoşunum», *taşın subı* (Turfan) «çölün suyu», *adıŋın karnı* (IB 10) «ayının qarnı», *toŋuzun azığı* (IB 10) «donuzun qılnc diş», *elimiŋ beŋgüsü* (Y 24) «elimnin əbədi daşı», *beniŋ bitigim* (Y 57) «mənim yazım», *özünüŋ inisi* (Y 26) «özünüzün kiçik qardaşımız» və s.

2. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin hər iki tərəfi qrammatik cəhətdən formalaşır, ancaq bu dəfə ikinci tərəf hər üç şəxsin təkdə və cəmdə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etsə də, birinci tərəf yiyəlik halın qeyri-ənənəvi *-ıŋ, -iŋ* şəkilçisini qəbul edir; məsələn: *bodunıŋ atı* (KT ş 25) «xalqın adı», *bodunıŋ küsi* (KT ş 25) «xalqın şöhrəti», *adğırığ udlığı* (KT ş

36) «ayğırın budu», *karluğaŋ ebi* (MÇ 29) «karlukun evi», *karluğaŋ tabarı* (MÇ 29) «karlukun dövləti».

3. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir; məsələn: *biziŋ sü* (KT ş 39) «bizim qoşun», *məniŋ ər* (MÇ 24) «mənim döyüşçüm», *siziŋ ər at* (Y 26) «sizin igid adınız», *tabğaç kağanıŋ içrəki bəzidçi* (KT c 12) «tabğaç xaqanın daxili naxışçısı», *Tadıŋın çorıŋ boz at* (KT ş 32) «Todıŋın çorun boz atı», *Bayırkunıŋ ak adğır* (KT ş 35) «Bayırkunun ağ ayğır», *Yəgin Silig bəgiŋ ... torığ at* (KT ş 33) «Yəgin Silik bəyin ... kəhər atı».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində daha bir təyini söz birləşməsinə də rast gəlirik ki, bu söz birləşməsi formaca ikinci növ təyini söz birləşməsinə xatırlatsa da, ikinci tərəfinin həm forma, həm də məzmununa görə üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə daha yaxındır; məsələn: *kəntü bodunıŋ* (KT şm 4) «öz xalqım», *özüm kutım* (KT c 9) «özümün bəxtim», *kağan eçim* (BK şm 9) «xaqan əmim».

Göründüyü kimi, hər üç söz birləşməsinə birinci tərəf yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməmişdir. Bu, ikinci növ təyini söz birləşməsinin xüsusiyyətidir. Lakin ikinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi təkcə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilər. Halbuki, gətirilən hər üç nümunədə söz birləşmələrinin ikinci tərəfi birinci şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmişdir. Bu da üçüncü növ təyini söz birləşməsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilinin bir xüsusiyyətini də mütləq qeyd etmək lazımdır: bu abidələrin dilində hətta eyni bir cümlə daxilində eyni bir təyini söz birləşməsi həm ikinci növ təyini söz birləşməsi, həm də üçüncü növ təyini söz birləşməsi şəklində işlənir. Aşağıda Kül tigin abidəsindən gətirilən bir cümlə bunu əyani şəkildə göstərir: *Türk bodunıŋ atı, küsi yok bolmazun tiyin kaŋım kağanıŋ, ögim katunıŋ kötürmiş teŋri, il birigmə teŋri, türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol teŋri kağan olurıdı erinç* (KT ş 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş

tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturtdu».

Birinci tərəfinin hansı nitq hissəsi ilə ifadəsinə görə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən üçüncü növ təyini söz birləşmələrini iki qrupa ayırmaq olar:

1. Birinci tərəfi isimlərlə ifadə olunan üçüncü növ təyini söz birləşmələri: *taşıŋ subı* (Turfan) «çölün suyu», *adıŋın karmı* (IB 10) «ayının qarnı», *toŋuzın azığı* (IB 10) «donuzun qılınca dişi», *karlukaŋ ebi* (MÇ 29) «karlukun evi», *bodunıŋ atı* (KT § 25) «xalqın adı», *adıŋırığ udlığı* (KT § 36) «aygırın budu», *yağın başı* (MÇ 18) «yağının başı», *Kül tiginin altını* (KT c q) «Kül tiginin qızılı» və s.

2. Birinci tərəfi əvəzliliklə ifadə olunan üçüncü növ təyini söz birləşmələri: *məniŋ sabım* (KT c 11) «mənim sözüm», *biziŋ sü* (KT § 39) «bizim qoşun», *məniŋ ər* (MÇ 24) «mənim döyüşçüm», *beniŋ bitigim* (Y 57) «mənim yazım», *özünüŋ ininiz* (Y 26) «özünüzün kiçik qardaşınız», *məniŋ bodunım* (BK § 29) «mənim xalqım», *məniŋ süm* (MÇ 32) «mənim qoşunum» və s.

Müasir türk dillərində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə bu təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi iki nitq hissəsi – isim və əvəzliliklə, ikinci tərəfi isə təkcə isimlərlə ifadə edilir. Buna görə də müasir türk dillərində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin mənə variantları müxtəlif və rəngarəng olduğu halda, qədim türk yazısı abidələrinin dilində onun mənə variantları nisbətən azdır. Bəzi tədqiqatçılar (məsələn, A.N.Kononov) hətta qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin iki mənə növünün mövcud olduğunu göstərirlər: 1) bilavasitə mənsubiyyət və keyfiyyət təyininin ifadəsi; 2) hissənin tama münasibətinin ifadəsi.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələri hansı konkret mənəni ifadə edirsə-etsin, onun bütün mənaları müəyyənlik mənasında birləşir: üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi müəyyən subyekt, ikinci tərəfi müəyyən obyekt ifadə edir. Bu ümumi mənadan əlavə

qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələri aşağıdakı mənə variantlarını da ifadə edir:

1. Birinci tərəf sahib şəxsi, ikinci tərəf mənsub əşyanı bildirir. Burada sahiblik, mənsubluq qrammatik mənada deyil, həqiqi mənada işlənir; məsələn: *Kül tiginin altını* (KT c q) «Kül tiginin qızılı», *Kül tiginin kümüşi* (KT c q) «Kül tiginin gümüşü», *Kül tiginin barını* (KT c q) «Kül tiginin dövləti», *elimin beŋgüsi* (Y 24) «elimin əbədi daşı», *karlukaŋ tabarı* (MÇ 29) «karlukun malı», *karlukaŋ ebi* (MÇ 29) «karlukun evi».

2. Birinci tərəf sahib şəxsi, ikinci tərəf əşyanın sahib şəxsə qohumluq münasibətini ifadə edir; məsələn: *türgis kağanın kızı* (BK şm 9-10) «türkiş xaqanının qızı», *Tadıkın çorın oğlu* (KÇ 26) «Tadıkın çorun oğlu», *özünüŋ ininiz* (Y 26) «özünüzün kiçik qardaşınız».

3. Birinci tərəf mənsub əşyanı, ikinci tərəf sahib şəxsi bildirir. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin bu tipindəki tərəflər arasındakı münasibət birinci tipindəkinin tamamilə əksinədir; məsələn: *(türk) bodunıŋ ili* (KT § 1) «(türk) xalqının eli».

4. Tərəflər hissənin bütövə münasibətini bildirir: birinci tərəf bütövü, ikinci tərəf hissəni ifadə edir; məsələn: *(ak) adıŋırığ udlığı* (KT § 36) «(ağ) aygırın budu», *adıŋın karmı* (IB 10) «ayının qarnı», *toŋuzıŋ azığı* (IB 10) «donuzun qılınca dişi», *taşıŋ subı* (Turfan) «çölün suyu», *yağın başı* (MÇ 18) «yağının başı».

5. Birinci tərəf hasili, ikinci tərəf məhsulu ifadə edir; məsələn: *kağanın sabı* (KT c 9) «xaqanın nitqi», *məniŋ sabım* (KT c 11) «mənim sözüm», *kağanın bitigi* (III Orxon abidəsi) «xaqanın yazısı», *beniŋ bitigim* (Y 57) «mənim yazım».

6. Birinci tərəf əvəzliliklə ifadə edilir və isimlə ifadə edilən ikinci tərəfin rəhbərliyini bildirir; məsələn: *məniŋ bodunım* (BK § 29) «mənim xalqım», *beniŋ bodunım* (T 21) «mənim xalqım», *kəntü bodunım* (KT § 24) «özümün xalqım», *məniŋ süm* (MÇ 33) «mənim qoşunum», *biziŋ sü* (KT § 33) «bizim qoşun», *məniŋ ər* (MÇ 24) «mənim döyüşçülərim».

7. Tərəflər keyfiyyət və əlamətin əşyaya olan münasibətini bildirir; məsələn: *bodunıŋ törüsi* (KT § 1) «xalqın qanunu», *türk bodunıŋ atı* (KT § 25) «türk xalqının adı», *türk bodunıŋ küsi* (KT § 25) «türk xalqının şöhrəti», *siziŋ ər at* (Y 26) «sizin igid adınız».

Göründüyü kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin yeddi məna tipi işlənmişdir. Bu, müasir türk dillərinin bəzilərində olduğundan xeyli çoxdur. Əlbəttə, belə zəngin məna çalarları bir neçə yüzilliyə yarana bilməzdi. Düzdür, üçüncü növ təyini söz birləşmələri türk dillərində birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələrindən xeyli sonra yaranmışdır, lakin onun zəngin məna çalarlarına malik olması göstərir ki, türk dillərində üçüncü növ təyini söz birləşmələri belə miladdan sonra V-VIII yüzilliklərdə min illik, bəlkə də daha çox vaxt – uzun təşəkkül və inkişaf prosesi keçirmişdir.

MÜRƏKKƏB TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Həm məna, həm də formaca bir-birinə bağlanan, tərkibində iştirak edən sözlərin hamısını birlikdə bir cümlə üzvü kimi işlənə bilən ikidən artıq sözün əmələ gətirdiyi təyini söz birləşmələri mürəkkəb təyini söz birləşmələri adlanır. Təyini söz birləşmələrinin görkəmli tədqiqatçısı M.H.Hüseynzadə mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin xüsusiyyətlərini belə müəyyənləşdirir:

«a) Sözlərin biri digərini təyin etməsi və ya tamamlaması mürəkkəb birləşmənin xaricində deyil, təyini söz birləşməsinin öz daxilində icra olunur;

b) Buna görə də bu təyinlik və tamamlamaq cümlənin ayrı-ayrı müstəqil üzvlərinə deyil, yalnız mürəkkəb təyini söz birləşməsinin tərkibinə daxil olan sözlərə (üzvlərə) aid olur;

c) Bunların hər ikisinə görə də mürəkkəb təyini söz birləşməsinin tərkibinə daxil olan sözlər ayrı-ayrı cümlə üzvü deyil, birləşib bütünlüklə cümlənin mürəkkəb bir üzvü olur».¹

Dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin iki tipinin mövcud olduğu göstərilir: 1) üç və ya dörd sözdən ibarət olan, lakin silsilə təşkil etməyən mürəkkəb təyini söz birləşmələri; 2) üç və daha artıq sözdən ibarət olan və silsilə təşkil edən mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Burada üç və dörd sözdən ibarət olan və silsilə təşkil etməyən təyini söz birləşmələri nəzərdən keçiriləcəkdir.

Üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinə elə birləşmədən daxil edilir ki, onların tərkibində yalnız üç söz iştirak edir, bunlar vazid sintaktik birləşmələr əmələ gətirir və cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir. Adətən, belə birləşmələr iki strukturda olur: ya birinci tərəf iki sözdən, ikinci tərəf bir sözdən, ya da birinci tərəf bir sözdən, ikinci tərəf iki sözdən ibarət olur. Adlıq halda olan üç sözün yan-yanı işlənilib mürəkkəb təyini söz yaratması mümkün olmadığı üçün, üç sözdən ibarət olan mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin yaranmasında da, ikisözlü sadə təyini söz birləşmələrində olduğu kimi, ismin yiyəlik hal şəkilçisi və mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsi vacibdir. Buna görə də, sadə təyini söz birləşmələrində olduğu kimi, üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin də üç növü vardır: 1) birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri (türk *bodun atı* «türk xalqının adı» tipli); 2) ikinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri (ər başı *saŋun* «qoşun başçısı general» tipli); 3) üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri (uyğur *kağanıŋ bitigi* «uyğur xaqanının yazısı» tipli). Göründüyü kimi, sadə və mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin quruluş strukturu cənidir. Fərq yalnız bundadır ki, birinci növ sadə təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmədiyi halda, üçsözlü birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məsələ burasındadır ki, birinci növ sadə təyini söz birləşmələrində heç bir şəkilçi qəbul etməyən iki söz müəyyən semantik (məna) və yanaşma əlaqəsi ilə bağlanıb sintaktik birləşmə – birinci növ təyini söz birləşməsi yarada bilir. Halbuki, heç bir şəkilçi qəbul etməyən üç sözü istər semantik (məna) əlaqə, istərsə sintaktik əlaqə ilə

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. I, Bakı, 1959, s.152-153.

birleştirmək mümkün deyildir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müasir türk dilləri baxımından heç bir istisnaya dözməyən bu qanun qədim türk yazısı abidələrinin dilində anomaliyalara yol verir. Məsələn, *Türk oğuz bəgləri, bodun, esidiğ* (KT § 22) «Türk oğuz bəyləri, xalqı, eşidin» cümləsində türk oğuz bəgləri üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi dil qanunları baxımından tam qanuni birləşmədir, çünki üçüncü söz (*bəgləri*) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir; ikinci üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi isə (*türk oğuz bodun*) müasir dil baxımından istisna təşkil edir, çünki birləşmənin üçüncü sözü (*bodun*) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməmişdir. Lakin bu, qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün normal haldır, belə ki, abidələrin dilində xalqın adını bildirən sözlə *bodun* «xalq» sözü birləşdikdə *bodun* sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin üç növünü göstərmək olar:

1. Birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri.
2. İkinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri.
3. Üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri.

1. *Birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri.*

Yuxarıda göstəriləyi kimi, müasir türk dillərində üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin üçüncü sözü mütləq şəkilçi qəbul etməlidir, qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsinin üçüncü sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə də, etməyə də bilər. Buna görə də abidələrin dilində işlənən birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrini iki qrupa ayırmaq olar: a) üçüncü komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməyən birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri; b) üçüncü komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri.

a) Üçüncü komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməyən birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin bu tipində tərəflərin quruluşu belədir: söz + birinci növ sadə təyini söz birləşməsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci növ

üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfini təşkil edən birinci növ sadə təyini söz birləşməsi müasir türk dillərində ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi kimi işlənir: (*tokuz*) oğuz *bodun* (KT § 14) «(doqquz) oğuz xalqı», (*kara*) *türgiş bodun* (KT § 38) «(qara) türgiş xalqı» və s. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin bu tipi geniş işlənir; məsələn: *Ötükən yış bodun* (KT § 23) «Ötükən meşəli dağlarının xalqı», *kırkız küçlig kağan* (T 20) «qırğız güclü xaqanı», *Böklü çölüg el* (KT § 4) «Böklü çöllük eli», *Başqu boz at* (KT § 37) «Başqunun boz atı», *türk oğuz bodun* (KT § 22) «türk oğuz xalqı», *iç sü başı* (Y 39) «daxili qoşunların başçısı» və s.

b) Üçüncü komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Struktur və məna quruluşuna görə üçüncü komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrini belə qruplaşdırmaq olar: 1) birinci sözü təkə ikinci sözlə birləşmə yaradan üçsözlü birinci növ mürəkkəb təyini söz birləşmələri; 2) birinci sözü həm ikinci, həm də üçüncü sözlə birləşmə yaradan üçsözlü birinci növ mürəkkəb təyini söz birləşmələri; c) birinci sözü ikinci və üçüncü sözün birləşməsi ilə əlaqə yaradan üçsözlü birinci növ mürəkkəb təyini söz birləşmələri.

1) Birinci sözü təkə ikinci sözlə birləşmə yaradan üçsözlü birinci növ mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin birinci və ikinci tərəfləri birinci növ sadə təyini söz birləşməsi təşkil edir, üçüncü söz isə bu birinci növ təyini söz birləşməsi ilə əlaqəyə girir, yəni birinci iki sözdən ibarət olan birinci növ sadə təyini söz birləşməsi bütövlükdə üçüncü sözü təyin edir. Bu tip üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin sxemi belədir:

$$1 + 2 \rightarrow 3$$

Tahğaç bodun təbliği (KT § 6) «tabğaç xalqının təhriki», *Toŋu tigin yoğı* (KT şm 7) «Tona şahzadənin dəfini», *Kül tigin atısı* (KT c ş) «Kül şahzadənin kiçik qohumu», *Yarğan tarkan atı* (KT q) «Yarğan tarkanın atı», *Türgiş kağan süsi* (BK § 27) «Türgiş xaqanının qoşunu», *üç oğuz süsi* (BK § 32) «üç

oğuzların qoşunu», *İltəris kağan ili* (KÇ 3) «İltəris xaqanın eli», *türk kan balbalı* (Y 32) «türk xanının balbalı», *tokuz oğuz bəgləri* (KT c 2) «doqquz oğuz bəyləri» və s.

2) Birinci sözü həm ikinci, həm də üçüncü sözlə sadə təyini söz birləşməsi yaradan birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrində birinci söz həm ikinci, həm də üçüncü sözlə sadə təyini söz birləşməsi yarada bilir. Bunu sxemlə belə göstərmək olar:

$$1 \rightarrow 2 \rightarrow 3$$

Türk oğuz bəgləri (KT § 22) «türk oğuz bəyləri», *eçim kağan eli* (KT şm 3) «əmim xaqanın eli», *çığay ər oğlu* (IB 45) «fağır adamın oğlu» və s.

c) Birinci sözü ikinci və üçüncü sözlərin birləşməsi ilə əlaqə yaradan birinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrində ikinci və üçüncü söz sadə təyini söz birləşməsi əmələ gətirir, birinci söz isə bütövlükdə sadə təyini söz birləşməsinə təyin edir. Bu təyini söz birləşməsinin sxemi belədir:

$$1 \rightarrow 2 + 3$$

Silik kız oğlu (KT § 7) «bakirə qızları», *türk ıduk yeri* (KT § 10) «türk müqəddəs yeri», *türk ıduk subı* (KT § 10-11) «türk müqəddəs suyu», *kañım kağan süsi* (KT § 12) «atam xaqanın qoşunu», *kañım kağan yağısı* (KT § 12) «atam xaqanın yağısı», *tabğaç atlığ süsi* (BK c 1) «tabğaç süvari qoşunu», *türgis kağan buyurukı* (KT § 38) «türgiş xaqanın buyurukı», *türgis el içi* (Y 37) «türgiş elinin içi» və s.

2. *İkinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri*. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri ikinci növ sadə təyini söz birləşmələrinə ya əvvəldən, ya da sonda yeni söz əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir. Onun quruluş düsturunu belə göstərmək olar:

a) söz + ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi;

b) ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi + söz.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu mürəkkəb təyini söz birləşməsinin birinci tipində iştirak edən söz heç bir şəkilçi

qəbul etmədiyi halda, ikinci tipində iştirak edən söz (sonda gəldiyi üçün) mütləq mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməlidir.

1. «Sadə birləşmə birinci üzvdən sonra işlənir və həmin birinci üzv özündən sonra gələn sadə birləşmənin ayrı-ayrı tərəflərini deyil, onu (sadə birləşməni) bütövlükdə təyin edir».¹

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *türgis kağan buyurukı* (KT § 38) «türgiş xaqanın buyruğu», *tabğaç kağan çıkanı* (KT şm 13) «tabğaç xaqanının qaynı», *tabğaç On tutuk* (BK § 25) «tabğaç xaqanının On tutuku» mürəkkəb təyini söz birləşmələrini güzəştlə birinci tərəfi söz, ikinci tərəfi ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə edilmiş ikinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi hesab etmək olar.

2. «İkinci növ mürəkkəb təyini söz birləşməsinin tərkibindəki birinci üzvlə ikinci üzv bir sadə birləşmədən ibarət olun və özündən sonra gələn üçüncü üzvü təyin edir».²

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsinin bu tipinin işlənməsinə təsadüf edilmir. Güzəştlə *ər başı sañın* (Y 48) «qoşun başçısı general» təyini söz birləşməsinə bu tip üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinə aid etmək olar. Bundan başqa, müasir dil baxımından yanaşsaq, ikinci sözü *bodun* «xalq» sözündən ibarət olan ikinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrini də ikinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tipinə aid etmək olar: *tabğaç bodun təbliği* (KT § 6) «tabğaç xalqının təhriki», *türk bodun eli* (KT § 6) «türk xalqının eli», *türk sir bodun yeri* (T 60) «türk sir xalqının yeri».

3. *Üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri*. Ya birinci, ya da ikinci sözü yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş üçsözlü təyini söz birləşmələri üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinə daxil edilir. Birinci və ikinci növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsində iştirak edən sözlərin heç biri yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmir, təkcə sonuncu sözə artırılan mənsubiyyət şəkilçisi sözləri bir-birinə bağlayıb təyini

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksiç. I, Bakı, 1959, s. 159.

² Yəni orada.

söz birləşməsi əmələ gətirir. Üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin üçüncü növündə isə sonuncu sözün qəbul etdiyi mənsubiyyət şəkilçisindən əlavə əvvəldə işlənən sözlərdən biri də yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir. Üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin üçüncü növü ya birinci, ya da ikinci növ sadə təyini söz birləşmələrinin iştirakı ilə əmələ gəlir. Tərkibində birinci, yaxud ikinci növ sadə təyini söz birləşməsinin iştirakından asılı olaraq üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini möz birləşmələrini hərəsində iki yarım tip olmaqla iki tipə ayırmaq olar:

1. Tərkibində birinci növ sadə təyini söz birləşməsi iştirak edən üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi:

a) birinci komponenti birinci növ təyini söz birləşməsi olan üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi;

b) ikinci komponenti birinci növ təyini söz birləşməsi olan üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi.

2. Tərkibində ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi iştirak edən üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi:

a) birinci komponenti ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi olan üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi;

b) ikinci komponenti ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi olan üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi.

Üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsinin birinci tipində, yəni tərkibində birinci növ sadə təyini söz birləşməsi işlənən üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrində sadə təyini söz birləşməsinin birinci, yaxud ikinci komponent kimi çıxış etməsindən asılı olaraq mürəkkəb birləşmənin həm semantik, həm də struktur quruluşunda müəyyən fərqlər özünü göstərir: a) üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsinin birinci komponenti birinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə edilərsə, onda birinci söz yalnız ikinci sözü təyin edir və struktur baxımından mürəkkəb təyini söz birləşməsinin təkcə ikinci sözü yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir, birinci söz heç bir şəkilçi qəbul etmir (hər iki tipdə mürəkkəb təyini söz birləşməsinin üçüncü sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; məsələn: *uyğun kağanıñ bitigi* (III Orxon abidəsi)

«uyğur xaqanının yazısı», *türk bodunıñ ili* (KT § 1) «türk xalqının eli», *türk bodunıñ törüsü* (KT § 1) «türk xalqının qanunu», *toğan kuşuñ tırnağı* (IB 66) «şahinin (doğan quşunun) caynağı (dırnağı)»; b) üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsinin ikinci komponenti birinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə edilərsə, onda birinci söz ikinci sözü yox, üçüncü sözü təyin edir və struktur baxımından mürəkkəb söz birləşməsinin təkcə birinci sözü yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir; məsələn: *Bayırkunıñ ak adğırı* (KT § 36) «Bayırkunun ağ ayğırı», *biziñ sü atı* (KT § 25) «bizim qoşunun atları», *biziñ sü azuı* (KT § 25) «bizim qoşunun ərzağı».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin yaranmasında bu ümumi qayda ilə yanaşı, bəzi fərqli xüsusiyyətlərə də təsadüf edilir.

1. Adətən, üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsinin üçüncü sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Yuxarıda verilmiş nümunələrdən göründüyü kimi, bu qayda qədim türk yazısı abidələrinin dilində də, əsasən, gözlənilir. Lakin bir sıra hallarda mürəkkəb təyini söz birləşməsinin üçüncü sözü abidələrin dilində mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir; məsələn: *tabğaç kağanıñ (içrəki) bədzici* (KT c 12) «tabğaç xaqanının (saray) naxışçısı», *Tabıkıñ çorın hoz at* (KT § 32) «Tadıkın çorun boz atı», *çit yabanıñ yer* (Y 34) «sərhəd yabanın yeri», *sizin ər at* (Y 26) «sizin ər adınız».

2. Müasir türk əbədi dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində ismin yiyəlik halı *-ın* şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində də ismin yiyəlik halı, əsasən *-ıñ* şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Lakin bir sıra hallarda abidələrin dilində ismin yiyəlik halı *-ıg*, *-ig* şəkilçisi ilə də yaradılır. Buna görə də abidələrin dilində üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin ikinci sözünün *-ıñ*, *-iñ* şəkilçisi əvəzinə *-ıg*, *-ig* şəkilçisi ilə formalaşan tipinin işləndiyinə də təsadüf edilir; məsələn: *türk bodunıg atı* (KT § 25) «türk xalqının adı», *türk bodunıg küsi* (KT § 25) «türk xalqının şöhrəti».

Müasir türk dillərində, məsələn, müasir Azərbaycan dilində, üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri ən çox ikinci növ sadə təyini söz birləşmələrinin iştirakı ilə əmələ gəlir. Üçüncü növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənməsinə təsadüf edilmir.

Dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin işlənməsinə az təsadüf edilir. Dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi dedikdə elə birləşmələr nəzərdə tutulur ki, onların tərkibində iki müstəqil sadə təyini söz birləşməsi iştirak etsin, bu birləşmələr mənsubiyyət şəkilçisi ilə bir-birinə bağlansın. Təbii ki, iki sadə mürəkkəb təyini söz birləşməsi yan-yanı işlənməklə formalaşmış mürəkkəb təyini söz birləşməsi əmələ gətirdiyi bilmədiyi üçün birinci sadə təyini söz birləşməsi (daha doğrusu, onun ikinci sözü) yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməlidir. Dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin ümumi struktur sxemi belədir. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu struktur sxem hələ qəti şəkildə formalaşmamışdır. Abidələrin dilində birinci komponenti (komponent dedikdə sadə təyini söz birləşmələri nəzərdə tutulur) yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edən, lakin ikinci komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməyən; hər iki komponenti şəkilçi qəbul etməyən, yalnız mənaca bir-birinə bağlanan; birinci komponenti yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməyən, ancaq ikinci komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin işləndiyinə rast gəlinmir. Bir sözlə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin formalaşdığından danışmaq hələ tezdir. Lakin abidələrin dilində, müasir dilçilik baxımından, az da olsa, dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin tələblərinə cavab verən söz birləşmələrinin işlənməsinə təsadüf edildiyi üçün bu haqda danışmaq lazımdır.

Tərkibində iştirak edən sadə təyini söz birləşmələrinin növlərinə görə dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrini dörd tipə bözlür: 1) hər iki tərəfi birinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar; 2) birinci tərəfi birinci növ, ikinci

tərəfi ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar; 3) birinci tərəfi ikinci, ikinci tərəfi birinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar; 4) hər iki tərəfi ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar.¹

1. Hər iki komponenti birinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar: *tabğaç kağanıñ içrəki bədzicig* (KT c 12) «tabğaç xaqanının saray naxışçısı», *Baz kağan tokuz oğuz bodun* (KT § 14) «Baz xaqanın doqquz oğuz xalqı», *Yəgin Silig bəgin kedimlig torıg at* (KT § 33) «Yəgin Silig bəyin yəhərli-yüyenləi kəhər atı».

2. Birinci komponenti birinci, ikinci komponenti ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar: *Kapağan kağan türk sir bodun yeri* (T 60) «Kapağan xaqanın türk sir xalqının yeri».

3. Birinci komponenti ikinci, ikinci komponenti birinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar: *Bayna sanun oğlu külig çor* (Y 7) «Bayna sanunun oğlu məşhur sərkərdə».

4. Hər iki komponenti ikinci növ sadə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar: *Kül tudun inisi Altun Tamğan tarkan yoğı* (IA 1) «Kül tudunun kiçik qardaşı Altun Tamğanın tarkanın dəfni».

5. Bəzən qədim türk yazısı abidələrinin dilində müasir dil baxımından heç bir düstura daxil edilə bilməyən, lakin hər halda dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşməsi olan söz birləşmələrinin işlənməsinə də təsadüf edilir; məsələn: *türk kara kamuğ bodun* (KT § 8-9) «türk qara hamı (bütün) xalq».

TƏKTƏRƏFLİ TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Bu təyini söz birləşmələrini təktərəfli, təktərkibli, yarımçıq, birinci tərəfi ixtisara düşən təyini, yaxud ismi söz birləşmələri də adlandırırlar. Bu elə təyini söz birləşməsidir ki, onun birinci tərəfi söz birləşməsində iştirak etmir, yaxud ümumiyyətlə olmur. Söz birləşməsi təkcə ikinci tərəfdən ibarət olur. Əlbəttə, təktərəfli təyini söz birləşməsi ifadəsinin özü

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. I, Bakı, 1959, s. 163.

ziddiyyətlidir, söz birləşməsi terminini danır; çünki söz birləşməsi dedikdə leksik mənası olan heç olmasa iki sözün tabelilik əsasında birləşməsi nəzərdə tutulur. Təktərəfli təyini söz birləşmələri isə tək-cə bir söz-dən ibarət olur. Lakin bu tip təyini söz birləşmələrini söz də adlandırmaq olmaz, çünki bunlar mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir və həmin şəkilçi vasitəsilə hansısa bir sözə bağlıdır. Həmin söz harada isə təyini söz birləşməsinin işləndiyi cümlələrdə də, həmin cümlədən əvvəlki, yaxud sonrakı cümlələrdən birində də ola bilər. Buna görə də bu tipli ifadələri təyini söz birləşməsindən, lakin təktərəfli (birinci tərəfi olmadığı üçün) təyini söz birləşməsindən başqa bir adla adlandırmaq olmur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, təktərəfli təyini söz birləşmələri birinci, ikinci, üçüncü və mürekkeb təyini söz birləşmələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Ən böyük fərq ondan ibarətdir ki, bu söz birləşmələri tək-cə bir tərəfdən – ikinci tərəfdən ibarətdir, birləşmənin birinci tərəfi yoxdur, ya da buraxılmışdır, haradasa təktərəfli təyini söz birləşməsindən aralıda yerləşir. Ancaq buna baxmayaraq, bu birləşmənin qrammatik quruluşu elədir ki, ona bütöv bir birləşmənin tərkib hissəsindən başqa cüm baxmaq olmur.

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnləri, əsasən, xalqa müraciət şəklində yazılmışdır. Buna görə də abidələrin dili o qədər incə, zərif şəkildə cilalanmış, o qədər lakonikdir ki, bunlarda dilə ağırlıq gətirən söz və ifadəyə, demək olar ki, rast gəlmək olmur. Bu abidələrin dili həmin dövrün koynə ədəbi dili olsa da, mümkün qədər ümumxalq danışiq dilinə uyğunlaşdırılmışdır ki, müxtəlif qəbilələrin nümayəndələri onu başa düşsün. Məhz lakoniklik, ümumxalq danışiq dilinə yaxınlıq qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfinin düşməsinə səbəb olmuşdur. Təktərəfli təyini söz birləşmələrinin təzahürü yazılı ədəbi dilin xəlpiləşdirilməsinin nəticəsidir. Təktərəfli təyini söz birləşmələri ədəbi dilə ümumxalq danışiq dilindən gəlmişdir. Yazılı ədəbi dil ümumxalq danışiq dilinə nə qədər çox yaxınlaşırsa, təktərəfli təyini söz birləşmələrinin onda işlənməsi bir o qədər artır. Məhz buna görə də

qədim türk yazısı abidələrinin dilində təktərəfli təyini söz birləşmələri bol-bol işlənir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də struktur quruluşuna görə təktərəfli təyini söz birləşmələrinin iki növü vardır: 1) birinci tərəfi ixtisar edilmiş təktərəfli təyini söz birləşmələri; 2) birinci tərəfi ixtisar edilməyən, zəif təsəvvür edilən, çətin tapılıb yerinə qoyulan, birinci tərəfi uydurulan təktərəfli təyini söz birləşmələri.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təktərəfli təyini söz birləşmələrinin birinci növü daha çox inkişaf etmiş, geniş yayılmışdır. Belə birləşmələrdə təkrardan qaçınmaq üçün birinci tərəf ixtisar edilir, lakin ya elə həmin cümlədə, ya da əvvəl gələn cümlədə mövcud olur. Ümumiyyətlə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində təkrardaq qaçınmaq xatirinə birinci tərəfi ixtisar edilmiş təktərəfli təyini söz birləşmələri birlikdə götürülmüş ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrindən (məlum olduğu kimi, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin də ikinci tərəfləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir) daha çox işlənir. Abidələrin dilində birinci tərəfin ixtisar edilməsi nəticəsində yaranmış təktərəfli təyini söz birləşmələrinin mətn daxilində işlənməsinə burada nümunələr vermək imkan xaricində olduğu üçün bir neçə təktərəfli təyini söz birləşməsi məndən xaricdə təqdim edilir: *yazı* (BK şm 8) «yazında», *yayı* (BK ş 39) «yayında», *küzü* (MÇ 20) «payızında», *kışı* (BK c 2) «qışında», *ebi*, *barka*, *yılısı*, *kızı* (MÇ 14) «evi, sarayı, ilxısı, qızı», *yılısı*, *barımı*, *kızı*, *kutuzı* (MÇ 15) «ilxısı, dövləti, qızı, arvadı», *barka*, *bədizi*, *bitig taşı* (KT şm ş) «sərdabəsi, naxışı, yazılı daşı», *inisi*, *eçisi*, *oğlu*, *kağı* (KT ş 21, 5) «kiçik qardaşı, böyük qardaşı, oğlu, atası», *içi*, *taşı* (BK şm 14; KT şm ş) «içi, bayırı», *atı*, *küsi* (BK ş 36) «adı, küyü (şöhrəti)», *süsi*, *eli* (BK ş 34) «qoşunu, eli», *sabı*, *ötügi* (BK ş 34) «xəbəri, xahişi», *oğuşı*, *bodumı*, *bisüki* (KT c 6) «qəbiləsi, xalqı, nəslı», *tatı* (KT c 12) «yadı», *atısı* (KT c 13) «kiçik qohumu», *bəgləri*, *bodumı* (KT ş 3, 6) «bəyləri, xalqı», *oğlu*, *yotuzı*, *yılısı*, *barımı* (BK c 3) «oğlu, gəlini, ilxısı, dövləti» və s. və i.ə.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci tərəfi olmayan, zəif təsəvvür edilən təktərəfli təyini söz birləşmələri əvvəlki təktərəfli təyini söz birləşmələrinə nisbətən az işlənir; məsələn: *Anta kisrə inisi kağan bolmuş erinç, oğlu ta kağan bolmuş erinç, oğlu kağan tæg kılınmaduk erinç, biligsiz kağan olurmış erinç, yablak kağan olurmış erinç. Buyurukı yəmə biligsiz erinç, yablak ermiş erinç* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan oturmuş, oğlu da xaqan oturmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından, oğlu atası kimi olmadığından biliksiz xaqan (taxta) oturmuş, yava xaqan (taxta) oturmuş. Əyanları da biliksiz imiş, yava imiş». *Kamuğı yiti yüz ər bolmuş* (KT § 13-14) «Hamısı yeddi yüz igid olmuş». *Kamuğı bis otuz sülədimiz* (KT § 18) «Cəmisini iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik». *İnisi eçisin bilməz erti, oğlu kağan bilməz erti* (KT § 21) «Kiçik qardaşı böyük qardaşını tanımazdı, oğlu atasını tanımazdı».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ilin fəsilələrinin adları yalnız təktərəfli təyini söz birləşmələri kimi işlənir; məsələn: *Mağı kurğan kışlap yazıñ oğuzğarı sü taşıktımız* (KT § 8) «Mağı kurqanda qışlayıb yazında oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik». *Yalabaçı, edgü sabı, ötükü kəlməz tiyin yayın sülədim* (BK § 39) «Elçisi, yaxşı xəbəri, xahişi gəlməz, - deyə yayında qoşun çəkdim». *Ançıp ol yıl küzin ilgəri yorıdım* (MÇ 20) «Ondan sonra həmin ilin payızında şərqi yürüş etdim». *Otuz artukı tokuz yaşım yazın tatabı tapa sülədim* (BK c 2) «Otuz doqquz yaşım yazında tatabılara qarşı qoşun çəkdim».

TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNƏ DAXİL OLMAYAN İSMİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində elə ismi söz birləşmələrinə təsadüf edilir ki, məzmunca ismi söz birləşmələrinə daxil olur, lakin şəklinə, formasına görə onları təyini söz birləşmələrinə daxil etmək mümkün deyildir. Həm də bu ismi söz birləşmələri ara-sıra deyil, kütləvi şəkildə işlənir. Məsələn, *kağan kağan* «atam xaqan» ismi söz birləşməsi təkcə

Kül tigin abidəsində altı dəfə işlənir, yenə də həmin abidədə *inim Kül tigin* «kiçik qardaşım Kül tigin» ismi söz birləşməsinin işlənməsinə beş dəfə təsadüf edilir. Bu birləşmələr, habelə digər birləşmələr bütün qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində kifayət qədər işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində işlənən təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələri belə qruplaşdırmaq olar:

1. İsmi birləşmənin hər iki tərəfi isimlə ifadə edilir, birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, ikinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmir; məsələn: *kağan şad* (O 9) «atam şad», *kanım kağan* (KT § 15) «atam xaqan», *eçim kağan* (KT § 17) «əməm xaqan», *inim Kül tigin* (KT § 26) «kiçik qardaşım Kül tigin», *eçüm-apam Bumın kağan* (KT § 1) «əcdadım Bumın xaqan», *eçüm-apam İstəmi kağan* (KT § 1) «əcdadım İstəmi xaqan», *eçümüz-apamız Bumın kağan* (O 1) «əcdadımız Bumın xaqan», *kağan İltəris kağan* (KT § 11) «atam İltəris xaqan», *ögim İlbilgə katun* (KT § 11) «anam İlbilgə xatun», *ögim katun* (KT § 25) «anam xatun», *kağan Kül Bilgə kağan* (MÇ 5) «atam Kül Bilgə xaqan», *atısı Yolğ tigin* (KT c 4) «kiçik qohumu Yolğ tigin» və s.

2. Birinci tərəf isimlərlə ifadə edilir və əsasən, üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, ikinci tərəf sifətlərlə ifadə edilir və heç bir şəkilçi qəbul etmir; məsələn: *sabı süçig* (KT c 5) «sözü şirin», *ağıçı yımşak* (KT c 5) «hədiyyəsi yumşaq».

Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi söz birləşmələrinin bu tipi müasir türk dillərində, xüsusən müasir Azərbaycan dilində geniş şəkildə işlənsə də, hələ lazımınca tədqiq edilməmiş, yalnız bir-iki dilçilik əsərində ona toxunulmuşdur.

3. Hər iki tərəfi isimlərlə ifadə edilir, birinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi qəbul edir, ikinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmir; məsələn: *üzə tefri kan* (O 12) «üstə müqəddəs xan», *üzə kök tefri* (KT § 1) «üstə mavi göylər», *asra yağız yer* (KT § 1)

«altı qonur yer», *üzə tərri* (BK § 35) «üstə tanrı», *asra yer* (BK § 10) «altı yer».

4. Birinci tərəf yönük halda olan isimlə, ikinci tərəf adlıq halda olan isimlə ifadə edilir. Bu tip ismi söz birləşmələrinin üçüncü bənddəki ismi söz birləşmələrindən fərqi odur ki, üçüncü bənddə birinci tərəf yönük halda dursa da, yerlik hal məzmununda işlənir, burada isə yönük halda durub yönük hal məzmununda işlənir; məsələn: *bəriyə şad-apıt bəglər* (KT c 1) «cənubə şad-apıt bəylər», *yıraya tarkat buyuruk bəglər* (KT c 1) «şimala tarkat buyuruq bəylər».

5. Birinci tərəf istiqamət halda işlənən sözlə, ikinci tərəf müxtəlif hallarda işlənən sözlərlə ifadə edilir; məsələn: *ilgəri kün toğsıka* (KT c 2) «şərqə gündoğana», *kırıqaru kün batsıqıta* (KT c 2) «qərbə günbatana», *ilgəri Şantıf yazıka* (KT c 3) «irəli Şandun düzünə», *birigəri Tokuz Ərsənə* (KT c 3) «cənubə Doqquz Ərsənə», *yırıqaru Yer Bayırku yiriş* (KT c 4) «şimala Yer Bayırku yerinə», *kırıqaru Təmir kırıqka* (KT § 8) «qərbə Dəmir qapıya».

6. Birinci tərəf istiqamət halında olan sözlə, ikinci tərəf sifətlə ifadə olunur, sifət heç bir şəkilçi qəbul etmir; məsələn: *icrə aşız* (KT § 26) «içi aşız», *taşra tonsız* (KT § 26) «bayırı donsuz».

7. Birinci tərəf çıxışlıq hal məzmunu ifadə edən yerlik halda durur, ikinci tərəf yönük halda işlənən isimlə ifadə olunur; məsələn: *tabğaçda yıraya* (O 5) «tabğaçdan şimala».

8. Birinci tərəf müasir türk dillərinə tərcümə edilərkən yiyəlik hal məzmunu ifadə edən yerlik halda işlənən isimlə, ikinci tərəf müasir türk dillərində yerlik hal məzmunu ifadə edən yönük halda işlənən isimlə ifadə olunur; məsələn: *kisi oğlın üzə* (KT § 1) «insan oğlunun üstündə», *yabız, yablak bodunta üzə* (KT § 26) «pis və yava xalqın üzərində».

SAY BİRLƏŞMƏLƏRİ

İki və daha artıq say sözündən ibarət olan sayları türkoloji ədəbiyyatda mürəkkəb saylar, tərkibi saylar, son zamanlar isə

say birləşmələri adlandırırlar. Belə sayları mürəkkəb say adlandırmaq olmaz, çünki bunlar mürəkkəb sözlərə verilən tələblərə cavab vermir. Türk dillərinin morfoloji quruluşuna həsr edilmiş əsərlərdə olduğu kimi, bunları say birləşmələri adlandırmaq da olmaz, çünki morfolojiya söz birləşmələrini araşdırmır. Morfolojiya kitablarında belə sayları tərkibi saylar adlandırmaq daha uğurludur. Azərbaycan dilçiliyində bu tipli sayları say birləşmələri adlandırmaq ideyasını ilk dəfə Y.M.Seyidov irəli sürmüş və əsaslandırmağa çalışmışdır.¹

Y.M.Seyidov söz birləşmələri (məsələn, *beş kitab*) və say birləşmələri (məsələn, *beş min*) ifadələri arasında heç bir fərq görmür, hər ikisini söz birləşməsi adlandırmağı təklif edir. Say birləşmələrinin morfolojiyanın tədqiqat obyektinə ola bilməməsi bir yana qalsın, söz birləşmələri ilə (*beş kitab*) say birləşmələrinin (*beş min*) cyniləşdirilməsinin özü kökündən səhvdir. *Beş kitab* və *beş min* birləşmələri arasında qrammatika baxımından heç bir fərqi görünməməsi əldəicidir. İlk baxışda bu birləşmələr arasında fərq görünməsi də, onların arasında hətta qrammatika nöqtəyi-nəzərindən fərqlər mövcuddur.

1. *Beş kitab* söz birləşməsinin tərəfləri arasında yanaşma sintaktik əlavəsi vardır. İlk baxışda *beş min* söz birləşməsinin tərəfləri arasında da yanaşma əlaqəsi görünür, lakin bu, əslində yanaşma yox, nə isə sintaktik əlaqələrə daxil olmayan bir əlaqədir, bəlkə də birləşmə əlaqəsidir.

2. *Beş kitab* tipli söz birləşmələrində türk dillərində ikinci tərəf cəm şəkilçisi qəbul etmir, *beş min* tipli söz birləşmələrində ikinci tərəf cəm şəkilçisi qəbul edir.

3. *Beş kitab* tipli söz birləşmələrinin komponentləri yanaşma əlaqəsi ilə bir-birinə bağlansa da, onların tərəflərinin yerini dəyişmək olmur; türk dilləri üçün *kitab beş* birləşməsi qeyri-mümkündür. Hətta inversiya nəticəsində *beş kitab* tipli söz birləşmələrində tərəflərin yeri dəyişərsə, bu, əvvəlki söz birləşməsinin məntiqi mənasına təsir göstərmir; müqayisə et: *beş kitab* və *kitab beşdir*. *Beş min* tipli söz birləşmələrində isə tərəflərin yerini dəyişmək olur və bu dəyişmə birləşmənin

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1992, s. 204-217.

qrammatikasına təsir göstərir – birləşmənin leksik-semantik mənası dəyişir; müqayisə et: *beş min* və *min beş*. Say birləşmələrində sözlərin sayı çoxaldıqca söz sırasını dəyişdikdə mənanın dəyişməsi daha qabarıq nəzərə çarpar; müqayisə et: *min yüz əlli* və *yüz əlli min*.

Buradan iki nəticə çıxarmaq olar: 1) *Beş kitab* və *beş min* tipli birləşmələr eyni tipli birləşmələr olmadığı üçün *beş kitab* tipli birləşmələr yalnız qrammatikanın sintaksis bəhsində – söz birləşmələri bəhsində öyrənilməlidir; *beş min* tipli birləşmələr isə həm morfologiya bəhsində tərkibi say kimi, həm də sintaksis bəhsində say birləşməsi (ismi birləşmələrin bir növü kimi) araşdırılmalıdır. 2) Dilçilikdə tərkibi fel termini kimi tərkibi say termininin də işlənmək hüququ vardır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində say birləşmələrinin iki tipi vardır: hər iki tip birləşmədə say bildirən sözlər (komponentlər) şəkilçi qəbul etmir, lakin bunların arasında həm şəkilçə (formaca), həm də məzmunca fərq vardır: 1) say bildirən sözlər heç bir əlavə (qrammatik) göstərici olmadan birləşmə yaradır; 2) birləşmənin komponentləri *artu*kı sözü ilə bir-birinə bağlanır.

1. Heç bir əlavə vasitə olmadan əmələ gələn say birləşmələri. Belə say birləşmələri şəkilçisiz, yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gəlir, lakin müasir türk dillərindəki eyni şəkilli say birləşmələrindən məzmunca kəskin şəkildə fərqlənir. Müasir türk dillərində say birləşmələrində sıracı birinci böyük dərəcədən olan say, ikinci kiçik dərəcədən olan say gəlir və hər iki sayın ifadə etdiyi kəmiyyət bütövlükdə say birləşməsinin ümumi kəmiyyətinə daxil olur; məsələn: *iyirmi bir*, *altmış üç*, *əlli doqquz*, *on yeddi*, *qırx bir*, *otuz altı*. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində say birləşmələrində sayların birləşmə sırası əksinədir – sıracı birinci kiçik dərəcədən, ikinci böyük dərəcədən olan say işlənir. Məzmunca isə fərq daha böyükdür: kiçik dərəcəli say sonra gələn böyük dərəcəli saydan kiçik dərəcənin göstərdiyi kəmiyyətdə təklik götürüldüyünü bildirir; məsələn: *bir yigirmi* o deməkdir ki, iyirmilik dərəcəsindən bir götürülmüşdür, yəni onluq dərəcəsi tam götürülmüş, iyirmilik dərəcəsindən də bir təklik artırılmalıdır. *Bir yigirmi* on bir

deməkdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində say birləşmələrinin bu tipi daha çox işlənir; məsələn: *bir yigirmi* (MÇ 32) «on bir», *eki yegirmi* (KT § 28) «on iki», *üç yegirmi* (KT § 18) «on üç», *tört yegirmi* (MÇ 19) «on dörd», *bis yegirmi* (MÇ 18) «on beş», *altı yegirmi* (MÇ 46) «on altı», *yeti yegirmi* (KT § 11) «on yeddi», *səviz yegirmi* (BK § 24) «on səkkiz», *tokuz yegirmi* (BK c 9) «on doqquz», *bir otuz* (KT § 32) «iyirmi bir», *eki otuz* (HT 5) «iyirmi iki», *üç otuz* (T 19) «iyirmi üç», *biş otuz* (KT § 18) «iyirmi beş», *altı otuz* (KT § 34) «iyirmi altı», *yeti otuz* (KT § 1) «iyirmi yeddi», *tokuz otuz* (MÇ 16) «iyirmi doqquz», *bir kırk* (KT § 2) «otuz bir», *biş kırk* (Y 25) «otuz beş», *səviz kırk* (Y 24) «otuz səkkiz», *tokuz kırk* (Y 10) «otuz doqquz», *eki əlig* (Y 21) «qırx iki», *üç əlig* (Y 22) «qırx üç», *tokuz əlig* (Y 48) «qırx doqquz», *tokuz altmış* (Y 48) «əlli doqquz», *bir yetmiş* (Y 45) «altmış bir», *üç yetmiş* (Y 3) «altmış üç», *yeti yetmiş* (Y 11) «altmış yeddi», *səviz yetmiş* (Y 41) «altmış səkkiz».

2. Say birləşmələrinin ikinci tipində sıracı birinci böyük dərəcədən olan say işlənir, sonra *artu*kı sözü əlavə edilir, daha sonra kiçik dərəcədən olan say (təklik) artırılır. Birinci tip say birləşmələrindən fərqli olaraq burada böyük dərəcədən olan sayın (onluğun) da, kiçik dərəcədən olan sayın (təklilin) da bildirdiyi kəmiyyət say birləşməsinin ümumi kəmiyyətinə daxil olur; məsələn: *otuz artu*kı *bir* (BK § 28) «otuz bir», *otuz artu*kı *üç* (BK § 34) «otuz üç», *otuz artu*kı *tört* (BK § 38) «otuz dörd», *otuz artu*kı *səviz* (BK c 2) «otuz səkkiz», *otuz artu*kı *tokuz* (BK c 2) «otuz doqquz», *kırk artu*kı *yiti* (KT § 5) «qırx yeddi». Qədim türk yazısı abidələri dilində yüzdən yuxarı bütün böyük rəqəmlər bu üsulla ifadə edilir; məsələn: *bir tımən artu*kı *yeti bi*ñ (BK c 1) «on yeddi min».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində say birləşmələrinin bu tipi az işlənir.

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yüzlik və minlik saylarının əmələ gəlməsi müasir türk dillərində olduğu kimidir, yəni əvvəlcə təklik kəmiyyətini bildirən say, sonra *yüz* və *min* (*bi*ñ) sözü işlənir; məsələn: *yeti yüz* (Kt§ 13) «yeddi yüz», *altı*

biŋ (T 16) «altı min», *eki biŋ* (T 16) «iki min», *yeti biŋ* (BK c 1) «yeddi min».

Say birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqə tipi haqqında Y.M.Seyidov yazır: «Say «birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqə birləşmələrinin ilkin formalaşma dövrü üçün tabesizlik əlaqəsi hesab edilə bilər (ona ayrı ad vermək olmur), lakin tərəflərin məna cəhətdən sıxlaşması bu əlaqənin təbiətində müəyyən dəyişiklik əmələ gətirib və hər iki söz üçün daxili bir tadelilik bağı yaradıbdır ki, bu bağ həmin sözlərin söz birləşməsi kimi formalaşmasına imkan veribdir».¹

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, bütün oxşarlıqlarına baxmayaraq, say birləşmələri digər ismi birləşmələrdən xeyli fərqlənir və onları eyni tipli birləşmə hesab etmək olmaz.

ZƏRF BİRLƏŞMƏLƏRİ

Qədim türk yazısı abidələrini dilində, az da olsa, zərf birləşmələrinin işlənməsinə rast gəlmək olur. Qeyd etmək lazımdır ki, zərf birləşmələri müasir türk dillərində də zəif inkişaf etmişdir və türk dillərinin qrammatik quruluşuna həsr edilmiş əsərlərin böyük əksəriyyətində bu birləşmələr haqqında ümumiyyətlə məlumat verilmir. Zərf birləşmələrində tabeəddici söz, əsas söz zərfdır. Bu birləşmə idarə sintaktik əlaqəsi ilə əmələ gəlir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərf birləşməsinin ikinci tərəfi kimi, əsasən, yer və zaman zərfləri çıxış edir (müasir türk dillərində tərz-hərəkət zərfləri də bu mövqedə işlənir); məsələn: *Öñük yoğaru* (BK c 5) «Önük yuxarı», *Kök Öñük yuğaru* (T 15) «Göy Önük yuxarı», *ol sub kodı* (T 27) «o su (çay) boyu», *Sələŋə kodu* (MÇ 16) «Sələne boyu», *ön gün öŋrə* (MÇ 31) «on gün əvvəl», *ekin ara* (KT 5 1) «ikisinin arasında», *yir sayu* (KT c 9) «yer boyu», *at üzə* (T 25) «at üstə», *tokuz oğuz üzə* (MÇ 3) «doqquz oğuzların üzərində».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərf birləşmələrinin işlənməsinə bir neçə nümunə verilir: *Öñük yoğaru sü yorıp*

tünli-künli yiti ödüşkə subsız keçdim (BK 5 c) «Önük yuxarı qoşun yürüdüb gecəli-gündüzlü yeddi sutka susuz keçdim». *Kök Öñük yuğaru Ötükən yisğaru udıztım* (T 15) «Göy Önük yuxarı Ötükən meşəli dağlarına apardım». *Ol sub kodı bardımız* (T 17) «O çay boyu getdik». ...*üküsi Sələŋə kodı bardı* (MÇ 16) «...çoxu Sələne boyu getdi». *Ebi on kün öŋrə ürkip barmış* (MÇ 31) «Evi on gün əvvəl hürküb getmiş». ...*anta kalmış bodun on uyğur, tokuz oğuz üzə yüz yıl olurtı* (MÇ 3) «...orada qalmış xalq on uyğurların, doqquz oğuzların üzərində yüz il oturdu». *At üzə bintürü karığ sökdüm* (T 25) «Atlara mindirərək qarı sökdüm». *Antağının üçün igidmiş kağanıŋ sabın almatın yir sayu bardıŋ* (KT c 8-9) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəltdmiş xaqanın sözünə qulaq asmadan yer boyu getdim». *Üzə kök tərŋri, asra yağız yir kılınkda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT 5 1) «Üstdə mavi göy, altda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlun yaranmış».

FELİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Feli söz birləşmələrində tabeəddici söz fellərdən ibarət olur. Adətən, dilçilik ədəbiyyatında feli söz birləşmələrindən danışarkən tabeəddici üzvü təsriflənən fellərlə ifadə edilən birləşmələr deyi, təsriflənməyən fellərlə – məsdər, feli sifət, feli bağlamalarla ifadə edilən birləşmələr nəzərdə tutulur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məsdər yox dərəcəsinə olduğu üçün məsdər birləşmələrindən danışmaq mümkün deyildir.

Türkoloji ədəbiyyatda feli birləşmələr ifadəsi altında feli tərkiblər – məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri nəzərdə tutulur. Lakin Azərbaycan dilinin qrammatikasına həsr edilmiş son ədəbiyyatda, ismi birləşmələrdə olduğu kimi, feli birləşmələrdə də iki komponentin mövcudluğu əsas götürülür: ad + fel, fel + fel və zərf + fel. Söz birləşmələri haqqında təlimdə fel + fel və zərf + fel birləşmələrinə elə bir əhəmiyyət verilmədiyindən dilçilik ədəbiyyatında adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələr daha çox araşdırılır. Belə bir-

¹ Yusif Seyidov. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı, 1992, s. 216.

ləşmələrin özü də iki qismə bölünür: 1) adların bilavasitə fellərə birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələr və 2) adların Qoşma vasitəsilə fellərə birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələr. Birinci qisim feli birləşmələrin də dörd tipi göstərilir. Birinci tərəfi 1) isimlərlə, 2) sifətlərlə, 3) saylarla, 4) əvəzliliklə ifadə edilən feli birləşmələr.

Adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə birləşmələrin birinci tərəfi isim, substantivləşmiş sifət, substantivləşmiş say və əvəzliliklərlə ifadə edilir; birinci tərəf bir sözlə ifadə olunduğu kimi, bir neçə sözlə də (ismi söz birləşməsi) ifadə edilə bilər. Birləşmənin ikinci tərəfi feli sifət və ya feli bağlama ilə ifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi, ismin yiyəlik halından başqa, ismin bütün hallarında duran, habelə qoşma ilə işlənən sözlərlə ifadə edilə bilər. Buna görə də bu feli birləşmələrin aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. Adlıq hallı feli birləşmələr;
2. Yönlük hallı feli birləşmələr;
3. İstiqamət hallı feli birləşmələr;
4. Təsirlik hallı feli birləşmələr;
5. Yerlik hallı feli birləşmələr;
6. Çıxışlıq hallı feli birləşmələr;
7. Alət-birgəlik hallı feli birləşmələr.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qoşmalı sözlərlə əmələ gələn feli söz birləşmələrində qoşmadan əvvəl işlənən sözlər hal şəkilçisi ilə də, hal şəkilçisi olmadan da işlənə bilər.

Adlıq hallı feli birləşmələr. Bu feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi adlıq halda duran isim və əvəzliliklə, ikinci tərəfi isə, əsasən, bağlamalarla ifadə edilir. Belə birləşmələrin əmələ gəlməsində nadir hallarda feli sifətlər də, həm də təkcə *dığım...* şəkilçili feli sifətlər iştirak edir. Əslinə qalanda, elə ikinci tərəfi feli bağlamalarla ifadə edilən feli birləşmələri əmələ gətirən morfoloji vasitələr – şəkilçilər də bir o qədər çox deyil: qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli birləşmələrin ikinci tərəfi ki-

mi çıxış edən feli bağlamalar yalnız *-tükda, -tükdə, -dukda, -dükdə; -ğunça; -a, -ə, -i, -i, -u, -ü* şəkilçiləri ilə əmələ gələ bilər.

İkinci tərəfi feli bağlamalarla ifadə edilən adlıq hallı feli birləşmələr: *Bıñm sürə* (MÇ 26) «minim (alayım) sürərək», *yaraklıg yağa* (KT § 26) «yaraqlılar yayaraq», *teñri tuta* (BK § 14) «tanrı tutaraq», *teñri basa* (T 38) «tanrı basaraq», *ıduq yer, sub basa* (T 38) «müqəddəs yer, su basaraq», *kağan uça* (BK c 10) «xaqan uçaraq», *üç karluk taze* (MÇ 11) «üç karluk qaçaraq», *Külü çor iti* (KÇ 14) «Külü çor edək», *Külü çor ayı* (MÇ 14) «Külü çor çağıraraq», *ben yapıtı* (MÇ 44) «mən tikdirərək», *Kül tigin onlayı* (KT şm 5) «Kül tigin hücum keçərək», *yağın başı yorıyı* (MÇ 18) «yağının başı yürüyərək», *eçim kağan olurtukda* (KT § 19) «əmim kağan oturduqda», *Mağı kurğan kışladukda* (BK § 31) «Mağı kurqanda qışladıqda», *beş süñüs süñüsdükde* (KÇ 17) «Beş dönüş döyüşdükdə», *kañım türk bilgə kağan olurtukıta* (BK şm 1) «atam türk müdrik xaqan oturduqda», *kağan olurtukunta* (BK § 9) «kağan oturduqda».

İkinci tərəfi feli sifətlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr: *teñri bilig bertük* (T 6) «tanrı bilik verdiyi», *türk bodun illödük* (KT § 7) «türk xalqı el düzəltdiyi», *ben özüm bilgə Toyukuk ötüntük* (T 15) «mən özüm Müdrik Tonyukuk xahiş etdiyim», *teñri, yer yarlıkaduk* (BK § 10) «göy, yer buyurduğu», *inili-eçili kiñşürtükün* (KT § 6) «böyükü-küçüklü düşməni etdiyi», *bəgli-bodunlıg yorñurtukun* (KT § 6) «bəyli-xalqlı (bir-birinin üstünə) salıxdırdığı», *üzə teñri, asra yer yarlıkaduk* (BK § 10) «üstə tanrı, altda yer buyurduğu», *mən kazğanduk* (BK § 33) «mən qazandığım», *ben yəg erdükim* (Y 24) «mən yaxşılıq etdiyim», *teñri yarlıkaduk* (T 40) «tanrı buyurduğu», *teñri küç bertük* (KT § 12) «tanrı güc verdiyi», *ben bilgə Tonyukuk təğürtük* (T 47) «mən Müdrik Tonyukuk çatdırdığım», *mən özüm kağan olurtukım* (BK § 36) «mən özüm xaqan oturduğum», *özüm kazğantukım* (T 55) «özüm qazandığım» və s.

Yönlük hallı feli birləşmələr. Yönlük hallı feli birləşmələrdə ikinci tərəf həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə ifadə edilir. İkinci tərəfin təsirli, yaxud təsirsiz fellərlə ifadə olunması birləşmənin quruluşuna müəyyən qədər təsir göstərir: ikinci

tərəf təsirsiz fellərlə ifadə olunduqda birinci tərəf bilavasitə ismin yönük halında işlənən sözlə ifadə edilir: ikinci tərəf təsirli fellərlə ifadə olunduqda isə birləşmədə yönük haldan əlavə, ismin təsirlik halında işlənən daha bir sözün də daxil olması vacibdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yönük hallı feli söz birləşmələrinin işlənməsi ilə əlaqədar daha bir məsələni də qeyd etmək lazımdır: görünür, VI-VIII yüzilliklərdə türk dillərində təsirlik-təsirsizlik kateqoriyası hələ tam diferensiallaşmadığı üçün qədim türk yazısı abidələrinin dilində eyni bir fel həm təsirli, həm də təsirsiz fel məqamında işlənir; məsələn: *bunu körü biliŋ* (KT c 12) «bunu görürək bilin» və *maŋa körür* (KT c 2) «mənə görür» (mənə baxır olmalıdır). Görünür, fellərdə təsirlik, təsirsizlik kateqoriyasının diferensiallaşması prosesi daha əvvəlki dövrdə baş vermiş, türk dilləri inkişafının qədim türk yazısı abidələri dövründə hələ davam etmişdir. Hətta bu gün də həm təsirli, həm də təsirsiz məqamda işlənən fellərin türk dillərində işlənməsinə təsadüf edilir; məsələn: müasir Azərbaycan dilində: *kitabı oxumaq* – *məktəbdə oxumaq*.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də yönük hallı feli birləşmələrdə də hərəkət obyektə də, məkanla da əlaqədar ola bilər. Düzdür, hərəkətin obyektə əlaqəsi təsirli fellərə xas xüsusiyyətdir, lakin təsirli fellərdə hərəkət bilavasitə müstəqil obyektə, təsirlik halda işlənən sözlə, vasitəsiz tamamlıqla əlaqədar olur və hərəkət obyektini bütövlükdə əhatə edir. İkinci tərəfi təsirsiz fellərlə ifadə edilən yönük hallı feli birləşmələrdə isə hərəkət obyektini əhatə etmir, ona meyl edir, istiqamətlənir. İkinci tərəfi təsirli fellərlə ifadə olunan yönük hallı feli birləşmələrdə yönük yalda işlənən sözlə (birinci tərəf) təsirli fel (ikinci tərəf) arasındakı əlaqə zəif olur, halbuki ikinci tərəfi təsirsiz fellərlə ifadə olunan yönük hallı feli birləşmələrdə yönük halda işlənən sözlə (birinci tərəf) təsirsiz fel (ikinci tərəf) arasında əlaqə daha sıx olur, birləşmə bütövlükdə tamamlanmış təsir bağışlayır.

İkinci tərəfi feli sifətlərlə ifadə olunan yönük hallı feli birləşmələr: *biziŋ yaniltukın* (KT § 13) «bizə qarşı yanıldığı», *yerke təgürtük* (T 47) «yerə hücum etdiyi», *Taluy ügüzke təgmis* (T 18) «Dəniz çayına çatmış», *yağıya təgmis* (Y 26) «yağıya hücum etmiş», *bödkə körigmə* (KT c 11) «taxta baxan», *tağka təgmis* (T 47) «dağa çatmış», *ebke təgdükim* (O 10) «evə dəydiyim» və s.

İkinci tərəfi feli bağlamalarla ifadə edilmiş yönük hallı feli birləşmələr: *yağıka təgip* (KÇ 23) «yağıya hücum edib», *Sə-ləŋkə sıkə* (MÇ 16) «Sələneyə sıxaraq», *maŋa ukğalı* (BK § 28) «mənə tabe olmağa», *bödkə olurıp* (BK § 2) «taxta oturub», *sabıŋa arturıp* (KT c 6) «sözünə aldanıb», *ağısıŋa arturıp* (KT c 6) «hədiyyəsinə aldanıb», *eçidməkinçə barıp* (Y 39) «eşitməyə-nə qədər gedib», *Kara kanka barıpan* (Y 30) «qara xanın yanına gedib», *at üzə bintürə* (T 25) «atlara mindirərək», *altı otuzka uça* (BK c 10) «iyirmi altısında uçaraq», *kadaşımə, kunçuyuma adıralu* (Y 29) «dostumdan, xanımdan ayrılaraq» və s.

İstiqamət hallı feli birləşmələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində hərəkətin istiqaməti məzmununu iki halla – yönük və istiqamət halları ilə ifadə edilir; hər halın özünün spesifik morfoloji əlaməti – hal şəkilçisi vardır. İstiqamət hallı feli birləşmələrin birinci tərəfi ismin istiqamət halında duran sözlə, ikinci tərəfi isə, yönük halda olduğu kimi, həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə ifadə edilir. Buna görə də yönük hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfi haqqında deyilənləri istiqamət hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfinə də şamil etmək olar.

İkinci tərəfi feli sifətlərlə ifadə edilmiş istiqamət hallı feli birləşmələr: *yögürü kötürmiş* (KT § 11) «yuxarı götürmüş».

İkinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə edilmiş istiqamət hallı feli birləşmələr: *yoğaru sü yorıp* (BK c §) «yuxarı qoşun yürüdü», *ilgərü, kurıgaru süləp* (KT § 12) «şərqə, qərbə qoşun çəkib», *kurıgaru Yinçü ügüz keçə* (KT c 3) «qərbə İnci çayını keçərək», *ilgərü süləyü* (KT § 8) «şərqə qoşun çəkərək».

Təsirlik hallı feli birləşmələr. Bu feli birləşmələrin birinci tərəfi ismin təsirlik halında duran hər hansı söz və ya söz birləşməsi, ikinci tərəfi yalnız təsirli fellərlə ifadə olunur. Bu

birleşmələrdə ikinci tərəf təsirli fellərdən ibarət olduğu üçün iş, hal, hərəkət mütləq obyekt tələb edir, yəni iş, hal, hərəkət müstəqil obyekt, vasitəsiz tamamlıq üzərində icra edilir.

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsirlik halın iki tipi – şəkilçili və şəkilçisiz tipi olduğu üçün abidələrin dilində təsirlik hallı feli birləşmələrin iki tipi mövcuddur: müəyyənlik bildirən təsirlik hallı feli birləşmələr və qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hallı feli birləşmələr.

Müəyyənlik bildirən təsirlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəfi ismin təsirlik halının şəkilçisini qəbul edir və müəyyən obyekt bildirir. Müəyyən obyekt dedikdə danışan və dinləyəne məlum olan obyekt nəzərdə tutulur. Birləşmənin birinci tərəfi müəyyənlik bildirdiyi üçün feli birləşmə də ümumilikdə müəyyənlik bildirir: *ak abğırığ binip* (KT § 35-36) «ağ ayğırı minib», *akığ binip* (KT şm 5) «ağı minib», *Ertis ügüzig keçə* (KT § 37) «İrtiş çayını keçərək», *anı yayıp* (KT § 34) «onu yayıb», *ilig tutup* (KT § 3) «eli tutub» və s.

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hallı feli birləşmələrdə isə birinci tərəf kimi işlənən söz, yaxud söz birləşməsi ismin təsirlik hal şəkilçisini qəbul etmir və qeyri-müəyyən obyekt, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq bildirir: *il tuta* (KT c 8) «el tutaraq» *yağı bolıp* (KT § 10) «yağı olub», *kü esidip* (KT § 12) «səs eşidib», *küç bertük* (KT § 12) «güc verdiyi», *kağan olurıpan* (KT § 16) «xaqan oturub», *keyik yiyü* (T 8) «keyik yeyərək», *tabısğan yiyü* (T 8) «dovşan yeyərək», *at yetə* (T 25) «at çatan» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlə ifadə edilir (düzdür, bu vaxt onlarda təsirlik hal şəkilçisinin düşməsi qədim türk yazısı abidələrinin dilini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir), lakin qeyri-müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin birinci tərəfində işlənən söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilmir; məsələn: *süçig sabın arıp* (KT c 5) «şirin sözünə aldanıb», *yımşak ağın arıp* (KT c 5) «yumşaq hədiyyəsinə aldanıb», *kağanın yitürü* (KT § 7) «xaqanını sona yetirərək», *türk atın ıtı* (KT § 7) «türk adını ataraq», *tabğaç atın tutıpan* (KT § 7) «tabğaç adını tutaraq», *ilin*

alı (KT § 8) «elini alaraq», *törüsün alı* (KT § 8) «qanununu alaraq», *törüsün içğınmış* (KT § 13) «qanununu unutmuş», *udlıkın sıyu* (KT § 36) «budunu sındıraraq», *atın binip* (KT § 40) «atını minib», *akın binip* (KT şm 3) «ağını (ağ atını) minib», *yağızın binip* (KT şm 5) «qonurunu (qonur atını) minib», *otünçümin esidü* (T 15) «müraciətimi eşidərək» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsirlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəfi təyini söz birləşmələri ilə də ifadə olunur.

Birinci tərəfi üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan təsirlik hallı feli birləşmələr: *kağanıñın sabın almatın* (KT c 9) «xaqanının sözünə qulaq asmadan», *türk bodunıñ ilin*, *törüsün tuta* (KT § 1) «türk xalqının elini, qanununu tutaraq», *türgis kağanıñ kızın alı* (BK şm 9-10) «türkiş xaqanının qızını alaraq», *yağıñ başı yorıyü* (MÇ 18) «yağının başı yürüş edərək», *karlukıñ tabarın alıp* (MÇ 28) «karlukun malını alıb», *karlukıñ ebin yolıp* (MÇ 29) «karlukun evini dağıdıb», *Bayırkunıñ ak adğırığ binip* (KT § 36) «Bayırkunun ağ ayğırın minib» və s.

Birinci tərəfi ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan təsirlik hallı feli birləşmələr: *bodun atı yok bolu* (O 3) «xalqın adı yox olaraq», *türk atın ıtı* (KT § 7) «türk adını ataraq», *tabğaç atın tutıpan* (KT § 7) «tabğaç adını tutub», *Azman akığ binip* (KT şm 5) «Azmanın ağını (ağ atını) minib», *Şıp başın yürə* (MÇ 16) «Şıp başını yürüyərək», *el örginin örgipən* (MÇ 34) «el sarayını hörüb (tikib)» və s.

Yerlik hallı feli birləşmələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik və çıxışlıq halların şəkilçiləri hələ bütünlüklə formalaşmadığı üçün yerlik hal şəkilçisi həm də çıxışlıq hal şəkilçisinin vəzifəsini yerinə yetirir. Düzdür, bu dövrdə *-tan/-tən*, *-dan/-dən* çıxışlıq hal şəkilçisi artıq mövcud olmuşdur, lakin çıxışlıq halın formalaşdığından danışmaq hələ tezdir. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik hallı feli birləşmələrdən danışdıqda nəzərə almaq lazımdır ki, *-dal/-ta* şəkilçisi ilə formalaşan sözlərin bir qismi yerlik, bir qismi isə çıxışlıq hal məzmunu daşıyır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəfi yerlik halda duran sözlə, ikinci tərəfi isə həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə ifadə edilir.

Yerlik hal məzmunlu yerlik hallı feli birləşmələr: *yirdə olurup* (KT c 4) «yerdə oturub», *yurtda yatu* (KT şm 9) «yurdda yataaraq», *yolta yatu* (KT şm 9) «yolda yataaraq», *Toŋa tigin yığınta əgire* (BK ş 31) «Tona tiginin dəfnində mühasirə edərək», *tünger tağda təgip* (BK c 8) «Tünger dağda hücum edib», *ıda, taşda kalmış* (T 4) «kolda, daşda qalmış», *kağan elintə karıp* (KÇ 3) «xaqan elində qocalıb», *teŋridə bolmış* (KT c 1) «tanrıda olmuş», *sürjüsdə tutıp* (KÇ 16) «döyüşdə tutub», *anta olurup* (MÇ 12) «orada oturub», *töpəsintə tutıp* (KT ş 11) «təpəsində tutub», *Besbalıkda sürjüsdükde* (UÇ 11) «Beşbalıkda döyüşdükdə» və s.

Çıxışlıq hal məzmunlu yerlik hallı feli birləşmələr: kağanımda adıralu (O 12) «xaqanımdan ayrılaraq», *teŋrigə kut bulmış* (III Orxon abidəsi) «tanrıdan səadət tapmış» və s.

Çıxışlıq hallı feli birləşmələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq hal formalaşma prosesi keçirirdi. Çıxışlıq hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfi təsirsiz fellərlə ifadə olunur. Bu birləşmələrdə daha çox məkan mənası ifadə edilir: birinci tərəf hərəkətin başlandığı yeri, başlanğıc, çıxış nöqtəsini bildirir. Buna görə də belə birləşmələrin birinci tərəfi məkan bildirən sözlərdən, ikinci tərəfi iş və hərəkət semantikali fellərdən ibarət olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş bir neçə sözün işlənməsinə rast gəlinə də yalnız iki təsadüfdə çıxışlıq halda duran söz feli birləşmə yaradır, həm də hər iki təsadüfdə cəmi bir söz – sual əvəzliyi birinci tərəf kimi, eyni bir feli bağlama ikinci tərəf kimi çıxış edir: *kantan kəlip* (KT ş 23) «haradan gəlib», *kantan kəlipən* (KT ş 23) «haradan gəlib».

Alət-birgəlik hallı feli birləşmələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halda işlənən sözlər də təsriflənməyən fellərə qoşulub feli söz birləşmələri əmələ gətirir. Alət-birgəlik hallı abidələrin dilində *-ın*, *-in* şəkilçisi ilə ifadə edilir və iki məna çaları bildirir: 1) işin, hərəkətin icra

edildiyi aləti və 2) işin, hərəkətin iki və daha artıq subyekt tərəfindən icra edildiyini. Abidələrin dilində alət-birgəlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəfi alət-birgəlik halda işlənən sözlə, ikinci tərəfi həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə ifadə olunur: a) işin, hərəkətin icrası aləti mənasında hər iki tip fellə; b) işin, hərəkətin birgə icrası mənasında təkcə təsirsiz fellərlə. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik hallı iki məna – alət və birgəlik mənalrı ifadə etdiyi üçün onun əmələ gətirdiyi feli birləşmələri də iki məna qrupuna ayırmaq lazımdır:

1. Alət məzmunu ifadə edən alət-birgəlik hallı feli birləşmələr; məsələn: *közün körmədik* (BK şm 11) «gözü ilə görməyən», *kulkakın esidmədik* (BK şm 11) «qulağı ilə eşitməyən», *yadağın oplayu* (KT ş 32) «piyada hücum edərək», *yadağın ığaç tutunu* (T 25) «piyada ağaclardan tutaraq».

2. Birgəlik məzmunu ifadə edən alət-birgəlik hallı feli birləşmələr: *ərin təzip* (KT ş 34) «döyüşçü ilə qaçıb», *kisiligin təzip* (BK ş 41) «adamlarla qaçıb», *ərin ürtürü* (KT ş 40) «döyüşçü ilə düzəltmək».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin alət-birgəlik halında işlənən söz çoxdur, ancaq onların böyük əksəriyyəti təsriflənən fəllərlə işlənir, cüzi bir hissəsi felin təsriflənməyən formaları ilə işlənilib alət-birgəlik hallı feli birləşmələr əmələ gətirir.

Qoşmalı feli birləşmələr. Qoşmalı birləşmələr ifadəsi ilə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən birinci tərəfi qoşmalı sözlə, ikinci tərəfi təsriflənməyən fellə ifadə olunmuş feli birləşmələr nəzərdə tutulur. Belə birləşmələrin azı üç ünsürü olur: sıracı birinci söz (yaxud: söz birləşməsi), ikinci qoşma, üçüncü təsriflənməyən fel durur.

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində qoşma köməkçi nitq hissəsi hesab edilsə də, onun leksik mənası olmasa da, qoşmalı feli birləşmələrdə birləşmənin ümumi semantik mənasının formalaşmasında qoşma mühüm rol oynayır, mübaliğəsiz demək olar ki, feli birləşmənin ümumi semantik mənasının formalaşmasında onun əhəmiyyəti müstəqil leksik mənası olan komponentlərdən nəinki azdır, bəzi birləşmələrdə hətta çoxdur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qoşmalı feli birləşmələr az işlənir. Lakin hər haldı belə birləşmələrin işlənməsinə təsadüf edilir; məsələn: *teŋri tæg bolmuş* (KT c 1) «tanrı kimi... olmuş», *yir sayu ... turu, ölü* (KT c 9) «yer boyu ... əldən düşərək», *tatıŋa tægi ... körü* (KT c 12, BK şm 15) «yad adamlara kimi ... görərək», *Bökli kaŋanka tægi süləyü* (KT § 8) «Böklü xaqanma kimi qoşun çəkərək», *Təmir kapıŋka tægi süləyü* (KT § 8) «Dəmir qapıya kimi qoşun çəkərək», *Kül tigin birlə ölü, yitü* (KT § 27) «Kül tigin ilə əldən düşərək», *eki şad birlə ölü, yitü* (KT § 27) «iki şad ilə əldən düşərək», *teŋri tæg ... yaratmış* (BK § 1, c 13) «tenri kimi ... yaratmış», *oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilip* (BK § 34) «oğuz xalqı doqquz tatarlarla birləşib (toplanıb)», *inisi eçisin tæg kılınmaduk* (KT § 5) «kiçik qardaşı böyük qardaşı tək olmadığı», *oğlu kaŋın tæg kılınmaduk* (KT § 5) «oğlu atası kimi olmadığı» və s.

TƏRKİBLƏR

Türk dillərində felin təsriflənməyən formaları - məsdər, feli sifət və feli bağlama özündən əvvəl gələn sözləri idarə etmək, özünə bağlamaq və ismi birləşmələrə bənzər feli birləşmələr yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Ümumi dilçilikdə feli konstruksiya adlanan belə sərbəst söz birləşmələri türkologiyada tərkiblər – məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri adlanır. İkinci və üçüncü ismi (təyini) söz birləşmələri kimi, məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri də müstəqil və vahid söz birləşmələridir, həmin ismi birləşmələr kimi, bu feli birləşmələr də cümlənin bir üzvü vəzifəsini yerinə yetirir.

Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dili türk dilləri arasında istisna təşkil etmir. Əsas fərq bundadır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin məsdər forması yox dərəcəsinədir. Buna görə də abidələrin dilində məsdər tərkibləri işlənmir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin təsriflənməyən formalarından ikisi – feli sifət və feli bağlama mövcuddur. Abidələrin dilində feli sifət və feli bağlamalar onlardan əvvəl gələn və onlardan asılı olan sözləri öz ətrafına

toplayaraq, idarə edərək feli konstruksiya -- feli sifət və feli bağlama tərkibləri əmələ gətirir.

FELİ SİFƏT TƏRKİBLƏRİ

Feli sifət tərkiblərində əsas söz, aparıcı söz feli sifətdir. Buna görə də feli sifət tərkiblərindən danışarkən feli sifət yaradan şəkilçiləri əsas əlamət kimi götürmək lazımdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində aşağıdakı feli sifət formaları feli sifət tərkibləri əmələ gətirir.

1. -miş, -miş (-mis, -mis) şəkilçili feli sifətlərin əmələ gətirdiyi tərkiblər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin, bir-iki təsadüfı çıxsaq, yalnız dodaqlanmayan saitli variantı işlənir. -miş şəkilçisi qədim türk yazısı abidələrinin dilində üç məqamda işlənir:

1. Fellərə artırılıb nəqli keçmiş zamanı əmələ gətirir, predikativlik bildirir və cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir.

2. Əsas hərəkətə yardımçı olan hərəkəti bildirən və əsas hərəkəti keçmiş zamana bağlayan, ona keçmiş zaman çaları verən köməkçi hərəkəti ifadə edən fellərə qoşulur, feli bağlama əmələ gətirir.

3. Fellərə qoşulub həmin fellərdən sonra gələn adları təyin etdikdə, yaxud fellərə qoşulub onları susbtantivləşdirdikdə feli sifət yaradır.

-miş şəkilçisi qədim türk yazısı abidələrinin dilində keçmiş zaman çalarlı feli sifət yaradır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin -miş və -mis variantları arasında qrammatik məna fərqi yoxdur, bu şəkilçilər identikdir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də -miş, -miş şəkilçisi nisbi keçmiş zaman məfhumu əmələ gətirir; onun yaratdığı feli sifətlər keçmişdə baş vermiş və artıq bitmiş hərəkətin əlaməti çaları ifadə edir; məsələn: *yeti yüz ər bolıp elsirəmiş, kaŋansırımış bodunıŋ, küŋədmış, kuladmış bodunıŋ türk törüsün işŋınmış bodunıŋ eçim, apam törüsincə yaratmış, boşğurmuş* (KT § 13) «Yeddi yüz igid olub elsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kəniz olmuş, qul olmuş

xalqı, türk qanunu itirmiş xalqı əcdadlarımızın qanunu əsasında təşkil etmiş, öyrətmiş». *Tefri təg tefridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə olurtım* (KT c 1) «Tanrı tək tanrıda olmuş (göylərdə doğulmuş) türk müdrük xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum». *Tefri təg, tenri yaratmış türk bilgə kağan sabum* (BK § 1) «Tanrı tək, tanrı yaratmış türk müdrük xaqanı sözüm (budur)».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-mış, -miş* şəkilçili feli sifətlərin təbii vəzifəsi adlardan əvvəl işlənib onları müxtəlif baxımdan təyin etməkdir. Yuxarıda verilmiş cümlələrdə *-mış* şəkilçili feli sifət tərkibləri məhz təyin rolunda çıxış edir. Lakin müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də *-mış* şəkilçiliyi feli sifətlər substantivləşərək hallana və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilir. Substantivləşib hallandıqda və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə *-mış* şəkilçili feli sifətlər mübtəda və tamamlıq vəzifəsini də yerinə yetirə bilər.

-mış şəkilçili feli sifət tərkibi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib cümlənin mübtədası vəzifəsində işlənir; məsələn: *anta kalmışı yir sayu kop turu, ölü yoriyur ertig* (KT c 3) «Orada (sağ) qalmış yer boyu tamamilə əldən düşərək yürüyürdü». *İda, tašta kalmışı kobranıp yeti yüz boltı* (T 4) «Kolda (çöldə), daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu». *Yağmısı ben ertim, Bilgə Tonyukuk* (T 5) «Qoşulanı mən idim -- Müdrük Tonyukuk». *Kəlmisi alp, - tidi* (T 38) «Gələnləri cəsurdur, - dedi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli sifət tərkiblərinin tamamlıq rolunda işlənməsinə təsadüf edilməmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-mış* şəkilçili feli sifət tərkiblərinin işlənməsində müasir türk dillərindən bəzi fərqlənən xüsusiyyətlər də müşahidə edilir.

1. Müasir türk dillərində feli sifət tərkibi sonra gələn adı təyin etdikdə tərkibin əsas üzvü olan feli sifət heç bir şəkilçi qəbul etmir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə bəzən *-mış* şəkilçili feli sifət tərkibi sonra gələn adı təyin etdikdə feli sifət şəkilçisindən sonra mənsubiyyət şəkilçisi işlənir; məsələn: ... *anta kalmışı bodun on uyğur, tokuz oğuz üzə yüz yıl olurıp* ...

(MÇ 3) «... orada qalmış xalq on uyğur, doqquz oğuz (xalqları) üzərində yüz il oturub ...»

2. Müasir türk dillərində *-mış* şəkilçili feli sifət mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib qoşma ilə işlənmir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə *-mış* şəkilçili feli sifət həm mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, həm də qoşma ilə işlənir; məsələn: ... *bodun ara bolmuşın üçün əlig uyamğa adırılıtım* (Y 15) «... xalq arasında olduğum üçün əlli qohumumdan ayrıldım».

3. Müasir türk dillərində *-mış* şəkilçili feli sifət yerlik hal şəkilçisi ilə işlənmir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə bu feli sifət *-da* yerlik hal şəkilçisi qəbul edir. Məsələn: *adırılmışta sakınur ertimiz* (İA 1) «Ayrılmışımıza qəmlənirdik».

II. -duk, -dük, -tuk, -tük şəkilçili feli sifətlərin əmələ gətirdiyi tərkiblər. Müasir türk dillərindən bir qismində, məsələn, Azərbaycan dilində bu şəkilçi yalnız mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə (*-dığım, -dığın, -dığımız* ... şəklində) işlənir, feli sifət əmələ gətirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi həm mənsubiyyət şəkilçisi ilə, həm də onsuz işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-mış* şəkilçisi kimi, *-duk, -dük* şəkilçisi də iş, hal, hərəkəti keçmiş zaman bağlayır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-duk, -dük* şəkilçili feli sifət tərkibləri həm qoşmalarla (əsasən, üçün qoşması ilə), həm də qoşmalarsız işləyə bilər; məsələn: *Tefri küç bertük üçün karım kağan süsi böri təg ermis, yağısı koñ təg ermis* (KT § 12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş». ... *közün körmədik, kulkakın esidmədik, bodunımın ilgəru kün toğsıqıña, birigəru tabğaça, kurıgaru* ... (BK şm 11) «... gözü ilə görməyən, qulağı ilə eşitməyən xalqımı şərqə gündoğana, cənuba Tabğaça, qərbə ...».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-duk, -dük* şəkilçili feli sifət tərkiblərinin əsas vəzifəsi adlardan əvvəl işlənib onları təyin etməkdir, lakin abidələrin dilində bu feli sifət tərkibləri mübtəda, tamamlıq, xəbər, xüsusən zərflik vəzifələrində də işlənir.

1. *-duk, -dük* şəkilçili feli sifət tərkibləri təyin vəzifəsində. Bu vəzifədə feli sifətlər heç bir şəkilçi qəbul etmir, sonra gələn adlara yanaşır, onları təyin edir; məsələn: *Bəyləri, bodunı tüzsisiz üçün, tabğaç bodun təbligın kürlik üçün, armakçısın üçün, inili-eçili kişürtükin üçün, bəgli-bodunluğ yorğurtukın üçün türk bodun illəduk ilin içğini idmis, kağanladuk kağanın yitirü idmis* (KT § 6-7) «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşları böyük qardaşların üstünə salışdırdığı üçün, bəylərlə xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını sona yetirmiş».

2. *-duk, -dük* şəkilçili feli sifət tərkibləri mübtədə vəzifəsində. Bu vəzifədə feli sifətlər heç bir şəkilçi qəbul etmir, lakin müstəqil şəkildə (yəni, adlara qoşulmadan) işlənib cümlənin mübtədası olur; məsələn: *Karluk isirñ kəlməduk tidi* (MÇ 25) «Karluklar müttəfiqlərinin yanına gəlmədi, - dedi».

3. *-duk* şəkilçili feli sifət tərkibi xəbər vəzifəsində. Bu feli sifət tərkiblərindən sonra *ır/ir* naqis feli işlənir və feli sifət tərkibi xəbər vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Anta kisrə inisi eçisin tək kılınmaduk erinç, oğlu kañın tæg kılınmaduk erinç* (KT § 5) «Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadı, oğlu atası kimi olmadı».

4. *-duk* şəkilçili feli sifət tərkibi tamamlıq vəzifəsində. Tərkibin son sözü – feli sifət hallanır və tərkib cümlənin tamamlığı olur; məsələn: *... bilməz biligin biltükimin, ödükimin bunça bitig bitidim* (KÇ 28) «... bilməz biliyin bildiyini, nəsihətini (öyüdünü) bunca yazı yazdım».

5. *-duk* şəkilçili feli sifət tərkibi zərflilik vəzifəsində. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-duk* şəkilçili feli sifət tərkibləri ən çox cümlənin zərfliliyi vəzifəsində işlənir. Bu feli sifət tərkibləri cümlənin müxtəlif zərfliliyi vəzifəsini yerinə yetirir.

a) *-duk* feli sifət şəkilçisindən sonra heç bir şəkilçi artırılmaz və feli sifət tərkibi bütövlükdə cümlənin səbəb zərfliliyi olur; məsələn: *Yağı bolıp itinü, yaratunu umaduk yana içikmis*

(KT § 10) «Yağı olub (özünə el) təşkil etməyi bacarmadığından yenə təbə olmuş».

b) *-duk* feli sifət şəkilçisindən sonra *-gərü* istiqamət hal şəkilçisi qəbul edən feli sifət əvvəl gələn sözləri idarə edir, feli sifət tərkibi yaradır və tərkib bütövlükdə cümlənin səbəb-məqsəd zərfliliyi olur; məsələn: *Bunça isig-küçig bertükgerü sakınmadı* (KT § 10) «Bu qədər zəhmətini verdiyinə heyfəsilənmədi».

c) *-duk* şəkilçili feli sifət əvvəlcə mənsubiyyət şəkilçisi, sonra yönlük hal şəkilçisi qəbul edir, feli sifət tərkibi yaradır və tərkib bütövlükdə cümlənin səbəb zərfliliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Mən özüm kağan olurtukıma ... yir sayu barmış bodun ölü, yitü, yadağın, yalıñın yana kəlti* (KT § 27) «Mən özüm xaqan oturduğuma görə ... yer üzünə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada, yalın yenə gəldi».

ç) Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-duk* şəkilçili feli sifət tərkibləri ən çox *üçün* qoşması ilə işlənir və cümlənin səbəb-məqsəd zərfliliyi olur. Bu feli sifət tərkiblərinin *üçün* qoşması ilə işlənməsi özünü iki şəkildə göstərir:

1) Feli sifət əmələ gətirən *-duk* şəkilçisindən sonra feli sifətə heç bir şəkilçi artırılmaz, feli sifət tərkibi *üçün* qoşması ilə birlikdə cümlənin səbəb-məqsəd zərfliliyi olur; məsələn: *Anta kisrə teñrı bilig bertük üçün özüm ök kağan kısıdım* (T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm xaqan seçdim».

2) Feli sifət əmələ gətirən *-duk* şəkilçisindən sonra feli sifət mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və ona qoşulan *üçün* qoşması ilə birlikdə feli sifət tərkibi bütövlükdə cümlənin səbəb-məqsəd zərfliliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Mən özüm kağan olurtukım üçün türk bodunıñ ... kılmadım* (BK § 36) «Mən özüm xaqan oturduğum üçün türk xalqını ... cəzalandırmadım». *Kazğantukın üçün, uduğ özüm kazğantukım üçün il yəmə il bolı, bodun yəmə bodun bolı* (T 55-56) «Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün el də el oldu, xalq da xalq oldu».

III. *-ğma, -gmə* şəkilçili feli sifətlərin əmələ gətirdiyi tərkiblər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ğma, -gmə* (*-ığma, -ıgmə*) şəkilçisi indiki zaman məzmunlu feli sifətlər

əmələ gətirir. Bu feli sifətlər həm müstəqil şəkildə, təklikdə işlənərək atributiv funksiyada cümlədə təyin vəzifəsini yerinə yetirir, həm və substantivləşərək cümlənin mübtədası, tamamlığı, hətta *ir/er* naqis feli ilə birlikdə cümlənin xəbəri vəzifəsində də çıxış edir. *-ğma*, *-gmə* şəkilçili feli sifətlər onlardan əvvəl gələn sözləri də idarə edib feli sifət tərkibləri əmələ gətirir və əsasən, özündən sonra gələn sözün təyini funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *Oza, yağa kəligmə süsin ağıtım* (BK § 31) «(Bizi) mühasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşununu qovdum». *Türk amtı bodun, bəglər, bədkə körigmə bəglər, gü yağıltacı siz* (KT c 11) «Türkün indiki xalqı, bəyləri, taxta baxan bəylər, axı yanılasisınız». *Tinəsi oğlu yatıgma tağka təgmis* (T 47) «Tinəsi oğlu yatan dağa çatmış». *Bu bitig bitigmə atısı Yoliğ tigin* (KT c 13) «Bu yazını yazan kiçik qohumu Yoliğ tigin» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlədə təyin vəzifəsini yerinə yetirən *-ğma*, *-gmə* şəkilçili feli sifət tərkibləri bu mənalara bildirir:

1. Təyin etdiyi əşyaya məxsus daimi əlaməti bildirir; məsələn: *Türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin kanım kağanı, ögim katunı, kötürmüş teŋri, il birigmə teŋri, türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol teŋri kağan olurtdı erinç* (KT § 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltdi tanrı, el verən tanrı türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü o tanrı xaqan oturtdu».

2. Proses bildirir; məsələn: *Oza, yağa kəligmə süsin ağıtım* (BK § 31) «(Bizi) mühasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşununu qovdum». *Türk amtı bodun, bəglər, bədkə körigmə bəglər, gü yağıltacı siz* (KT c 11) «Türkün indiki xalqı, bəyləri, taxta baxan bəylər, axı yanılasisınız». *Bark itgüci, bədz yaratıgma, bitig taş itgüci Tabğaç kağan çikanı Çarŋ səŋün kəlti* (KT şm 13) «Sərdabə tikən, naxış yaradan, yazılı daş düzəldən Tabğaç xaqanının qayını Çan sənün gəldi». *Yeti yüz kisig uduzıgma uluğu şad erti* (T 4-5) «Yeddi yüz adamı ardınca aparan ulu adam şad idi». *Bu bitig bitigmə atısı Yoliğ tigin* (KT c 13) «Bu yazını

yazan kiçik qohumu Yoliğ tigin». *Bunca bitig bitigmə Kül tigin atısı Yoliğ tigin bitidim* (KT c §) «Bunça yazı yazan Kül tiginin kiçik qohumu Yoliğ tigin yazdım». *Olurtukamaölteçiçə sakınıgma türk bəglər, bodun ögürp, sebinp toxtamış közü yögürü körti* (BK § 2) «Mən (taxta) oturanda öləcəyini düşünən türk bəyləri, xalqı öyünüb, sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı (taxta) baxdı».

3. Məkan mənası bildirir: *Yinçü ügüzig keçə Tinəsi oğlu yatıgma Berlögək tağı ertü* (T 44) «İnci çayını keçərək Tinəsi oğlu yatan Berlögək dağı ...». *Tinəsi oğlu yatıgma tağka təgmis* (T 47) «Tinəsi oğlu yatan dağa çatmış».

IV. *-r*, *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür*, *-ar*, *-ər* şəkilçili feli sifətlərin əmələ gətirdiyi tərkiblər. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçilər felin zamanlarını əmələ gətirməklə yanaşı indiki zaman (*-ır*, *-ir*) və gələcək zaman (*-ar*, *-ər*) çalarlı feli sifətlər də əmələ gətirir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli sifət düzəldən şəkilçinin qapalı saitli (*-ır*) variantı açıq saitli (*-ar*) variantına nisbətən daha çox işlənir. Burada bu şəkilçilərin işlənməsinin bir xüsusiyyətini izah etmək lazımdır: hər iki şəkilçinin samitlə bitən fellərə artırılması eynidir – şəkilçi bilavasitə fel kökünə bitişdirilir; bu şəkilçinin saitlə bitən fellərə artırılmasında isə fərq mövcuddur: a) qapalı saitli (*-ır*) variant saitlə bitən fellərə artırıldıqda iki sait arasına y samiti artırılır; b) açıq saitli (*-ar*) variant saitlə bitən fellərə artırıldıqda saitlərdən biri düşür; müqayisə et: *yaşayur* (KT şm 2) «yaşayır» və *aŋlar* (T 34) «anlayar».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli sifət düzəldən şəkilçinin qapalı saitli (*-ır*) variantının felin inkar aspektində işləndiyinə təsadüf edilməmişdir, açıq saitli (*-ar*) variantı isə inkar aspektində (*-maz*, *-məz* tərkibində) işlənir: *bilməz* (KT şm 10) «bilməz», *körməz* (KT şm 10) «görməz».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ır* və *-ar* şəkilçilərinin yaratdıqları sözlər üç vəzifədə – atributiv, predikativ və substantiv funksiyalarda çıxış edir. Bunlardan yalnız birincisində əmələ gələn sözlər feli sifətlərdir. Qədim türk yazısı abidələ-

rinin dilində *-ır* və *-ar* şəkilçiləri ilə düzələn feli sifətlər özlərindən əvvəl gələn sözləri idarə edərək feli sifət tərkibləri yaradır və cümlədə müxtəlif vəzifələri yerinə yetirir. Bu tərkiblərin əsas vəzifəsi cümlədə təyin rolunu yerinə yetirməkdir. Tərkibin aparıcı üzvü – feli sifət şəxs şəkilçisi qəbul etdikdə tərkib dağılır, feli sifət təsriflənən fel cərgəsinə keçir və cümlənin xəbəri olur. Feli sifət substantivləşəndə feli sifət tərkibləri adlıq halda cümlənin mübtədası, digər hallarda isə tamamlığı vəzifəsini yerinə yetirir. Feli sifət tərkibi cümlədə zərflik vəzifəsində də işlənir.

1. *-ır* və *-ar* şəkilçili feli sifət tərkibləri təyin vəzifəsində. Bu vaxt feli sifət forma şəkilçisindən başqa heç bir şəkilçi qəbul etmir; məsələn: *Bilig bilməz kisi ol sabıq alıp, yağru barıp, üküş kisi öltig* (KT c 7) «Sadəlovh (bilik bilməz) adam o sözə aldanıb, yaxın gedib, çoxlu adam öldün».

2. *-ır* və *-ar* şəkilçili feli sifət tərkibləri mübtəda vəzifəsində. Tərkibin aparıcı sözü olan feli sifət substantivləşərək idarə etdiyi sözlərlə birlikdə cümlənin mübtədası olur; məsələn: *Tört bulurğdaki edğüsi, uyarı tirilipən məşlileyir, bədziləyir* (IB 42) «Dörd tərəfdəki yaxşılar, ağıllıları toplaşib zövq alır, süsləyir».

3. *-ır*, *-ar* şəkilçili feli sifət tərkibləri səbəb-məqsəd zərfliyi vəzifəsində. Bu feli tərkiblər *üçün* qoşması ilə işlənərək cümlənin səbəb-məqsəd zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Yüz ər kadaşım uyarım üçün, yüz ərən əlig öküzün təgdük üçün adırılıtm* (Y 10) «Yüz igid dostum güclü olduğu üçün, yüz ərən əlli öküzə hücum etdiyi üçün ayırdım».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli sifət tərkibi qoşma qəbul etmədən də cümlənin səbəb-məqsəd zərfliyi ola bilər; məsələn: *Bilgə Taçam yoğun alur ağığın qazğantım* (O 12) «Bilgə Taçamı dəfn etdiyim üçün sərvətimi qazandım».

4. *-ır* və *-ar* şəkilçili feli sifət tərkibləri tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsində. Bu feli tərkiblər *təg* «kimi» qoşması ilə işləndikdə cümlənin tərzi-hərəkət zərfliyi olur; məsələn: *Körür közim körməz təg, bilir biligim bilməz təg bolı* (KT şm 10) «Görən gözüm görməz kimi, bilən biliyim bilməz kimi oldu».

5. *-ır* və *-ar* şəkilçili feli sifət tərkibləri nəticə zərfliyi vəzifəsində. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli sifət tərkibləri nəticə zərfliyi vəzifəsini də yerinə yetirir; məsələn: *Katunı ağırarınta tulı kalmış* (Tl. 1) «Xatunu (onun) xəstələnməsindən dul qalmış».

FELİ BAĞLAMA TƏRKİBLƏRİ

Feli bağlama tərkibi feli bağlamaların onlardan asılı olan, onların ifadə etdiyi sözlərlə əmələ gətirdiyi feli söz birləşmələrinə deyilir. Feli bağlama ondan əvvəl işlənən sözləri öz ətrafında toplayır, özüne tabe edir, onları idarə edir və feli birləşmələrin əsas, aparıcı sözü olur. Təsriflənməkdən başqa bütün fellik xüsusiyyətləri feli bağlamada vardır: feli bağlama təsdiq və inkarda, təsirli və təsirsiz olur, mənə növlərinə malikdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli bağlama tərkibləri inkişaf etmiş sistemə malikdir. Müasir türk dillərində işlənən feli bağlamaların, demək olar ki, hamısı qədim türk yazısı abidələrinin dilində mövcud olmuşdur və onların, demək olar ki, hamısı feli bağlama tərkibi düzəldir. Y.M.Seyidov feli bağlama tərkiblərini belə səciyyələndirir: «Söz birləşmələrinin bir növü olaraq feli bağlama tərkiblərinin aşağıdakı spesifik xüsusiyyətləri vardır.

A. Feli bağlama tərkiblərinin formal xüsusiyyətləri:

1) feli bağlama tərkibi feli bağlama ilə başqa sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir;

2) feli bağlama tərkibi iki və ikidən artıq (üç, dörd, beş ...) sözdən ibarət ola bilər;

3) feli bağlama tərkibinin daxilində bir neçə başqa söz birləşmələri ola bilər;

4) feli bağlama özü tərkibin axırında, feli bağlama tərkibindəki başqa sözlər feli bağlamadan əvvəl gəlir;

5) feli bağlama tərkibindəki sözlər cümlə üzvlərinə uyğun olaraq sıralanır.

B. Feli bağlama tərkiblərinin mənə xüsusiyyətləri:

1) feli bağlama tərkibində müəyyən bir fikir öz ifadəsini tapır, bu cəhətdən feli bağlama tərkibləri budaq cümlələrlə sinonim təşkil edir;

2) feli bağlama tərkiblərində müəyyən hal və hərəkət haqqında məlumat vardır;

3) tərkibdə hal və hərəkətin subyektı haqqında da məlumat ola bilər;

4) feli bağlama tərkibində, tərkibdəki hal və hərəkətin yeri, zamanı, səbəbi, məqsədi, tərzı, obyektı və s. haqqında məlumat olur;

5) feli bağlama tərkibinin özü bütövlükdə başqa fellərlə münasibətdə zaman, səbəb, məqsəd, tərzı-hərəkət, güzəşt və s. kimi mənalara ifadə edə bilər.¹

Müasir Azərbaycan dilinin feli bağlama tərkibləri üçün göstərilən bütün bu xüsusiyyətlər eyni dərəcədə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən feli bağlama tərkiblərinə də aid edilə bilər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində aşağıdakı feli bağlama düzəldən şəkilçilər işlənir: 1) -p, -ıp, -ip; 2) -pan, -pən, -ıpan, -ipən; 3) -dukda, -dükdə, -tukda, -tükdə; 4) -ı, -i, -u, -ü; 5) -a, -ə; 6) -kunça, -kinçə; 7) -matan, -mätən (-matın, -mätin); 8) -ğalı, -gəli; 9) -ın, -in; 10) -ça, -çə.

I. -p, -ıp, -ip şəkilçili feli bağlamanın əmələ gətirdiyi tərkiblər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli bağlama şəkilçinin dodaqlanan saitli variantı yoxdur. Abidələrin dilində bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamalar ən çox işlənən feli bağlamalardır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində -ıp şəkilçisinin əmələ gətirdiyi hal və hərəkət mənası ya təsriflənən feldə ifadə edilmiş hal və hərəkətdən əvvəl, ya da təsriflənən feldə ifadə edilən hal və hərəkətlə eyni zamanda baş verən hal və hərəkəti ifadə edir.

1. -ıp şəkilçili feli bağlama tərkibi aid olduğu əsas fellə eyni zamanda baş verən hal və hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Bu yirdə olurıp tabğaç bodun birlə tüzəltim* (KT c 4-5) «Bu yerdə

oturub tabğaç xalqı ilə düzəlişdim». *Kəligmə bəglərin, bodunun itip, yığıp azça bodun təzmis erti* (T 43) «Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, yığib azca xalq qaçmışdı». *Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kařım İltəris kağanı, ögim İlbilgə katunı, tərzi töpəsintə tutıp yögərü kötürmis erinç* (KT § 11) «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə, atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı töpəsində tutub yuxarı götürmüş».

2. -ıp şəkilçili feli bağlama tərkibi aid olduğu əsas feldə ifadə olunmuş hal və hərəkətdən əvvəl baş vermiş hal və hərəkəti bildirir; məsələn: *Bilig bilməz kisi, ol sabıq alıp, yağru barıp üküş kişi öltig* (KT c 7) «Bilik bilməz adam, o sözə aldanıb, yaxın gedib, çoxlu adam öldün». *Taşra yoriyur tiyin kü esidip balıkdaki tağıkmış, tağıdaki inmiş, tirilip yetmiş ər bolmış* (KT § 11-12) «Sərhəddən kənarda yürüyür deyə xəbər çidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağıdakılar enmiş, toplaşib yetmiş igid olmuş». *Mağı kurğan kışlap yazıñ oğuzğaru sü taşıkdımız* (KT şm 8) «Mağı kurqanda qışlayıb yazında oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli bağlama tərkibləri bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur və bu vəzifələrdə işlənir:

1. Bu feli bağlama tərkibləri hərəkətin tərzini bildirir və cümlənin tərzı-hərəkət zərfliyi olur. Belə feli bağlama tərkiblərini iki qrupa ayırmaq olar:

a) Feli bağlama tərkibində ifadə edilən hal və hərəkət onun aid olduğu əsas fellə ifadə olunan hal və hərəkətlə eyni zamanda baş verir; məsələn: *Süçig sabın, yımşak ağıñ arıp irak hodunı, ança yağıtur ermiş* (KT c 5) «Şirin dili ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırmış». *İda, taşda kalmış kobranıp yeti yüz bolı* (T 4) «Kolda, taşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu». *Korğu eki-üç kisiligin təzip bardı* (BK § 41) «Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi».

b) Feli bağlama tərkibində ifadə edilən hal və hərəkət tərkibin aid olduğu əsas feldə ifadə olunan hal və hərəkətdən əvvəl baş verir; məsələn: *Bödkə özüm olurıp bunça ağır törüg*

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaxis. II, Bakı, 1962, s.18-19.

tört bulurğdaki bodunğa itdim (BK § 2) «Taxta özüm oturub dörd tərəfdəki xalqa bunça ağır (möhkəm) qanun yaratdım». *Bunça kazğanıp karğım kağan ıt yıl onıñ ay altı otuzka uça bardı* (BK c 10) «Bu qədər qazanıb atam xaqan ıt ili onuncu ayın iyirmi altısında vəfat etdi». *Uluğ Küli çor səkiz on yasap yok boltı* (KÇ 10) «Ulu Küli çor səksən il yaşayıb yox oldu».

2. *-ıp* şəkilçili feli bağlama tərkibi səbəb mənası ifadə edir və cümlənin səbəb zərfliliyi olur; məsələn: *Ol sabıǵ esidip tün udusıkım kəlmədi, küntüz olursıkım kəlmədi* (T 12) «O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlmədi, gündüz rahatlığım gəlmədi». *Üç karluk yablaq sakınıp təzə bardı* (MÇ 11) «Üç karluklar xəyanət edib qaçıb getdilər». *Ol sabıǵ esidip on ok bəgləri, bodunı kop kəlti, yükünti* (T 42-43) «O xəbəri eşidib on ox bəyləri, xalqı hamılıqla gəldi, səcdə etdi».

3. *-ıp* şəkilçili feli bağlama tərkibi qarşılaşdırma bildirir; məsələn: *Yaǵı bolıp itinü, yaratunu umaduk yana içikmis* (KT § 10) «Yaǵı olub (el) təşkil etməyi, yaratmağı bacarmadığı üçün yenə tabe olmuş». *Kəligmə bəglərin, bodunun itip, yaǵıp azca bodun təzmis erti* (T 43) «Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, yığıb azca xalq qaçmışdı». *Esidməkinçə barıp iç ara meŋgü kaya ...* (Y 39) «Eşitmədiyi qədər gedib (düşmənin lap) içində əbədi qaya ... ».

4. *-ıp* şəkilçili feli bağlama tərkibləri aid olduğu əsas felin ifadə etdiyi hərəkətə münasibətdə hal və hərəkətin icrasının nisbi zamanını bildirir və cümlənin zaman zərfliliyi olur; məsələn: *Ol sabıǵ esidip kağanım: - Ben ebğərü müsəyin, - tidi* (T 30) «O xəbəri eşidib xaqanım: - Mən evə qayıdım, - dedi». *Ol sabıǵ esidip kağanıǵar ol sabıǵ ıtım* (T 33) «O xəbəri eşidib xaqana o xəbəri göndərdim».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bəzən bir cümlə daxilində iki və daha artıq *-ıp* şəkilçili feli bağlama tərkibi işlənir. Bu zaman *-ıp* şəkilçili feli bağlama və onun əmələ gətirdiyi tərkib hərəkətin təkrarını, sürəkliliyini bildirir və feli bağlama əsas fellə sinonim kimi işlənir; məsələn: *Baǵım kəlip, əsən enip, aŋlanıp* (Y 38) «Qəbiləm gəlib, rahat (salamat) enib, başa düşülüb». *Yaǵıka yalŋus oplayu təǵip, opulu kirip özü kəsğa*

kırgək boltı (KÇ 23) «Yaǵıya yalnız sürətlə hücum edib, arasına girib özü qısa həlak oldu». *Bilgə Küli çor anta kisrə karlukka ... binip, oplayu sança ıdıp, at opulu önti* (KÇ 19) «Bilgə Küli çor ondan sonra karluklara ... minib, sürətlə hücumla keçib, sancaraq qalib gəldi, at qəflətdən öldü».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ıp* şəkilçili feli bağlama bəzən əmələ gətirdiyi tərkibin sonunda şühudi və nəqli keçmiş zamanda işlənən təsriflənmiş felin sinonimi kimi işlənir. Belə məqamda *-ıp* şəkilçili feli bağlamayı şühudi və ya nəqli keçmiş zamanla (cümlənin xəbərinin zamanından asılı olaraq) əvəz etmək olar; məsələn: *Beş yaşımta karŋsız kalıp tokuz yegirmi yaşımta ögsüz boltım, katıǵlanıp otuz yaşımta, ögə boltım* (Y 45) «Beş yaşımda atasız qalıb on doqquz yaşımda anasız oldum, möhkəmlənib otuz yaşımda müdrik oldum». *Maǵı kurqanda qışlayıp yazında oǵuzlara qarşı sərhədi keçdik. Anı körüp ança biliŋ* (KT c 13) «Onu görüb elə bilin».

II. *-pan, -pən -ıpan, -ipən* şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-p, -ıp, -ip* və *-pan, -pən, -ıpan, -ipən* feli bağlama düzəldən şəkilçilər formaca oxşar, qrammatik mənalarına görə sinonimdir. Güman etmək olar ki, ya *-pan, -pən, -ıpan, -ipən* şəkilçisindən *-an, -ən* ünsürünün düşməsi ilə *-p, -ıp, -ip* şəkilçisi yaranmışdır, ya da *-p, -ıp, -ip* şəkilçisinə *-an, -ən* ünsürünü artırmaqla *-pan, -pən, -ıpan, -ipən* şəkilçisi əmələ gəlmişdir. Bu məsələ türkologiyada hələ indi də mübahisəlidir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-pan, -pən* şəkilçisi saillə bitən, *-ıpan, -ipən* şəkilçisi isə samitlə bitən fellərə artırılır. Bu şəkilçili feli bağlamalar ya əsas feldən əvvəl icra edilmiş hal və hərəkəti, ya da əsas feldə ifadə edilmiş hal və hərəkətlə eyni zamanda baş verən hal və hərəkəti ifadə edir. Abidələrin dilində *-pan* şəkilçili feli bağlama ondan əvvəl işlənən sözləri idarə edib tərkib əmələ gətirir. Feli bağlama tərkibi də, feli bağlama kimi, ya izah etdiyi əsas feldə ifadə edilən hərəkətdən əvvəl icra edilən hərəkəti, ya da onunla eyni zamanda icra edilən hərəkəti ifadə edir.

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibi əsas feldən əvvəl icra edilən hal və hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Ərdəmin üçün il arada Kara kannka barıpan, yalabaç barıpan kəlmədiriz, bəgimiz* (Y 30) «İgidliyiniz üçün el arasında Qara xanın yanma gedib, elçi (səfir) gedim qayıtmadınız, bəyimiz». *Eçim kağan olurıpan türk bodunığ yiçə itdi* (KT § 16) «Əmim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi». *Sü süləpən tört bulurıdaki bodunığ kop almış, kop baz kulmış* (KT § 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş».

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibi aid olduğu əsas fellə eyni zamanda icra edilən hal və hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Tabğacğı bəglər tabğac atın tutıpan Tabğac kağanı körmis* (KT § 7-8) «Tabğacdakı bəylər tabğac adı götürüb Tabğac xaqanına tabe olmuş». *İlim ökünçünə kalın yağıka kıymatın təgipən adırılıım, yıta* (Y 28) «Elimin kədərinə qalın (sıx) yağya qıymadan hücum edib ayrıldım, əfsus».

3. *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibi ardıcıl baş verən və ekspressiv olan hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Sürjüglük kantan kəlipən sürə eltdi?* (KT § 23) «Süngülülər haradan gəlib (səni) sürüb apardı?» ... *bunça bodun kəlipən sıgıtamış, yuqlamış* (KT § 4) «... bu qədər xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibi, əsasən, cümlənin zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir.

1. *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibi aid olduğu əsas feldə ifadə edilən hal və hərəkətin zamanını bildirir və cümlənin zaman zərfliyi olur; məsələn: *Eçim kağan olurıpan türk bodunığ yiçə itdi* (KT § 16) «Əmim kağan oturub türk xalqını tənzim etdi». (*Kisi oğlunta üzə eçüm-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurıpan türk bodunığ ilin, törüsün tuta birmis* (KT § 1) «İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturub türk xalqının elini, qanununu tutdu».

2. *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibləri aid olduqları əsas fellə ifadə olunan hal və hərəkətin icra tərzini bildirir və

cümlənin tərz-i-hərəkət zərfliyi vəzifəsində işlənir. Əsas feldə və feli bağlamada ifadə edilən hərəkətin münasibətinə görə belə tərz-i-hərəkət zərfliklərini iki qrupa ayırmaq olar:

a) *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibi ilə ifadə edilən tərz-i-hərəkət zərfliyi əsas feldən əvvəl icra edilən hal və hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Sürjüglük kantan kəlipən sürə eltdi?* (KT § 23) «Süngülülər haradan gəlib (səni) sürüb apardı?». *Ərdəmin üçün il arada Kara kannka barıpan yalabaç barıpan kəlmədiriz bəgimiz* (Y 30) «İgidliyiniz üçün al arasında Qara xanın yanma gedib, elçi (səfir) gedib gəlmədiniz, bəyimiz».

b) *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibi ilə ifadə edilən tərz-i-hərəkət zərfliyi əsas feldə ifadə edilən hal və hərəkətlə eyni zamanda baş verən hal və hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Tabğacğı bəglər tabğac atın tutıpan Tabğac kağanı körmis* (KT § 7-8) «Tabğacdakı bəylər tabğac adı götürüb Tabğac xaqanına tabe olmuş». *Sü süləpən tört bulurıdaki bodunığ kop almış* (KT § 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış».

3. *-ıpan* şəkilçili feli bağlama tərkibli qarşılaşdırma məqamında da işlənir; məsələn: *Ərdəmin üçün il arada Kara kannka barıpan, yalabaç barıpan kəlmədiriz, bəgimiz* (Y 30) «İgidliyiniz üçün el arasında Qara xanın yanma gedib, elçi (səfir) gedib gəlmədiniz, bəyimiz».

III. -dukda, -dükdə, -tukda, -tükdə şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən məhsuldar feli bağlama düzəldən şəkilçilərdən biridir. Abidələrin dilində bu şəkilçinin birinci ünsürü yalnız dodaq saitləri (*u, ü*) ilə işlənir. *-dukda* şəkilçili feli bağlamalar onlardan əvvəl işlənən sözləri idarə edib feli bağlama tərkibi tərtib edir. İstər bu feli bağlamalar təklikdə, istərsə onların təşkil etdiyi feli bağlama tərkibləri, cümlənin əsas felində ifadə edilən hal və hərəkətlə eyni zamanda icra edilən hal və hərəkət mənası ifadə edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi iki tərkibdə işlənir:

1. *-dukda* şəkilçisi bütöv işlənir; onun arasına heç bir morfem daxil olmur; məsələn: *Eçim kağan olurtukda özim*

tarduş bodun üzə şad ertim (KT § 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim». *Mağı kurğan kışladukda yut bolı* (BK § 31) «Mağı kurqanda kışladıqda yut oldu». *Üzə kök teñri, asra yağız yir kalıntukda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göy, altı qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış».

2. *-dukda* şəkilçisinin arasına *-ın, -in* morfemi daxil olur: *-dukınta, -dükintə, -tukınta, -tükintə*. Bu zaman ilkin şəkilçinin (*-dukda*) qrammatik mənasında heç bir dəyişiklik baş vermir; yenə də feli bağlama və onun yaratdığı tərkibin ifadə etdiyi hal və hərəkət əsas felin ifadə etdiyi hal və hərəkətlə eyni zamanda baş verir; məsələn: *Eçim kağan ili kamaşığ boltukınta, bodun iligi kəgi boltukınta izgil bodun birlə süñüşdimiz* (KT şm 3) «Əmim xaqanın eli qarışıq olduqda, xalq elə asi olduqda izgil xalqı ilə döyüşdük». ... *kağan eçim kağan olurtukınta tört bulırdakı bodunıñ bunça itmiş* (BK şm 9) «... xaqan əmim xaqan oturduqda dörd tərəfdəki xalqı bunca təşkil etmiş». *Kağım türk bilgə kağan olurtukınta türk amtı həglər ...* (BK c 13) «Atam türk müdrik xaqanı (taxtda) oturduqda türkün indiki bəyləri ...»

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-dukda* şəkilçili feli bağlama *kisrə* «sonra» qoşması ilə də işlənir və yenə də feli bağlama tərkibi əmələ gətirir; məsələn: *Yağru kontukda kisrə ayığ bilig anta öyür ermiş* (KT c 5) «Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri orada öyrədirmiş». *Ol kan yok boltukda kisrə el yetmiş, içgünmüş, kaçışmış* (O 1) «O xan yox olduqdan (vəfat etdikdən) sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-dukta* şəkilçili feli bağlama tərkibi, feli bağlamanın qoşma ilə və ya qoşmasız işlənməsindən, feli bağlama şəkilçisinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib-etməməsindən asılı olmayaraq, cümlənin zaman zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir.

IV. *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən məhsuldar feli bağlama düzəldən morfemlərdəndir. *-a, -ə* ümumtürk formadüzəldən şəkilçidir, indi də türk dillərində

(bəzilərinə fəal, bəzilərinə qeyri-fəal) feli bağlama düzəldən şəkilçi kimi işlənir. Bu şəkilçi daş üzərində yazılmış göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində sıx-sıx, kağız üzərində yazılmış göytürk abidələrində nisbətən az, qədim uyğur yazısı abidələrində isə daha az işlənir. Hətta daş üzərində yazılmış göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində də onun işlənməsi eyni səviyyədə deyildir; Kül tigin abidəsində bu şəkilçi tez-tez işləndiyi halda, digər abidələrdə, hətta eyni müəllifin yazdığı Bilgə xaqan abidəsində nisbətən az işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamaların ifadə etdiyi hal və hərəkət feli bağlamanın izah etdiyi əsas feldə ifadə olunmuş hal və hərəkətdən ya əvvəl, ya da onunla eyni zamanda baş verir. *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamalar onlardan əvvəl gələn sözləri idarə edib feli bağlama tərkibləri düzəldir. Cümlənin əsas felində ifadə edilmiş hal və hərəkətə münasibətdə feli bağlama tərkibində ifadə edilmiş hal və hərəkət iki cür olur:

1. *-a, -ə* şəkilçili feli bağlama tərkibi cümlənin əsas felində ifadə olunmuş hal və hərəkətdən əvvəl baş vermiş hal və hərəkəti ifadə edir; məsələn: *At üzə birtürə karığ sökdüm* (T 25) «Atlara mindirərək qarı dağıtdım». *Kurıgaru Yinçü ügüz keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KT c 3-4) «Qərbə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdim». *İlgörü Kadirkan yışığ aşa bodunıñ ança konturtımız* (KT § 21) «Şərqə Kadirkan meşəli dağlarını aşaraq xalqı eləcə yerləşdirdik».

2. *-a, -ə* şəkilçili feli bağlama tərkibi cümlənin əsas felində ifadə olunmuş hal və hərəkətlə eyni zamanda baş verən hal və hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Kül tigin Az yağızın binip oplayu təgip bir ərig sancdı, tokuz ərig əgirə tokıdı* (KT şm 5-6) «Kül tigin Az kəhərini minib hücum edib bir döyüşçünü sancdı, doqquz döyüşçünü mühasirə edərək nizədən keçirtirdi». *Sələñəkə sıka sancdım* (MÇ 16) «Sələnəyə sıxışdıraraq sancdım». *Üç oğuz süsi basa kəlti* (BK § 32) «Üç oğuz qoşunu bizi məğlub etməyə gəldi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-a, -ə* şəkilçili feli bağlama tərkibləri hərəkətin səbəbini, məqsədini və tərzini

ifadə edir və cümlədə tərz-i-hərəkət, səbəb və məqsəd zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir.

1. -a, -ə şəkilçili feli bağlama tərkibləri cümlənin tərz-i-hərəkət zərfliyi olur; məsələn: *Altun yısıq asa kəltimiz, Ertis ügüzig keçə kəltimiz* (T 37-38) «Altun meşəli dağlarını aşaraq gəldik, İrtiş çayını keçərək gəldik». *Çik hodunıǵ bıǵım sürə kəlti* (MÇ 26) «Çik xalqını alayım sürərək gətirdi». *Kögmən aşa kırkız yiriǵə təgi sülədim* (KT § 17) «Kögmən meşəli dağlarını aşaraq qırğız yerinə tək qoşun çəkdim».

2. -a, -ə şəkilçili feli bağlama tərkibi səbəb-məqsəd zərfliyi olur; məsələn: *Üç oǵuz süsi basa kəlti* (BK § 34) «Üç oǵuz qoşunu bizi məğlub etməyə gəldi». ... *teǵrı tuta berti* (MÇ 14) «... tanrı tutmaq üçün verdi». *Teǵrı, Umay, ıduk yir, sub basa berti erinç* (T 38) «Tanrı, Umay, müqəddəs yer, su qələbə üçün verdi».

V. -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. -ı, -i, -u, -ü feli bağlama düzəldən şəkilçilər türk dillərində ən qədim feli bağlama düzəldən morfemlərdən biridir. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən ən məhsuldar feli bağlama düzəldən şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində iki ən məhsuldar feli bağlama şəkilçisindən biri olsa da, türk dillərinin sonrakı inkişafında işləkdən tamamilə çıxmışdır, ona nəinki müasir türk dillərində hətta göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin bilavasitə davamı olan qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində də təsadüf edilmir. Bu baxımdan «Kitabi Dədəm Qorqud» dastanları istisna təşkil edir: bu dastanların dilində, göytürk dilindəki kimi sıx-sıx olmasa da, hər halda -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlamaların işlənməsinə rast gəlmək olur. -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlamaların həm göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində, həm də «Kitabi Dədəm Qorqud» dastanlarında işlənməsi göytürk dili ilə «Dədə Qorqud» dastanlarının dili arasında, bir növ, vərəsəlik yaradır: bir tərəfdən, «Kitabi Dədəm Qorqud» dastanlarını göytürk dilinə bağlayır, ikinci tərəfdən, «Kitabi Dədəm Qorqud» dastanlarının qədimliyinə şahidlik edir, üçüncü tərəfdən «Kitabi Dədəm Qorqud»

dastanlarının dili vasitəsilə müasir Azərbaycan dilini qədim oğuz qəbilələrinin dilinə – Orxon-Yenisey abidələrini yazmış və bizə misar qoymuş göytürk qəbilələrinin dilinə qırılmaz tellərlə bağlayır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlama tərkibləri cümlənin əsas felinin ifadə etdiyi hərəkətə münasibətdə iki cür çıxış edir; bu feli bağlama tərkibləri əsas feldə ifadə olunan hal və hərəkətdən əvvəl icra edilən hal və hərəkəti ifadə etdiyi kimi, onunla eyni zamanda icra edilən hal və hərəkəti də ifadə edir.

1. -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlama tərkibinin ifadə etdiyi hal və hərəkət əsas felin ifadə etdiyi hal və hərəkətdən əvvəl icra olunur: *Kül tigin Bayırkunıǵ ak ayǵırıǵ binip oplayu təgdi* (KT § 35-36) «Kül tigin Bayırkunun ağ aygırını minib hücum etdi». *İnim Kül tigin birlə, eki şad birlə ölü, yitü kazǵantım* (KT § 27) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşərək qazandım». *Yokaru at yetə yadaǵın ıǵaç tutunu aǵturtım* (T 25) «Yuxarı atları yedəkləyib piyada ağaclardan tutaraq qaldırdım».

2. -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlama tərkibləri əsas feldə ifadə olunan hal və hərəkətlə eyni zamanda icra olunan hal və hərəkət bildirir; məsələn: *Kögmən yısıǵ ebirü kəltimiz* (T 28) «Kögmən meşəli dağlarını dolanaraq gəldik». *Səkinç ay iki yanıka Açıǵ Altur költə Kasuy kəzü süǵısdım* (MÇ 18) «Səkkizinci ayın ikisində Açıq Altur gölünün sahilində Kasuy ətrafında döyüşdüm». *On tünkə yantıka tuǵ ebirü bardımız* (T 26) «On gecə yandakı qar uçurumlarını dolanaraq getdik».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlama tərkibləri əsas feldə ifadə olunan hal və hərəkətin tərzini, zamanını, səbəb və məqsədini bildirir və uyğun olaraq cümlənin tərz-i-hərəkət, zaman, səbəb və məqsəd zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir.

1. -ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlama tərkibləri cümlənin tərz-i-hərəkət zərfliyi olur: *Keyik yiyü, tabıǵan yiyü olurır ertimiz* (T 8) «Keyik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq». *Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız* (T 27) «Gecə də, gündüz də yel

kimi getdik». *Yağın başı yorıy kəlti* (MÇ 18) «Yağının başı yürüyərək gəldi».

2. -i, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlama tərkibləri əsas feldə ifadə olunan hal və hərəkətin səbəb və məqsədini bildirir və cümlənin səbəb-məqsəd zərfliyi olur; məsələn: *Anta ödkə ögirip Kül tiginig az ərin irtürü itımız* (KT § 40) «Belə bir vaxtda peşman olub Kül tiginini azacıq döyüşçü ilə ayırıb göndərdik». *Yağ ... il tip ayu kəlti* (MÇ 27) «Yağı ... deyib çağırmağa gəldi». *Bars keyik əfləyü, məfləyi barmış* (IB 74) «Bars keyik ov ovlamağa getmiş».

3. -i, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlama tərkibi cümlənin zaman zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Bükəgükde səkkiz oğuz, tokuz tatar kalmaduk eki yanika kün toğuru süfjüsdim* (MÇ 13) «Bükəgükde səkkiz oğuz, doqquz tatar qalmaqda ayın ikisində gün doğanda döyüşdüm». *Bolçuka tan üntürü təgtimiz* (T 35) «Bolçuya dan söküləndə çatdıq».

VI. -matın, -mətin şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin iki variantı işlənir: *-matan*, *-mətən* və *-matın*, *-mətin*; birinci variant göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin, ikinci variant qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində işləkdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi ilə əmələ gələn feli bağlamalar onlardan əvvəl işlənən sözləri idarə edərək feli bağlama tərkibi tərtib edir. Belə feli bağlama tərkibləri cümlənin əsas felində ifadə olunan hərəkətin tərtibi mənasını ifadə edir və cümlənin tərtibi-hərəkət zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Antağının üçün igidmiş kağanıñın sabın almatın yir sayu bardıq* (KT c 8-9) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəltmiş xaqanın sözünə qulaq asmadan yer boyu getdin». *İlim ökünçinə kalın yağıka kıymatın təgipən adırıltım, yıta* (Y 28) «Elimin kədərinə qalın (sıx) yağıya qımadan hücum edib ayrıldım (öldüm) əfsus».

VII. -ğalı, -gəli şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli bağlama düzəldən *-ğalı*, *-gəli* şəkilçisi az məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu

şəkilçinin əmələ gətirdiyi bağlamalar təkcə Orxon abidələrinin mətnlərində işlənir, digər göytürk yazısı abidələrində və qədim uyğur yazısı abidələrində *-ğalı*, *-gəli* şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamaların işlənməsinə təsadüf edilmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ğalı*, *-gəli* şəkilçili feli bağlamalar onlardan əvvəl gələn sözləri idarə edib feli bağlama tərkibi əmələ gətirir. Belə feli bağlama tərkibləri cümlənin əsas felində ifadə olunmuş hal və hərəkətin icrasından sonra baş verəcək hal və hərəkət məzmunu ifadə edir. Türkoloji ədəbiyyatda *-ğalı*, *-gəli* şəkilçili feli bağlama və onun tərtib etdiyi tərkibin cümlədəki vəzifəsi haqqında yekdil fikir yoxdur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə *-ğalı*, *-gəli* şəkilçili feli bağlama tərkibləri cümlədə səbəb-məqsəd zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Yadağ yabız boltı tip alğalı kəlti* (BK § 32) «Piyadalar zəif oldu, - deyib (bizi) almağa gəldi». *Sıfır süsi ebığ, barkağ yolğalı bardı* (BK § 32) «Qoşunun yarısı evi, sarayı dağımağa gəldi». *Öd tərri yasar, kisi oğlu kop ölgəli törəmiş* (KT şm 10) «Taleyi tanrı yazar, insan oğlu hamılıqla öləli törəmiş». *Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santuñ balıka, Taluy ügüzka təgmis yok ermis* (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı olmamışdı».

VIII. -ın, -in şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli bağlama yaradan şəkilçi qeyri-məhsuldar işlənir. Abidələrin mətnlərində bu şəkilçi vasitəsilə *ti* «demək» felindən təsdiqdə, *bol* «olmaq» felindən inkarda feli bağlama əmələ gəldiyinə təsadüf edilir. Hər iki feli bağlama onlardan əvvəl gələn sözləri idarə edib feli bağlama tərkibi əmələ gətirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ın*, *-in* şəkilçili feli bağlama tərkibləri felin həm təsdiq aspektində, həm də inkar aspektində səbəb mənası ifadə edir və cümlənin səbəb zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Türk bodunıñ atı, küsi yok bolmazun tiyin kağanıñ, ögim katunıñ kötürmiş tərri, il birigmə tərri, türk bodunıñ atı, küsi yok bolmazun tiyin özümin ol tərri kağan olurtdı erinç* (KT § 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox

olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü o tanrı xaqan oturtdu». *Bodunıq igitəyin tiyin yırıqaru oğuz bodun tapa, ilgərü kıtaş, tatabı bodun tapa, birigərü Tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi sülədim* (KT § 28) «Xalqı yüksəldim deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtay və tatabı xalqlarına qarşı, cənuba Tabğaça qarşı böyük qoşunla on iki dəfə qoşun çəkdim». *Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçda adırılı, kanlantı* (T 2) «Türk xalqı xanı olmadığından Tabğaçdan ayrıldı, xanlı oldu».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində rast gəlinən *-künça*, *-künçə* və *-ça*, *-çə* şəkilçili feli bağlamaların tərkib yaratmasına təsadüf edilməmişdir.

XII FƏSİL

CÜMLƏ

Cümlə dilin qrammatik qanunları əsasında formalaşan və bitmiş bir fikir ifadə edən dil (nitq) vahidinə deyilir. Orta məktəb qrammatika kitablarında cümləyə belə bir tərif verilir: «Bitmiş bir fikir ifadə edən bir neçə sözün birləşməsinə və ya bir sözə cümlə deyilir». Bu, bəsit tərif olsa da, cümlənin üç xüsusiyyətini ifadə edir: 1. Cümlə bitmiş fikir ifadə edir. 2. Cümlə, bir neçə sözün birləşməsindən ibarət olur. 3. Cümlə bir sözdən də ibarət ola bilər. Əslinə qalanda «bitmiş bir fikir ifadə edir» ifadəsi cümlənin tam əlaməti deyildir. Nitqimizdə əksər hallarda bir cümlədə fikir bitkinliyi olmur. Bir sıra hallarda nitqimizdə fikir bitkinliyinə nail olmaq üçün bir neçə cümlədən, cümlələr silsiləsindən istifadə edirik, fikri bütöv bir söyləmədə ifadə edirik, bitiririk. Söyləmin daxilindəki cümlələr isə nisbi fikir bitkinliyinə malik olur. Deməli, fikir bitkinliyi bir sözdə də, bir neçə sözün birləşməsindən ibarət olan cümlədə də, bir neçə cümlənin birləşməsindən ibarət olan söyləmədə də olur.

Cümlənin bir və ya bir neçə sözdən ibarət olması onun formalaşması üçün əsas deyildir, çünki cümlə sözlərin, sadəcə, toplusundan, əlaqəsiz yığımindan ibarət deyildir. Cümlədəki

sözlər, hər şeydən əvvəl, həmin dilin daxili inkişaf qanunları əsasında birləşir, onların arasında məna (leksik-semantik) və qrammatik əlaqə olur, onlar semantik əlaqələrdən biri ilə bir-birinə bağlanır, şəkilcə dəyişir, bir-birini izah edir, aydınlaşdırır və s. Məhz bu tələbləri ödədikdən sonra sözlərin həmin dilin qanunlarına uyğun surətdə birləşməsi cümləni əmələ gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, cümləni əmələ gətirən sözlər cümlənin təşkilində cəmi dərəcədə, eyni hüquqla iştirak etmir: bunlardan bir qismi cümlədəki əsas fikrin daşıyıcısı vəzifəsini yerinə yetirir, onların arasında məna qrammatik əlaqələr olur. Belə sözlərin leksik-semantik mənası olur və onlar əsas nitq hissələri ilə ifadə edilir. Bu sözlər sintaksisdə cümlə üzvü adlanır. Lakin əsas nitq hissələrinə daxil olan və cümlədə iştirak edən hər hansı bir söz cümlə üzvü ola bilmir; cümlədə iştirak edən sözlərdən sintaktik əlaqələrlə bir-biri ilə bağlanan və cümlədə müəyyən bir vəzifəsi olan sözlər cümlə üzvü ola bilər. Xitab və ara sözlər (ara cümlələr) leksik məna malik olsa da, cümlədəki digər sözlərlə əlaqəyə girmədiyi və vəzifə daşmadığı üçün cümlə üzvü ola bilmir. Cümlənin tərkibində leksik mənası olmayan sözlərin də müəyyən qədər rolu vardır, lakin bu sözlər cümlədə məna daşıyıcısı deyil, cümləni əmələ gətirən məna daşıyıcı sözlər arasında müəyyən qrammatik əlaqələr yaradılmasına xidmət edir. Köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlər və nidalar belə yardımçı qrammatik vasitələrdir. Cümlə dilin digər vahidlərindən onunla fərqlənir ki, 1) dilin digər vahidləri - fonem, morfe və leksemlər adlandırır, cümlə isə informasiya ifadə edir; 2) həmin vahidlər cümlənin qurulmasına xidmət etdiyi halda, cümlə onların qurulmasına xidmət etmir; 3) dilin digər vahidləri ünsiyyətə bilavasitə xidmət etmədiyi halda, cümlə bilavasitə ünsiyyətə xidmət edir. Buna görə də cümlə dilin (nitqin) ən mühüm vahididir.

Sözlərin hər cür toplusu, hər cür birləşməsi cümlə adlanma bilməz. Sözlərin birləşmələrinin cümlə adlanması üçün həmin söz birləşmələri və ya ayrılıqda götürülmüş bir söz müəyyən əlamətlərə malik olmalıdır. Cümlənin formalaşması aşağıdakı əlamətlərlə müəyyənləşdirilir:

1. Cümlənin əsas əlamətlərindən biri fikir bitkinliyidir. Fikir bitkinliyi olmazsa, söz söz olaraq, söz birləşməsi söz birləşməsi olaraq qalır. Cümlənin tərifində «bitmiş bir fikir» ifadəsi düz olmasa da, fikir bitkinliyi cümlənin ən mühüm əlaməti

olaraq qalır. Ümumiyyətlə, fikir cümlədə bitməyə də bilər, lakin qrammatika baxımında fikir cümlədə bitir: fakt və hadisənin mövcudluğu təsdiq və ya inkar edilir, fakt və ya hadisə haqqında soruşulur.

2. Cümlənin ikinci əlaməti predikativlikdir. Predikativlik bir sözün və ya bir neçə sözün birləşməsinin varlıq haqqında məlumat verməsində təzahür edir. Predikativlikdə fakt və ya hadisə təsdiq və ya inkar edilir, münasibət bildirilir, məlumat almaq nəzərdə tutulur. Predikativliyin yaranmasında zaman və modallıq mühüm rol oynasa da qrammatika baxımından predikativliyin təzahürü özünü adlarda xəbərlilik (xəbərlilik şəkilçiləri), fellərdə şəxs kateqoriyasında təzahür etdirir.

3. Cümlənin üçüncü əlaməti – fikir bitkinliyi və predikativliyi tamamlayan, fikrin bitməsini, qrammatik göstəricisi olmayan predikativliyi rəlləşdirən əlamət intonasiyadır, daha doğrusu, intonasiya bitkinliyidir. Cümlənin əmələ gəlməsində intonasiyanın rolu böyükdür. Hətta qrammatika baxımından predikativliyi formalaşmayan konstruksiyalar da intonasiya bitkinliyi sayəsində cümləyə çevrilir. İntonasiya bitkinliyi sayəsində nəinki qrammatik konstruksiyalar (feli söz birləşmələri – tərkiblər) və söz birləşmələri, hətta heç bir şəxs şəkilçisi qəbul etməmiş sözlər də cümlə əmələ gətirir. Bəzən əksinə də olur: predikativliyin bütün əlamətlərini qəbul etmiş söz intonasiya bitkinliyinin olmaması üzündən cümlə kimi formalaşmır. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində «öldü var, döndü yoxdur» cümləsində «öldü» və «döndü» sözləri predikativliyin bütün əlamətlərini qəbul etmişdir: hər iki söz felin şühudi keçmiş zamanı üçüncü şəxsin təkindədir və qrammatikanın qanunlarına əsasən predikativlik bildirməli, cümlə hesab edilməlidir. Lakin hər iki feldə cümləyə xas, cümlə üçün zəruri olan intonasiya bitkinliyi olmadığından hər iki fel cümlə təşkil edə bilmir.

4. Cümlənin mühüm əlamətlərindən biri də modallıqdır. Cümlə müəyyən bitmiş fikri ifadə etməklə, onda predikativlik və intonasiya bitkinliyi olmaqla yanaşı, onun cümlə şəklində formalaşması üçün onda modallıq da olmalıdır. Modallıq fikrin gerçəkliyə münasibətini ifadə edir. Modallıq cümlədə müxtəlif vasitələrlə ifadə edilir. Adi intonasiya ilə tələffüz edilən nəqli

cümlələrin böyük əksəriyyətində fikrə heç bir əlavə münasibət ifadə edilmədikdə modallıq zəifləyir və nəzərə çarpmır. Lakin cümlədə söz sırasını dəyişdikdə bu, intonasiyaya təsir etdiyi kimi, modallığın da qüvvətlənməsinə, aşkar şəkildə təzahür etməsinə səbəb olur. Cümlədəki modallığı qüvvətləndirmək, daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq üçün türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində xüsusi vasitələrdən – modal sözlərdən və ədatlardan istifadə edilir. Cümlədə modallığın ifadəsində xitabların və söz sırasının da mühüm əhəmiyyəti vardır. Şifahi nitqdə modallığın yaranmasında intonasiyanın xüsusi əhəmiyyətinin olduğunu ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, hər hansı bir ayrıca götürülmüş sözün və ya sözlərin birləşməsinin cümlə kimi formalaşması üçün onda mütləq müəyyən bir bitmiş fikir ifadə edilməli, predikativlik, intonasiya bitkinliyi və modallıq olmalıdır.

CÜMLƏNİN MƏQSƏD VƏ İNTONASİYAYA GÖRƏ NÖVLƏRİ

Ünsiyyətdə məqsədlər bir-birindən fərqləndiyi kimi, ünsiyyət üçün istifadə edilən cümlələr də bir-birindən fərqlənəlməlidir. İşlətdiyimiz cümlələrin bir qisminə bu və ya digər fakt, yaxud hadisə haqqında məlumat verilir, müəyyən bir informasiya təsdiq və ya inkar edilir. Cümlələrin bir qisminə danışan müəyyən bir informasiyanı öyrənmək, aydınlaşdırmaq istəyir. Cümlələrin üçüncü qisminə danışan öz istək, arzu, xahiş və s., dördüncü qisminə emosiyasını ifadə edir. Məqsəd müxtəlifləşdikcə onları ifadə edən cümlələr də müxtəlifləşir. Müxtəlif məqsədlər üçün işlədilən cümlələrdə müxtəlif intonasiyalardan istifadə edilir. Buna görə də bəzən eyni bir cümlə məqsəddən asılı olaraq müxtəlif intonasiyalar ilə ifadə edilə bilər, hər dəfə intonasiyadan asılı olaraq cümlənin məqsəd çaları dəyişə bilər. Məsələn, *Kağan kəlti* «Xaqan gəldi» cümləsini adi intonasiya ilə ifadə etdikdə (*Kağan kəlti*) müəyyən bir fakt – xaqanın gəlməsi xəbər verilir. Həmin cümləni sual intonasiyası ilə ifadə etdikdə (*Kağan kəlti?*) xaqanın gəlib-gəlmə-

diyini öyrənmək istəyirik. Bu cümlə emosional intonasiya ilə ifadə edildikdə (*Kağan kəlti!*) xaqanın gəlməsindən doğan sevinc, fərah ifadə olunur. Göründüyü kimi, cümlələr arasında heç bir material fərq yoxdur: hər üç cümlə iki sözdən ibarətdir; hər üç cümlədə birinci söz isim, ikinci söz feldir; hər üç cümlədə birinci söz mübtəda, ikinci söz xəbərdir; hər üç cümlədə birinci söz ismin adlıq halında, ikinci söz felin şühudi keçmiş zamanının üçüncü şəxsinin təkindədir; hər üç cümlədə sözlərin sırası eynidir; hər üç cümlədə sözlər eyni qrammatik mövqeyə malikdir; hər üç cümlədə eyni tipli sintaktik əlaqə vasitələrindən istifadə edilmişdir; bir sözlə, cümlələr arasında formal qrammatik fərq yoxdur. Cümlələr arasındakı fərq təkcə onların fərqli məqsədlərlə işlədilməsi və bununla əlaqədar olaraq onların tələffüzündəki intonasiyadır. Məqsədə görə, cümlələrin formalaşmasında intonasiyanın böyük əhəmiyyəti vardır. Mübaligəsiz demək olar ki, intonasiya cümlələrdə elə incə emosional münasibətlər ifadə edir ki, həmin münasibətləri heç bir formal qrammatik vasitə ilə ifadə etmək mümkün deyildir. Cümlənin formalaşmasında intonasiyanın böyük əhəmiyyətinin olmasına baxmayaraq, intonasiya özü cümlənin məqsədindən doğur. Buna görə də məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin aşağıdakı növləri müəyyənləşdirilir:

1. Nəqli cümlə.
2. Sual cümləsi.
3. Əmr cümləsi.
4. Nida cümləsi.

NƏQLİ CÜMLƏ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iş, hal, hadisə, fakt, əşya, əlamət və s. haqqında adi təsvir yolu ilə məlumat verilir, faktın doğruluğu ya təsdiq, ya da inkar edilir. Belə informasiya səciyyəsi daşıyan cümlələrə nəqli cümlə deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nəqli cümlələr ən çox işlənən, ən geniş yayılmış cümlə tipidir. Abidələrin dilində nəqli cümlələrin qurulması qaydası, nəqli cümlələrdə söz sırası müasir türk dillərində olduğu kimidir: mübtəda cümlənin əvvəlində, xəbər sonunda işlənir, təyin təyin ediyi sözdən əvvəl gəlir, tamamlıq

mübtəda və xəbərin arasında yerləşir, zaman və yer zərfliklərinin yeri sərbəstdir, onlar mübtədadan əvvəl də işlənə bilər, lakin xəbərdən sonra işlənmir, qalan zərflilər xəbərə yaxın, onun nüfuz dairəsində yerləşir; məsələn: *İlgəri Şantur yazıka təgi sülədim, taluyka kiçig təgmədim. Birgerü Tokuz Ərsənkə təgi sülədim, Tüpütke kiçig təgmədim. Kurıgaru Yinçü ügüz keçə Təmir kapıgka təgi sülədim. Yırıgaru Yer Bayırku yiriñə təgi sülədim* (KT c 3-4) «Şərqə Şandun düzünə təki qoşun çəkdim, dənizə azağcıq çatmadım. Cənuba Doqquz Ərsənə təki qoşun çəkdim, Tibetə azacıq çatmadım. Qərbə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdim. Şimala Ber Bayırku yerinə təki qoşun çəkdim». *Üzə kök tefri, asra yağız yir kılhtukda ekin ara kisi oğlu kılınmış. Kisi oğlınca üzə eçüm-upam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmuş. Olurıpan türk bodumñ ilin, törüsün tuta birmis, iti birmis. Tört bulur kop yağı ermiş. Sü süləpən dört bulurğdaki bodumğ kop almış. kop baz kalmış, başlıgğ yüküntürmiş, tizligig sökürmiş* (KT c 1-2) «Üstdə mavi göylər, altda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadlarım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş. Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış, tərtib etmiş. Dörd tərəf tamam yağı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizini çökdürmüş». Lakin bəzi hallarda qədim türk yazısı abidələrinin dilində nəqli cümlədə söz sırası pozulur; məsələn: *Kəlürtim ök türk bodumğ Ötükən yerka ben özüm Bilgə Tonyukuk* (T 17) «Gətirdim türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm Müdrik Tonyukuk». *Yağmısı ben ertüm Bilgə Tonyukuk* (T 5) «Qoşulanı mən idim Müdrik Tonyukuk».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nəqli cümlənin xəbəri fellərlə ifadə edildiyi kimi, adlarla (isim, sifət, say, əvəzlilik) da ifadə edilir. Cümlənin mübtədası isə, əsasən, adlarla ifadə edilir, lakin əvəzliliklərin, substantivləşmiş digər nitq hissələrinin, habelə söz birləşmələrinin də mübtəda kimi işləndiyi hallar az deyildir.

SUAL CÜMLƏLƏRİ

Sual məqsədi ilə işlədilən cümlələrə **sual cümlələri** deyilir. **Sual cümlələri** müəyyən bir məsələni öyrənmək, başqasının münasibətini bilmək və s. üçün işlədilir.

Türk dillərində **sual cümlələri** üç üsulla ifadə edilir: 1) xüsusi **sual intonasiyası** ilə; 2) **sual əvəzlilikləri** ilə və 3) **sual ədatları** ilə.

Sual intonasiyası ilə əmələ gələn **sual cümlələri.** Türk dillərində **sual cümlələrinin** əmələ gəlməsində xüsusi qrammatik əlamətlər iştirak etmədikdə şifahi nitqdə xüsusi **sual intonasiyasından**, yazılı nitqdə isə cümlənin sonunda qoyulan **sual işarələrindən** istifadə edilir. Xüsusi qrammatik əlamətləri olmayan **sual cümlələri** nəqli cümlələrdən heç bir əlaməti ilə fərqlənmədiyi üçün yazıda cümlənin sonunda **sual işarəsi** qoyulmazsa, cümlənin nəqli, yaxud **sual cümləsi** olduğunu müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Məlum olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dili indi şifahi ünsiyyət vasitəsi kimi işlənir. Ümumiyyətlə, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində durğu işarəsi adına qoşa nöqtədən başqa heç nə yoxdur, qədim uyğur yazısı abidələrinin mətnlərində heç qoşa nöqtə də yoxdur. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində **sual məqsədi** ilə işlədilən və heç bir morfoloji əlaməti olmayan cümlələrin yazıda necə göstərildiyi məlum deyildir. Əmin olmaq olar ki, qədim türk qəbilələri də yalnız intonasiya vasitəsilə əmələ gələn **sual cümlələrindən** də istifadə etmişdir, lakin bu, yazıda öz əksini tapmadığı üçün bu barədə heç bir hökm irəli sürmək olmaz.

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn **sual cümlələri.** Qədim türk yazısı abidələrinin dilində **sual cümlələri**, əsasən, **sual əvəzlilikləri** vasitəsilə əmələ gəlir. Dilçilik ədəbiyyatında belə **sual cümlələri** xüsusi **sual cümlələri** adlandırılır.

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn **sual cümlələrində** xüsusi **sual intonasiyasından** istifadə edilmir, təkcə **sual əvəzliyi** cümlə üzvlərinə nisbətən yüksək tonla tələffüz edilir, məntiqi vurğu tələb edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində **sual əvəzlilikləri** ilə əmələ gələn **sual cümlələrinin** işlənməsi geniş yayılmışdır: *Üzə tərri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilirjin kim artadı udayı erti?* (KT § 22) «Üstdən göy basmasa, altı yer dəlinməsə, türk xalqı, sənə elini, qanununu kim dağıda bilərdi?» *Yarıqlıq kantan kəlip yağa eldi?* (KT § 23) «Yaraqlılar haradan gəlib sənə yaydı?» *Sürjüglig kantan kəlipən sürə eldi?* (KT § 23) «Süngülülər haradan gəlib sənə sürüb apardı?» *İllig bodun ertim, ilim altı kanı?* (KT § 9) «Elli xalq idim, elim indi hanı?» *Kimə ilig kazşanır mən?* (KT § 9) «Kimə el qazanıram?» *Kağanlıq bodun ertim, kağanım kanı?* (KT § 9) «Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı?» *Nə kağanı isig, küçig birür mən?* (KT § 9) «Hansı xaqan üçün zəhmət çəkirmən?» *Kantayın?* (T 33) «Nə edim?» *İdişimtə, ayakımta öni kança barır mən?* (IB 63) «Kasamdan, qədəhimdən ayrı nə üçün gedirmən?».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir sıra hallarda **sual əvəzlilikləri** ilə əmələ gələn **sual cümlələri** cavab almaq məqsədi ilə yox, nitqi qüvvətləndirməyə məqsədilə işlədilir. Belə **sual cümlələrinə** ritorik **sual** deyilir, məsələn: *Üzə tərri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilirjin, törüjin kim artadı udayı erti?* (KT § 22) «Üstdən göy basmasa, altı yer dəlinməsə, türk xalqı, sənə elini, qanununu kim dağıda bilərdi?» *Nəke tərör biz üküş tiyin* (T 38-39) «Niyə qaçarıq çoxdur deyər?» *Nəke korkur biz az tiyin?* (T 39) «Niyə qorxuruq, azıq deyər?» *Nə basımalım?* (T 39) «Niyə basılaq?»

Sual ədatı ilə əmələ gələn **sual cümlələri.** Qədim türk yazısı abidələrinin dilində **sual cümlələri** **sual ədatları** vasitəsilə də əmələ gəlir. Abidənin dilində **sual ədatlarının** iki tipi işlənir: 1) müstəqil işlənənlər; 2) sözə bitişənlər; məsələn: *Azu bu sabımda igid barğu?* (KT c 10) «Məgər bu sözümdə şişirtmə varmı?» *Kağan mu kısıyın* (T 5) «Xaqanımı seçək?» *Bar mu nə?* (T 14) «Buna sözün varmı?»

ƏMR CÜMLƏSİ

Əmr, xahiş, nəsihət, arzu və s. bildirən cümlələrə əmr cümlələri deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əmr cümlələrinin müxtəlif mənə çaları ifadə etməsi üçün heç bir formal əlamətdən istifadə edilmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əmr cümlələrinin xəbəri, əsasən, felin əmr şəkli ilə ifadə edilir. Əmr cümləsi bütün şəxslərə aid ola bilər, lakin məntiq baxımından ən çox ikinci şəxsə əmr edilə bilər. Buna görə də abidələrin dilində əmr cümlələrinin xəbəri ən çox felin əmr şəklinin ikinci şəxsinde olur; məsələn: ... *on ok oğluŋa, tatıŋa tēgi bunı körü biliŋ* (KT c 12) «... on ox oğluna, yadlara tēki bunu görürük bilin». *Türk oğuz bēgləri, bodun, bunu esidiŋ* (KT § 22) «Türk oğuz bēyləri, xalqı, bunu eşidin». *Köŋlünçə udız* (T 15) «(Qoşunu) ürəyin istəyən kimi apar». *Oğlanım, ərdə marımınça bol, kanka tap, katıŋlan* (Süci) «Oğullarım, igidlikdə ustadım kimi olun, (özünüzə) xan tapın, möhkəmlənin». *Sabımın tükəti esidgil* (KT c 1) «Sözümü tükəncəyədək eşit». *Bu sabımın edgüti esid, katıŋdı tıŋlā* (KT c 2) «Bu sözümü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əmr cümlələrinin xəbəri felin əmr şəklinin üçüncü şəxsinde də işlənir, lakin burada əmr birbaşa deyil, vasitəsi vasitəsilə olur; məsələn: *Kögmən yir, sub idisiz kalmazun* (KT § 20) «Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalmasın». *Sü bası İnəl kağan Tardus sad birzun* (T 31) «Qoşunbaşı İnəl xaqan – Tarduş şadı getsin». *Türk bodun yok bolmazun, ... bodun bolçun ...* (KT § 11) «Türk xalqı məhv olmasın, ... xalq olsun ...» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əmr cümlələrinin bir qismi arzu çaları ifadə edir. Belə cümlələrin xəbəri felin əmr şəkli ilə deyil, arzu şəkli ilə ifadə edilir, həm də belə cümlələrin xəbəri tək-cə birinci şəxsdə (tək və cəm) olur; məsələn: *Türk bodun, ölürəyin, uruŋsıratayın* (KT § 10) «Türk xalqı özümüzü öldürək, nəslimizi məhv edək». *Usar, yokkasalım* (T 11) «Bacarsaq, məhv edək». *Bodunıŋ igidəyin* (KT § 28) «Xalqı

yüksəldim». *Öŋrə türk kağanŋaru süləlim* (T 20) «Əvvəlcə türk xaqanma qarşı qoşun çəkək». *Ben ebŋerü tüşəyin* (T 30) «Mən evə qayıdım». *Katun yok bolmış erti, anı yoŋlatayın* (T 31) «Xatun vəfat etmişdi, onu dəfn edim». *Yarıs yazıda tiriləlim* (T 33) «Yarış düzündə toplanacaq» və s.

NİDA CÜMLƏSİ

Emosiya bildirən, emosiya ilə tələffüz edilən cümlələrə nida cümlələri deyilir. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində nida cümlələrinin xüsusi əlaməti yoxdur. Bu cümlələr nəqli, sual və əmr cümlələri əsasında yaranır. Nida cümlələri şifahi nitqdə yüksək intonasiya ilə tələffüz edilməsi, yazılı nitqdə isə nida işarəsi qoyulması ilə fərqləndirilir. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində nida cümlələrini fərqləndirmək çox çətinidir, demək olar ki, qeyri-mümkündür. Məsələ burasındadır ki, qədim türk qəbilələrinin bu və ya digər cümləni necə tələffüz etmələri, hansı intonasiya ilə söyləmələri bizə məlum deyildir; göytürk yazısı abidələrində, habelə qədim uyğur yazısı abidələrində durğu işarələri yoxdur. Buna görə də hər iki tip yazılı abidələrin dilində nida cümlələrini cümlənin digər tiplərindən ayırmaq mümkün deyildir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən əmr cümlələrinin bir qismini nida cümləsi kimi də qəbul etmək olar; məsələn: ... *on ok oğluŋa, tatıŋa tēgi tunı körü biliŋ* (KT c 12) «... on ox oğluna, yadlara tēki bunu görürük bilin». *Türk oğuz bēyləri, bodun bunı esidiŋ* (KT § 22) «Türk oğuz bēyləri, xalqı, bunu eşidin». Bəzən yarı intuitiv, yarı cümlənin quruluşundan qədim türk yazısı abidələrinin dilində nida cümlələrini müəyyənləşdirmək olur; məsələn: *Aŋar körü biliŋ: türk amtı bodun, bēglər, bödkə körigmə bēglər, gü yaŋltaçı siz* (KT c 11) «Ona baxaraq bilin: türkün indiki xalqı, bēyləri, taxta tabe olan bēylər, axı yanılarsınız». Güman etmək olar ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlənin söz sırasının nadir hallarda pozulması da intonasiya ilə əlaqədardır; güman ki, söz sırasının pozulduğu cümlələr yüksək tonla, nida intonasiyası ilə

tələffüz edilmişdir; məsələn: *Ol yirgəri barsar, türk bodun, öltəçi sən. Ötükən yir olurıp arkaş-türkiş isar, nəŋ bunıŋ yok! Ötükən yış olursar, beŋgü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KT c 8) «O yerə doğru getsən, türk xalqı, öləsən. Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərddə yox! Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el tutaraq oturasan, türk xalqı, tox!»

CÜMLƏNİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Bütün türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də cümlənin quruluşca iki növü vardır: 1) sadə cümlə, 2) mürəkkəb cümlə.

SADƏ CÜMLƏ

İstər normativ (xüsusilə, məktəb), istərsə akademik qrammatikalarda sadə cümləyə verilən təriflər bu dil vahidinin həttə əsas xüsusiyyətlərini əhatə etmir. Buna görə də son zamanlar, məktəb qrammatikalarını çıxsaq, qrammatika kitablarında və cümlənin sintaksisinə həsr edilmiş əsərlərdə sadə cümləyə tərif verilmir.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

Hər hansı bir cümlə sözlərdən tərtib edilir. Cümlədə sözlər mənə və sintaktik vəzifələrinə görə müxtəlif olur: bəzi sözlər cümlədə müəyyən mənə ifadə edir və sintaktik vəzifə icra edir; bəzi sözlər isə heç bir vəzifə daşmır. Leksik mənası olan və cümlədə müəyyən sintaktik vəzifə daşıyan sözlərə və söz birləşmələrinə cümlə üzvü deyilir. Cümlə üzvlərinin hamısı cümləni təşkil etməkdə eyni rol oynamır: bunlardan bəziləri cümlənin tamamlanmasında, fikrin bitməsində həlledici rol oynayır, onlarsız cümlə formalaşa bilmir; digərləri həmin üzvləri izah edir, aydınlaşdırır, tamamlayır. Cümlənin tərtibində, formalaşmasında əsas, həlledici rol oynayan cümlə üzvləri baş üzv, onlara xidmət edən, onları aydınlaşdıran cümlə

üzvləri isə ikinci dərəcəli üzvlər adlanır. Cümlənin baş üzvlərinə mübtəda və xəbər, ikinci dərəcəli üzvlərinə isə təyin, tamamlıq və zərflilik daxildir.

MÜBTƏDA

Mübtəda cümlənin iki baş üzvündən biridir. O, cümlənin tam müstəqil üzvüdür və qrammatik cəhətdən digər üzvlərindən asılı deyildir, cümlənin bütün digər üzvləri, o cümlədən ikinci baş üzv – xəbər də qrammatik cəhətdən mübtədadan asılıdır. Mübtəda ismin adlıq halında olur, əlaməti cümlənin xəbərində müəyyən olunan əşyam bildirir, *kim, nə* və *hara* suallarından birinə cavab verir. Mübtəda ondan asılı olan ikinci dərəcəli cümlə üzvlərini öz ətrafında birləşdirib mübtəda qütbü təşkil edir. Mübtəda, sözün geniş mənasında əşya anlayışı bildirir. Türk dillərində, o cümlədən, qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtəda aşağıdakı əlamətlərə malik olar:

1. Qrammatik cəhətdən mübtəda cümlənin heç bir üzvündən asılı olmur, cümlənin bütün üzvləri mübtədadan asılı olur.
2. Mübtədanın əlaməti xəbərdə əks olunur.
3. Mübtəda ismin adlıq halında olur.
4. Mübtəda hallana bilən sözlərlə (*həblə, söz birləşmələri* ilə) ifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, adlıq halda olan söz cümlənin mübtədası olmaya da bilər. Adlıq halda işlənən söz cümlədə, mübtədadan başqa, təyin, xəbər vəzifəsi də daşıya bilər. Bunlardan başqa, adlıq halda olan söz cümlə üzvü olmaya da bilər, məsələn, *kitablar* və *ara sözlər* adlıq halda işlənsə də cümlə üzvü olmur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtəda ifadə vasitələrinə görə müasir türk dillərindən fərqlənmir. Abidələrin dilində nadir hallarda cümlədə söz sırasının pozulması hallarını istisna etsək, mübtəda cümlənin əvvəlində işlənir, həm *fel*i, həm də *ismi* xəbərlə uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədalar quruluşuna görə iki cür olur:

1. Leksik vahidlərlə ifadə olunan mübtədalar – sadə mübtədalar.

2. Sintaktik vahidlərlə ifadə olunan mübtədalar – mürəkkəb mübtədalar.

Sadə mübtədə. Sadə mübtədə dedikdə sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə, habelə frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunmuş mübtədalar nəzərdə tutulur. Mübtədə əşya və şəxs bildirən sözlərlə, yəni isimlərlə, əvəzliliklərlə, habelə substantivləşmiş hər hansı bir nitq hissəsi ilə ifadə olunur.

Mübtədanın isimlərlə ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədə, əsasən, isimlərlə ifadə edilir. Mübtədə tək və cəm isimlərlə, ümumi və xüsusi isimlərlə, konkret və mücərrəd isimlərlə, təklik və topluluq bildirən isimlərlə ifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində canlı və cansız əşya adı bildirən sözlərin mübtədə vəzifəsində işlənməsi müasir türk dillərində olduğu kimidir. Mübtədanın, o cümlədən canlı və cansız, insan və digər canlıları bildirən mübtədaların xəbərlə uzlaşması da müasir türk dillərində olduğundan fərqlənmir: *Bars bəg erti* (KT § 20) «Bars bəy idi». *Ol törüdə üzə eçim kağan olurtı* (KT § 16) «O qanunun üstündə əmim xaqan oturdu». *Təfəri ança timis erinç* (T 2) «Tanrı elə demiş». *Ol at ança tüsdi* (KT şm 4) «O at onda öldü». *Alp ər biziñə təgmiş erti* (KT § 40) «Alp ərler bizə hücum etmişdi».

Mübtədanın əvəzliliklə ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şəxs əvəzliliklərinin cümlənin mübtədası kimi işlənməsi az yayılmışdır. Daha dəqiq deyilsə, mübtədası şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə edilən cümlələrdə, əksər hallarda, mübtədə söz kimi – şəxs əvəzliyi kimi cümlədə formalaşmır, iştirak etmir, yalnız xəbərin şəxs şəkilçisində özünü təzahür etdirir; məsələn: *Ol yergərü barsar, türk bodun, öltəçi sən* (KT c 8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsisən». *Kimkə ilig kazğanur mən* (KT § 9) «Kimə el qazanıram». *Kurıǵaru Kəñü Tarmanka təgi türk bodunıǵ ança konturtımız* (KT § 21) «Qərbə Kəñü Tarmanka təki türk xalqını elə yerləşdirdik». *Qorǵu eki-üç kisiligin təzib bardı* (BK § 41) «Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi». *Aǵar körü biliñ* (KT c 11) «Onu görərək bilin». *Türk*

amtu bodun, bəglər, bōdkə körigmə bəglər, gü yaǵıltaçı siz (KT c 11) «İndiki türk xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı yanılasisınız». *Süñüsdimiz* (T 28) «Döyüşdük».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şəxs əvəzliliklərinin cümlədə mübtədə kimi iştirak etdiyi hallar da az deyildir; məsələn: *Mən beñgü taş ... tabǵaç kaǵanta bədzicçi kəltürtim* (KT c 11) «Mən əbədi daş ... Tabǵaç xaqanında naxışçı gətirdim». *Biz az ertimiz* (BK § 32) «Biz az idik». *Kağan at bunta biz birtimiz* (KT § 20) «Xaqan adı bu vaxt biz verdik». *Siz taşıkın* (MÇ 22) «Siz qiyam edin». *Ol amtu ayıǵ yok* (KT c 3) «O indi iğtişəş salmır».

Abidələrin dilində sual əvəzlilikləri də cümlənin mübtədası vəzifəsində işlənir; məsələn: *Üzə təfəri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilifin, törüñin kim artatı udaçı erti?* (KT § 22) «Üstdən göy basmasa, altda yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağıda bilərdi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qayıdış şəxs əvəzlilikləri də cümlənin mübtədası funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *Özüm karı bolım* (T 56) «Özüm qocaldım». *Eçim kağan olurtukda özim tarduş bodun üzə şad ertim* (KT § 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim». ... *özin edgü körtəçi sən, ebifñ kirtəçi sən, büñsüz boltacı sən* (BK şm 14) «... özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərdsiz oləsisən». *Özi yaǵıltı* (KT § 20) «Özü yanıldı». *Özi ança kərgək bolmıs* (KT § 3-4) «Özü elə vəfat etmiş».

Mübtədanın sifətlə ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədə, az da olsa, substantivləşmiş sifətlərlə də ifadə edilir; məsələn: *Yuyka eriklig toplaǵalu uçuz ermis, yinçgə eriklig üzgəli uçuz. Yuyka kalın bolsar, toplaǵaluk alp ermis, yinçgə yoğun bolsar, üzgəlik alm ermis* (T 13-14) «Nazik ikən toplamaq asan imiş, incə ikən üzmək asan. Nazik qalın olsa, toplamaq igidlikdir, incə yoğun olsa, üzmək igidlikdir». *Taşra yorıyur tiyin kü esidip bılıkdakı taǵıkmıs, taǵdakı inmis* (KT § 11-12) «Sərhəddən kənarda yürüyür deyə xəbər eşidib şəhərdəki dağa qalxmış, dağdakı enmiş».

Mürəkkəb mübtəda. Mürəkkəb adlarla (mürəkkəb isimlərlə yox!), ismi və feli söz birləşmələri ilə ifadə edilən mübtədalara mürəkkəb mübtədalar deyilir: mürəkkəb sözlər leksik vahid olduğu üçün mürəkkəb mübtəda adlana bilməz; mürəkkəb adlar, ismi və feli söz birləşmələri isə leksik birləşmə, leksik vahid olmadığı, sintaktik birləşmə, sintaktik vahid olduğu üçün mürəkkəb mübtəda olur.

Mürəkkəb adlarla ifadə edilən mürəkkəb mübtədalar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb adların üç tipi işlənir: 1) Mürəkkəb şəxs adları (mürəkkəb antroponimlər), 2) mürəkkəb xalq adları (mürəkkəb etnonimlər) və 3) mürəkkəb yer adları (mürəkkəb toponimlər).

1. Mürəkkəb insan adları ilə ifadə edilən mürəkkəb mübtədalar. Belə mübtədalar şəxs adından və rütbə, vəzifə, titul bildirən sözlərdən ibarət olur; məsələn: *Kisi oğlnta üzə eçim-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmıs* (KT § 1) «İnsan oğlunun üzərində əcdadlarım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş». *Umay təg ögim katun kutırja inim Kül tigin ər at buldı* (KT § 31) «Umay təki anam xatunun bəxtinə kiçik qardaşım Kül tigin igid adı qazandı (tapdı)». *Bilgə Küli çor tarduş bodunıg iti, ayu olurtı* (KÇ 1) «Müdrək Küli çor tarduş xalqını təşkil edərək oturdu».

2. Mürəkkəb xalq adları ilə ifadə edilən mürəkkəb mübtədalar. Belə mürəkkəb mübtədalar xalqın adı və bodun «xalq» sözü ilə ifadə edilir; məsələn: *Tokuz oğuz bodun kəntü bodunım erti* (KT şm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi». *Türk bodun aduk kamaştı* (BK § 30) «Türk xalqı ayağını zəiflətdi». *Ediz bodun anta ölti* (KT şm 6) «Ediz xalqı orada öldü».

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yer adından sonra gələn *yış, yazı, çöl, ügüz, balık, tağ* və s. sözlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb toponimlərin, iki və daha artıq müstəqil sözlə ifadə olunan yer adlarının, on iki il siklli heyvan adları ilə adlanan il adlarının adlıq halda işlənib cümlənin mübtədası vəzifəsində işlənməsinə də rast gəlinmir.

Təyini söz birləşmələri ilə ifadə edilən mürəkkəb mübtədalar: Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədalar

sözlərlə və mürəkkəb adlarla ifadə edildiyi kimi, söz birləşmələri ilə də ifadə edilir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də birinci növ təyini söz birləşmələri bütövlükdə cümlənin bir üzvü kimi, o cümlədən mübtədası kimi çıxış edə bilmir; belə ki, bu təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi həmişə cümlədə ondan sonra gələn sözün təyini vəzifəsini yerinə yetirir. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri isə bütövlükdə adlıq halda cümlənin mürəkkəb mübtədası funksiyasında işlənir.

1. İkinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə edilən mübtədalar, əsasən, qeyri-müəyyən əşya məfhumu bildirir; belə mübtədalarda qeyri-müəyyənlikdən əlavə ümumilik çaları da olur; məsələn: *Bodun boğazı tok erti* (T 8) «Xalqın boğazı tox idi». *Türgis kağanı tasıkmıs* (T 30) «Türgiş xaqanı sərhədi keçmiş». *Tabğaç süsi bar ermis* (T 30) «(Aralarında) tabğaç qoşunu var imiş». *On ok süsi kalısız taşıkdı* (T 33) «On ox qoşunu qalıqsız sərhədi keçdi».

2. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri də adlıq halda işləndikdə cümlənin mürəkkəb mübtədası olur. Belə mübtədalar müəyyənlik bildirir; məsələn: *Bilgə kağanı bodunu ... bardı* (O 11) «Müdrək xaqanın qoşunu ... getdi». *Yağın başı yorıy kəlti* (MÇ 18) «Yağının avanqardı yürüyərək gəldi». *Adığın karnı yarılmış, tonuzı azığı sınımış* (IB 10-11) «Aynın qarnı yarılmış, donuzun qılnc dişini sınımış».

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb təyini söz birləşmələri də adlıq halda cümlənin mübtədası olur; məsələn: *Bizi sü atı turuk, azukı yok erti* (KT § 39) «Bizim qoşunun atları arıq, ərzağı yox idi». *Türgis kağan süsi otça, borça kəlti* (BK § 27) «Türgiş xaqanının qoşunu od kimi, şərab kimi gəldi». *Türk bodun atı yok bolu barmış erti* (O 3) «Türk xalqının adı məhv olub getmişdi». *Türk bodunıg atı, küsi yox bolmazun* (KT § 25) «Türk xalqının adı, şöhrəti məhv olmasın».

Feli sifət tərkibləri ilə ifadə edilən mürəkkəb mübtədalar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlıq halda işlənən feli sifət tərkibləri də cümlənin mürəkkəb mübtədası funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *İda, taşda kalmısı kobranıp yeti*

yüz bolı (T 4) «Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu». *Anta kalmış yir sayu kop turu, ölü yoriyur ertig* (KT c 9) «Orada (sağ) qalmışın yer boyu əldən düşmüş halda (dirilərək, ölərək) yürüyür idi».

XƏBƏR

Xəbər cütlərkibli cümlənin iki baş üzvündən biridir və grammatik cəhətdən tək cə mübtədadan asılıdır. Xəbər, sözün geniş mənasında, mübtədaya aid olan iş, hal, hərəkət, əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət və s. bildirir. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər, adətən, təsriflənən fellərlə, isimlərlə, substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə, habelə ismi söz birləşmələri ilə, hətta müəyyən bir sözə qoşulmuş qoşmalarla da ifadə edilir. Xəbərin grammatik cəhətdən mübtədadan asılı olması özünü onun şəxs və kəmiyyətə görə mübtəda ilə uzlaşmasında göstərir. Lakin bu uzlaşma türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində mütləq deyildir və bəzən pozulur. İstər müasir, istərsə qədim türk dillərində ilk baxışda elə görünür ki, xəbər mübtədadan yox, mübtəda xəbərdən asılıdır və çox vaxt cümlədə mübtədanın zahirə olmasına ehtiyac hiss edilmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər işlənmə xüsusiyyətlərinə görə müasir türk dillərindəkindən fərqlənir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, abidələrin dilində də xəbər şəxsə və kəmiyyətə görə mübtəda ilə uzlaşır; məsələn: *Bilgə Tonyukuk ben özüm Tabğaç ilirə kıluntum* (T 1) «Müdrək Tonyukuk mən özüm Tabğaç elində tərbiyə aldım». *Bars həg erti, kağan at bunta biz birtimiz* (KT § 20) «Bars bəy idi, xaqan adını burada biz verdik». *Siz taşıkın, çikig taşığırın* (MÇ 22) «Siz üsyan edin, çikləri də üsyana qaldırın». *Kül tigin ol süñisdə otuz yaşayur erti* (KT şm 2) «Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi». *Biz az ertimiz* (BK § 32) «Biz az idik». *Biz eki biñ ertimiz* (T 16) «Biz iki min idik».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbərlik kateqoriyası ya morfoloji əlamətlərlə, yeni sözlərə şəkilçilər artırmaqla, ya da morfoloji əlamətlərsiz əmələ gəlir. Buna görə də

abidələrin dilində ifadə tərzinə görə xəbərləri iki növə ayırmaq olar: 1) morfoloji üsulla ifadə edilən xəbərlər; 2) sintaktik üsulla ifadə edilən xəbərlər.

Xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər, əsasən, morfoloji üsulla ifadə edilir. Xəbərin bu üsulla ifadəsində bütün nitq hissələrinə (o cümlədən fellərə) və söz birləşmələrinə xüsusi xəbərlik şəkilçiləri artırılır. Abidələrin dilindəki xəbərlik şəkilçiləri mahiyyətə müasir türk dillərindəki şəkilçilərdən fərqlənməyə də, şəkilcə (fonetik tərkibcə) bezi fərqlər nəzərə çarpır. Aşağıdakı cümlələrdə bu fərqi müşahidə etmək olar: *Kapağan Eltəris kağan elirə kıluntum* (O 4) «Fəth Eltəris xaqan elinə verildim». *Biz az biz* (O 7) «Biz azıq». *Kamuğı biş otuz sülədimiz, üç yegirmi süñüşdimiz* (KT § 18) «Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük». *Ərən ər siz* (Y 26) «Ərən ərsiniz». *Nə kağanka isig, küçig birür mən?* (KT § 9) «Hansı qağana zəhmətimi verirəm». *İnöz İnənçü, Tarduş Küli çor Beşbalıka barır biz* (HT 1) «İnöz İnənçü Tarduş Küli çor Beşbalıka gedirik».

Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bəzən söz heç bir morfoloji əlamət - xəbərlik şəkilçisi qəbul etmədən də cümlənin xəbəri vəzifəsini yerinə yetirir. Sözün heç bir morfoloji əlamət qəbul etməkdə xəbər vəzifəsini yerinə yetirməsinə xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi deyilir. Abidələrin dilində xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi söz sırası və xüsusi intonasiya ilə baş verir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində həm fəli, həm də ismi xəbərlərdə xəbərin sintaktik üsulla ifadəsinə rast gəlirik. Bundan başqa, predikativ sözlərin xəbər kimi işlənməsi də xəbərin sintaktik üsulla ifadəsinə nümunə ola bilər. Fəli xəbərlərdən fəlin əmr şəklinin ikinci şəxsinin təki, şərt şəklinin və xəbər şəklinin nəqli keçmiş zamanın hər üç şəxsinə xəbər sintaktik üsulla ifadə edilir, yəni fellər heç bir morfoloji əlamət qəbul etmədən cümlənin xəbəri olur. Abidələrin dilində isimlər də cümlənin xəbəri kimi işlənəndə üçüncü şəxsə xəbərlik şəkilçisi qəbul etmir; məsələn: *Bu bitig bitigmə atısı Yoliq tigin* (KT c 13) «Bu yazını yazan kiçik qohumu Yoliq tigin». *Sizin ər*

at Urı (Y 26) «Sizin igid adınız Urıdır». ... *tokuz oğuz bəgləri, bodunı, bu sabımın edgüti esid, katıgdı tiñlə* (KT c 2) «... doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözümlü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə». *Nəñ yerdəki kağanlıq bodunka büntügi bar ersər, nə buñı bar ertəçi ermis* (T 56-57) «Hər hansı bir xaqanlı xalqda avara varsa, o xalqın həmişə dərdi olacaq». *Tabğaç süsi bar* (T 30) «Tabğaç qoşunu var». *Ötükən yir olurıp arkaş-türgiş isar, nəñ buñıñ yok* (KT c 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərddin olmaz».

Xəbərin ifadə vasitələri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər zəngin ifadə vasitələrinə malikdir. Feli bağlama və feli bağlama tərkiblərini istisna etsək, xəbər, praktik olaraq, bütün dil vahidləri ilə – sözlərlə, söz birləşmələri ilə, feli tərkiblərlə ifadə edilir. Xəbər təkcə ismin təsirlik halında işlənən söz və söz birləşmələri vasitəsilə ifadə edilmir.

İfadə vasitələrinə görə xəbərləri iki növə ayırırlar:

1. Feli xəbərlər.
2. İsmi xəbərlər.

Feli xəbərlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli xəbərlər felin bütün şəkil və zamanlarında ifadə edilir. Feli xəbərlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Feli xəbərlərdə felə məxsus şəkil, zaman, şəxs, kəmiyyət, təsirlilik-təsirsizlik, mənə növü, təsdiq və inkar, habelə tərz kateqoriyaları mövcud olur. Bütün bunlar felin predikativlik əlaqəsi yaratmasına və cümlədə xəbər vəzifəsini yerinə yetirməsinə səbəb olur. Qəti gələcək zamanı çıxsaq, felin bütün kateqoriyaları qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənir və bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli xəbərlər müasir türk dillərindən nəinki geri qalmır, hətta bəzi məqamlardan qədim türk yazısı abidələrinin dili müasir türk dillərindən daha zəngindir.

İsmi xəbərlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsriflənən feldən başqa xəbərin bütün digər ifadə vasitələri ismi xəbər adlanır. Predikativ sözləri ismi xəbərlərə aid etmək lazım deyil, çünki bunlar nə adlara, nə də köməkçi nitq hissələrinə daxil olmur, xüsusi söz kateqoriyası təşkil edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismi xəbərləri quruluşuna görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) sadə ismi xəbərlər, 2) mürəkkəb ismi xəbərlər.

1. Sadə ismi xəbərlər. Sadə ismi xəbərlər nitq hissələrindən (sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən) ibarət olur və ya xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək, ya da xəbərlilik şəkilçisi qəbul etmədən təkcə intonasiya ilə əmələ gəlir; məsələn: *Arik ok sən* (KT c 8) «Arik oxsan». *Altun kanatlı talım kara kuş mən* (IB 4) «Arxam qızıl qanadlı qara quşam». *Yabız, bat biz* (O 7) «Biz pis və zavallıyıq». *Arıg obutı yəg* (T 37) «Təmiz abır yaxşıdır». *Biz az biz* (O 7) «Biz azıq». *İllic bodun ertim, ilim amtı kanı* (KT ş 9) «Elli xalq idim, elim indi hanı?» *Sizin ər at Urı* (Y 26) «Sizin igid adınız Urıdır». *Bu bitig bitigmə atısı Yoliğ tigin* (KT c 13) «Bu yazını yazan kiçik qohumu Yoliğ tigin». *Yeti yüz kisig udızığma uluğı şad erti* (T 4-5) «Yeddi yüz adamı aparanların böyüyü şad idi».

3. Mürəkkəb ismi xəbərlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb ismi xəbərlər daha çox işlənir. mürəkkəb ismi xəbərlər nitq hissələri və naqis *ir/er* felinin birləşməsi, nitq hissələri və qoşmaların birləşməsi, mürəkkəb adlar və ismi söz birləşmələri vasitəsilə ifadə edilir. Bütün sadalananlar (nitq hissələri və *ir/er* naqis felinin birləşməsindən əmələ gələnələr istisna edilməklə) xəbər vəzifəsini yerinə yetirmək üçün xəbərlilik şəkilçisi qəbul edə də, etməyə də bilər; ikinci halda xəbərlilik kateqoriyası intonasiya vasitəsilə yaradılır. Bunlardan başqa, nitq hissələri və qoşmaların birləşməsi, mürəkkəb adlar və ismi söz birləşmələri ilə ifadə edilən xəbərlər *ir/er* naqis feli ilə də işləyə bilər, ancaq bu halda naqis fel mütləq təsriflənməlidir: *Altı bağ bodunka bəg ertim* (Y 1) «Altı qəbiləli xalqa bəy idim». *Kağanı alp ermis* (T 10) «Xaqanı igid imiş». *Yağıçısı yəmə ben ertim* (T 50) «Sərkərdəsi də mən idim». *Yağıımız təgire uçuk təg erti* (T 8) «Yağıımız ətrafda yırtıcı quş kimi idi». *Ər atım Yaş Ak Baş ben* (Y 2) «İgid adım – Yaş Ağ Başam». *Atım El Toğan tutuk* (Y 1) «Adım El Doğan tutukdur». *Kutluğ bağa tarkan ögə buyuruku mən* (Süci) «Qutluğ bağa tarkanın müdrik buyuruğuyam». *Tokuz oğuz bodun kəntü bodunım erti* (KT şm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi».

Xəbərlərdə inkarlıq kateqoriyasının ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər təsdiq və inkar bildirir. Xəbərin təsdiqi heç bir xüsusi morfoloji, yaxud sintaktik əlamət qəbul etmədən hal və hərəkətin icrası haqqında məlumat verir, ya da müəyyən bir şeyin mövcudluğunu təsdiq edir. Xəbərin təsdiqi sözə sadəcə xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri artırmaqla ifadə edilir. Sintaktik üsulla ifadə edilən ismi xəbərlərdə isə şəkilçilər iştirak etmədiyi üçün təsdiq predikativlik intonasiyası ilə ifadə edilir.

Xəbərin inkarı iki üsulla ifadə edilir: 1) feli xəbərlərdə fel köklərinə *-ma*, *-mə* inkarlıq ədatını artırmaqla, 2) ismi xəbərlərə *yok* predikativini artırmaqla; məsələn: *Arik ok sən, açsık, tosık öməzsən* (KT c 8) «Ariq oxsan, aclıq, toxluq bilməzsən». *Məniñ sabımın sımadı* (KT c 11) «Mənim sözümü sındırmadı». *Bunça isig, küçig bertükgərü sakanmadı* (KT § 10) «Bu qədər işini, gücünü verdiyinə heyfslənmədi». *Türk bodun atı, küsi yok bolmazun* (KT § 25) «Türk xalqının adı, şöhrəti məhv olmasın». *Türk sir bodun yerintə bod kalmadı* (T 3-4) «Türk sir xalqı yerində adam qalmadı». *Bu türk bodunka yaraklıg yağığ kältürmədim, tügünlüg atığ yügütmədim* (T 54) «Bu türk xalqının üstünə yaraqlı yağı gətirmədim, düynlü at yüyürtmədim». *Ebin, barkın, yulkasın yolmadım* (MÇ 14) «Evinin, sarayının, ilxısını dağıtmadım» və s. İltə buñ yok (KT c 3) «Eldə dərd yox(dur)». Nəñ buñıg yok (KT c 8) «Heç bir dərd yox(dur)» və s.

Cümlənin xəbəri feli sifət və *ir/er* naqis felinin birləşməsi ilə ifadə edildikdə feli sifətlə naqis fel arasına təsdiqdə *bar* «var», inkarda *yok* «yox» predikativ sözləri daxil olur; məsələn: *Təñri bilgə kağanka isig, küçig bersəgim bar ermis erinç* (O 10) «Müqəddəs müdrik xaqana işimi, gücümü verməyim var imiş». *Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santuñ balıka, Taluy ügüzke təgmis yok ermis* (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı olmamışdı (yox imiş)».

TAMAMLIQ

Tamamlıq cümlənin ikinci dərəcələri üzvlərindən biridir. Tamamlıq cümlədə xəbəre aid hal və hərəkətin obyektini bildirir. Cümlədə xəbərin feli və ya ismi olmasının tamamlığa müəyyən təsirinin olmasına baxmayaraq, tamamlıq cümlənin feli xəbərinə də, ismi xəbərinə də aid ola bilər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tamamlıqlar ismin adlıq və yiyelik hallarından başqa bütün hallarda, qoşmalı isimlərlə, substantivləşmiş bütün nitq hissələri ilə, ismi söz birləşmələri ilə, feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur. Bir sözlə, obyekt mənası ifadə edən bütün dil vahidləri tamamlıq ola bilər.

Hərəkətin obyektə bilavasitə təsir göstərən-göstərməməsinə, hərəkətlə obyekt arasındakı əlaqənin səciyyəsinə görə abidələrin dilində tamamlıqlar iki növə bölünür: 1) vasitəsiz tamamlıq, 2) vasitəli tamamlıq.

Vasitəsiz tamamlıq. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində hərəkətin bilavasitə təsirinə məruz qalan tamamlıqlara vasitəsiz tamamlıq deyilir. Cümlənin xəbəri təsirli fellərlə ifadə edildikdə cümlədə vasitəsiz tamamlığın işlənməsi tələb edilir. Vasitəsiz tamamlıq ismin təsirlik halında işlənir. Təsirlik hal şəkilçisi qəbul edib-ətməməsinə görə vasitəsiz tamamlıqları iki qrupa ayırırlar: 1) müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar, 2) qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar.

1. Müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar. İsmi təsirlik hal şəkilçisi ilə formalaşan vasitəsiz tamamlıqlar müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar adlanır. Təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş bu tamamlıqlar müəyyənlik bildirir. Müəyyən vasitəsiz tamamlıqların cümlədə yeri sərbəstdir, lakin türk dillərindəki cümlədə sözlərin sırası qanununa görə onun mübtədə ilə xəbərin arasında işlənməsi məqbuldur; məsələn: *Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yoritmaz ermis* (KT c 6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməz imiş». *Kağan olurıp yok çığay bodunıg kop kobartdım, çığay bodunıg bay kältım, az bogunıg üküş kältım* (KT c 9-10) «Xaqan oturub məhv olmağa başlayan xalqı topladım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim». *Sü süləpən tört bulurıdıkı bodunıg kop almıs, kop baz kalmıs, başlağığ*

yüküntürmis, tizligig sökürmis (KT § 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış, tamamilə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizlini çökdürmüş». *Kağanın ölürtim, ilin anta altım* (BK § 27) «Xaqanını öldürdüm, elini orada aldım».

2. *Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar*. İsmi təsirlik hal şəkilçisini qəbul etməyən vasitəsiz tamamlıqlara qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq deyilir. Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar yalnız xəbəri təsirli fellərlə ifadə edilmiş cümlələrdə işlənir və müəyyənlik bildirmədiyi üçün xəbərdən aralı düşə bilmir, bilavasitə xəbərin yanında durur. Belə tamamlıqları xəbərdən uzaqlaşdırdıqda mütləq təsirlik hal şəkilçisi qəbul etməli və müəyyən-vasitəsiz tamamlığı çevrilməlidir; məsələn: *Bəngü taş tokatdım* (KT c 12-13) «Əbədi daş hördürdüm». ... *açsık, tosık öməzsən* (KT c 8) «... aclıq, toxluq bilməzsən». *Ança tip tabğac kağanka yağı bolmış* (KT § 9) «Belə deyib tabğac xaqanına yağı olmuş». *Irak ersər, yabğak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT c 7) «Uzaq olsan, pis hədiyyə verir, yaxın olsan, yaxşı hədiyyə verir».

Quruluşuna görə vasitəsiz tamamlıqların iki növünü göstərmək olar: 1) sadə vasitəsiz tamamlıqlar və 2) mürəkkəb vasitəsiz tamamlıqlar.

1. *Sadə vasitəsiz tamamlıqlar* nitq hissələri – sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə edilir; məsələn: *Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yoritmaz ermis* (KT c 6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməzmiş». *İlgörü Kadirkan yışığ aşə bodunıg anta konturtımız* (KT § 21) «Şərqə Kadirkan meşəli dağlarını aşaraq xalqı orada yerləşdirdik». *Ança erig yirtə bəngü taş tokatdım* (KT c 13) «Elə səfalı yerdə əbədi daş hördürdüm».

2. *Mürəkkəb vasitəsiz tamamlıqlar* ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, fəli sifət tərkibləri və qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün səciyyəvi olan tərkib hissələrinə bölünməyən birinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə edilir; məsələn: *Məniñ sabımın sımadı* (KT c 11) «Mənim sözümü sındırmadı». ... *Kögmən yışığ toğa yorıp kırkız bodunıg uda basdımız* (KT § 35) «... Kögmən meşəli dağlarını üzüyuxarı

yüyürüb qırğız xalqını yuxuda basdıq». *Bilig esi, çab esi ben körtüm* (T 7) «Bilik dostu, şöhrət dostu mən gördüm». *Özümin öñrə bıñja başı ıtı* (MÇ 6) «Özümü önə minbaşı göndərdi».

Vasitəli tamamlıq. Qədim türk yazısı abidələrində vasitəli tamamlıqlar ismin adlıq, yiyelik, təsirlik halından başqa qalan hallarında duran sözlərlə, qoşmalı sözlərlə, əvəzliliklərlə, substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə, mürəkkəb adlarla, ismi söz birləşmələri və fəli sifət tərkibləri ilə ifadə edilir. Quruluşuna görə vasitəli tamamlıqları iki qrupa ayırmaq olar: 1) sadə vasitəli tamamlıqlar və 2) mürəkkəb vasitəli tamamlıqlar.

1. *Sadə vasitəli tamamlıqlar* isim, əvəzlilik və az da olsa, substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə ifadə edilir.

a) İsimlərlə ifadə edilən vasitəli tamamlıqlar ismin yönlük, istiqamət, yerlik, çıxışlıq və alət-birgəlik halında işlənir.

İsmi yönlük halında: *Bəngü taşka urtım* (KT c 11) «Əbədi daşa vurdum». *Amtı bəglərimə tir ermis* (O 7) «İndiki bəylərimə deyirmiş».

İsmi istiqamət halında: *Öñdən kağanğaru sü yoralım* (T 29) «Öndən xaqana qarşı qoşun yürüdək». *Tabğacğaru Künü səñünig idmis, Kıtayğaru Toñra Səmig idmis* (T 9) «Tabğaca Künü sənünü göndərmiş, Kıtaya Tonra Səmi göndərmiş».

İsmi yerlik halında: *Ol təgdükdə Bayırkunuñ aq adğırığ udlıkn sıyu urtı* (KT § 36) «O döyüşdə Bayırkunn ağ aygırının budu sındı». *Süñüsdə tutıp on ər ıtım* (MÇ 16) «Döyüşdə tutub on döyüşçü göndərdim».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismi yerlik halı çıxışlıq hal məzmunu da daşıyır və bu məqamda da tamamlıq kimi işləyə bilər; məsələn: *Təñri bilgə kağanta adırılmalım* (O 11) «Müqəddəs, müdrik xaqandan ayrılmayaq». *Közde yaş kəlsər, eti də köñültə sığıt kəlsər, yanturu sakıntım* (KT şm 11) «Gözdən yaş gəlsə, ürəkdən güclü sıtqı gəlsə, yanaraq düşündüm».

İsmi çıxışlıq halında: *Ança olurır erikli oğuzdantan körüg kəlti* (T 8) «Eləcə oturduğumuz vaxt otuzlardan casus gəldi».

İsmi alət-birgəlik halında: ... *süñügin açdımız* (T 28) «... süngü ilə açdıq». *Bir ərığ okun urtı* (KT § 36) «Bir döyüşçünü

oxla vurdu». *Kağanımın sülədimiz* (T 53) «Xaqanımla qoşun çəkdik». *Uluğ İrkin azkaya ərin təzip bardı* (KT § 34) «Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi».

b) Əvəzliliklərlə ifadə edilən sadə vasitəli tamamlıqlar: *Kop maña körür* (KT c 2) «Hamısı mənə tabedir». *Añar ardınca bark yaratdım* (BK şm 14) «Ona adına layiq sərdabə tikdirdim». *Bizintə eki uçı sıfırça artuk erti* (T 40) «İki qanadı bizdən yarıbayarı artıq idi».

2. *Mürəkkəb vasitəli tamamlıqlar* isim və qoşmaların birləşməsi, mürəkkəb adlar, ismi söz birləşmələri, feli sifət tərkibləri ilə ifadə edilir.

a) Qoşmalı sözlərlə: *Eçim kağan birlə ilgərü yaşıl ügüz şantüñ yazıka təgi sülədimiz* (KT § 17) «Əmim xaqanla şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə təki qoşun çəkdik». *İnim Kül tigin birlə sözləşdimiz* (KT § 26) «Kiçik qardaşım Kül tiginlə məsələhətləşdik». *Eki otuz yaşuma tabğaça tapa sülədim* (BK § 25-26) «İyirmi iki yaşında tabğaça qarşı qoşun çəklim». *Ançıp bars yılda çik tapa yorıdım* (MÇ 19) «Bundan sonra bars ilində çiklərə qarşı qoşunla yürüş etdim».

b) Vasitəli tamamlığın mürəkkəb adlarla ifadəsi: *İnəl kağanka karam alı tağka təzik, tokarsın* (T 45) «İnəl xaqana dövlət olaraq ərəblərə, toxarlara (qarşı yürüş etdim)». *Bilgə Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan birlə, İltəris, kağan bolayın* (T 6-7) «Müdrük Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris, xaqan olaq».

c) Vasitəli tamamlığın ismi söz birləşmələri ilə ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, mürəkkəb təyini söz birləşmələri, habelə abidələrin dili üçün səciyyəvi olan tərkib hissələrinə bölünməyən birinci növ təyini söz birləşmələri mürəkkəb vasitəli tamamlıq kimi işlənə bilər; məsələn: *Tabğaç bodunka bəglik ırı oğlın kul bolu* (KT § 7) «Tabğaç xalqına bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu». *Türk ilirjə altı otuz yaşuma ... birti* (MÇ 4) «İyirmi altı yaşında mənə türk elinə ... verdi». *Tabğaç kağanta bədizçi kəlutim* (KT c 11) «Tabğaç xaqanından naxışçı gətirdim». *Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilip kəlti* (BK

§ 34) «Oğuz xalqı doqquz tatarlarla birləşib gəldi». *Bu yirdə olurup tabğaç bodun birlə tüzəltim* (KT c 4-5) «Bu yerdə oturub tabğaç xalqı ilə düzəlişdim».

TƏYİN

Təyin cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindəndir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyin cümlənin adlarla ifadə olunan hər hansı üzvünə aid olur, onu əlamət, keyfiyyət və kəmiyyətinə görə səciyyələndirir, təyin edir. Təyin təyin etdiyi sözə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır. Buna görə də o, təyin etdiyi sözün hansı halda, kəmiyyətdə və şəxsdə işlənməsindən asılı olmayaraq dəyişmir, yəni hallanmır, cəmlənmir və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyinlər:

1. mübtədanı təyin edir: *Biligsiz kağan olurmıs erinç* (KT § 5) «Biliksiz xaqan oturmış».

2. xəbəri təyin edir; məsələn: *Kağanlıq bodun ertim* (KT § 4) «Xaqanlı xalq idim».

3. tamamlığı təyin edir; məsələn: *Süçig sabın, yumşaq ağın arıp ırak bodunıg ança yoğitur ermis* (KT c 5) «Şirin sözü ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırırmış».

4. təyini təyin edir; məsələn: *Sü sülənən tört bulundakı bodunıg kop almıs, kop baz kılms* (KT § 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş».

5. zərfliyi təyin edir; məsələn: *Mən tokuz yegirmi yıl şad olurtım, tokuz yegirmi yıl kağan olurtım* (BK c 9) «Mən on doqquz il şad oturdum, on doqquz il xaqan oturdum». *Ol ödkə kul kullıg, küñ küñlig bolmış erti* (KT § 21) «O vaxt qul qullu, kəniz kənizli olmuş idi».

Təyinin ifadə vasitələri. Təyinlər, adətən, hansı nitq hissəsinə daxil olmasından asılı olmayaraq, atributiv mənəli sözlərlə ifadə olunur. Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dili müasir türk dillərindən fərqlənmir, lakin nitq hissələrinin atributivləşməsində və təyin kimi işlənməsində müəyyən fərqlər özünü göstərir. Müasir türk dillərində olduğu kimi,

abidələrin dilində də təyinlə təyinlənən arasında yanaşma sintaktik əlaqəsi mövcuddur. Ancaq bir sıra hallarda müasir türk dillərində idarə sintaktik əlaqəsi ilə ifadə olunan bəzi münasibətlər qədim türk yazısı abidələrinin dilində yanaşma sintaktik əlaqəsi ilə ifadə olunur. Abidələrin dilində təyinin ifadə vasitələrini araşdırdıqda bunu nəzərə almaq lazımdır. Ümumiyyətlə götürdükdə təyin edə bilən bütün sözlər cümlədə təyin mövqeyində işləyə bilər. İfadə vasitələrinə görə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən təyinləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Sifətlərlə ifadə olunan təyinlər.
2. Feli sifətlərlə ifadə olunan təyinlər.
3. İsimlərlə ifadə olunan təyinlər.
4. Saylarla ifadə olunan təyinlər.
5. Əvəzliliklərlə ifadə olunan təyinlər.
6. İsmi söz birləşmələri ilə ifadə olunan təyinlər.

Sifətlərlə ifadə olunan təyinlər. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifətin əsas vəzifəsi ondan sonra gələn cümlə üzvünü təyin etməkdir. Abidələrin dilində bütün sifətlər təyin vəzifəsində işləyə bilər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifət, ondan sonra gələn sözü müxtəlif baxımdan təyin edir. Sifətləri təyin etdikləri sözə münasibətə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Sifət sonra gələn sözü keyfiyyətə təyin edir: *Süçig sabın, yumşak ağın arıp ırak bodunıg ança yağıtur ermis* (KT c 5) «Şirin dili ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı ilə yaxınlaşdırır imiş».

2. Sifət sonra gələn sözü əlamətinə görə təyin edir. Qədim türk yazısı abidələrində sifətin bu vəzifədə işlənməsinin üç növünü göstərmək olar:

a) Sifət təyin etdiyi sözün rəngini bildirir: *Üzə kök tərri, asra yağız yir kılınukda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göy, altı qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış».

b) Sifət təyin etdiyi sözün zahiri əlamətini bildirir: *Səmiş buka turuk buka tiyin bilməz ermis* (T 6) «Kök buğa anıq buğa deyər bilməz imiş».

c) Sifət təyin etdiyi sözün müxtəlif cəhətdən ölçüsünü bildirir: *Birigörü Tabğaça tapa uluğ sü eki yegirmi sülədim* (KT § 28) «Cənuba Tabğaça qarşı böyük qoşunla on iki dəfə yürüş etdim».

3. Sifət təyin etdiyi sözün xasiyyət və adətini bildirir: *Iğar elligdə, ıgar kağanlıqda yəg kılın* (KT § 29) «Sədaqətli eldə, sədaqətli xaqanlıqda yaxşılıq etdim».

4. Sifət təyin etdiyi sözün vəziyyətini bildirir: *Ötükən yıx olursar, beşgü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KT c 8) «Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el tutaraq oturasan, türk xalqı, tox».

5. Sifət təyin etdiyi sözün malikiyyətini bildirir: *Antağ külig kağan ermiş* (KT § 4) «O qədər məşhur xaqan imiş».

6. Sifət təyin etdiyi sözün aidiyyətini bildirir: *Apa tarkanğaru içrə sab ıdmıs* (T 34) «Apa tarkana gizli xəbər göndərmiş».

7. Sifət təyin etdiyi sözün zamanını bildirir: *Taylarım, ər atım yok üçün yeti aşnuku eşim taşru etilti* (Y 41) «Taylarım, igid adım olmadığı üçün yeddi əvvəlki dostum sürgün edildi».

8. Sifət təyin etdiyi sözün məkanını bildirir: *İçrəki bədzicig itı* (BK şm 14) «Saray naxışcısını göndərdi». ... *ırak bodunıg ança yağıtur ermis* (KT c 5) «... uzaq xalqı ilə yaxınlaşdırır imiş».

Feli sifət və feli sifət tərkibi vasitəsilə ifadə edilən təyinlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifət təyin etdiyi sözün əlamət və keyfiyyətini statik vəziyyətdə təyin edərsə, feli sifət və feli sifət tərkibi təyin etdiyi sözün əlamət və keyfiyyətini dinamik vəziyyətdə təyin edir; məsələn: *Kəligmə bəglərin, bodunun itip, yıgıp azca bodun təzmis erti* (T 43) «Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, toplayıb azca xalq qaçmış idi». *Yeti yüz ər bolıp elsirəmiş, kağansıramıs bodunıg, küğədmis, kuladmis bodunıg, türk törüsün içgünmis bodunıg eçüm, apam törüsünçə yaratmış, boşgurmıs* (KT § 13) «Yeddi

yüz döyüşçü olub elini itirmiş, xaqanını itirmiş xalqı, kəniz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu dağıtmış xalqı əcdadlarının qanunları ilə təşkil etmiş, öyrətmiş».

İsimlə ifadə olunan təyinlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isimlərin təyin kimi işlənməsi müasir türk dillərinə nisbətən daha geniş yayılmışdır. Ə.Ə.Rəcəblinin «Göytürk dilinin sintaksisi» əsərində qədim türk qəbilələrinin dilində isimlərin təyin mövqeyində işlənməsinin on səkkiz mənə növü göstərilir. Müəllif təyin kimi işlənmiş isimlərin həmin mənə növlərini üç qrupda birləşdirir.

1. Göytürk dilində təyin kimi işlənən, lakin müasir türk dillərində ismi birləşmələrin tərkibinə daxil olan, amma təyin kimi işləmə bilməyən (ikinci növ təyini söz birləşmələrindəki kimi) isim-təyinlər.

2. Göytürk dilində olduğu kimi, müasir türk dillərində də təyin vəzifəsini yerinə yetirən isim-təyirlər.

3. Göytürk dilində təyin kimi işlənən, ancaq müasir türk dillərində (əsasən) mürəkkəb sözün tərkib hissəsinə çevrilən və daşlaşan isim-təyinlər.

Bu əsərdə isimlərin təyin mövqeyində işlənməsini geniş surətdə araşdırmaq mümkün olmadığı üçün ismin təyin kimi işlənməsinə aid bir neçə nümunə təqdim edilir: *Tölis, tarduş bodunıg anta itmiş* (KT § 13) «Tölis, tarduş xalqlarını orada təşkil etmiş». *Tarduş şad ara badı* (T 41) «Tarduş şadı aranı bağladı». *Kağan at hunta biz birtimiz* (KT § 20) «Xaqan adı bu zaman biz verdik». *Kuriğaru Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KT c 4) «Qərbə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təkisi qoşun çəkdim». *Altun başlıg yılan mən* (IB 12) «Qızıl başlı ilanam». *İnim Kül tigin birlə, eki şad birlə ölü yitü kazğandım* (KT § 27) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşərək qazandım».

Saylarla ifadə olunan təyinlər. Sifət kimi, sayın da əsas vəzifəsi təyin etməkdir. Sifət əşyaları əlamət və ya keyfiyyətə görə təyin edirsə, say əşyaları kəmiyyətə görə təyin edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyin vəzifəsində işlənən sayların dörd mənə qrupu halında birləşmiş on dörd tipinin işlənməsinə təsadüf edilir. Təbii ki, burada sayların təyin kimi

işlənməsinin bütün mənə tipləri haqqında məlu-mat vermək mümkün deyildir. Buna görə də sayın təyin kimi işlənməsinə iki-üç nümunə verilir: *Bu tabğaçda yıraya yeti ərən yağı boltı* (O 5) «Bu tabğaçdan şimala yeddi ərən yağı oldu». *Bunça kazğanıp kağım kağan it yıl onınc ay altı otuzka uça bardı* (BK c 10) «Bu qədər qazanıb atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında vəfat etdi». *Ekinti ay altı yegirmikə üç tuğlıg türk bodun ...* (MÇ 46) «İkinci ayın on altısında üç bayraqlı türk xalqı ...» ... *bir-iki atlıg yablakın üçün, kara bodunım öltiğ* (MÇ 17) «... bir-iki məşhur (adam) pis olduğu üçün, qara xalqım, öldün».

Əvəzliliklərlə ifadə olunan təyinlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əvəzliliklərin böyük hissəsi təyin vəzifəsində işləmə bilmir. Abidələrin dilində *bu* və *ol* «o» işarə əvəzlilikləri, həmin əvəzliliklərin *-ça* ədatı artırılmış *bunça* «bunca, bu qədər» və *ança* «onca, o qədər» şəkilləri, habelə *kamuğ* «hamı» və «hansı» sual əvəzliyi mənasında işlənən nə «nə» sual əvəzliyi təyin vəzifəsində işləmə bilir; məsələn: *Ol kan yok boltukda kisrə el yetmiş, içginmiş, kaçışmış* (O 1) «O xan yox olduğdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış». *Yigirmi kün olurıp hu taşka bu tamğa kop Yoliğ tigin bitidim* (KT c §) «İyirmi gün oturub bu daşa bu damğam tamamilə (mən) Yoliğ tigin yazdım». *Bunça barkıg, bədizig, uziğ (türk bilgə) kağan atısı Yoliğ tigin mən ay artukı tört kün olurıp bitidim, bədiztim* (BK c q) «Bunca sərbadəni, naxış, heykəli (türk müdrik) xaqanın kiçik qohumu Yoliğ tigin mən bir ay dörd gün oturub yazdım, naxışladım». *Kamuğ balıka təgdim* (O 9) «Bütün şəhərlərə hücum etdim». *Türk kara kamuğ bodun ança timiş* (KT § 8-9) «Bütün türk qara xalqı elə demiş». *Nə kağanka isig, küciğ birür mən?* (KT § 9) «Hansı xaqana iş, güc verirəm». *Nə buñı bar ertəçi ermiş* (T 57) «Nə qədər dərdi olası imiş».

İsmi söz birləşmələri ilə ifadə olunan təyinlər. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də təyinlər ismi söz birləşmələri – ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə də ifadə olunur. Məlum olduğu kimi, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri tərkib hissələrinə parçalanmır, bütövlükdə sonra gələn sözə və ya söz

birdləşməsinə yanaşıb onu təyin edir; məsələn: *Eletmiş Yabğu oğlu İşbara Tamğan, Çor Yoğa inisi bilgə İşbara Tamğan Tarkan yamğılıq bes yetmiş eçim, apam ...* (O 4) «Eletmiş Yabğu oğlu İşbara Tamğan, Çor Yoğanın kiçik qardaşı müdrik İşbara Tamğan Tarkan bir yerə yığılmış altmış beş böyük və kiçik qohumlarım...» ... *iç buyurukı Kül İrkin başlayı buyuruk bunça amtı bəglər, kaşım kağanka ertənü ...* (BK c 14) «... saray buyurukı bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruqlar bunça indiki bəylər atam xaqana adətımızcə...»

Təyinin quruluşca növləri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində quruluşuna görə təyinin iki növü işlənir: 1) sadə təyinlər və 2) mürəkkəb təyinlər.

1. *Sadə təyinlər* qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir sözlə ifadə edilir. Yuxarıda nitq hissələrin işlənməsinə nümunə gətirilən bütün təyinlər sadədir.

2. *Mürəkkəb təyinlər* iki və daha artıq müstəqil sözdən ibarət olan təyinlərə deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismi söz birdləşmələri, tərkibi saylar və feli sifət tərkibləri ilə ifadə edilmiş təyinlər mürəkkəb təyinlərdir.

ZƏRFLİK

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biri də zərflikdir. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərfliklər hərəkətin, yaxud əlamətin əlamətini bildirən ikinci dərəcəli cümlə üzvüdür. Onlar cümlədə ən çox feli xəbəre aid olur və hərəkətin (yaxud əlamətin) icra tərzini, zamanını, səbəbini, məqsədini, miqdarının dərəcəsini, şər-tini və s. bildirir. Bununla əlaqədar olaraq, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərfliyin bu növlərinin mövcudluğunu göstərmək olar: 1) tərz-i-hərəkət zərfliyi, 2) yer zərfliyi, 3) zaman zərfliyi, 4) sə-bəb zərfliyi, 5) məqsəd zərfliyi, 6) kəmiyyət zərfliyi, 7) qar-şılaşdırma zərfliyi.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərfliklər əmələ gəlmə üsullarına, istər ifadə edilmə vasitələrinə, istərsə mənə növlərinə görə müasir türk dillərində işlənən zərfliklərdən fərqlənmir. Abidələrin dilində də zərfliklər, adətən, zərflərlə

ifadə olunur. Bundan başqa, zərfliklər is-min qrammatik-məkani halları, qoşmalı isim və ismi söz birdləşmələri, feli bağlama tərkibləri və qoşma qəbul etmiş feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur. Abidələrin dilində zərfliklər quruluşuna görə sadə və mürəkkəb deyə iki qrupa bölünür.

TƏRZİ - HƏRƏKƏT ZƏRFLİYİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərz-i-hərəkət zərflikləri hal və hərəkətin icra tərzini, keyfiyyətini və müqayisəsini bildirir. Abidələrin dilində tərz-i-hərəkət zərflikləri, əsasən, tərz-i-hərəkət zərfləri, ismin halları, ismi və feli söz birdləşmələri ilə ifadə olunur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərz-i-hərəkət zərflikləri bir neçə mənə ifadə edir:

1. Tərz-i-hərəkət zərflikləri hərəkətin icra tərzini bildirir; məsələn: *Sabımın tükədi esidgil* (KT c 1) «Sözümü tükəncə eşit». *Süçig sabın, yımşak ağın arıp ırak bodunıq ança yağıtur ermis* (KT c 5) «Şirin dili ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırırmış». *Eçim kağan olurıpan türk bodunıq yıçə itgi* (KT § 16) «Emim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi». *Kögmən aşı kırkız yeritə təgi sülədimiz* (KT § 17) «Kögmən (meşəli dağlarını) aşaraq qırğız yərinə tək qoşun çəkdik». *Keyik yiyü, tabısqan yiyü olurur ertimiz* (T 8) «Kecik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq».

2. Tərz-i-hərəkət zərfliyi hərəkətin icrasının keyfiyyətini bildirir; məsələn: *Yəlmə, karağu edgüti uyğul* (T 34) «Kəşfiyyət, keşiyi yaxşıca təşkil et». *Kuzğunıq ığaçka bamiş, katıqdı ba, edgüti ba* (IB 19) «Quzğnu ağaca bağlamış, möhkəmcə bağla, yaxşıca bağla».

3. Tərz-i-hərəkət zərfliyi hərəkətin icrası prosesində əşyanın hal-vəziyyətini bildirir; məsələn: *Bu yirdə olurıpan tabğac bodun birlə tüzəltim* (KT c 4-5) «Bu yerdə oturub tabğac xalqı ilə düzəlişdim». *Olurıpan türk bodunıq ilin, törüsün tuta birmiş* (KT § 1) «Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış». *Antağının üçün igidmiş kağanıñın sabın almatın yir sayu bardıq*

(KT c 8-9) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəlmiş xaqanın sözünə qulaq asmadan yer boyu getdin».

4. Tərzi-hərəkət zərfliyi müqayisə bildirir; məsələn: *Türgiş kağan süsi Bolçuda otça, borça kəlti* (KT § 37) «Türgiş xaqanın qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi». *Görür közim körməz təg, bilir biligim bilməz təg bolı* (KT şm 10) «Görən gözüüm görməz kimi, bilən biliyim bilməz kimi oldu». *Təfri təg təfridə bolmış türk bilgə kağan bu ödkə olurtım* (KT c 1) «Tanrı tək tanrıda olmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum».

Tərzi-hərəkət zərfliyinin quruluşca növləri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərzi-hərəkət zərflikləri quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur:

1. Sadə tərzi-hərəkət zərflikləri nitq hissələri ilə (bir sözlə) ifadə edilir; məsələn? *Sabımı tükəti esidgil* (KT c 1) «Sözümü tükəncəyədək eşit». *Oñ tutuk yorçıq yaraklıg əligin tutdı* (KT § 32) «On tutukun qaynını yaraqlı əli ilə tutdu». ... *bu sabımın edgüti esid, katıgdı tiñlə* (KT c 2) «...bu sözümü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə».

2. Mürəkkəb tərzi-hərəkət zərflikləri ismi söz birləşmələri, feli bağlama tərkibləri və qoşmalı feli sifət tərkibləri ilə ifadə edilir; məsələn: *Bilig bilməz kisi, ol sabıg alıp, yağru barıp, üküş kişi, öltig* (KT c 7) «Bilik bilməz adam, o sözə aldanıb yaxın gedib, çoxlu adam öldün». *Körür közüüm körməz təg, bilir biligim bilməz təg bolı* (KT şm 10) «Görən gözüüm görməyən kimi, bilən biliyim bilməyən kimi oldu». *Eçim kağan olurıpan türk bodunıg yıçə itdi* (KT § 16) «Əmim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi».

YER ZƏRFLİYİ

Yer zərfliyi hal və hərəkətin icra edildiyi yeri bildirən ikinci dərəcəli cümlə üzvüdür. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yer zərflikləri aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. Hərəkətin icra yerini bildirən zərflilər: *Üzə kök təfri, asra yağız yir kılınukda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT § 1)

«Üstdə mavi göy, altı qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış» *Üzə türk təfri, türk ıduk yiri, subı ança timis* (KT § 10) «Üstdə türk tanrısı, müqəddəs türk yeri, suyu belə demiş». *Ötükən yıçda yig idi yok ermiş* (KT c 4) «Ötükən meşəli dağlarında yaxşı sahib yox imiş».

2. Hərəkətin istiqamətini göstərən yer zərflikləri: *Kurıgaru Yıncü ügüz ... keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KT c 3-4) «Qərbə İnci çayını ... keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdim». *Tüpütke kiçik təgmədim* (KT c 3) «Tibetə azacıq çatmadım». *Antu kalmış yir sayu kop turu, ölü yorıyur ertig* (KT c 9) «Onda (sağ) qalmışların yer boyu əldən düşmüş halda yürüyür idin». *Kapağan Eltəris kağan eliñə kılınım* (O 4) «Fəth Eltəris xaqan elinə göndərildim». *Ol sub kodı hardımız* (T 27) «O çay boyu getdik».

3. Hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirən yer zərflikləri. Zərfliyin bu növü, adətən, hərəkət bildirən fellərə aid olur. Bu tip yer zərflikləri yer zərfliyi, yer bildirən isimlər, təyini söz birləşmələri və köməkçi sözlərin iştirak etdiyi birləşmə-lərlə ifadə edilir; məsələn: *Öñdən kağanıgaru sü yoralım* (T 29) «Şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək». *Ança olurur erikli oğuzdantın körüg kəlti* (T 8) «Eləcə otur-duğumuz zaman oğuzlardan casus gəldi». *Tüpüt kağanta Bölön kəlti* (KT şm 12) «Tibet xaqanından Bölön gəldi».

4. Hərəkətin son nöqtəsini bildirən yer zərflikləri. Bu yer zərflikləri hərəkətin bitdiyi, yaxud çatacağı son nöqtəni bildirir və hərəkəti fellərə aid olur. Bu yer zərflikləri qədim türk yazısı abidələrinin dilində *təg* «-tək, -dək» və *təgi* «təki, kimi, qədər» qoşmalarının iştirakı ilə əmələ gəlir. Onların işlənməsinin iki tipinə rast gəlmək olur. Bu qoşmalar a) yer mənası bildirən isimlərə və bəzən isə yer zərfliklərinə, b) təyini söz birləşmələrinə qoşularaq hərəkətin çatacağı son nöqtəni bildirən yer zərflikləri əmələ gətirir; məsələn: *İlgəri Şantun yazıka təgi sülədim* (KT c 3) «Şərqə Şandun düzünə təki qoşun çəkdim». *Yırağaru Yer Bayırku yiriñə təgi sülədim* (KT c 4) «Şimala Yer Bayırku yerinə təki qoşun çəkdim». *Anta keri barıp Yıncü ügüzig keçə Təmir kapağka təgi, təzikkə təgi sü...* (KÇ 16)

«Onda qərbə gedib İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək, ərəblərə tək qoşun ...»

5. Hərəkətin keçdiyi yolu bildirən yer zərfliləri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlədə hərəkətin keçdiyi yolu bildirən yer zərfliləri vəzifəsində çıxış edən ikinci dərəcəli cümlə üzvünə, demək olar ki, təsadüf edilmir. «Hərəkətin keçdiyi yol» dedikdə iki nöqtə arasında məsafə nəzərdə tutulur, bu mənanı ifadə edən yer zərfliləri hərəkət fellərinə aid olur, iki sözlə – birincisi ismin çıxışlıq halı, ikincisi ismin yönük halında işlənən sözlərlə ifadə edilir, bəzən bu sözlərə (ikinci sözə) istiqamət bildirən qoşmalar da qoşulur, həmin zərflilik haradan-haraya və onun törəmələri olan suallara cavab verir. Abidələrin dilində yer zərfliliyinin bu növünün işlənməsinə cüziyyətlə aşağıdakı cümləni nümunə gətirmək olar: *İlgəri kün toğsıka, birigəri kün ortuşımaru, kırığaru kün batçıktıja, yırığaru tün ortuştımaru – anta içrəki bodun kop maña körür* (KT c 2) «Şərqə gündoğana, cənuba gün ortasına, qərbə günbatana, şimala gecə ortasına – bu qədər yerin içindəki xalq bütünlüklə mənə tabedir».

6. Hərəkətin keçdiyi yolu bildirən yer zərfliləri. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində az işlənən yer zərflilikləridir, hərəkət felləri ilə işlənir, haradan və haraya suallarından birinə cavab verir. Abidələrin dilində *kodı* «boyu» və *sayu* «boyu» köməkçi sözlərinin əmələ gətirdiyi birləşmələrlə ifadə edilir; məsələn: *Anta kalmış yir sayu kop turu, ölü yorıyur ertig* (KT c 9) «Onda (sağ) qalmışın yer boyu tamamilə əldən düşmüş halda yürüyürdüm». *Antağının üçün igidmiş kağanıñın sabın almatın yir sayu bardıg* (KT c 8-9) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəltnmiş xaqanın sözünə baxmadan yer boyu getdin». *Ol sub kodı bardımız* (T 27) «O çay boyu getdik». *Sələñe kodı yorıpan ... ebin, harkan anta bozdım* (BK § 37) «Sələne boyu yürüş edib ... evini, sarayını onda dağıtdım».

Yer zərfliliyinin quruluşca növləri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində quruluşuna görə yer zərfliliklərinin iki növü vardır: sadə yer zərflilikləri və mürəkkəb yer zərflilikləri.

Sadə yer zərflilikləri sadə və düzəltmə sözlərlə – nitq hissələri ilə ifadə olunur; məsələn: *İçrə aşız, taşra tonsız yabız, yablak bodunka üzə olurtum* (KT § 26) «İçəri aşız, üstü donsuz, pis və yava xalqın üstündə oturdum». *Üzə kök tərri, asra yağız yir kılınukda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göy, altda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Ol yirgəri barsar, türk bodun, öltəçi sən* (KT c 8) «O yerə getsən, türk xalqı, öləsən».

Mürəkkəb yer zərflilikləri mürəkkəb yer adları, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məsələn: *Birigəri Tokuz Ərsənə təgi sülədim* (KT c 3) «Cənuba Doqquz Ərsənə tək qoşun çəkdim». *Kırığaru Yincü üzgüz ... keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KT c 3-4) «Qərbə İnci çayını ... keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdim». *Türk sir bodun yirində idi yorımazun* (T 11) «Türk sir xalqı yerində sahib yürüməsin».

ZAMAN ZƏRFLİYİ

Zaman zərfliyi hal və hərəkətin icra zamanını bildirir. Bu, zərfliliyin həm ifadə vasitələrinə, həm də məna çalarlarına görə ən zəngin növüdür. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən zaman zərflilikləri müasir türk dillərində işlənən zaman zərfliliklərindən istər ifadə vasitələrinə, istərsə məna çalarlarına görə nəinki zəifdir, hətta bəzi məqamlarda üstündür.

Qədim türk yazısı abidələrində zaman zərflilikləri zaman zərfliliyi, zaman mənası ifadə edən isimlər, saylar, əvəzliliklər, təyini söz birləşmələri, fəli bağlama tərkibləri, qoşmalı birləşmələr (isim, təyini söz birləşmələri, fəli bağlama tərkiblərinə qoşmaların birləşməsi) vasitəsilə ifadə edilir. Bu da abidələrin dilində zaman zərfliliklərinin, bir tərəfdən, ifadə vasitələrinin zənginliyini, digər tərəfdən, qədimliyini göstərir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zaman zərfliyi 1) hərəkət və ya əlamətin icra zamanını, 2) hərəkət və ya əlamətin başlanğıc zamanını, 3) hərəkət və ya əlamətin bitmə zamanını, 4) hərəkət və ya əlamətin həm başlanğıc, həm də bitmə zamanını bildirir.

1. Hərəkət və ya əlamətin icra zamanını bildirən zərflilər. Bu zərflilər feli xəbərlərə də, ismi xəbərlərə də aid ola bilər. Onlar müxtəlif vasitələrlə ifadə edilir:

a) Zaman zərfləri, habelə ismin yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş *yir* «yer» sözünün müxtəlif söz birləşmələri yaratması vasitəsilə; məsələn: *Ol amtı ağığ yok* (KT c 3) «İndi iğtişəş yoxdur». *İlim altı kanı?* (KT § 9) «Elim indi hanı?» *Tölis, tarduş boduniğ anta itmis, yabğuğ, şadığ anta birmis* (KT § 13-14) «Töliş və tarduş xalqlarını onda təşkil etmiş, yabğu və şadı onda bermiş». *Bu yerdə maşu kur boltı* (BK § 36) «Bu yerdə (yəni: bu vaxt) mənə şərəf çatdı».

b) Zaman zərfliləri feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin di-lində belə zaman zərfliləri ən çox *-tukda*, *-tükde* (*-dukda*, *-dükdə*), *-ı*, *-i*, *-u*, *-ü* və *-matan*, *-mətən* şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə edilir; məsələn: *Eçim ka-ğan olurtukda özüm tarduş bodun üzə şad ertim* (KT § 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim». *Antağının üçün igidmiş kağanın sabın almatın yir sayu bardığ* (KT c 8) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəlmiş xaqanın sözünə qulaq asmadan yer boyu getdin». *Bolçuka tan üntürü təgdimiz* (T 35) «Bolçuya dan söküləndə hücum etdik».

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində *ir/er* naqis felinin *erikli* forması işlənir. Bu formanın əmələ gətirdiyi birləşmə də zaman zərflilərinin bu tipinin mənə çalarını əmələ gətirir; məsələn: *Otuz artukı bir yaşuma karluk bodun burşız erür, barur erikli yağı boltı* (BK § 28-29) «Otuz bir yaşında karluk xalqı qayğısız, azad və sərbəst olduğu vaxtda yağı oldu». *Anta olurur erikli oğuzdantan körüg kəlti* (T 8) «Eləcə otururkən oğuzlardan casus gəldi».

c) Zaman zərfliyinin bu tipi yönlük halda işlənən miqdar sayları ilə də idarə olunur; qədim türk yazısı abidələrinin dilində yönlük halda olan miqdar sayları ilə ifadə olunan belə zaman zərfliləri Azərbaycan dilinə ismin yerlik halı ilə tərcümə edilir; məsələn: *Kül tigin koğ yılka yegirmikə uçdı* (KT §m §) «Kül tigin qoyun ilində ayın on yeddisində vəfat etdi». *Tokuzınç ay*

yeti otuzka yoğ ertürtimiz (KT §m §) «Doqquzuncu ayın iyirmi yeddisində dəfn etdirdik».

ç) Say və yaş «yaş» isminin birləşməsi vasitəsilə də bu tip zaman zərfliləri ifadə edilir; məsələn: *Kül tigin yiti otuz yaşığa karluk bodun erür, barur erikli yağı boltı* (KT §m 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad və sərbəst ikən yağı oldu». *Kül tigin altı otuz yaşığa kirkız tapa sülədimiz* (KT § 34-35) «Kül tiginin otuz altı yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdik».

e) Heyvan təqvimində il adı bildirən isimlərlə *yıl* «il» sözünün birləşməsi ilə də bu tip zaman zərfliləri ifadə edilir; məsələn: *Bunça kazğanıp kağan ıt yıl onınc ay altı otuzka uça bardı* (BK c 10) «Bu qədər qazanıb atam xaqan it ili onuncu ayının iyirmi altısında vəfat etdi». *Lağzın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim* (BK c 10) «Donuz ili beşinci ayının iyirmi yeddisində dəfn etdirdim».

ə) Zaman mənalı isimlər alət-birgəlik halında hərəkətin icra zamanını bildirən zərflilik olur; məsələn: *Otuz artukı səkiz yaşuma kışın kutağ tapa sülədim* (BK c 2) «Otuz səkkiz yaşında qışda kıtaylara qarşı qoşun çəkdim». *Otuz artukı tokuz yışuma yazın tatabı tapa sülədim* (BK c 2) «Otuz doqquz yaşında yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim».

İ) zaman mənalı müxtəlif isimlər yerlik halda işlənərək hal və hərəkətin icra zamanını bildirən zərflilik olur; məsələn: *Ol künəto təgdi türk bodun Təmir kapığa* (T 46) «Həmin gündə türk xalqı Dəmir qapıya çatdı». *Kül tigin ol süfjüsdə otuz yaşayur erti* (KT §m 2) «Kül tigin həmin döyüşdə otuz yaşında idi».

g) Zaman mənalı isimlər yönlük hal şəkilçisi qəbul edib bu tip zaman zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Onük yoğaru sü yorup tünli-künli yiti ödüşkə subsız keçdim* (BK c §) «Önük yuxarı qoşun yürüdüb gecəli-gündüzlü yeddi sutka susuz getdim». *Ol tünkə yatıki tuğ ebürü bardımız* (T 26) «Həmin gecə yamaclarla bayraqları qaldıraraq getdik».

2. Hərəkətin başlanğıc zamanını bildirən zərflilər. Bu növ zaman zərfliləri, əsasən, feli xəbəre aid olur, lakin ismi xəbərlərə də aid ola bilər. Qədim türk yazısı abidələrinin

dilində bu zərfləklərin işləkliyi zəifdir, deməli, ifadə vasitələri də dardır. Abidələrin dilində zaman zərfliyinin bu tipi *təkcə -ğalı, -gəli* şəkilçili feli bağlama və həmin feli bağlamanın əmələ gətirdiyi tərkiblə ifadə edilir; məsələn: *Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santuñ balıka, Taluy ügüzəkə təgmis yok ermis* (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox imiş».

3. Hərəkətin bitdiyi zamanı bildirən zərfləklər. Bu zərfləklə, əsasən, feli, nadir hallarda ismi xəbərlərə aid olur. Belə zərfləklərin üç ifadə məqamı vardır: a) *təg* «tək, -dək» qoşmasının ondan əvvəl gələn yönük halda işlənən isim, zərflə və təyini söz birləşmələrinə qoşulması vasitəsilə; b) *kisrə* «sonra» qoşmasının yerlik-çıxışlıq halda işlənən *ol* «o» işarə əvəzliyinə (*anta* «ondan») qoşulması vasitəsilə; c) feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə.

a) *təg* «tək, -dək» qoşmasının yönük halda olan sözlə qoşulması ilə ifadə edilən zaman zərfləkləri: *Tabışğan yıl bisinç ayka təg* (MÇ 20-21) «Dovşan ili beşinci ayadək ...»

b) Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *kisrə* «sonra» qoşması ondan əvvəl işlənən *anta* «ondan» sözlünə qoşularaq hərəkətin bitməsi mənası ifadə edən zaman zərfliyi əmələ gətirir; məsələn: *Anta kisrə Yer Bayırku Uluğ İrkin yağı bolu* (KT § 34) «Ondan sonra Yer Bayırkudan olan Ulu İrkin yağı oldu». *Anta kisrə kañm kağan uçdı* (MÇ 12) «Ondan sonra atam xaqan vəfat etdi».

c) Bu növ zaman zərfləkləri feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə də ifadə olunur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zaman zərfliyi vəzifəsində işlənən feli bağlama formaları müxtəlif şəkilçilərlə əmələ gəlir; məsələn: *Ol sabığ esidip tün udısıkm kəlmədi, күntüz olursıkm kəlmədi* (T 12) «O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlmədi, gündüz rahatlığım gəlmədi». *Türk bəgləri türk atın ıtı, Tabğaçğı bəglər Tabğaç atın tutıpan Tabğaç kağanı körmis* (KT § 7-8) «Türk bəyləri türk adını ataraq, Tabğaçdakı bəylər Tabğaç adını götürüb Tabğaç xaqanına tabe olmuş». *Eçim kağan ili kamaşığ bolutkınta, bodun iligi kəgi boltukınta izgil bodun birlə süñüşdimiz* (KT şm 3)

«Əmim xaqanın eli qarışıq olanda, xalqın eli asi olanda izgil xalqı ilə döyüşdük». *Ol kan yok boltukda kisrə el yetmiş, içğınmış, kaçışmış* (O 1) «O xan yox olduqdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış». *Uluğ oğlum oğrıp yok bolça Kuğ səñünig balbal tikə birtim* (BK c 9) «Böyük oğlum xəstələnib vəfat edən kimi Kuğ sənünü balbal qoydum».

Zaman zərfliyinin quruluşca növləri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zaman zərfliyinin quruluşca iki növü vardır: 1) sadə zaman zərfləkləri və 2) mürəkkəb zaman zərfləkləri.

1. Sadə zaman zərfləkləri bir sözdən ibarət olur və nitq hissələri ilə ifadə edilir; məsələn: *Ol atmı ağığ yok* (KT c 3) «İndi iğtişas yoxdur». *Kiçə yaruk batur erikli süñüşdim* (MÇ 13) «Gecə günəş batanda döyüşdüm». *Ol sabığ esidip tün udısıkm kəlməz erti, olursıkm kəlməz erti* (T 22) «O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlməzdi, rahatlığım gəlməzdi».

2. Mürəkkəb zaman zərfləkləri qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyini söz birləşmələri və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə edilir; məsələn: *Kül tigin yeti otuz yaşıñı karluk bodun ... yağı bolu* (KT şm 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı ... yağı oldu». *Üzə kök tefri, asra yağız yir kalıntukda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göy, altıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santuñ balıka, Taluy ügüzəkə təgmis yok ermis* (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandın şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox imiş».

SƏBƏB ZƏRFLİYİ

Səbəb zərfliyi hal və hərəkətin icrasının səbəbini bildirir. Müasir türk dillərinə nisbətən qədim türk yazısı abidələrinin dilində səbəb zərfliyinin işlənmə dairəsi dar, ifadə vasitələri isə məhduddur. Abidələrin dilində səbəb zərfləkləri a) feli bağlama və feli bağlama tərkibləri, b) *üçün* qoşması ilə işlənən feli sifət və feli sifət tərkibləri, c) qoşmasız işlənən feli sifət və feli sifət tərkibləri, ç) *üçün* «üçün» və *ötrü* «ötrü» qoşmaları ilə işlənən

əvəzliliklər və nadir hallarda sifətlərlə ifadə olunur. Bunlardan başqa qədim türk yazısı abidələrinin dilində a) nadir hallarda -*tuk* şəkilçisi feli sifət mənsubiyyət şəkilçisi və ismin yerlik hal şəkilçisi qəbul edib səbəb zərfliliyi vəzifəsində işlənir, b) *bar* «var» və *yok* «yox» sözlərinə *üçün* qoşmasının artırılması ilə də səbəb zərfliliyi ifadə edilir.

1. Səbəb zərfliliyi feli bağlama və feli bağlama tərkibi ilə ifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli bağlamaların bir neçə forması səbəb zərfliliyi mənasını ifadə edir.

a) *-ıp* şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibi: *Üç karluk yab拉克 sakınıp tözə bardı* (MÇ 11) «Üç karluklar xəyanət edib qaçıb getdi». *Ötükən yerig konmış, - tiyin esidip bəriyəki bodun, kuryakı, öfrəki bodun kəlti* (T 17) «Ötükən yerində yerləşmiş, - deyə eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şərqdəki xalq gəldi». *Yadağ yabız boltı tip algalı kəlti* (BK § 32) «Piyadalar zəif oldu, - deyib almağa gəldi».

b) *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri: *Korğu eki-üç kisiligin təzip bardı* (BK § 41) «Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi».

c) *-in, -in* şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri: *Arkış-türkiş idmaz tiyin sülədim* (BK § 25) «Karvanlar göndərməz deyə qoşun çəkdim». *Biz az biz tiyin korkmış* (O 7) «Biz azıq deyə qorxmış».

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində səbəb zərərliyi *üçün* qoşması ilə işlənən feli sifət və feli sifət tərkibləri ilə ifadə edilir. Belə səbəb zərfliliklərinin iki tipi vardır;

a) Feli sifət heç bir şəkilçi qəbul etmədən *üçün* qoşması ilə işlənir; məsələn: *Anta kisrə tefri bilig bermük üçün özüm ök kağan kısıdım* (T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm xaqan seçdim». *Tefri yarlıkaduk üçün, mən kazğantuk üçün türk bodun kazğanmış erinc* (BK§ 33) «Tanrı buyurduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış».

b) *-tuk* şəkilçili feli sifət mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və *üçün* qoşması ilə işlənir; məsələn: *Bilmədikün üçün, biziñ yarlılукın, yazındukın üçün kağanı ölti* (KT§ 18-19) «Bilmədiyi üçün, bizə qarşı yanıldığı, xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü».

Tefri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtım (KTç 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum». *Kazğantukın üçün, uduğ özüm kazğantukım üçün il yəmə il bolı, bodun yəmə bodun bolı* (T 55-56) «Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün el də el oldu, xalq da xalq oldu».

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qoşmasız işləmə – *tuk* şəkilçili feli sifət və feli sifət tərkibləri də səbəb zərfliliyi ola bilər; məsələn: *Yağı bolıp itinü, yaratumu umaduk yana içikmiş* (KT§ 10) «Yağı olub (özünə el) təşkil etməyi, yaratmağı bacarmadığından yenə tabe olmuş». *Anta kisrə inisi eçisin tæg kılınmaduk erinc, oğlu kağan tæg kılınmaduk erinc biligsiz kağan olurmıs erinc* (KT§ 5). «Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığı üçün, oğlu atası kimi olmadığı üçün biliksiz xaqanlar (taxta) oturmuş».

4. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əvəzliliklər, sifətlər, bəzən də isimlər *üçün* və *ötrü* qoşmaları ilə işlənilib cümlənin səbəb zərfliliyi olur; məsələn: *Anı üçün ilig ança tutmış erinc* (KT § 3) «Onun üçün eli eləcə yaratmış». *Bəgləri bodunu tüzsisz üçün, tabğaç hodun təbliğin kürliğ üçün, armakçısın üçün ... türk bodun illədük ilin içğini idmıs* (KT § 6) «Böyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün ... türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış». *Anta ötrü kağanıma ötüntim* (T 12) «Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim» *Anta ötrü oğuz kopın kəlti* (T 16) «Ona görə oğuzlar hamısı gəldi». *Bilmədik üçün, yab拉克ın üçün eçüm kağan uça bardı* (KT § 24) «Bilmədiyin üçün, pis olduğun üçün əmim xaqan vəfat etdi».

5. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-tuk* şəkilçili feli sifət mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib hallanır və yönük halda səbəb zərfliliyi olur; məsələn: *Tefri yarlıkaduk üçün, özüm olurtukıma tört bulurğadakı bodunıñ itdim, yaratdım* (BK şm 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özüm (taxta) oturduğum üçün dörd tərəfdəki xalqı təşkil etdim, yaratdım».

6. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *bar* «var» və *yok* «yox» predikativ sözləri də *üçün* qoşması ilə birləşmədə səbəb

zərfliyi funksiyasında işlənir; məsələn: *Təfəri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtım* (KT c 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum». ...*təgdükün yok üçün kisi balıkda marja ukğalı kəlti* (BK § 28) «... hücum etmədiyi üçün adamlar şəhərdən mənə tabe olmağa gəldi».

MƏQSƏD ZƏRFLİYİ

Məqsəd zərfliyi hal və hərəkətin icrasının məqsədini bildirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məqsəd zərflikləri müasir türk dillərinə nisbətən az işlənir və ifadə vasitələrinə görə də kəskin şəkildə fərqlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məqsəd zərflikləri səbəb zərfliklərinə çox oxşayır. Təsadüfi deyildir ki, türk dillərinin qrammatikalarında bu iki zərfliyi səbəb-məqsəd zərfliyi adı altında bir yerdə izah edirlər. Lakin səbəb və məqsəd zərflikləri arasında mühüm fərqlər vardır. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvünün səbəb, yaxıd məqsəd zərfliyi olduğunu müəyyənləşdirmək üçün iki məqama diqqət vermək lazımdır: 1. Hər iki zərflik *niyə, nə üçün, nədən ötrü* suallarına cavab verir. Səbəb zərfliyi bunlardan başqa *nə səbəbə* sualına, məqsəd zərfliyi isə *nə məqsədə, nə məqsədlə* suallarına da cavab verir; səbəb zərfliyi *nə məqsədə, nə məqsədlə* suallarına, məqsəd zərfliyi isə *nə səbəbə* sualına cavab vermir. 2. Səbəb zərfliyinin ifadə etdiyi səbəbiyyət məfhumu aid olduğu hal və hərəkətdən əvvəlki zaman aid olur (səbəbdən nəticə meydana çıxır), məqsəd zərfliyinin ifadə etdiyi məqsəd məfhumu isə hal və hərəkətin icrasından sonra baş verə bilər (indiki hərəkət gələcəkdəki müəyyən bir məqsəd üçün xidmət edir).

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məqsəd zərflikləri yalnız feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə edilir. həm də məqsəd zərfliklərinin ifadə edilməsində feli bağlamaların yalnız dörd forması iştirak edir.

1. *-ğalı, -ğəli* şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri məqsəd zərfliyi əmələ gətirir; məsələn: *Yadağ yabı: boltı tip alğalı kəlti* (BK § 32) «Piyadalar zəif oldu deyə almağa gəldi». *Sıfjar süsi ebığ, barkağ yolğalı bardı* (BK § 32)

«Qoşunun yarısı evi, sarayı dağıtmağa gəldi». *Öd təfəri yasar, kisi oğlu kop ölgəli törəmiş* (KT şm 10) «Taleyi tanrı yazar, insan oğlu hamılıqla ölümlü törəmiş». *Sanağalı tūsürtimiz* (T 27) «Saymaq üçün düşürtdük». *Sıfjar süsi süñüşğəli kəlti* (BK § 32) «Qoşunun yarısı döyüşməyə gəldi».

2. *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamalar və feli bağlama tərkibləri məqsəd zərfliyi vəzifəsində işlənir; məsələn: *Üç oğuz süsi basa kəlti* (BK § 32) «Üç oğuz qoşunu bizi basmağa gəldi». ...*təfəri tuta birmis* (MÇ 14) «... tanrı tutmaq üçün vermiş». *Təfəri, Umay, ıduk yer, sub basa berti erinç* (T 38) «Tanrı, Umay, müqəddəs yer, su basmağa verdi».

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamalar və feli bağlama tərkiblərinin bir qismi məqsəd zərfliyi funksiyasında çıxış edir; məsələn: *Anta ödkə öğünip Kül tiginig az ərin irtürü ıtımız* (KT § 40) «Belə bir vaxtda peşman olub Kül tiginini azacıq döyüşçü ilə ayırıb (ordanı) müdafiə etməyə göndərdik». *Yağ ... il tip ayu kəlti* (MÇ 27) «Yağı ... deyib çağırmağa gəldi». *Bars kiyik əşləyü məşləyü barmış* (IB 44) «Bars keyik ov ovlamağa getmiş».

4. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ın, -in* şəkilçili feli bağlamalar və feli bağlama tərkiblərinin bir qismi səbəb zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir, digər qismi isə məqsəd zərfliyi olur. Feli bağlamanın bu formasının nə vaxt səbəb, nə vaxt məqsəd zərfliyi vəzifəsində işləndiyini müəyyənləşdirmək üçün zərfliklə xəbər arasındakı münasibətə diqqət vermək lazımdır: zərflik xəbərdən əvvəlki zaman məfhumunu bildirirsə, səbəb, sonrakı bildirirsə, məqsəd zərfliyi olur; məsələn: *Türk bodunığ atı, küsi yok bolmazun tiyin kañım kağanıñ, ögim katunığ kötürmiş təfəri, il birigmə təfəri, türk bodunığ atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol təfəri kağan olurtdı erinç* (KT § 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti məhv olmasın deyə atam xaqanı, anam xatunu yüksəltdim tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti məhv olmasın deyə özünü o tanrı xaqan oturtdu». *Bodunığ igitəyin tiyin yırığaru oğuz bodun tapa, ilgərü kutaı, tatabı bodun tapa, birigərü Tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi sülədim* (KT § 28) «Xalqı yüksəldim deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtay və tatabı xalqlarına qarşı, cənuba tabğaçə qarşı böyük qoşunla on iki dəfə qoşun çəkdim».

KƏMİYYƏT ZƏRFLİYİ

Kəmiyyət zərflikləri hərəkətin, nadir hallarda isə əlamətin kəmiyyətini bildirir, əsasən, fəli xəbəyə, nadir hallarda ismi xəbəyə aid olur.

Dilçilik ədəbiyyatında müasir türk dillərində kəmiyyət zərfliklərinin 1) hərəkət və ya əlamətin miqdarını, 2) məkan miqdarını, 3) zaman miqdarını, 4) çəki və dəyər miqdarını bildirdiyi göstərilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində kəmiyyət zərflikləri bu qədər geniş işlənmə dairəsinə malik deyil; abidələrin dilində kəmiyyət zərfliklərinin aşağıdakı məqamlarda işləndiyi müşahidə edilir:

1. Hərəkətin kəmiyyətini bildiren zərfliklər. Bu zərfliklər hərəkətin miqdarını bildirir, əsasən, fəli xəbəyə, nadir hallarda sifətlə ifadə edilmiş ismi xəbəyə aid olur, miq-dar zərfləri, saylar və *sayla yolu* «dəfə» sözünün birləşməsi ilə ifadə edilir.

a) Hərəkətin kəmiyyətini bildiren zərfliklərin miqdar zərfləri ilə ifadəsi: *Azığ üküsig körtig erti* (O 7) «Azı çox gör-dük», *Az bodunığ üküş kältım* (KT c 10) «Az xalqı çox et-dim».

b) Hərəkətin kəmiyyətini bildiren zərfliklərin sayla ifadəsi: *Kamuğı biş otuz sülədimiz, üç yegirmi süñüşdimiz* (KT § 18) «Cəmi iyirmi beş (dəfə) qoşun çəkdik, on üç (dəfə) döyüşdük». *İltəris kağan bilig esin üçün, alpın üçün Tabğaçka yeti yegirmi süñüşdi, Kitayka yeti süñüşdi, oğuzka bis süñüşdi* (T 48-49) «İltəris xaqan bilik dostu olduğu üçün, igid olduğu üçün Tabğaçqa qarşı on yeddi (dəfə) döyüşdü, Kitaya qarşı yeddi (dəfə) döyüşdü, oğuzlara qarşı beş (dəfə) döyüşdü».

c) Hərəkətin kəmiyyətini bildiren zərfliklər say və *yolu* «dəfə» sözünün birləşməsi vasitəsilə ifadə olunur; məsələn: *Kağın kağan bunça ... kırk artuqi yeti yolu süləmis* (Kt § 14-15) «Atam xaqan bunça ... qırx yeddi dəfə qoşun çəkmiş». *Bir yılka biş yolu süñüşdimiz* (KT şm 4) «Bir ildə beş yol döyüşdük». *Altı yolu süñüşdim* (BK § 28) «Altı yol döyüşdüm».

2. Məkan mənası bildiren kəmiyyət zərflikləri qədim türk yazısı abidələrinin dilində yox dərəcəsinədir. Böyük güzəştə aşağıdakı nümunələr *kiçig* «kiçik» sifətini məkan miqdarı bildiren zərflik kimi qəbul etmək olar: *Taluyka kiçig təgmədim*

(KT c 3) «Dənizə azacıq çatmadım». *Tüpütgə kiçik təgmədim* (KT c 3) «Tibetə azacıq çatmadım».

3. Zaman miqdarı bildiren zərfliklər hərəkətin icrasında sərf edilən vaxtı bildirir və əsasən, fəli xəbəyə aid olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zaman miqdarı bildiren zərfliklərin üç tip ifadə vasitəsinə rast gəlmək olur:

a) Miqdar sayı və *yıl* «il» sözü birləşib zaman miqdarı bildiren zərflik ifadə edir; məsələn: *Əlig yıl isig, küçig birmis* (KT § 28) «Əlli il işini, gücünü vermiş». *Mən tokuz yigirmi yıl şad olurtım, tokuz yigirmi yıl kağan olurtım* (BK c 9) «Mən on doqquz il şad oturdum, on doqquz il xaqan oturdum». *Anta kalmış bodun on uyğur, tokuz oğuz üzə yüz yıl olurtı* (MÇ 3) «Onda sağ qalmış xalq on uyğur və doqquz oğuzların üzərində yüz il oturdu».

b) Miqdar sayı və *ay* «ay» sözü birləşib zaman miqdarı bildiren zərflik ifadə edir; məsələn: *Eki ay kütdim, kəlmədi* (MÇ 17) «İki ay güddüm, gəlmədi».

c) Miqdar sayı və yerlik halda işlənen *yaş* «yaş» sözü birləşib zaman miqdarı bildiren zərflik ifadə edir; məsələn: *Kağın kağan uçdukda inim Kül tigin yiti yaşda kaltı* (KT § 3) «Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşında qaldı». *Kağın kağan uçdukda özüm səkkiz yaşda kaltım* (KT § 16) «Atam xaqan vəfat etdikdə özüm səkkiz yaşda qaldım».

4. Miqdar dəyəri bildiren kəmiyyət zərflikləri qədim türk yazısı abidələrinin dilində «nə qədər» sualına cavab verir və a) *üküş* «çox», *kop* «çox» miqdar zərfləri, b) miqdar sayları və c) kəsir sayları ilə ifadə olunur.

a) Miqdar dəyəri bildiren zərfliklər miqdar zərfləri ilə ifadə olunur; məsələn: *Kağan olurıp yok çığay bodunığ kop kobartdım, çığay bodunığ bay kaltım, az bodunığ üküş kaltım* (KT c 9-10) «Xaqan oturub yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə topladım, yoxsul xalqı varlı etdim». *Eçim kağan olurıpan türk bodunığ yitə itdi, igiti, çığayığ bay kaltı, azığ üküş kaltı* (KT § 16) «Əmim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi, yüksəltdi, yoxsulu varlı etdi, azı çox etdi». *Sü süləpən tört bulurıdka bodunığ kop almıs* (KT § 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış».

b) Miqdar dəyəri bildirən zərflilər müəyyən miqdar sayı ilə ifadə olunur; məsələn: *İda, taşda kalmış kobranı yeti yüz boltı* (T 4) «Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu».

c) Miqdar dəyəri bildirən zərflilər kəsir bildirən sözlə (sayla?) ifadə olunur; məsələn: *Bizintə eki ucu sıfırça artuk erti* (T 40) «İki cinahı bizdən yarıbayarı artıq idi».

QARŞILIQ ZƏRFLİYİ

Qarşılıq zərfləri hərəkətin icrasına mane olan, ona qarşı duran səbəbi göstərir, əsasən, fəli xəbəyə aid olur və *nə olduğu halda, nəyə baxmayaraq* suallarından birinə cavab verir.

Müasir türk dillərində qarşılıq-güzeşt zərflilərinin zəngin ifadə vasitələri vardır. Hədim türk yazısı abidələrinin dilində isə qarşılıq zərfliləri yalnız *-ip*, *-ip* və *-ıpan*, *-ipən* şəkilçili fəli bağlamalar və fəli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur.

1. Qarşılıq zərfliləri *-ip*, *-ip* şəkilçili fəli bağlamalar və fəli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur; məsələn: *Yağı bolıp itinü, yaratunu umaduk yana içikmis* (KT § 11) «Yağı olub (eli) təşkil etməyi, yaratmağı bacarmadığı üçün yenə tabe olmuş». *Kəligmə bəglərin, bodunun itip, yığıp azça bodun təzmis erti* (T 43) «Gələn Şəydlərini, xalqını təşkil edib, yığıb azacıq xalq qaçmışdı». *Esidməkinçə barıp iç ara meşgü kaya...* (Y 39) «Eşitməyəcəyi qədər gedib (düşmənin lap) içinin arasında əbədi qaya...»

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qarşılıq zərfliləri *-ıpan*, *-ipən* şəkilçili fəli bağlamalar və fəli bağlama tərkibləri ilə də ifadə olunur; məsələn: *Ərdəmin üçün il arada Kara kanka barıpan, yalabaç barıpan kəlmədiñiz, bəgimiz* (Y 39) «İgdiyin üçün el arasında Qara xanın yanına gedib, səfir gedib qayıtmadınız, bəyimiz».

CÜMLƏNİN HƏMCİNS ÜZVLƏRİ

Cümlədə eyni bir sintaktik vəzifədə çıxış edən çoxlu söz ola bilər, lakin onlar həmcins üzv olmaya da bilər. Cümlədəki

sözlərin həmcins üzv olması üçün onlar bir neçə tələbi ödəməlidir:

1. Həmcins üzvlər cümlənin eyni bir üzvü rolunda çıxış etməli, eyni bir sintaktik vəzifə daşmalıdır.

2. Həmcins üzvlər cümlənin eyni bir üzvünə aid olmalıdır.

3. Həmcins üzvlər aid olduqları cümlə üzvü ilə eyni bir sintaktik əlaqəyə (uzlaşmaya, idarə, yanaşma) girməlidir.

4. Həmcins üzvlər eyni ifadə vasitəsinə malik olmalıdır.

5. Həmcins üzvlər eyni bir suala cavab verməlidir.

6. Həmcins üzvlər cümlədə bir-biri ilə ya tabesizlik bağlayıcıları, ya da sadalama intonasiası ilə bağlanmalıdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesizlik bağlayıcıları inkişaf etmədiyindən həmcins üzvlər bir-biri ilə sadalama intonasiası vasitəsilə bağlanır.

7. Həmcins üzvlər ən azı iki sözdən ibarət olmalıdır.

Cümlədə bu tələbləri ödəməyən, lakin eyni sintaktik vəzifə daşıyan sözlər həmcins cümlə üzvü ola bilməz. Məsələn, bir cümlədə iki təyin ola bilər, lakin onlar cümlənin ayrı-ayrı üzvlərinə aid ola bilər, bu məqamda onlar cümlənin həmcins təyini olmur. «Qırmızı qərənfil ağ köynəyə yaraşdı» cümləsində «qırmızı» və «ağ» sözləri müxtəlif cümlə üzvlərini, müxtəlif sözləri təyin etdiyi üçün həmcins cümlə üzvü deyildir. Hətta eyni cümlə üzvünə aid olan sözlər də həmcins cümlə üzvü olmaya bilər. «Qız qırmızı çit paltar geymişdi» cümləsində «qırmızı» və «çit» sözləri paltar sözünü təyin edir, lakin onlar həmcins təyinlər deyildir, çünki onlar paltar sözünü müxtəlif baxımdan təyin edir. «Qız əlində qürmüzü və ağ qərənfillər tutmuşdu» cümləsində isə «qırmızı» və «ağ» sifətləri eyni bir söz, eyni bir cümlə üzvünə (*qərənfillər*) aid olduğu və onu eyni baxımdan – rəng baxımından müəyyənləşdirdiyi üçün həmcins təyinlərdir.

Həmcins üzvlərin daha bir xüsusiyyətini də təyin etmək lazımdır: həmcins üzvlərin toplusunu ümumiləşdirici bir sözle ifadə etmək olur. *Toya gələn bütün adamlar – qocalar və cavanlar, kişilər və qadınlar, oğlanlar və qızlar sevinirdi*. Lakin bu xüsusiyyət həmcins üzvlər üçün fakultativdir, zəruri deyildir,

çünkü bəzi həmcins üzvləri bir məvhumda birləşdirib bir sözlə ifadə etmək olmur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlənin bütün üzvləri həmcins ola bilər.

Həmcins mübtədalar. Cümlənin digər həmcins üzvləri kimi həmcins mübtədalar da tabesizlik əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesizlik bağlayıcıları inkişaf etmədiyi üçün həmcins mübtədalar bir-biri ilə, əsasən, sadalama intonasiyası ilə bağlanır; məsələn: *Kisi oğlunta üzə eçüm-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmıs (KT § 1) «İnsan oğlunun üzərində əcdadlarım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş» ...kırkız, kurıkan, otuz tatar, kıtaŷ, tatabı kop yağı ermis (KT § 14) «...qırğız, kurıkan, otuz tatar, kıtay, tatabı – hamı yağı imiş». Səviz oğuz, tokuz tatar kalmadı, kəlti (MÇ 15) «Səkkiz oğuz, doqquz tatar qalmadı, gəldi».*

Həmcins xəbərlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində həmcins xəbərlərin işlənməsi geniş yayılmışdır. Abidələrin dilində həmcins xəbərlər bir-birinə tabesizlik əlaqəsi, sadalanma intonasiyası və birləşdirici fasilə ilə bağlanır, ya bir mübtədaya, ya da mübtədalar qrupuna aid olur. Abidələrin dilində həmcins xəbərlərin mübtədə və ya mübtədalar qrupu ilə uzlaşmasında belə bir qanunauyğunluq özünü göstərir: həmcins xəbərlər nəqli keçmiş zaman və felin şərt şəkli ilə ifadə edilsə, mübtədə ilə uzlaşmır, felin qalan şəkil və zamanlarında həmcins xəbərlər türk dilləri üçün ümumi qanunauyğunluq əsasında mübtədə ilə uzlaşır: *Eçümüz, apamız Bumın kağan tört bulurıŷ kısmıs, yıŷmıs, yaymıs, basmıs (O 1) «Əcdadımız Bumın xaqan dörd tərəfi sıxışdırmıs, yıŷmıs, yaymıs, basmıs». ...kop anta alkıntıŷ, arılıŷ (KT c 9) «...orada tamamilə zəiflədin, seyrəldin». Altı çub Soğdak tapa sülədimiz, buzduımız (KT § 31) «Altı qəbiləli Soğdaya qarşı qoşun çəkdik, pozduq». Az bodunıŷ ölürtim, altım, içgirtim (BK § 26) «Az xalqını öldürdüm, aldım, tabe etdim».*

Həmcins tamamlıqlar. Həmcins tamamlıqlar tabelilik əlaqəsi ilə eyni bir xəbəyə aid olur, xəbər tərəfindən idarə olunur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində həmcins

tamamlıqlar da vasitəsiz həmcins tamamlıqlar və vasitəli həmcins tamamlıqlar deyə iki qrupa ayrılır.

Həmcins vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirlik halında işlənən söz və söz birləşmələri vasitəsilə ifadə olunur; məsələn: *...yabğuŷ, şadıŷ anta birmıs (KT § 14) «...yabgunu, şadı o vaxt vermiş». Altı yegirmi yaşında eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı (KT § 31) «On altı yaşında əmim xaqan elini, qanununu elə qazandı». Açıŷ, tosık öməz sən (KT c 8) «Açıq, toxluq bilməzsən».*

Həmcins vasitəli tamamlıqlar ismin adlıq, yiyəlik və təsirlik hallarından başqa bütün hallarında, habelə qoşmalarla işlənən isim, substantivləşmiş digər nitq hissələri, ikinci və üçüncü növ təyini söz söz birləşmələri və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur; məsələn: *... on ox oŷlınŷ, taturŷ təŷi bunı körü biliŷ (KT c 12) «...on ox oğluna, yadlara təki bunu görərək bilin». İŷar illigdə, iŷar kağanlıŷda yəŷ kılum (KT § 29) «Sədaqətli eldə, sədaqətli xaqanlıqda yaxşılıq etdim». İnım Kül tigin birlə, eki şad birlə ölü, yitü kazğantım (KT § 27) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşərək qazandım».*

Həmcins təyinlər. Tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanan həmcins təyinlər arasında sadalama intonasiyası və birləşdirici fasilə əlaqəsi olur.

Cümlədəki təyinlərin həmcins olması üçün iki şərt zəruridir:

1. Təyinlər cümlənin müxtəlif üzvlərinə deyil, bir üzvünə aid olmalı, bir üzvünü təyin etməlidir. Təyinlər cümlənin müxtəlif üzvlərini, hətta ayrı-ayrılıqda həmcins üzvlərini təyin edərsə, həmcins təyinlər ola bilməz.

2. Cümlənin təyinlərinin bir üzvə aid olması da onların həmcins olmasını göstərmir. Cümlənin bir üzvünə aid olan təyinlər həmin üzvü ayrı-ayrı cəhətlərdən deyil, bir cəhətdən təyin etdikdə həmcins təyinlər olur. Cümlə üzvünü ayrı-ayrı cəhətlərdən təyin edən sözlər həmcins təyinlər ola bilmir. Həmcins olmayan təyinlərin sıralanması belədir: təyinlənən sözün bilavasitə yanında onun ən mühüm əlamətini bildirən təyin işlənir; əlamətin mühümlüyü zəiflədikcə təyin təyinlənən

sözdən uzaqlaşır. Həmcins təyinlərə bu baxımdan yanaşsaq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində, digər cümlə üzvlərinə nisbətən, həmcins təyinlər az işlənir; məsələn: *Yeti yüz ər bolip elsirəmiş, kağansıramış bodunıg, küjədmış, kuladmış bodunıg, türk törüsün içgünmüş bodunıg eçüm, apam törüsünçə yaratmış, boşğurmış* (KT § 13) «Yeddi yüz ər olub elsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kəniz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanunlarını dağıtmış xalqı əcdadlarımların qanununu üzə təşkil etmiş, öyrətmiş». *İçrə aşız, taşra tonsız, yabız, yablak bodunka üzə olurtım* (KT § 26) «Qarnı ac, üstü donsuz, pis və nankor xalqın üzərində oturdum».

Həmcins zərflilər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində həmcins zərflilər eyni tipli vasitələrlə də, müxtəlif tipli vasitələrlə də ifadə oluna bilər. Həmcins zərflilər bir-biri ilə tabəsizlik əlaqəsi ilə – sadalanma intonasiyası və birləşdirici fasilə ilə bağlanır.

Həmcins tərz-i-hərəkətzərfliləri: *Bilig bilməz kişi, ol sabıg alıp, yağru barıp, üküş kişi öltig* (KT c 7) «Bilik bilməz adam, o sözə aldanıb, yaxın gedib çoxlu adam öldün». *Keyik yiyü, tabışğan yiyü olurur ertimiz* (T 8) «Keyik yeyərək, dövşan yeyərək otururduq». *Türgis kağan süsi otça, borça kəlti* (BK § 27) «Türgiş xaqanının qoşunu od kimi, şərab kimi gəldi».

Həmcins yer zərfliləri: *İlgərü Kadirkan yışka təgi, kirü Təmir kapıgka təgi konturmuş* (KT § 2) «Şərqə Kadirkan meşəli dağlarına təki, qərbə Dəmir qapıya təki yerləşdirmiş». ... *yeriñerü, subıñaru kontı* (BK § 40) «...yerinə, suyuna qondu (yerləşdi)». *Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Sanduñ balıka, Taluy ügüzəkə təgmis yok ermis* (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox imiş».

Həmcins zaman zərfliləri: *Tün yəmə, kün yəmə yelü bardımız* (T 27) «Gecə də, gündüz də yel kimi gətdik». *Eçim kağan ili kamaşıg boltukıta, bodun iligi kəgi boltukıta izgil bodun birlə süñüşdimiz* (KT sm 3) «Əmim xaqanın eli qarışıq olduqda, xalqın eli asi olduqda izgil xalqı ilə dyöüşdük». *Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Sanduñ balıka, Taluy ügüzəkə*

təgmis yok ermis (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox imiş».

Həmcins səbəb zərfliləri: *Təñri yarlıkaduk üçün, mən kazğantuk üçün türk bodun kazğanmış erinç* (BK § 33) «Tanrı buyurduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış». *Təñri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtım* (KT c 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün bəxti olduğu üçün xaqan oturdum». ... *kutım bar üçün, ülügim bar üçün öltəçi bodunıg tirigrü igitim* (KT § 29) «... bəxtim olduğu üçün, qismətin olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə yüksəltdim».

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN XÜSUSİLƏŞMƏSİ

Cümlə üzvlərindən bəzilərinin intonasiya və fasiləyə görə ayrılmasına xüsusiləşmə deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xüsusiləşmə cümlə üzvlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Abidələrin dilində qoşmalı feli sifət və feli bağlama tərkibləri, *erikli* sözünün yaratdığı tərkiblər və *kisrə* «sonra» qoşması ilə işlənən feli bağlama tərkibləri cümlənin xüsusiləşmiş üzvü kimi çıxış edir. Müasir türk dillərində cümlənin bütün üzvləri xüsusiləşə bildiyi halda, abidələrin dilində təkcə zərflilər xüsusiləşir.

1. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş *-duk* şəkilili feli bağlama üçün qoşması ilə işləndikdə cümlənin xüsusiləşmiş səbəb zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Təñri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtım* (KT c 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum». *Mən özüm kağan olurtukım üçün türk bodunıg ... kılmadım* (BK § 36) «Mən özüm xaqan oturduğum üçün türk xalqını ... cəzalandırmadım». *Kazğantukın üçün, uduğ özüm kazğantukım üçün il yəmə il boltı, bodun yəmə bodun boltı* (T 55-56) «Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün el də el oldu, xalq da xalq oldu».

2. *Kisrə* «sonra» qoşması ilə işlənən *-dukda* şəkilçili feli bağlama tərkibi cümlənin xüsusiləşmiş zərfliyi olur; məsələn: *Yağru kontukda kisrə ayıg bilig anta öyür ermiş* (KT c 5)

«Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri orada öyrənir imiş». *Ol kan yok boltukda kisrə el yetmiş, içgünmüş, kaçışmış* (O 1) «O xan yox olduğdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış».

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində indiki zamanda işlənən feldən sonra erikli «ikən» sözü işləndikdə konstruksiya cümlənin xüsusiləşmiş zərfliliyi olur; məsələn: Kiçə yaruk batur erikli sünjüsdim (MÇ 13) «Gecə günəş batarkən döyüşdüm». Otuz artukı bir yaşına karluk bodun buñsız erür, barur erikli yağı boltı (BK § 28-29) «Otuz bir yaşında karlık xalqı qayğısız, azad və sərbəst olduğu halda yağı oldu». Kül tigin yiti otuz yaşına karluk bodun erür, barur erikli yağı boltı (KT şm 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad və sərbəst olduğu halda yağı oldu».

ƏLAVƏLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əlavələrdən cümlə üzvünü aydınlaşdırmaq, konkretləşdirmək üçün istifadə olunur. Əlavə cümlənin müstəqil üzvü deyildir, o, aid olduğu üzvün vəzifəsini daşıyır, aid olduğu cümlə üzvünün yanında yerləşir, ondan aralı işlənir.

Dilçilik ədəbiyyatında əlavələri iki qrupa bölürlər: 1) xüsusiləşən əlavələr və 2) xüsusiləşməyən əlavələr.

Xüsusiləşməyən əlavələr aid olduğu cümlə üzvündən xüsusi intonasiya – fasilə ilə ayrılır. Bu tip əlavələri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Əlavə şəxs əvəzliliklərinin yanında gəlib ondan xüsusi intonasiya ilə – fasilə vasitəsilə ayrılır; məsələn: *Ol iki kisi bar ersər, sini – Tabğacığ ölürteçi, - tirmən, ... bini – Oğuzığ ölürteçi ök, - tirmən* (T 10-11) «O iki adam var isə, səni – Tabğacı öldürəcək, - deyirəm, məni – Oğuzu da öldürəcək, - deyirəm».

2. İsimlərdən sonra işlənən təyinlər də əlavəyə çevrilir; məsələn: *Kařım sad ança ötünmiş* (O 8) «Atam şad belə nəsihət vermiş». *Kařım kağan ... törüg kazğanıp uça barmış* (KT § 15-16) «Atam xaqan ... qanun yaradıb vəfat etmiş». *Eçim kağan*

birle ilgörü Yaşıl ügüz Şanturñ yazıka tēgi sülədimiz (KT § 17) «Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə tēki qoşun çəkdik».

Xüsusiləşən əlavələrdən əvvəl fasilə edilir. Xüsusiləşən əlavələr aid olduğu cümlə üzvü ilə cyni hal şəkilçisi qəbul edir. Xüsusiləşməyən əlavələrdən fərqli olaraq, xüsusiləşən əlavələri izahedici sözlərlə genişləndirmək olar. Xüsusiləşən əlavələr bir sözdən də, bir neçə sözdən də ibarət ola bilər; məsələn: ... *ben özüm – Bilgə Tonyukuk kazğanmasur, ... Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti* (T 59-60) «... mən özüm – Müdrik Tonyukuk qazanmasa idim, ... Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib qalmayacaqdı». *Tabğaç atlığ süsi – bir tümən artukı yeti biñ süg ilki kün ölürtim* (BK c 1) «Tabğaç süvari qoşununu on yeddi min qoşunu birinci gün öldürdüm».

Müasir türk dillərində cümlənin bütün üzvlərinin əlavəsi olur, qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə mübtədə, tamamlıq və xəbərin əlavəsi işlənir.

1. **Mübtədanın əlavəsi.** Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən çox mübtədanın əlavəsi işlənir. Abidələrin dilində mübtədanı konkretləşdirmək, dəqiqləşdirmək, yaxud izah etmək üçün, habelə onun təsirini gücləndirmək üçün əlavədən istifadə edilir; məsələn: *Kəlürtim ök türk bodunıñ Ötükən yerə ben özüm – Bilgə Tonyukuk* (T 17) «Mən özüm – Müdrik Tonyukuk türk xalqını Ötükən yerinə gətirdim». *Ben – Bilgə Tonyukuk Altun yısığ asa kəltimiz, Ertis ügüzig keçə kəltimiz* (T 37-38) «Mən – Müdrik Tonyukuk Altun meşəli dağlarını aşaraq gəldik, İrtiş çayını keçərək gəldik». *Ol yerə ben – Bilgə Tonyukuk tēgürtik üçün sarığ altun, örüñ kümüs, kız, kuduz, əgritəbi, ağı buñsız kəlirti* (T 47-48) «O yerə mən – Müdrik Tonyukuk hücum etdiyim üçün sarı qızıl, parlaq gümüşqız, gəlin, hürküclü dəvə, dövlət qədərsiz gətirdi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir sıra hallarda cümlənin mübtədası düşür və əlavə mübtədə kimi çıxış edir. Mübtədə kimi çıxış edən əlavə ilə cümlənin əsl mübtədasını qarışdırmaq olmaz: abidələrin dilində mübtədə xəbərlə uzlaşdığı

halda, mübtədə yerində işlənən əlavə xəbərlə uzlaşmır; məsələn: *Uyğur yerintə Yağlakar kan ata kəltim* (Süci) «Uyğur yerindən Yağlakar xan ata gəldim». ... *bilgə kağan bitigin Yoliğ tigin bitidim* (BK c §) «... müdrik xaqan yazısını Yoliğ tigin yazdım». *Yigirmi kün olurıp bu taşka bu tamka kop Yoliğ tigin bitidim* (KT c §) «İyirmi gün oturub bu daşa bu yazını tamamilə Yoliğ tigin yazdım».

2. *Tamamlığın əlavəsi*. Tamamlıq vasitəli və vasitəsiz olduğu üçün əlavə də vasitəli və vasitəsiz tamamlığa aid olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədəmn əlavəsinə nisbətən tamamlığın əlavəsi az işlənir.

a) Vasitəsiz tamamlığın əlavəsi: *Tabğaç atlığ süsi – bir tımən artuqı yeti bir şüg ilki kün ölürtim* (BK c 1) «Tabğaç süvari qoşununu – on yeddi min qoşunu birinci gün öldürdüm». *Ol iki kisi bar ersər, sini - Tabğaçığ ölürtəçi, - tirmən, ... bini – Oğuzığ ölürtəçi ök, - tirmən* (T 10-11) «O iki adam var isə, səni – Tabğaçı öldürəcək, - deyirəm, ... mənə – Oğuzu da öldürəcək, - deyirəm».

b) Vasitəli tamamlığın əlavəsi: *Bilgə Tonyukuk - barça aydı* (T 31) «Müdrik Tonyukuka – mənə dedi». *Siz – elimə, kunçuyuma, oğlanıma, bodunıma -- sizimə altmış yaşım adırıldım* (Y 1) «Sizdən – elimdən, xanımdan, oğlanımdan, xalqımdan – sizdən altmış yaşında ayrıldım». *Sizimə -- kün, ay azıdım* (Y 11) «Sizdən – günəşdən, aydan azdım». *Sizimə – yüz kümüş bodunıma, yıta adırıldım* (Y 44) «Sizdən – yüz gümüş xalqımdan, əfsus, ayrıldım».

3. *Xəbərin əlavəsi*. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbərin əlavəsi az işlənir: *Yağmısı ben ertim -- Bilgə Tonyukuk* (T 5) «Qoşulanı mən idim – Müdrik Tonyukuk»

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN SIRASI

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlə üzvlərinin sıralanması müəyyən qanunauyğunluğa tabedir. Hər cümlə üzvünün söz sırasında öz yeri vardır. Cümlə üzvünün söz sırasında mövqeyi sözün mənası və qrammatik

mövqeyindən asılıdır. Cümlə üzvlərinin sıralanmasında sözlərin lüğəvi mənalari da əhəmiyyətli rol oynayır.

Cümlədə mübtədə və xəbərin yeri. Mübtədə və xəbər cümlənin baş üzvləridir. Onlar cümlənin əsasını təşkil edir. Xəbər mübtədəyə tabedir və onunla uzlaşır. Uzlaşma əlaqəsi ilə xəbər mübtədəyə tabe olduğu üçün ondan sonra gəlir; məsələn: *Kağanı ölti* (KT § 20) «Xaqanı öldü». *Özi yağıltı* (KT § 20) «Özü yanıldı». *Bars bəg erti* (KT § 20) «Bars bəy idi». *Biz az ertimiz* (BK § 32) «Biz az idik». *Özüm karı boltımı* (T 56) «Özüm qocaldım» və s.

Sadə geniş cümlələrdə də baş üzvlərin sırası dəyişmir: əvvəlcə mübtədə və ona tabe olan sözlər (mübtədə qütbü), sonra xəbər və ona tabe olan sözlər (xəbər qütbü) işlənir; məsələn: *Türk bodunığ atı, küsi yok bolmazun tiyin kağanı, ögim katunığ kötürmüş tərri, il berigmə tərri, türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tərri kağan olurtdı erinç* (KT § 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyər atam xaqanı, anam xatunu götürmüş tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyər özümü o tanrı xaqan oturtdu».

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də bəzən, məsələn, emosionallıq məqamında, yaxud müəyyən bir məsələyə diqqəti cəlb etmək istədikdə, mübtədə və xəbərin adı sırası pozulur, xəbər əvvəl, mübtədə isə sonra işlənir; məsələn: *Nəke tərər biz üküsi tiyin? Nəke korkur biz, az tiyin* (T 38-39) «Niyə qaçarıq, çoxdurlar deyər? Niyə qorxuruq, azıq deyər?» *Türk bilgə kağan ilifə bitidim ben – Bilgə Tonyukuk* (T 58) «Türk müdrik xaqanının eli üçün yazdırdım mən -- Müdrik Tonyukuk». *Ol küntə təgdi türk bodun Təmir kapıgka* (T 46) «Həmin gündə çatdı türk xalqı Dəmir qapıya» və s.

Cümlədə tamamlığın yeri. Tamamlıq cümlədə fikrin formalaşması və bitməsində xüsusi əhəmiyyəti olan ikinci dərəcəli cümlə üzvüdür. Tamamlıq xəbər, xüsusən fəli xəbər tərəfindən idarə edilir və bütün idarə edilən sözlərdə olduğu kimi idarə edən sözdən, yəni xəbərdən əvvəl gəlir.

Tamamlıqların vasitəli və vasitəsiz deyə iki növə ayrılması onların cümlədəki sırasına bilavasitə təsir edir. Vasitəli tamamlığın cümlədə söz sırasındakı yeri nisbətən sərbəstdir. Vasitəsiz tamamlığın da iki tipinin – qeyri-müəyyən və müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar – olması da həmin vasitəsiz tamamlıqların söz sırasındakı yerinə ciddi təsir göstərir; burada da müəyyən vasitəsiz tamamlığın cümlədəki yeri qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığa nisbətən sərbəstdir. Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar təsirli fellərlə idarə olunur və bilavasitə feli xəbərin yanında durur; onları xəbərdən uzaqlaşdırmaq mümkün deyildir. Xəbərdən aralanması üçün qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqları müəyyən vasitəsiz tamamlığa çevirmək zəruridir; məsələn: *Kağanı sü tasıkdı* (T 33) «Xaqanı qoşun çıxartdı». *Sü yorıtdım* (T 26) «Qoşun yürütdüm». *Irak ersər, yab拉克 ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT c 7) «Uzaq olsan, pis hədiyyə verir, axın olsan, yaxşı hədiyyə verir».

Müəyyən vasitəsiz tamamlıqların cümlədəki yeri nisbətən sərbəstdir, lakin cümlədə vasitəli tamamlıq və müəyyən Vasitəsiz tamamlıq işlənirsə, onda vasitəli tamamlığa nisbətən müəyyən vasitəsiz tamamlıq feli daha yaxın mövqedə yerləşir; məsələn: *Bu süg elt* (T 32) «Bu qoşunu apar». *Bu sabımın edgüti esid* (KT c 2) «Bu sözümlü yaxşıca eşit». *Mən ... Tabğaç kağanta bədzçi kəltürtim* (KT c 11) «Mən ... Tabğaç xaqanlığından naxış vuran gətirdim».

Cümlədə təyinin yeri. Türk dillərində təyin təyinlənəndən əvvəl işlənir. Bu qanun qədim türk yazısı abidələrinin dilinə də aiddir. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyinlənənin bir neçə təyini olarsa və həmin təyinlər həmcins olmasa, müəyyən qanuna uyğun olaraq sıralanmalıdır. Bu qanuna uyğunluğa əsasən təyin olunan sözlər ən yaxın yerdə maddilik bildirən atributiv isimlər və ya digər atributivləşmiş sözlər durur, ondan əvvəl sıfətlə ifadə edilmiş təyinlər, sıfətlərdən əvvəl saylarla ifadə edilmiş təyinlər, nəhayət onlardan da əvvəl, yəni təyinlər cərgəsinin başında əvəzliliklər işlənir:

Əvəzlilik → say → sıfət → atributiv isim → ad (təyin olunan)

Təyinlər cərgəsində *-ka* şəkilçisi və onun derivatları (*-daki*, *-dəki*, *-rakı*, *-rəki*) ilə düzəlmiş sıfət olduqda belə sıfətlər cərgənin başına keçir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yuxarıda verilmiş ideal sxemdə təyinlərin işlənməsinə təsadüf edilmir; məsələn: *Təŋri tæg tēŋridə bolmış türk bilgə kağan bu ödkə olurtum* (KT c 1) «Tanrı tək tanrıda olmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum». *İçrə aşız, taşra tonsız, yabız, yab拉克 bodunka üzə olurtum* (KT ş 26) «İçəri aşız, üstü donsuz, pis və nankor xalqın üzərində oturdum». *Ol üç kağan ögləşip: - Altun yış üzə kabısalım, - timis* (T 20) «O üç xaqan məsləhətləşib: - Altun meşəli dağları üzərinə hücum edək, - demiş».

Cümlədə zərfliliyin yeri. Zərfliliklərin cümlədə işlənmə yeri onların mənə növlərindən və ifadə vasitələrindən asılıdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərz-i-hərəkət və kəmiyyət zərflilikləri, adətən, bilavasitə feli xəbərin yanında işlənir. Bunun səbəbi odur ki, həmin zərfliliklərin ifadə edildikləri zərf, işarə əvəzlilikləri və qeyri-müəyyən saylar feli xəbərdən uzaqlaşdıqda zərflilik xüsusiyyətini itirib təyinə çevrilə bilər. Həmcinç olmayan tərz-i-hərəkət zərflilikləri feli bağlama və feli bağlama tərkibləri, zərf, sıfət və ya hər hansı bir sözlə ifadə edilirsə, onda feli bağlama və ya feli bağlama tərkibi ilə ifadə edilən tərz-i-hərəkət zərflilikləri əvvəl, nitq hissələri ilə ifadə edilmiş tərz-i-hərəkət zərflilikləri sonra gəlir. Bütün bunlara görə tərz-i-hərəkət zərfliliklərinin cümlənin feli xəbərinə yanaşması zəruridir; məsələn: *Sabımın edgüti esidgil* (KT c 1) «Sözümlü yaxşıca eşit». *Türgiş kağan süsi otça, borça kəlti* (BK ş 27) «Türgiş xaqanının qoşunu od kimi, şərab kimi gəldi». *Kamuğı biş otuz sülədimiz, üç yegirmi süŋüşdimiz* (KT ş 18) «Cəmi iyirmi beş (döfə) qoşun çəkdik, on üç (döfə) döyüşdük».

Zaman zərfliliklərindən bir qismi bilavasitə feli xəbərin yanında işlənir, bir qisminin isə cümlədəki işlənmə yeri sərbəstdir, hətta mübtəda və mübtəda qütbündə də əvvəl işləyə bilər. Cümlədə işlənmə yerinin sərbəst, yaxud sabit olması

zaman zərfliyinin semantik mənasından asılıdır: zaman zərfliyinin atributivləşməyə, yaxud substantivləşməyə meyli olmadıqda onun yeri sərbəst olur, mövqeyi dəyişdikdə atributivləşə və ya substantivləşə bilən zaman zərflikləri bilavasitə feli xəbərin yanında işlənir; məsələn: *Tün yəmə, kün yəmə yelü bardımız* (T 27) «Gecə də, gündüz də yel kimi getdik». *İlim amtı kamı?* (KT § 9) «Elim indi hanı?» *Yarın-kiçə altun örgin üzə olurıpan məşiləyir mən* (IB 1) «Gecə-gündüz qızıl taxtın üstündə oturub zövq alıram».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yer, səbəb və məqsəd zərflikləri qrammatik cəhətdən formalaşır, onların atributivləşmə və substantivləşmə meyli praktik surətdə sıfıra yaxın olduğu üçün cümlədəki yerləri də sərbəstdir; bu baxımdan yer, səbəb və məqsəd zərfliklərini müəyyən vasitəsiz və vasitəli tamamlılıqlarla müqayisə etmək olar; məsələn: *Üzə kök tərri, asra yağız yir kalıntukda ekin ara kisi oğlu kalınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göy, altı qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *İlgörü Şandur yazıka təgi sülədim* (KT c 3) «Şərqə Şandun düzünə təgi qoşun çəkdim». *Antu kisrə tərri bilig bertük üçüq özüm ök kağan kısıdım* (T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm xaqan seçdim». *Yadağ yabız bolı tip alğalı kəlti* (BK § 32) «Piyadalar pis oldu deyib almağa gəldi». *Sıñar süsi ebig, barkıñ yolğalı bardı* (BK § 32) «Qoşunun yarısı evi, sarayı dağıtmağa gəldi».

GRAMMATİK CƏHƏTDƏN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ BAĞLI OLMAYAN SÖZLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlə quruluşunda elə sözlər də iştirak edir ki, onlar cümlənin əmələ gəlməsində bilavasitə iştirak etmir, cümlə üzvü olmur, cümlə üzvlərinin heç birinin suallarına cavab vermir, cümlə üzvlərinin heç biri ilə sintaktik əlaqəyə girmir, amma cümlədə iştirak edən digər sözlərlə, cümlə üzvləri ilə müəyyən mənə əlaqəsində olur. Belə sözlər ya müraciət, ya da cümlədə söylənilən fikrə münasibət məqsədi ilə işlədilir. Bu sözlər cümlədə müəyyən sintaktik

vəzifə daşmadığı, cümlə üzvü olmadığı, cümlə üzvlərinin suallarına cavab vermədiyi, cümlədə iştirak edən digər sözlərlə – cümlə üzvləri ilə qrammatik (sintaktik) əlaqəyə girmədiyi üçün qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər adlandırılır və iki qrupda birləşdirilir: 1) xitab, 2) ara sözlər və ara cümlələr.

XİTAB

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlədə müraciət məqsədilə işlədilən sözlərə xitab deyilir. Mübtədə kimi xitab da ismin adlıq halında işlədilir. Buna görə də çox vaxt mübtədə ilə xitabı qarışdırırlar. Mübtədə ilə xitab arasında bir sıra fərqli cəhətlər vardır:

1. Mübtədə da, xitab da ismin adlıq halında olur, lakin mübtədə adi tonla, xitab isə xüsusi intonasiya, yüksək tonla tələffüz edilir.

2. Mübtədə cümlə üzvüdür, xitab isə cümlə üzvü olmur.

3. Cümlə üzvü kimi mübtədə müəyyən suala cavab verir, xitab isə heç bir suala cavab vermir.

4. Cümlə üzvü olduğu üçün mübtədə digər cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girir, xitab isə cümlədə işlənən sözlərin heç biri ilə sintaktik əlaqəyə girmir.

5. Düzgün cümlə quruluşunda mübtədə xəbərdən əvvəl işlənir, xitabın isə cümlədə sabit işlənmə yeri yoxdur.

6. Mübtədanın cümlədəki yerini dəyişdikdə bu, cümlənin mənasına, qrammatikasına təsir göstərir, xitabın cümlədə işlənmə yerini dəyişdikdə isə bu, cümlənin mənasına, qrammatikasına təsir göstərmir.

7. Mübtədanın məzmunu ilə forması uyğun gəlir, yəni mübtədə məzmunca hansı şəxsi bildirirsə, formaca da həmin şəxsə aid olur, xitab isə məzmunca ikinci şəxsə aid olduğu halda formaca üçüncü şəxsi bildirir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xitablar geniş şəkildə işlənir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, abidələrin dilində də xəbər xitabla deyil, mübtədə ilə uzlaşır; məsələn: *Bilgə Tonyukuk - Boyla Bağa Tarkan birlə, İltəris, kağan*

bolayın (T 6-7) «Müdrük Tonyukuk – Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris, xaqan olaq». *Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəçi sən* (KT c 8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsisən». *Afjar körü biliñ, türk amtı bodun, bəglər, bödkə körigmə bəglər, gü yañıltaçı siz* (KT c 11) «Ona baxaraq bilin, indiki türk xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı yanılasınız».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xitablar quruluşca sadə və mürəkkəb olur:

1. *Sadə xitablar* bir sözdən ibarət olur; məsələn: *Tabğaç, bəridənyən təg* (T 11) «Tabğaç, cənub tərəfdən hücum et». *Kıtaş, ördənyən təg* (T 11) «Kıtay, şərqdən hücum et». *Bilgə Tonyukuk – Boyla Bağa Tarkan birlə, İltəris, kağan bolayın* (T 6-7) «Müdrük Tonyukuk – Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris, xaqan olaq».

2. *Mürəkkəb xitablar* söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məsələn: *Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəçi sən* (KT c 8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsisən». ... *tokuz oğuz bəgləri, bodunı, bu sabımın edgüti esid, katığdı tıñla* (KT c 2) «... doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözümü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə». *Ögim katun, ulayu öglərim, ökələrim, kəliñünim, kunçuyılarım, bunça tıriği küñ boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yatı kaltaçı ertigiz* (KT şm 9) «Anam xatun, digər analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım, bunça diriləriniz kəniz olası idi, ölüləriniz yurdda, yolda yataraq qalası idi».

ARA SÖZLƏR VƏ ARA CÜMLƏLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir qrup sözlər vardır ki, bunlar cümlədəki digər sözlərlə qrammatik (sintaktik) əlaqəyə girmir, heç bir suala cavab vermir və cümlə üzvü də olmur, tək-cə ifadə olunan fikrə münasibət bildirir. Belə sözlərə ara sözlər deyilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ara sözlər az işlənir. Abidələrin dilində ara söz hesab edilə biləcək bu sözlərə təsadüf edilir:

azu «məgər»; ədat;

erinc «yəqin, güman ki, mümkün»; təsdiq, ehtimal bildirən ədat;

kük güman bildirən ədat;

ok «məhz, lap, da, də»; ifadə və mənanı gücləndirən ədat;

ök «da, də»; ifadə və mənanı gücləndirən ədat;

ğu və *gü* – ara sözlərinin lüğətlərdə tərcüməsi yoxdur, lakin *axı* kimi tərcümə edilə bilər.

Bu sözlərin abidələrin mətnlərində işlənməsinə az təsadüf edilir; məsələn: *Azu bu sabımda igid bargı* (KT c 10) «Məgər bu sözümdə yalan varmı?» *Türk amtı bodun, bəglər, bödkə körigmə bəglər, gü yañıltaçı siz* (KT c 11) «İndiki türk xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı yazılısınız». *Yayduk yolta yəmə ölti kük* (T 16) «Səpələndkiləri yollarda da, güman ki, öldülər». *Ben özüm uzun yəlmək ıtım ok* (T 52) «Mən özüm uzun süvari dəstələri, əlbəttə, göndərdim». *Bini - Oğuzıñ ölürtəçi ök, - tir mən* (T 11) «Məni - Oğuzu öldürəsidir, hökmən, deyirəm».

Bu ara sözlərdən qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən çox işlənən *erinc* sözüdür; məsələn: *Buyurukı yəmə bilgə ermis erinc, alp ermis erinc* (KT § 3) «Buyuruqları da müdrük imiş, igid imiş». *Anı üçün ilig ança tutmuş erinc* (KT § 3) «Onun üçün eli ekəcə düzəltmiş». *Anta kisrə inisi kağan bolmuş erinc, oğlu ta kağan bolmuş erinc. Anta kisrə inisi eçisin təg kılınmaduk erinc, oğlu kañm təg kılınmaduk erinc, biligsiz kağan olurmı erinc, yablak kağan olurmı erinc. Buyurukı yəmə biligsiz erinc, yablak ermis erinc* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığı, oğlu atası kimi olmadığı üçün biliksiz xaqan oturmuş, pis xaqan oturmuş. Buyurukları da biliksiz imiş, pis imiş».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ara cümlələr də ara sözlərin vəzifəsini icra edir, cümlədəki fikrə münasibəti bildirir. Abidələrin dilində ara cümlələrin işlənməsinə nadir hallarda təsadüf edilir; məsələn: *Afjaru süləməsər, kaç nəñ ersər, ol bizni, kağanı alp ermis, ayğucısı bilgə ermis, kaç nəñ ersər ölürtəçi kük* (T 20-21) «Ona qarşı qoşun yürütməsək, hər necə olsa, o bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrük imiş, hər

necə olsa, (bizi) öldürəcəkdir». *Yorımasar, bizni, kağanı aip ermis, ayğuşısı bilgə ermis, kaç nəŋ ersər, bizni ölürtəçi kük* (T 29-30) «Yürüş etməsək, bizi, xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, bizi öldürəsidir».

SADƏ CÜMLƏNİN STRUKTUR-SİNTAKTİK TİPLƏRİ

Sadə cümlə, ümumiyyətlə, cümlə dedikdə ilk növbədə baş üzvləri – mübtədası və xəbəri, ikinci dərəcəli üzvləri – təyini, tamamlığı və zərfliliyi olan cümlələr təsəvvürə gəlir. Sadə cümlədə xitab, ara söz və ara cümlələr də iştirak edə bilər. Lakin bu, klassik sadə cümlə haqqında olan təsəvvürdür. Sadə cümlə məfhumuna daha geniş anlayışlar daxildir. Məsələn, ola bilər ki, tam formalaşmış sadə cümlədə baş üzvlərdən biri – ya mübtədə, ya da xəbər – iştirak etməsin, iştirakına ehtiyac da olmasın, hətta iştirakı təsəvvürə də gətirilə bilməsin. Ola bilər ki, baş üzvlərin biri və ya hər ikisi buraxılsın (lakin təsəvvürə gətirilsin). Ola bilər ki, cümlə ümumiyyətlə üzvlərinə ayrılmasın – cümlə üzvlərinə ayrılmalı sözlər olmasın. Bu cürə müxtəlif baxımlardan yanaşdıqda sadə cümlənin müxtəlif növlərini göstərmək olar. Hər şeydən əvvəl cümləni üzvlərinə ayrılıb-ayrılmamasına görə iki qrupa ayırırlar: 1) üzvlərinə parçalanmayan – üzvlənməyən sadə cümlələr və 2) üzvlərinə parçalanan – üzvlənən sadə cümlələr.

Müasir türk dillərində dialoji nitqdə elə sözlər işlədilir ki, bu sözlər ətrafına izahedici sözlər toplamadan təklikdə müxtəlif növlü bütöv cümlələrə cavab olur, müxtəlif növlü cümlələri əvəz edir, bütöv cümlə təsiri bağışlayır. Dilçilik ədəbiyyatında belə sözlərə cümlə əvəzləri, söz-cümlə deyilir. Bu tip söz-cümlələr üzvlərinə ayrıla bilmir, daha doğrusu, bunlarda üzvlərə ayırmaq üçün söz olmur. Bu tip söz-cümlələri üzvlənməyən cümlələr adlandırırlar. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində dialoq məqamında cavab kimi işlədilən *bəli, xeyr, yox, baş üstə, yaxşı, bəs necə, əlbəttə, qətiyyə, yox-yox, hə, bəlkə də* və s. sözlər buna nümunə olar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə söz-cümlələrin işlənməsinə, ümumiyyətlə üzvlərinə bölünməyən cümlələrin işlədilməsinə təsadüf edilmir.

ÜZVLƏNƏN SADƏ CÜMLƏLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təkcə üzvlərinə bölünən sadə cümlələr işlənir. Tərkibində işlənən cümlə üzvlərinə ayrıla bilən cümlələrə üzvlənən cümlə deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində üzvlənən sadə cümlələrin zəngin tipləri mövcuddur.

Cümlə üzvlərinin iştirakına görə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən üzvlənən sadə cümlələri belə təsnif etmək olar:

1. Baş üzvlərin iştirakına görə: 1) təkterkibli sadə cümlələr, 2) cütterkibli sadə cümlələr.

2. Baş üzvlərlə yanaşı ikinci dərəcəli üzvlərin də iştirak edib-etməməsinə görə: 1) sadə geniş cümlələr, 2) sadə müxtəsər cümlələr.

3. Baş və ikinci dərəcəli üzvlərin buraxılıb-buraxılmamasına görə: 1) sadə bütöv cümlələr, 2) sadə yarımçıq cümlələr.

Baş üzvlərin hər ikisinin işləndiyi və ya işlənmədikdə bərpası mümkün olan cümlələrə cütterkibli cümlələr deyilir. Baş üzvlərdən təkcə biri iştirak edən və iştirak etməyən üzvün bərpası mümkün olmayan cümlələrə təkterkibli cümlələr deyilir. Təkcə baş üzvlərdən ibarət olan sadə cümlələr müxtəsər, baş üzvlərdən əlavə ikinci dərəcəli üzvlərdən, heç olmasa, biri və ya hamısı iştirak edən cümlələr sadə geniş cümlələr adlanır. Baş üzvlərinin hər ikisinin iştirak etdiyi cümlələr bütöv, baş üzvlərdən birinin və ya hər ikisinin buraxıldığı cümlələr isə yarımçıq cümlələr adlanır.

TƏKTƏRKİBLİ SADƏ CÜMLƏLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlələrin bir hissəsində baş üzvlərdən yalnız biri – ya mübtədə, ya da xəbər iştirak edir. Belə cümlələrdə mübtədə iştirak edərsə, xəbəre, xəbər iştirak edərsə, mübtədəyə ehtiyac olmur. Hansı baş üzvün iştirak etməsindən asılı olaraq bu tip sadə cümlələr ya mübtədə qütbü, ya da xəbər qütbü əsasında formalaşır. Ya mübtədə, ya da xəbər qütbü əsasında formalaşan cümlələri təkterkibli sadə

cümlələr adlandırırlar. Formalaşdığı qütbdən asılı olaraq təktərkiibli sadə cümlələri iki hissəyə bölürlər:

1. Mübtədə qütbü əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələr.

2. Xəbər qütbü əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələr.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mübtədə qütbü əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələrin bir tipi – adlıq cümlələr, xəbər qütbü əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələrin dörd tipi – şəxssiz cümlə, qeyri-müəyyən şəxslı cümlə, ümumi şəxslı cümlə və imperativ cümlələr işlənir.

Adlıq cümlələr. Bitmiş bir fikir ifadə edən, lakin xəbəri olmayan bir sözə və ya söz birləşməsinə adlıq cümlə deyilir. Adlıq cümlələr adlıq halda olan isim, hər hansı substantivləşmiş nitq hissəsi və söz birləşməsi ilə ifadə edilir. Adlıq cümlələr sözlərdən və söz birləşmələrindən iki xüsusiyyətinə görə fərqlənir: adlıq cümlələrdə fikir bitkinliyi və intonasiya bitkinliyi olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlıq cümlələr yox dərəcəsinədir. Məlum güzəştlə aşağıdakı cümləni adlıq cümlə kimi qəbul etmək olar: *Bu bitig bitigmə atısı Yoliğ tigin* (KT c 13) «Bu yazını yazan kiçik qohumu Yoliğ tigin».

Şəxssiz cümlə. Şəxssiz cümlələr xəbər qütbü əsasında formalaşır. Şəxssiz cümlələrin mübtədası olmur və onları təsəvvür etmək də mümkün deyildir. Mübtədası iştirak etməyən cümlələrlə şəxssiz cümlələri qarışdırmaq olmaz: mübtədası iştirak etməyən cümlələrdə mübtədanı bərpa etmək olur, şəxssiz cümlələrdə isə mübtədə ümumiyyətlə olmur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şəxssiz cümlələr, demək olar ki, işlənmir. Təkcə bu cümləni şəxssiz cümlə kimi götürmək olar: *Kantayın?* (T 33) «Necədir?»

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr. Xəbər qütbü əsasında formalaşan təktərkiibli sadə cümlələrin bir növü də qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdir. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə mübtədə qeyri-müəyyən olur və müstəqim mübtədə kimi üzə çıxmır. Şəxssiz cümlələrlə qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin əsas fərqi bundadır ki, şəxssiz cümlədə mübtədə iştirak etmir və onu təsəvvürə gətirmək də mümkün deyildir, qeyri-müəyyən

şəxslı cümlədə isə mübtədə iştirak etməsə də, onu konkret iş icraçısı kimi təsəvvürə gətirmək olmasa da, onu üçüncü şəxsin cəmi kimi təsəvvür etmək olur. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin xəbəri üçüncü şəxsdə işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr, az da olsa, işlənir; məsələn: *Alp ərin balbal kızı* (O 3) «İgid döyüşçülərini balbal qoydular». *Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yorıtmaş ermiş* (KT c 6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməmiş». *Bir kişi yañılsar, oğuşı, bodunu bisükiñə təgi kıdmaş ermiş* (KT c 6) «Bir adam yanılsa idi, qəbiləsi, xalqı son nəfərinədək doğranmazmış».

Ümumi şəxslı cümlələr. Xəbər qütbü əsasında formalaşan təktərkiibli sadə cümlələrin bir növü də ümumi şəxslı cümlələrdir. Ümumi şəxslı cümlələrdə ifadə edilmiş fikir, hökm hamı tərəfindən qəbul edilmiş həyat həqiqətidir. Ümumi şəxslı cümlələrdə ifadə edilən fikir eyni zamanda həm ayrı-ayrı şəxslərə, həm də hamıya aid olur. Ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri bəzən üçüncü şəxsdə ifadə edilsə də ən çox ikinci şəxsin təki ilə ifadə edilir; məsələn: *Ariq ok sən, tosuk öməzsən* (KT c 8) «Ariq oxsan, acliq, toxluq bilməzsən». *Turuk bukalı, səmiz bukalı arkada bilsər, səmiz buka, turuk buka tiyin bilməş* (T 5-6) «Ariq buğanı, kök buğanı arxadan tanısa, kök buğa, ariq buğa deyə tanıya bilməş». *Yuyka eriklig toplağaluğ uçuz ermiş, yinçgə eriklig üzgöli uçuz. Yuyka kalın bolsar, toplağaluk alp ermiş, yinçgə yoğun bolsar, üzgölik alp ermiş* (T 13-14) «Nazik ikən toplamaq asan imiş, incə ikən üzmək asandır. Nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir, incə yoğun olsa, üzmək igid işidir».

İmperativ cümlələr. Təktərkiibli cümlələrin bir növü də imperativ cümlələrdir. Xəbəri fəlin əmr şəkli ilə ifadə edilən təktərkiibli cümlələrə imperativ cümlələr deyilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təktərkiibli cümlələrdən ən çox işlənəni imperativ cümlələrdir; məsələn: ... *yəmə igidəyin! Ömgətmən! Tolğatman!* (BK şm 13) «... yenə yüksəl! İncitməyin! Sıxışdırmayın!» *Sabımın tükəti esidgil* (KT c 1) «Sözümü tükətinçəyədək eşit». ... *bunu körü biliñ* (KT c 12) «... bunu görərək bilin». *Añar körü bilin* (KT c 11) «Onu görərək bilin».

CÜTTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR

Baş üzvlərin hər ikisi iştirak edən və ya iştirakı asan bərpa edilə bilən cümlələrə cüttərkibli cümlə deyilir. Cüttərkibli sadə cümlələr müxtəlif baxımdan təsnif edilə bilər:

1. Baş üzvlərlə yanaşı ikinci dərəcəli üzvlərin də işlənib işlənməməsinə görə cüttərkibli sadə cümlələr iki qrupa bölünür:

- a) Müxtəsər cümlələr
- b) Geniş cümlələr

2. Baş üzvlərdən birinin və ya hər ikisinin işlənib işlənməməsinə görə də cüttərkibli sadə cümlələr iki qrupa bölünür:

- a) Bütöv cümlələr
- b) Yarımcıq cümlələr

Müxtəsər cümlələr. Hər iki baş üzvdən, ya da qrammatik cəhətdən formalaşmış xəbərdən ibarət cüttərkibli cümlələr müxtəsər cümlə adlanır. Qrammatik cəhətdən formalaşmış xəbərdən ibarət olan cümlələrdə mübtədə buraxılsa da, o, xəbərin şəkilçilərində öz əksini tapır və asan bərpa edilir.

Mübtədə və xəbərdən ibarət olan müxtəsər cümlələr: *Bars bəg erti* (KT § 20) «Bars bəy idi». *Süsi kəlti* (O 9) «Qoşlunu gəldi». *Özi ya rıltı* (KT § 20) «Özü yanıldı». *Kağanı ölti* ((KT § 20) «Xaqanı öldü». *Özim sakıntım* (KT §m 10) «Özüm düşündüm». *Biz az ertimiz* (BK § 32) «Biz az idik» və s.

Təkcə xəbərdən ibarət olan müxtəsər cümlələr: *Süjüşdimiz* (T 28) «Döyüşdük». *Sançdımız* (T 28) «Məğlub etdik». *Təgdimiz* (T 39) «Hücum etdik». *Yaydımız* (T 39) «Dağıtdıq». *Kəlmədi* (MÇ 14) «Gəlmədi». *Süjüşdim* (MÇ 15) «Döyüşdüm». *Sançdım* (MÇ 32) «Məğlub etdim». *Yabırdım* (BK § 31) «Zəiflətdim» və s.

Geniş cümlələr. Baş üzvlərdən əlavə cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən, heç olmasa, birinin iştirak etdiyi cümlə sadə geniş cümlə adlanır; məsələn: *Üç otuz balık sıdı* (T 19) «İyirmi üç şəhər sındı». *Az bodunıq ölürtim* (BK § 26) «Az xalqını öldürdüm». *İnim Kül tigin birlə sözləşdimiz* (KT § 26) «Kiçik qardaşım Kül tiginlə məsləhətləşdik». *Kanın subça*

yügürti (KT § 24) «Qanın su kimi axdı». *Anta kisrə karım kağan uçdı* (MÇ 12) «Ondan sonra atam xaqan vəfat etdi». *Ekin ara bəg yağı bolmuş* (O 10) «İkisinin arasında bəy yağı olmuş». *Üç karluk yab拉克 sakınıp təzə bardı* (MÇ 11) «Üç karluklar pis niyyətə düşüb qaçıb getdi» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əksər hallarda baş üzvlərdən əlavə cümlənin bir neçə, yaxud bütün ikinci dərəcəli üzvləri də sadə geniş cümlədə iştirak edir.

Bütöv və yarımcıq cümlələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində hər iki baş üzvü cümlənin strukturunda iştirak edən cümlələr bütöv cümlələrdir. Bütöv cümlə dedikdə həm təkcə mübtədə və xəbərin iştirak etdiyi müxtəsər cümlələr, həm də mübtədə və xəbərdən başqa ikinci dərəcəli üzvlərdən birinin və ya hamısının iştirak etdiyi geniş cümlələr nəzərdə tutulur; məsələn: *Bodun boğazı tok erti* (T 8) «Xalqın boğazı tox idi». *İl tutsık yir Ötükən yış ermiş* (KT c 4) «El tutmalı yer Ötükən meşəli dağları imiş».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində baş üzvlərdən biri (abidələrin dilində hər iki baş üzvü buraxılan cümlənin işlənməsinə təsadüf edilməmişdir) buraxılan cümləyə yarımcıq cümlə deyilir; məsələn: *İllig ilsirədimiz, kağanlığıq kağansıraatdımız, tizligi sökürtimiz, başlığıq yüküntürtimiz* (KT § 18) «Elini əlsizləşdirdik, xaqanlığını xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik». *Balıka barmadı* (KT §m 8) «Şəhərə getmədi» və s.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Ünsiyyət üçün sadə cümlə kimi, mürəkkəb cümlənin də mühüm əhəmiyyəti vardır. İndiyədək mürəkkəb cümlələrə müxtəlif təriflər vermişlər, onları müxtəlif cür izah etmişlər. Mürəkkəb cümlələrə necə tərif və izah verilməsindən asılı olmayaraq məlumdur ki, mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlədən ibarət olur, bu sadə cümlələr öz aralarında tabesizlik və ya tabelilik əlaqəsi ilə bağlanır, sadə cümlələrin arasında xüsusi intonasiya olur, bütövlükdə mürəkkəb cümlənin özünün bitmiş intonasiyası olur və o, bitmiş (nisbi) bir fikir ifadə edir.

Mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən komponentlər – cümlələr qrammatik baxımdan bir-biri ilə əlaqədə olur; onların arasında müəyyən əlaqə olmasa, mürəkkəb cümlənin komponentləri bir-biri ilə əlaqəsi olmayan sadə cümlələr olsa, onda mürəkkəb cümlədən danışmaq olmaz. Mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı sintaktik əlaqələr müxtəlifdir. Bir qisim mürəkkəb cümlələrin komponentləri bərabərhüquqlu olduğu, biri digərindən asılı olmadığı halda, başqa qisim mürəkkəb cümlələrin biri digərindən asılı olur, biri digərini izah edir. Komponentləri bərabərhüquqlu olan mürəkkəb cümlələri *tabesiz*, biri digərindən asılı olan mürəkkəb cümlələri *tabeli mürəkkəb cümlə* adlandırırlar. *Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri tabesizlik sintaktik əlaqəsi ilə, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri isə tabelilik sintaktik əlaqəsi ilə birləşir. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərdən biri üstün mövqedə durur, əsas cümlə olur, o biri cümlələr ona *tabe* olur, onu izah edir. Bu komponentə baş cümlə deyirlər. Digər komponent və ya komponentlər üstün vəziyyətdə olan cümlədən – baş cümlədən asılı olur, ona *tabe* olur, onu bu və ya digər baxımdan izah edir. Belə asılı cümləyə və ya cümlələrə *budaq cümlə* deyirlər. *Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında olan daha bir fərqi göstərmək lazımdır. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərindəki zaman mütləq olur, yəni hər cümlənin öz zamanı olur və bu zaman komponentlər arasındakı münasibətlərdən asılı olaraq obyektiv zaman kimi dəyişmir, yəni zaman söhbət gedən zamanla ölçülür; məsələn: Yağış yağdı, toz yatdı. Yağış yağır, toz yatır. Yağış yağar, toz yutar. Yağış yağacaq, toz yatacaq. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə baş cümlənin zamanı mütləq olur, budaq cümlənin zamanı baş cümlənin zamanından asılı olduğu üçün, baş cümlənin zamanı ilə müəyyənləşdiyi üçün nisbi olur.**

Müasir türk dillərində *tabesiz* və *tabeli mürəkkəb cümlələr* arasında, onların komponentlərinin bağlılıq dərəcəsinə daha bir sıra fərqli xüsusiyyətlər də mövcuddur. Bunlardan başqa, *tabesiz* və *tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında da bir sıra qrammatik və fonetik fərqlər də vardır. Dilçilik ədəbiyya-*

*tında tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında bağlayıcılar arasındakı fərqdən, bağlamalarda iştirak edən əvəzliliklərin funksiyaları arasındakı fərqdən danışılır. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar, demək olar ki, formalaşmadığından onların *tabesiz* və *tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasındakı rolundan danışmaq* tezdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *tabesiz* və *tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında əvəzliliklərin rolundan danışmaq* isə heç olmaz, çünki nə *tabesiz*, nə də *tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında əvəzliliklər iştirak etmir. Fonetik vasitələrdən istər tabesiz, istərsə tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də intonasianın rolu böyükdür. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bərabərhüquqlu olduğu üçün onu təşkil edən sadə cümlələrin intonasiası ilə komponentləri bərabərhüquqlu olmayan tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin intonasiası eyni ola bilməz. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri birləşdirici, *tabe* etməyən intonasiya ilə tələffüz edildiyi halda, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri *tabcedici intonasiya ilə tələffüz edilir.***

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

İki və ya daha artıq sadə cümlənin *tabesizlik əlaqəsi ilə struktur – semantik cəhətdən birləşən və nisbi bitmiş fikir ifadə edən cümləyə tabesiz mürəkkəb cümlə* deyilir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də *tabesiz mürəkkəb cümlələr* iki sadə cümlədən, ikidən artıq sadə cümlədən, bir sadə və bir tabeli mürəkkəb cümlədən, iki tabeli mürəkkəb cümlədən təşkil oluna bilər. *Tabesiz mürəkkəb cümlə hətta tabesiz mürəkkəb cümlələrin birləşdirilməsi vasitəsilə də tərtib edilə bilər.*

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar, o cümlədən *tabesizlik bağlayıcıları inkişaf etmədiyi üçün tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bir-biri ilə, əsasən, birləşdirici intonasiya ilə bağlanır.*

Türk dillərinin bütün tədqiqatçıları bu fikirdədirlər ki, **tabesiz mürəkkəb cümlələr** əmələ gətirən sadə və ya digər tip cümlələr **müstəqil cümlələr** adlandırmaq olmaz, çünki **tabesiz mürəkkəb cümlələr** tərtib edən cümlələr bir-biri ilə müəyyən sintaktik əlaqəyə girdikdən sonra öz müstəqilliklərini, bəzi dilçilərin (A.A.Axundov) fikrincə, hətta cümləlik xüsusiyyətini itirir, müstəqil mübtəda və xəbərə malik xüsusi növ sintaktik vahid xarakteri kəsb edir. Dilçilərin böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, **tabesiz mürəkkəb cümlələr** əmələ gətirən cümlələrin birləşməsi təsadüfi hal deyildir, onların arasında daxili əlaqə, daxili vəhdət vardır. Dilçilər **tabesiz mürəkkəb cümlələrin** intonasiya, habelə **tabesiz bağlayıcılar** və intonasiya ilə bağlandığını qeyd edərək göstərirlər ki, «**heç də hər cür məzmun**a malik cümlələrin bu bağlayıcı vasitələrlə birləşdirilməsi **tabesiz mürəkkəb cümlə** yaratmaz. **Tabesiz mürəkkəb cümlə** məzmunca bu və ya digər cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan və ya bir bütöv kimi nəzərdə tutulan bir neçə iş, hal, hərəkət, əlaməti ifadə edən cümlələr birləşdirir. Buna görə də **tərki-bindəki cümlələr** arasındakı belə qarşılıqlı məzmun bağlılığı **tabesiz mürəkkəb cümlənin** mahiyyətini, həmin cümlələrin arasında işlədilən bağlayıcı vasitələr isə onun yaranmasında formal cəhəti təşkil edir. Bununla bərabər, **tabesiz mürəkkəb cümləni** əmələ gətirən cümlələr öz sintaktik quruluşları ilə də vəhdətdə olur ki, bu da həmin cümlələrin qarşılıqlı məzmun münasibətinin ifadəsinə xidmət edən əlamətlərdir. Buna görə də **tabesiz mürəkkəb cümlənin** əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən bu termindəki «**tabesiz**» sözünün lüğəvi mənasından çıxış etmək və bu mürəkkəb cümlə növünü tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqləndirmək üçün **tabesiz mürəkkəb cümlə** daxilindəki cümlələri müstəqil cümlə şəklində işlətməyin mümkün olması kimi izah etmək məqsəduyğun deyil, çünki mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələr **müstəqil cümlələr** kimi işlətdikdə əvvəlki vəziyyətdən fərqli olan keyfiyyət dəyişikliyi baş verir».¹

¹ Ə.Z.Abdullayev, Y.A.Seyidov, A.Q.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili, IV. Bakı, 1985, s.304.

MƏNA ƏLAQƏLƏRİ

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində sadə cümlələrin hər cür yanaşı işlənməsi onların **tabesiz mürəkkəb cümlə** əmələ gətirməsi demək deyildir. Yanaşan sadə cümlələrin **tabesiz mürəkkəb cümlə** əmələ gətirməsi üçün onların arasında müəyyən semantik, struktur və fonetik əlaqələr yaranmalıdır. İstər müasir türk dillərində, istərsə qədim türk yazısı abidələrinin dilində **tabesiz mürəkkəb cümlələrin** tərkib hissələrinin qovuşub sintaktik vahid yaratmasında **məna əlaqələri** əhəmiyyətinə görə ilk yerdə durur; **tabesiz mürəkkəb cümlənin** komponentləri ilk növbədə **məna əlaqələri** ilə bir-birinə bağlanır. Bu **məna əlaqələri** bağlayıcı **tabesiz mürəkkəb cümlələrdə** bağlayıcılar, bağlayıcısız **tabesiz mürəkkəb cümlələrdə** isə cümlənin ümumi məzmunu ilə ifadə edilir. Dilçilər bu fikirdədir ki, **tabesiz mürəkkəb cümlələri** təsnif edərkən birinci növbədə onun komponentləri arasındakı **məna əlaqələri** nəzərə alınmalıdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində **tabesiz mürəkkəb cümlələri**, onun komponentləri arasındakı **məna əlaqələrini** müəyyənləşdirmək çətindir, çünki abidələrin dilində bağlayıcıların inkişaf etməməsi bir yana qalsın, abidələrin mətnlərində **heç bir semantik vəzifə** daşımayan qoşa nöqtəni çıxsaq, **heç bir durğu işarəsi** işlənmir. Bütün bunlara baxmayaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində **tabesiz mürəkkəb cümlənin** komponentləri arasında işlənən bu **məna əlaqələrini** göstərmək olar:

1. Sadalama əlaqəsi.
2. Aydınlaşdırma əlaqəsi.
3. Səbəb-nəticə əlaqəsi.
4. Qarşılaşdırma əlaqəsi.
5. Birləşdirmə əlaqəsi.
6. Qovuşma əlaqəsi.

SADALAMA ƏLAQƏSİ

Sadalama əlaqəsində tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri sadalama intonasiyası ilə tələffüz edilir, tərkib hissələri arasında məna münasibəti sadalanma ilə yaranır. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin ifadə etdiyi iş, hərəkət ya eyni zamanda, ya da zaman ardıcılığı ilə – biri digərinin ardınca icra edilir. Bu da bəzi qrammatika kitablarında göstərilən zaman və ardıcılıq əlaqəsinə uyğun gəlir. Komponentlər arasındakı hərəkətin əlamətlərinə görə sadalanma əlaqəsinin iki tipini göstərmək olar: 1) eyni zamanlı sadalama və 2) ardıcıl zamanlı sadalama.

Eyni zamanlı sadalama. Dilçilik ədəbiyyatında çox vaxt zaman əlaqəsi adlanan bu əlaqə tabesiz mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı komponentlərində ifadə olunan iş və hərəkətin eyni zamanda icra edildiyini göstərir. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri sadə sadalama intonasiyası ilə tələffüz edilir. Hərəkət eyni zamanda icra edildiyi və komponentlər sadalama intonasiyası ilə tələffüz edildiyi üçün sadalama əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sırasını dəyişdikdə cümlənin ümumi məzmununa xələl gəlmir. Eyni zamanlı sadalama əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sayı iki və daha çox olur, lakin komponentlərinin sayına məhdudiyyət qoyulmur.

1. İki komponenti olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Kamuğu biş otuz sülədimiz, üç yegirmi süfüşdimiz* (KT § 18) «Cəmi iyirmi dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük», *Tölis, tarduş bodunuğ anta itmiş, yabğuğ, şadıg anta birmis* (KT § 13-14) «Töliş və tarduş xalqlarını o zaman təşkil edilmiş, yabğu və şad (adlarını) o zaman vermiş», *Anta kisrə inisi kağan bolmış erinç, oğlu ta kağan bolmış erinç* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş» və s.

2. Üç komponenti olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *İlgerü kün toğsıkda Bökli kağanka təgi süləyü birmis, kırıgaru Təmir kapıgka təgi süləyü birmis, Tabğaç kağanka ilin, törüsün ali birmis* (KT § 8) «Şərqə gün doğanda Bökli xaqanlığına kimi qoşun çəkmiş, qərbə Dəmir qapıya kimi qoşun çəkmiş, Tabğaç

xaqanına elini, qanununu almış». Taşra yorıyur tiyin kü esidip balıkdakı tağıkmış, tağdakı inmiş, tirilip yetmiş ər bolmış (KT § 11-12) «Sərhəddən kənarda yürüş edir deyə xəbər eşidib şəhərdəki dağa qalxmış, dağdakı enmiş, toplanıb yetmiş igid olmuş». İçigmə içikdi, bodun boltı, ölügmə ölti (BK § 37) «Təbə olan təbə oldu, xalq oldu, ölən öldü».

3. Dörd və daha artıq komponenti olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *İllig ilsirətdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız, tizligi sökürtimiz, başlığığ yüküntürətimiz* (KT § 18) «Ellini elsizləşdirdik, xaqanlığını xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik». *Təfri küç bertük üçün illig ilsirətmış, kağanlığığ kağansıratmış, yağığ baz kulmış, tizligi sökürmüş, başlığığ yüküntürmüş* (KT § 15) «Tanrı güc verdiyi üçün ellini elsizləşdirmiş, xaqanlığını xaqansızlaşdırmış, yağını təbə etmiş, dizlini çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş». *Təfri küç birtük üçün kağan kağan süsi höri təg ermiş, yağısı koğ təg ermiş, ilgəru, kırıgaru süləp tirmiş, kamuğu yeti yüz ər bolmış* (KT § 12-13) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş, şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, hamısı yeddi yüz igid olmuş». *Kapağan kağan olurtı, tün udımatı, küntüz olurmatı, kızıl kanım tökti, kara tərim yügürtü* (T 51-52) «Kapağan xaqan oturdu, gəccə uyumadı, gündüz oturmadı, qızıl qanımı tökdü, qara tərimi yüyürtdü».

Eyni zamanlı sadalama əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələr, xüsusən onların iki komponentləri qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin ən geniş yayılmışı və ən çox işlənmişidir.

Ardıcıl zamanlı sadalama. Dilçilik ədəbiyyatında bu, ardıcılıq əlaqəsi adlanır. Ardıcıl zamanlı sadalama əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində iş, hərəkət müəyyən ardıcılıqla, bir-birinin ardınca, sistemli şəkildə baş verir və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri ardıcıl sadalama intonasiyası ilə tələffüz edilir. Eyni zamanlı sadalama intonasiyası ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələrlə ardıcıl sadalama əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələr bir-birinə oxşasa da, aralarında mühüm fərq

vardır: 1. Eyni zamanlı sadalamada tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin ifadə etdikləri iş, hərəkət, eyni zamanda, ardıcıl zamanlı sadalamada isə tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin ifadə etdikləri iş, hərəkət ardıcıl şəkildə, biri digərini izləyərək, birincidən sonuncuya doğru ardıcılıqla icra olunur, biri icra olunmasa, digəri icra oluna bilməz, sanki birinci komponentdəki iş, hərəkətin icrası sonrakı komponentdəki iş, hərəkətin icrası üçün şərt, əsas olur. 2. Eyni zamanlı sadalamada tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sırasını dəyişmək mümkün olduğu halda, ardıcıl zamanlı sadalamada tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sırasını dəyişmək mümkün deyildir. Mülqayisə et: *Qızlar oynayır, oğlanlar əl çalır və Oğlanlar əl çalır, qızlar oynayır* – mümkündür; *Yağış yağdı, toz yatdı və Toz yatdı, yağış yağdı* – ikinci mümkün deyildir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, eyni zamanlı sadalama əlaqəsində olduğu kimi, ardıcıl zamanlı sadalama əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkibində iki və daha artıq komponent olur. Komponentlərin sayına görə bu tabesiz mürəkkəb cümlələr belə qruplaşdırmaq olar:

1. İki komponenti olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Türgiş kağan süsi Bolçuda otça, borça kəlti, süñüşdimiz* (KT § 37) «Türgiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi, döyüşdük». *Kül tigin ögsiz akın binip tokuz ərig sançdı, ördü birmədi* (KT şm 8-9) «Kül tigin yetim ağ atı minib doqquz döyüşçünü qılıncdan keçirdi, ordanı vermədi». *Ol yılka türğiş tapa Altun yıışığ aş, Ertis ügüzig keçə yorıdım, türğiş bodunğ uda basdım* (BK § 27) «Həmin il türğiş xaqanına qarşı Altun meşəli dağlarını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüş etdim, türğiş xalqını yuxuda basdım».

2. Üç komponenti olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Ekinti kün kəlti, örtçə kızıp kəlti, süñüşdimiz* (T 39-40) «İkinci gün gəldi, alov kimi qızıb gəldi, döyüşdük». *Kağanın anta ölürtimiz, ilin altımız, kara türğiş bodun kop içikdi* (KT § 38) «Xaqanını orada öldürdük, elini aldıq, qara türğiş xalqı tamamilə tabe oldu». *Kül tigin Az yağızın binip təgdi, eki ərig sançdı, balıka*

barmadı (KT şm 7-8) «Kül tigin Az kəhər atını minib hücum etdi, iki döyüşçünü qılıncdan keçirdi, şəhərə getmədi».

3. Dörd və daha artıq komponenti olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Yeti otuz yaşma kırkız tapa sülədim, süñüg batımı kariğ sōkipən Kögmən yıışığ toğa yorıp kırkız Bodunğ uda basdım, kağanın birle Soña yıışda süñüşdim, kağanın ölürtim, ilin anta altım* (BK § 26-27) «İyirmi yeddi yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdim, süngü batımı qarı sōküb Kögmən meşəli dağlarını başıyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdım, xaqanı ilə Sona meşəli dağlarında döyüşdüm, xaqanını öldürdüm, elini orada aldım». *Türgiş kağan süsi otça, borça kəlti, Bolçuda süñüşdim, kağanın, yabğusın, şadın anta ölürtim, ilin anta altım* (BK § 27-28) «Türgiş xaqanının qoşunu od kimi, şərab kimi gəldi, Bolçuda döyüşdüm, xaqanını, yabğusunu, şadını orada öldürdüm, elini o zaman aldım». *Kanı, süsi tirilmis, süñüşdimiz, kanın olürtimiz, kağanka kırkız bodunğ içikdi, yükünti, yantımız* (T 28) «Xanı, qoşunu toplaşmış, döyüşdük, xanını öldürdük, qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi, qayıtdıq». *Yaydımız, kağanın tutdımız, yabğusın, şadın anta ölürti, əligçə ər tutdımız* (T 41-42) «Yaydıq, xaqanını tutduq, yabğusunu, şadını orada öldürdü, əllicə döyüşçü (əsir) tutduq». *İnim Kül tigin kərgək boltı, özim sakıntım, körür közim körməz təg, bilir biligim bilməz təg boltı, özim sakıntım* (KT şm 10) «Kiçik qardaşım vəfat etdi, özüm düşündüm, görən gözüüm görməz kimi, iti ağılım bilməz kimi oldu, özüm düşündüm».

Sadalama əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Belə cümlələr sonu açıq quruluşlu cümlələr adlanır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sadalama intonasiyasının hər iki tipi (eyni zamanlı sadalama və ardıcıl zamanlı sadalama) ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsi geniş yayılmışdır.

AYDINLAŞDIRMA ƏLAQƏSİ

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürekkəb cümlələrdə birinci komponentdə ifadə olunan fikir sonra gələn komponent və ya komponentlər vasitəsilə aydınlaşdırılır. Belə tabesiz mürekkəb cümlələrdə sonra gələn komponentlər birinci komponenti bütövlükdə *yox*, onun bu və ya digər üzvünü aydınlaşdırır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürekkəb cümlələrdə sonra gələn komponentlər birinci komponenti ya mübtədaya, ya xəbəyə, ya da tamamlığa görə aydınlaşdırır.

Mübtədaya görə aydınlaşdırma. Mübtədaya görə aydınlaşdırma əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürekkəb cümlələrdə birinci komponentin mübtədası sonra gələn komponent və ya komponentlər vasitəsilə aydınlaşdırılır, izah olunur. Sonra gələn komponent və ya komponentlər mənaca birinci komponentin mübtədası ilə bağlı olur və bütün birinci cümləni *yox*, təkcə onun mübtədasını aydınlaşdırır; məsələn: *Barduk yirdə ödgüg ol erinç: kañın suhçə yügürti, süñügiñ tağça yatdı, bəgliğ urı oğlıñ kul boltı, silig kız oğlıñ küñ boltı* (KT § 24) «Getdiyın yerdə yaxşısı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı, bəylik nəslı davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kəniz oldu». *İda, taşda kalmısı kobranıp yeti yüz ər boltı: iki ülügi athğ erti, bir ülügi yadağ erti* (K 4) «Kolda, daşda qalmısı toplanıb yeddi yüz ər oldu: iki hissəsi atlı (süvari) idi, bir hissəsi piyada idi». *İngək, köligin Toğlada Oğuz kəlti: süsi altı biñ ermis, biz iki biñ ertimiz* (T 15-16) «İnek və yük heyvanları ilə Tağlada oğuzlar gəldi: qoşunu altı min imiş, biz iki min idik».

Xəbəyə görə aydınlaşdırma. Xəbəyə görə aydınlaşdırma əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürekkəb cümlələrdə birinci komponentin xəbəri sonra gələn komponent və ya komponentlər vasitəsilə aydınlaşdırılır. Mübtədaya görə aydınlaşdırılmada olduğu kimi, burada da aydınlaşdırıcı komponent bütövlükdə birinci komponentlə deyil, təkcə onun xəbəri ilə aydınlaşdırma əlaqəsinə dirir; məsələn: *Türgis kağanta körüg kəlti, sabı antəğ:*

öñdin sü yoralım, timis (T 29) «Türgiş xaqanından casus gəldi, sözü elə: şərqdən qoşun yürüdək, - demiş». *Körüg sabı antəğ: tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı, - tir* (T 9) «Casusun sözü elə: doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu, - deyir». ...*məniñ sabım simadı: ... içrəki bədizçi ıtı* (BK şm 14) «... mənim sözümü sindirmədi: ... saray naxışçısını göndərdi».

Tamamlığa görə aydınlaşdırma. Tamamlığa görə aydınlaşdırma əlaqəsi ilə əmələ gələn tabesiz mürekkəb cümlələrdə birinci komponentin tamamlığı sonra gələn komponent (komponentlər) vasitəsilə aydınlaşdırılır; məsələn: *Bir yılka dört yolu süñüşdim: ən ilki Toğu balıkda süñüşdim, ... ekinti Antarguda süñüşdim, süsin sancdım, ilin altım, üçünç Çuğay başınta süñüşdim* (BK § 30) «Bir ildə dörd dəfə döyüşdüm: ilk dəfə Toğu şəhərində döyüşdüm, ... ikinci dəfə Antarguda döyüşdüm, qoşununu qırdım, elini aldım, üçüncü dəfə Çuğay başında döyüşdüm». *Tabğaçğaru Kunı səñinig ıdmıs, Kutayğaru Toñra Səlig ıdmıs, sab ança ıdmıs: azkıya türk bodun yorıyur ermis, kağanı alp ermis, ayğucısı bilgə ermis* (T 9-10) «Tabğaç Künü sənünü göndərmiş, Kıtaya Səmi göndərmiş, xəbəri belə göndərmiş: azacıq türk xalqı yürüş edirmiş, xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrik imiş».

SƏBƏB-NƏTİCƏ ƏLAQƏSİ

Tabesiz mürekkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan mənə əlaqələrindən biri də səbəb-nəticə əlaqəsidir. Səbəb-nəticə əlaqəsində əvvəl gələn komponentlərdə ifadə olunan iş, hərəkət sonra gələn komponentdə ifadə olunan iş, hərəkət üçün səbəb, sonra gələn komponentdə ifadə olunan iş, hərəkət əvvəl gələn komponentdə ifadə olunan iş, hərəkətin nəticəsi olur; qısa, tabesiz mürekkəb cümlənin əvvəlki komponenti səbəb, sonrakı komponenti isə nəticəni ifadə edir. Buna görə də bu əlaqə səbəb-nəticə əlaqəsi adlanır. Komponentlərinin sayı qeyri-məhdud olan sadalama əlaqəli tabesiz mürekkəb cümlələrdən fərqli olaraq, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürekkəb cümlələrdə komponentlərin sayı

məhduddur: bu mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sayı ikidən artıq olmur; birinci komponent icranın səbəbini, ikinci komponent isə icranın nəticəsini bildirir. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin yerini, sırasını dəyişmək olmaz. çünki komponentlərin sırasını dəyişdikdə mürəkkəb cümlənin ümumi məzmununa xələl gəlir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində səbəb-məqsəd əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsi o qədər də geniş yayılmamışdır, lakin onların işlənməsinə, hər halda, kifayət qədər təsadüf edilir; məsələn: *Ötükən yışda yig idi yok ermiş, il tutsık yir Ötükən yış ermiş* (KT c 4) «Ötükən meşəli dağlarında yaxşı sahib yox imiş, el tutmalı yer Ötükən meşəli dağları imiş». *Arik ok sən, açsık, tosık öməzsən* (KT c 8) «Ariq oxsan, acliq, toxluq bilməzsən». *Az bodun yağı boltı, Kara költə süñüşdimiz* (KT şm 2) «Az xalqı yağı oldu, Qara göldə döyüşdük» və s.

QARŞILAŞDIRMA ƏLAQƏSİ

Dilçilik ədəbiyyatında bu əlaqə bəzən ziddiyyət-qarşılaşdırma əlaqəsi də adlanır. Qarşılaşdırma əlaqəsində tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərində ifadə olunan iş, hərəktin icrası məzmunca qarşılaşdırılır, biri digərinə qarşı qoyulur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsi o qədər də geniş yayılmamışdır. Abidələrin dilində qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sonra gələn komponentdəki fikir, iş, hərəkətin icrası əvvəl gələn komponentdəki fikir digər komponentdəki fikir, iş, hərəkətin icrasına qarşı qoyulur, onunla müqayisə edilir. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr, adətən, iki komponentdən ibarət olur, çünki, artıq deyildiyi kimi, belə cümlələrdə bir komponentdəki fikir digər komponentdəki fikrə qarşı qoyulur, onunla qarşılaşdırılır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bu mürəkkəb cümlələrin ikinci komponenti, bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi, mütləq bir sadə cümlədən ibarət olmalıdır. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz

mürəkkəb cümlənin ikinci komponenti kimi tabeli mürəkkəb cümlə, hətta sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə də (sadə cümlənin həmcins üzvlərində olduğu kimi) işlənə bilər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar, o cümlədən ziddiyyət bağlayıcıları inkişaf etmədiyi üçün qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri bir-birinə mənə əlaqəsi və intonasiya ilə bağlanır; məsələn: *İlgəri Şantur yazıka təgi sülədim, taluyka kiçig təgmədim* (KT c 3) «Şərqə Şandun düzünə kimi qoşun çəkdim, dənizə azacıq çatmadım». *Teñri küç bertük üçün kañın kağan süsi böri təg ermiş, yağısı köy təg ermiş* (KT ş 12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş». *Tokuz oğuz bodun kəntü bodunım erti, teñri, yer bulğakın üçün yağı boltı* (KT şm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi, tanrı, yer qarışdığı üçün yağı oldu» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında, nümunələrdən də göründüyü kimi, üç mənə çaları özünü göstərir: güzəştli qarşılaşdırma, ziddiyyətli qarşılaşdırma və müqayisəli qarşılaşdırma.

BÖLÜŞDÜRMƏ ƏLAQƏSİ

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərində is, hərəkətin icrası növbələşir, müxtəlif icraçılar arasında bölüşdürülür; məsələn: *İnisi eçisin bilməz erti, oğlu kañın bilməz erti* (KT ş 21) «Kiçik qardaşı böyük qardaşını tanımazdı, oğlu atasını tanımazdı». *Sıñar süsi ebig, barkıx yolğalı bardı, sıñar süsi süñüşkəli kəlti* (BK ş 32) «Qoşunun yarısı evi, sarayı dağıtmağa getdi, qoşunun yarısı döyüşməyə gəldi». *Tabğaç, bəridənyən təg, Kıtay, öñdənyən təg, ben yırdantayan təgəyin* (T 11) «Tabğaç, cənubdan hücum et, Kıtay, şərqdən hücum et, mən şimaldan hücum edirəm» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə iş və ya hərəkət ya birinci şəxslə

ikinci şəxs, ya birinci şəxslə üçüncü şəxs, ya ikinci şəxslə üçüncü şəxs, ya üçüncü şəxslər (isimlər) arasında bölüşdürülür.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin işləməsi geniş yayılmışdır.

QOVUŞMA ƏLAQƏSİ

Dilçilik ədəbiyyatında buna bəzən birləşdirmə əlaqəsi də deyilir. Qovuşma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ikinci komponent birinci komponentdə ifadə olunan fikrə əlavə, izah kimi birinci komponentə qoşulur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin əmələ gəlməsində iştirak edən əvvəlki məna əlaqələrində zaman və qismən də şəkil uyuşmaları mövcud olduğu halda, qovuşma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında zaman uyuşması gözlənilmir. Başqa səbəblərlə yanaşı, əsasən, bu səbəbə görə də qovuşma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında əlaqə çox zəif olur; bir sıra dilçilər bu əlaqə haqqında heç danışmır, digərləri isə qovuşma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri xüsusi tip mürəkkəb cümlə hesab edirlər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən qovuşma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr müasir türk dillərində işlənən cəmi tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqlənmir; məsələn: *Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız, kırkızığ uka basdımız, ... süğün açdımız, kanı, süsi tirilmis, süğüsdimiz, sançdımız, kanın ölürtimiz, kağanı kırkız bodunu içikdi, yükünti, yantımız* (T 27-28) «Gündüz də, gecə də yel kimi getdik, qırğızları yuxuda basdıq, ... süngü ilə açdıq, xalqı, qoşunu toplaşmış, döyüşdük, məhv etdik, xanını öldürdük, qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi, qayıtdıq». *Kögmən yısığ ebüri kəltimiz, kırkıza yantımız* (T 28-29) «Kögmən meşəli dağlarını dolanıb gəldik, qırğızdan qayıtdıq». *Bars bəg erti, kağan at bunta biz birtimiz, siğilim künçüyüq birtimiz, özi yağıltı, kağanı ölti, bodunu küñ, kul bolu* (KT § 20) «Bars bəy idi, xaqan adını bu zaman (ona) biz verdik, kiçik bacımızı xanım verdik, özü yanıldı, xaqanı öldü, xalqı köniz, qul oldu».

Sadə cümlə quruluşunda söz sırası mühüm əhəmiyyətə malik olduğu kimi, tabesiz mürəkkəb cümlə strukturunda da komponentlərin sırasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Dil fikrin, cümlə hökmün ifadə vasitəsi olduğu üçün hökmün məntiqi, cümlənin struktur tərtibində müəyyən ardıcılıq olmalıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərtibində də komponentlərin möhkəm məntiqi sırası vardır. Təbii ki, səbəb olmasa, nəticə ola bilməz. Bu təbii qanun dildə də öz əksini tapır: səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə səbəb mənası ifadə edən komponent əvvəl, nəticə mənası bildirən komponent sonra gəlir. Əvvəl işlənən komponentdə nə isə qaranlıq, izaha ehtiyacı olan olmalıdır ki, onu aydınlaşdırmaq lazım gəlsin. Buna görə də aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə mənacə qarandıq komponentdən sonra onu aydınlaşdıran komponent gəlir. Eyni sözləri qarşılaşdırma, bölüşdürmə, qovuşma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr haqqında da demək olar. Sadalama əlaqəsinin ardıcılıq çalarında da müəyyən məntiqi səbəbiyyət mövcud olduğu üçün bu əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin sırasını dəyişdikdə də cümlənin məzmununa xələl gəlir. İlk baxışda təkcə sadalama əlaqəsinin eyni zamanlılıq çalarında tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında möhkəm sıra düzlüyünün olmadığını söyləmək olar. Düzdür, burada komponentlərin düzlüyü sırasını dəyişdikdə cümlənin məntiqində o qədər də ciddi dəyişiklik baş vermir, cümlənin məzmununa o qədər də ciddi xələl gəlmir. Lakin burada da komponentlərin sırası ciddi qanunlarla, bu dəfə dildaxili qanunlarla yox, ekstralingvistik - dilyarici qanunlarla ifadə olunur; bu qanunları sadalamaq, bir-bir səciyyələndirmək burada məqsədə uyğun olmadığı üçün, qısaca demək olar ki, bunların içində təfəkkür qanunları əsas yer tutur: sıralanmada informator komponentləri öz məqsədinə görə düzə bilər, yaxından uzağa, yaxud uzaqdan yaxına, böyükdən kiçiyə, yaxud kiçikdən böyüyə, sadədən mürəkkəbə, yaxud mürəkkəbdən sadəyə və s. görə düzə bilər. Bunlardan başqa qrammatik vasitələr vasitəsilə də komponentlərin sırası tənzim edilir.

Məsələn, sonrakı komponentlərdə həmcins şəkilçilər ixtisar edilə bilər ki, bu da komponentlərin yerdəyişməsinə mane ola bilər.

BAĞLAYICILAR

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində bağlayıcılar çox azdır. Görünür, türk dillərində, qərbi hun budağı türk dillərində bağlayıcılar bu dillərin inkişafının sonrakı dövrlərində təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən bir neçə bağlayıcının da əksəriyyəti sadə cümlələrin daxilində işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcı çox azdır, bunlardan da yalnız ikisi – *ta* «da» və *yəmә* «da, də» bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlənin əmələ gəlməsində iştirak edir; məsələn: *Anta kisrә inisi kağan bolmış erinç, oğlu ta kağan bolmış erinç* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş». *Anta kisrә inisi eçisin tәg kılınmaduk erinç, oğlu kağan tәg kılınmaduk erinç, biligsiz kağan olurmış erinç, buyurukı yәмә biligsiz erinç, yublak ermiş erinç* (KT § 5) «Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığı üçün, oğlu atası kimi olmadığı üçün biliksiz xaqan (taxta) oturmuş, əyanları da biliksiz imiş, pis imiş». *Kazğantukın üçün, uduğ özüm kazğantukım üçün il yәмә il boltı, bodun yәмә bodun boltı* (T 55-56) «Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün el də el oldu, xalq da xalq oldu».

ORTAQ ÜNSÜRLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsində ortaq cümlə üzvlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Maraqlı burasıdır ki, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də ən çox zərflilər ortaq ünsür kimi işlənir, tamamlığın da ortaq ünsür kimi işlənməsinə rast gəlmək olur.

1. Ortaq zaman zərfliyi: *Anta kisrә inisi kağan bolmış, oğlu ta kağan bolmış* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan

olmuş, oğlu da xaqan olmuş». *Ol yılka türgis tapa Altun yıışğ aşа, Ertis ügüzig keçә yorıdım, türgis bodunıg uda basdım* (BK § 27) «Həmin ili türgişlərə qarşı Altun meşəli dağlarını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüş etdim, türgis xalqını yuxuda basdım».

2. Ortaq tərz-i-hərəkət zərfliyi: *Taşra yorıyur tiyin kü esidip balıkdakı tağıkmış, tağdakı inmiş* (KT § 11-12) «Sərhəddən kənarda yürüş edir deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş».

3. Ortaq səbəb zərfliyi: *Tәñri yarlıkaduk üçün illig ilsirәtmış, kağanlıqıg kağansıratmış, yağıg baz kalmış, tizligig sökürmüş, başlağıg yöküntürmüş* (KT § 15) «Tanrı buyurduğu üçün ellini elsizləşdirmiş, xaqanlığını xaqansızlaşdırmış, yağını tabe etmiş, dizlini çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş». *Kazğantukın üçün, uduğ özüm kazğantukım üçün il yәмә il boltı, bodun yәмә bodun boltı* (KT 55-56) «Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün el də el oldu, xalq da xalq oldu».

4. Ortaq tamamlıq: *Eçim kağan birlә ilgәrү Yaşıl ügüz Şantuñ yazıka tәgi sülәdimiz, kurıgaru Tәmir kapıgka tәgi sülәdimiz, Kögmәn aşu kırkız yiriñә tәgi sülәdimiz* (KT § 17) «Əmim xaqanla şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə kimi qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya kimi qoşun çəkdik, Kögmən (dağlarını) aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik». *Tabğaç bodunka hәglik urı oğlıñ kul boltı, silig kız oğlıñ küñ boltı* (KT § 7) «Tabğaç xalqına bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bəkirə qızların kəniz oldu».

ZAMAN UYUŞMALARI

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, qovuşma əlaqəsini çıxsaq, tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında zamana görə uyuşma mövcuddur, yəni tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci komponenti fəlin hansı şəkil və zamanında işlənirsə, sonrakı komponentlər də fəlin həmin şəkil və zamanında işlənir. Komponentlərin zamana görə uyuşması onların bir-birinə bağlanıb tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirməsi vasitələrindən biridir.

1. Şühudi keçmiş zamana görə uyuşma: *Özi yarılı, kağanı ölti, boduna küŋ, kul boltı* (KT § 20) «Özü yanıldı, xaqanı öldü. xalqı kəniz, qul oldu». *İllig ilirətdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız, tizligi sökürtimiz, başlağığ yüküntürtimiz* (KT § 18) «Ellini elsizləşdirdik, xaqanını xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik».

2. Nəqli keçmiş zamana görə uyuşma: *Taşra yortıyur tiyin kü esidip balıkdaki tağıkmış tağıdaki inmiş, tirilip yetmiş ər bolmuş* (Kt § 11-12) «Sərhəddən kənarda yürüş edir deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağıdakılar cnmiş, toplaşib yetmiş ər olmuş». *Təŋri küç bertük üçün kaŋın kağan süsi böri təg ermiş, yağısı koŷ təg ermiş* (KT § 12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş».

3. İndiki zamana görə uzlaşma: *Kəŋir ersər, kü ər ükülür, kəlməz ersər, tılığ, sabığ alı olur* (T 32) «Gəlsələr səsdən adam çoxalır, gəlməsələr, dil, xəbər alaraq otur».

4. Qeyri-qəti gələcək zaman hekayəsinə görə uyuşma: *İnisi eçisin bilməz erti, oğlı kaŋın bilməz erti* (KT § 21) «Kiçik qardaşı böyük qardaşını tanımazdı, oğlu atasını tanımazdı».

5. Felin şəkillərinə görə uyuşma: *Tabğaç, bəridənyən təg, Kıtay öŋdənyən təg, ben yırdantayan təgəyin* (T 11) «Tabğaç, cənubdan hücum et, Kıtay, şərqdən hücum et, mən şimaldan hücum edirəm». *Türk bodun, yəmə bulğanç ol, - timis; oğuzı yəmə tarkanç ol, - timis* (T 22) «Türk xalqı, yenə iğtişas sal, - demiş, oğuz xalqı, yenə üsyan et, - demiş».

İNTONASIYA

Cümlənin yaranması, təşəkkülünün əsas amillərindən. Şərtlərdən biri də intonasiyadır. Digər şərtlərlə yanaşı, intonasiya bitkinliyi olmayan söz birləşməsi cümlə hesab edilmir. Bu hökm tabesiz mürəkkəb cümlələrə də aiddir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bağlanması intonasiyanın mühüm əhəmiyyəti vardır. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri vahid cümlə intonasiyasına tabe

olmasa, onda onlar tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil etməz, onun komponentləri olmaz, sadə cümlə olaraq qalar. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında məna əlaqələrinin yaranması və formalaşmasında, komponentlər arasında münasibətlərin yaranmasında intonasiya mühüm rol oynayır.

İntonasiya tələffüzlə əlaqədar olduğu üçün, ilk baxışda elə görünə bilər ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilinə onun heç bir aidiyyəti yoxdur. Lakin hər hansı bir yazılı dilin şifahi mənşəyi olduğu üçün intonasiya yazılı mətnlərə də aiddir və onların səsləndirilməsində nəzərə alınmalıdır, alınır da. Deyilənlər eyni dərəcədə qədim türk qəbilələrinin dili olan və bizə qədər gəlib çatan qədim türk yazısı abidələrinin dilinə də aiddir.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin quruluşundan danışarkən ilk növbədə onu tərtib edən sadə cümlələr – tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri nəzərdə tutulur. Tabesiz mürəkkəb cümləni tərtib edən komponentlər ya sadə cümlələrdən, ya tabeli mürəkkəb cümlələrdən, ya da hər iki tip cümlələrdən ibarət ola bilər. Buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlənin quruluşca üç növünü göstərmək olar:

1. Yalnız sadə cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr; bunları sadə tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlə adlandırmaq.

2. Sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr; bunları qarışıq tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlə adlandırmaq.

3. İki tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr; bunları mürəkkəb tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlə adlandırmaq.

Sadə tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Sadə tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələr elə mürəkkəb cümlələrə deyilir ki, onların komponentləri təkcə sadə cümlələrdən ibarət olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sadə cümlələrin növləri

çoxdur; onları müxtəlif baxımdan müxtəlif şəkildə təsnif edirlər. Lakin sadə tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələri onları tərtib edən sadə cümlələrin növlərinə görə deyil, sadə cümlələrin sayına görə təsnif edirlər. Bu baxımdan sadə tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələrin üç növünü göstərmək olar: 1) iki komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr; 2) üç komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr; 3) dörd və daha artıq komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr.

1. İki komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr yalnız iki sadə cümlədən təşkil olunur; məsələn: *Kanıñ subça yügürti, süñjüñ tağça yatdı* (KT § 24) «Qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı». *Bəqlik ırı oğlıñ kul boltı, silig kız oğlıñ küñ boltı* (KT § 24) «Bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kəniz oldu». *Anta kisrə inisi kağan bolmış, oğlı ta kağan bolmış* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş» və s.

2. Üç komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr təkcə üç sadə cümlədən təşkil olunur; məsələn: *Eçim kağan birlə ilgərü Yaşıl ügüz Şanturñ yazıka təgi sülədimiz, kırığaru Təmir kapıgka təgi sülədimiz, Kögmən aşa kırkız yiriñə təgi sülədimiz* (KT § 17) «Əmim xaqanla şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə kimi qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya kimi qoşun çəkdik, Kögmən (dağlarını) aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik». *Yeti yegirmi yaşıma tañut tapa sülədim, tañut bodunıñ bozdım, oğlın, yotazın, yulkısın, barımın anta altım* (BK § 24) «On yeddi yaşında tapqutlara qarşı qoşun çəkdim, tanqut xalqını pozdum, oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini onda aldım» və s.

3. Dörd və daha artıq komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr yalnız dörd və dördədən çox sadə cümlələrdən təşkil olunur; məsələn: *İllig ilsirətdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız, tizligig sökürtimiz, başlağığ yüküntürtimiz* (KT § 18) «Ellini elsizləşdirdik, xaqanımı xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük. başını səcdə etdirdik». *Təñri yarlıkadukan üçün illig ilsirətmış, kağanlığığ kağansıratmış, yağığ baz kalmış, tizligig sökürmış, başlığığ yüküntürmüş* (KT § 15) «Tanrı buyurduğu üçün ellini elsizləşdirmiş, xaqanlığını xaqansızlaşdırmış, yağını

məhv etmiş, dizlini çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş». *Yeti otuz yaşıma kırkız tapa sülədim, süñjü batımı karığ sökipən Kögmən yışığ toğa yorıp kırkız bodunıñ uda basdım, kağanın birlə Soñu yışda süñjüşdim, kağanın ölürtim, elin anta altım* (BK § 26-27) «Yirmi yeddi yaşında qırğızla aqarşı qoşun çəkdim, süngü batımı qalınlıqda qarı dağıdıb Kögmən meşəli dağlarını üzüyuxarı yürüş edib qırğız xalqını yuxuda basdım, xaqanı ilə Sona meşəli dağlarında döyüşdüm, xaqanını öldürdüm, elini onda aldım» və s.

Qarışıq tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunmuş cümlələrə qarışıq tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlə deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə tabesiz mürəkkəb cümlələr sadə tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələrə nisbətən az işlənir. Komponentlərinin düzülüşünə görə, qarışıq tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələri iki növə ayırmaq olar:

1. Komponentləri sadə və tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

2. Komponentləri tabeli mürəkkəb cümlə və sadə cümlədən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Birinci tip qarışıq tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci komponent sadə cümlə, ikinci komponent tabeli mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunur; məsələn: *Türgis kağanta körüg költi, sabı antağ: öñdən kağanğaru sü yoralım* (T 29) «Türgiş xaqanından casus gəldi, sözü belə (idi): şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək». *Üç körüg kisi költi, sabı bir: kağanı sü tıstıkdı* (T 33) «Üç casus gəldi, sözləri bir (idi): xaqanı qoşunla sərhədi keçdi». *Tılığ kəlürti, sabı antağ: Yarış yazıda on tümən sü tirilti* (T 36) «Dil gətirdi, sözü belə (idi): Yarış düzündə yüz min qoşun toplandı» və s.

İkinci tip qarışıq tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələrin birinci komponenti tabeli mürəkkəb cümlədən, ikinci komponenti sadə cümlədən ibarət olur; məsələn: *Türk kara kamığ bodun ança timis: illig bodun ertim, ilim atmı kanı?* (KT § 8-9) «Bütün qara türk xalqı elə demiş: elli xalq idim, elim indi hanı?» *Barduk yirdə edgüg ol erinç: kanıñ subça yügürti, süñjüñ tağça*

yatdı, bəglik ury oğlın kul boltı, silig kız oğlın küñ boltı (KT ş 24) «Getdiyin yerdə yaxşısı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı, bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızlanım kəniz oldu».

Mürəkkəb tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, az da olsa, komponentləri tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsinə təsadüf edilir. Belə tabesiz mürəkkəb cümlələr mürəkkəb tərtibli tabesiz mürəkkəb cümlə adlanır; məsələn: *Kəbir ersər, kü ər ükülür, kəlməz ersər, tılığ, sabıq alı olur* (T 32) «Gəlsələr, səs-küydən adam çoxalır, gəlməsələr, dil, xəbər alaraq otur». *Türk bodun, üləsinin biriye Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın, - tiser, türk bodun, anta ayıq kişi ança boşğurur ermiş: ırak ersər, yab拉克 ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT c 6-7) «Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarına deyil, Tün düzünə yerləşək, - desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar ilə öyrədir imiş: uzaq olsa, pis hədiyyə verir, yaxın olsa, yaxşı hədiyyə verir». *Ötükən yir olurıp arkiş-türkiş isar, nəñ buñğ yok, Ötükən yış olursar, beñgü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KT c 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yox, Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el tutaraq oturasan, türk xalqı, tox».

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Tabesiz mürəkkəb cümlə sadə cümlələrin tabesizlik əlaqəsi əsasında birləşməsi yolu ilə əmələ gəlsə, tabeli mürəkkəb cümlə sadə cümlələrin tabelilik əlaqəsi əsasında birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri qrammatik baxımdan bərabər hüquqludursa, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri qrammatik baxımdan digərindən asılı olur, ona tabe olur, onu izah edir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri mənə əlaqələri vasitəsilə qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılıdırsa, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri birtərəfli şəkildə

digərindən asılıdır. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri qrammatik cəhətdən müstəqildir, lakin bu müstəqilliyi tam, müstəqil cümlə əmələ gətirmək kimi başa düşmək olmaz; tabeli mürəkkəb cümlənin müstəqil hesab edilən komponenti müstəqil cümlə əmələ gətirsə idi, müstəqil sadə cümlə intonasiyasına malik olsa idi, o, tabeli mürəkkəb cümləyə daxil ola bilməz, tabeli mürəkkəb cümlənin komponenti kimi formalaşa bilməzdi. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponenti kimi işlənən sadə cümlə müstəqil cümlə intonasiyasını – bitkinlik intonasiyasını itirir və tabeli mürəkkəb cümlənin ümumi cümlə intonasiyasına tabe olur. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərdən birinin müstəqilliyi nisbilir – o, yalnız asılı cümləyə münasibətində qrammatik cəhətdən müstəqildir.

Tabeli mürəkkəb cümlələr sadə cümlələrin tabelilik əlaqəsi ilə birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Buna görə də tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri ondan asılı olur. Tabeli mürəkkəb cümlənin qrammatik cəhətdən müstəqil olan komponenti baş, qrammatik cəhətdən baş cümlədən asılı olan komponenti isə budaq cümlə adlanır. Budaq cümlənin baş cümlədən asılı olması, ona tabe olması yalnız formal cəhətdən, qrammatika baxımından doğrudur, çünki baş cümlə kimi, budaq cümlə də qrammatikanın bütün qanunları əsasında formalaşır və bəzi cəhətlərinə görə hətta baş cümlədən üstün olur; baş cümlədə müəyyən bir üzv buraxıldığı, baş cümlənin müəyyən izaha ehtiyacı olduğu halda, budaq cümlənin (əksər hallarda) heç bir üzvü buraxılmır və onun izaha heç bir ehtiyacı olmur:

1. Budaq cümlə bitmiş bir fikri ifadə edir.
2. Budaq cümlənin baş üzvləri arasında uzlaşma əlaqəsi olur.

3. Budaq cümlənin xəbəri tam formalaşır.

Dilçilik ədəbiyyatında tabeli mürəkkəb cümlənin iki tipinin mövcud olduğunu qeyd edirlər: 1) bir özekli tabeli mürəkkəb cümlə və 2) iki özekli tabeli mürəkkəb cümlə. Bir özekli tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlə baş cümlənin bir üzvünə xidmət edir, bir üzvünü izah edir. Tabeli mürəkkəb

cümlənin bu tipində budaq cümlə ya baş cümlədə formal şəkildə iştirak edən, lakin zəif formalaşan, izaha, aydınlaşdırılmağa ehtiyacı olan üzvü, ya da baş cümlədə ümumiyyətlə iştirak etməyən, buraxılan üzvü əvəz edir. Belə tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə çevirdikdə budaq cümlə baş cümlədəki izah etdiyi və ya əvəz etdiyi üzvün yerinə girir. Bir özekli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə qrammatik baxımdan baş cümlənin bir üzvünün vəzifəsini ifa edir. İki özekli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə budaq cümlə baş cümlənin ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir üzvünü izah etməyə, aydınlaşdırmağa deyil, baş cümləyə bütövlükdə xidmət edir, baş cümləni bütövlükdə izah edir.

Daha bir məsələni qeyd etmək lazımdır. Budaq cümlənin növünü təyin edərkən təkcə budaq cümlədən çıxış etmək olmaz, çünki eyni leksik tərkibə və sözlərin eyni qrammatik düzlüyünə (sırasına) malik olan cümlələr bəzən müxtəlif budaq cümlə məzmunu daşıya bilər. Buna görə də budaq cümlənin növünü müəyyənləşdirmək üçün baş və budaq cümlələrin qarşılıqlı münasibətlərindən çıxış etmək lazımdır. Nəhayət, onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar zəif inkişaf etdiyi üçün tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox bağlayıcısız əmələ gəlir: tabeli mürəkkəb cümlələri müəyyənləşdirərkən, əsasən, məna və intonasiyadan çıxış etmək lazımdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, o cümlədən budaq cümlələr müasir türk dillərindəkilərə oxşayır, lakin aralarında fərqlər də vardır. Buna görə də abidələrin dilində tabeli mürəkkəb cümlələri araşdırarkən bu məsələni də nəzərə almaq lazımdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dili, müasir Azərbaycan dilindəki kimi olmasa da, zəngin tabeli mürəkkəb cümlə sistemində malikdir. Abidələrin dilində budaq cümlələrin sayı və məna çaları müasir Azərbaycan dilindəkindən bir qədər az olsa da (tədqiqatçılar müasir Azərbaycan dilində on beş tip budaq cümlənin mövcudluğunu göstərirlər, əslində onların sayı on altıdır), bir sıra türk dillərindən xeyli çoxdur. Bəzi türkoloji ədəbiyyatda müasir türk dillərində işlənən feli konstruksiyalar budaq cümlə hesab edilir. Abidələrin dilində işlənən feli

konstruksiyalar da budaq cümlə hesab edilmir, feli tərkib kimi qəbul edilir. Abidələrin dilində, bəzi tədqiqatçıların qeyd etdikləri xüsusi konstruksiyalı tabeli mürəkkəb cümlələri – çərçivəli tabeli mürəkkəb cümlələri (bu haqda sonra məlumat veriləcəkdir) çıxsaq belə, aşağıdakı on iki tip budaq cümlə işlənir:

1. Xəbər budaq cümləsi.
2. Tamamlıq budaq cümləsi.
3. Təyin budaq cümləsi.
4. Zaman budaq cümləsi.
5. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi.
6. Səbəb budaq cümləsi.
7. Nəticə budaq cümləsi.
8. Məqsəd budaq cümləsi.
9. Dərəcə budaq cümləsi.
10. Şərt budaq cümləsi.
11. Qarşılaşdırma budaq cümləsi.
12. Qoşulma budaq cümləsi.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müasir türk dillərindən bəzilərində işlənən mübtəda, yer və kəmiyyət budaq cümlələrinin işlənməsinə təsadüf edilmir.

XƏBƏR BUDAQ CÜMLƏSİ

Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin əvəzliliklə ifadə olunmuş xəbərini izah edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təkcə ol «o» əvəzliyi baş cümlənin xəbəri kimi işlənir. Müasir türk dillərinin bir qismindən, məsələn, müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ol «o» əvəzliyi istər təklikdə, istərsə qoşmalarla birləşmədə cümlənin, o cümlədən baş cümlənin xəbəri kimi işləndikdə xəbərlilik şəkilçisi qəbul etmir, müstəqil şəkildə, ya da *er* naqis feli ilə (*erinc* şəklində) cümlənin xəbəri olur.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də xəbər budaq cümləsi baş cümlənin xəbərini sualına cavab verir və baş cümlənin xəbərini aydınlaşdırır.

Müasir türk dillərində xəbər budaq cümləsinin iki tipi işlənir: 1) xəbər budaq cümləsinin bağlayıcı tipi və 2) xəbər budaq cümləsinin bağlayıcısız tipi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar zəif inkişaf etdiyi üçün abidələrin dilində xəbər budaq cümləsinin təkcə bağlayıcısız tipi işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ol* «o» işarə əvəzliyinin baş cümlənin xəbəri kimi işlənməsinin şəkildən asılı olaraq xəbər budaq cümləsinin iki tipi mövcuddur:

1. *Ol* «o» işarə əvəzliyi er naqis feli ilə birlikdə baş cümlənin xəbəri kimi işlənir, xəbər budaq cümləsi baş cümlənin *ol* erinç xəbərini izah edir; məsələn: *Barduk yirdə edgüg ol erinç: kanıŋ subça yügürti, süŋügiŋ tağça yatdı* (KT § 24) «Getdiyin yerdə yaxşısı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı»

2. *Ol* «o» işarə əvəzliyi təg «kimi, təki» qoşması ilə birlikdə baş cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir; baş cümlənin xəbəri qrammatik cəhətdən formalaşmır, yəni xəbərlilik şəkilişi qəbul etmir; məsələn: *Körüg sabı antağ: tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı* (T 9) «Casusun gətirdiyi xəbər o cür: doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu». *Türgis kağanta körüg kəlti, sabı an təg: öŋdən kağanğaru şu yoralım* (T 29) «Türgis xaqanından casus gəldi, sözü o cür: şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək». *Tılığ kəltürti, sabı antağ: Yarış yazıda on tümən sü tirilti* (T 36) «Dil gətirdi, xəbəri o cür: Yarış düzündə yüz min qoşun toplandı».

Müasir türk dillərindən fərqli olaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində bəzən baş cümlənin xəbəri buraxılır, budaq cümlə bütövlükdə baş cümlənin xəbərini əvəz edir; məsələn: *Tenŋri təg tenŋri yaratmış türk bilgə kağan sabım: kaŋm türk bilgə (kağan) atı... ər tokuz oğuz yidinik külig bəgləri, bodun...* (KT § 1) «Tanrı tək tanrı yaratmış türk müdrik xaqanı sözüm (budur): atam türk müdrik (xaqanı...) indi... igidlər. sədaqətli doqquz oğuz bəyləri, xalqı...» *Tenŋri təg tenŋri yaratmış türk bilgə kağan sabım: kaŋm türk bilgə kağan olurtukanta türk amtı bəglər ... kisrə tarduş bəglər-- Küli çor başlayu, ulayu şad-*

apıt bəglər, öŋçə tölis bəglər apa tarkan (BK c 13) «Tanrı tək tanrı yaratmış türk müdrik xaqanı sözüm (budur): atam türk müdrik xaqanı (taxta) oturduqda indiki türk bəyləri... sonra tarduş bəyləri – Küli çor başda olmaqla, ardınca şad-apıt bəylər, öndə töliş bəyləri -- apa tarkan»...

Baş cümlənin xəbərinin formalaşmasından asılı olaraq qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər budaq cümləsinin daha bir tipinə təsadüf edilir, xəbər budaq cümləsi baş cümlənin sayla ifadə edilmiş xəbərini izah edir; məsələn: *Üç körüg kisi kəlti, sabı bir: kağan süsi tasıkdı, on ok süsi kalısız tasıkdı* (T 33) «Üç casus gəldi, sözü bir: xaqanın qoşunu sərhədi aşdı, on ox qoşunu qalıqsız sərhədi aşdı».

TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏSİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tamamlıq budaq cümləsi həm işlənmə tezliyinə, həm də ifadə vasitələrinin zənginliyinə görə bütün budaq cümlələr arasında seçilir. Abidələrin dili tamamlıq budaq cümləsi ilə zəngindir.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin, əsasən, fellə, bəzən isə adlarla ifadə edilmiş xəbərini tamamlayır və tamamlığın suallarına cavab verir.

Qədim türk yazısı abidələri dilində tamamlıq budaq cümləsi müasir türk dillərindəkinə bənzərsə də, aralarında fərqlər də vardır. Hər şeydən əvvəl müasir türk dillərində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı və intonasıya vasitəsilə bağlanır; qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar inkişaf etmədiyi üçün tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə təkcə intonasıya ilə bağlanır. İkincisi, müasir türk dillərində tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə iştirak etməyən tamamlığı əvəz edir, yaxud zəif formalaşmış tamamlığı izah edir; abidələrin dilində isə yalnız baş cümlədə iştirak etməyən tamamlığı əvəz edir. Abidələrin dilində baş cümlədə zəif formalaşan tamamlığın cümlədə iştirak etməsinə təsadüf edilmir. Üçüncüsü, müasir türk dillərində tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə işlənən qəlib söz və ifadələri izah edir; abidələrin dilində isə qəlib söz və ifadələr işlənmir. Dördüncüsü, müasir

türk dillərində əksər hallarda baş cümlə birinci mövqedə, tamamlıq budaq cümləsi ikinci mövqedə işlənir; abidələrin dilində isə əksər hallarda tamamlıq budaq cümləsi birinci mövqeyə, baş cümlə ikinci mövqedə işlənir. Abidələrin dilində baş cümlənin birinci, tamamlıq budaq cümləsinin ikinci mövqedə işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlələrə təsadüfi hallarda rast gəlmək olur. Beşinci, abidələrin dilində tamamlıq budaq cümləsinin daxil olduğu çərçivəli tabeli mürəkkəb cümlələrin işlənməsinə rast gəlmək olur ki, müasir türk dillərində belə tabeli mürəkkəb cümlələr işlənmir.

Baş və budaq cümlənin işlənmə yerinə, sırasına görə qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabeli mürəkkəb cümlələri iki tipə ayırmaq olar: 1) baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir və 2) budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlir.

1. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Bu tip tabeli mürəkkəb cümlələr qədim türk yazısı abidələrinin dilində az işlənir və, görünür, təşəkkül dövrü keçirir, məsələn: *Amıtı bəglərimə tir ermiş: biz ad biz tiyin korkmuş* (O 7) «İndi bəylərimə deyirmiş: biz azıq deyə qorxmuş». *Tokuz oğuz bəgləri, bodun eşidiŋ: üzə tərŋi basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilirŋin, törürŋin kim arıatı udaqı erti?* (KT § 22) «Doqquz oğuz bəyləri, xalqı eşidin: üstədən göy basmasa, altıda yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağıda bilər?»

2. Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Baş cümləsi budaq cümlədən sonra işlənən tabeli mürəkkəb cümlələr qədim türk yazısı abidələrinin dilində daha geniş şəkildə işlənir; abidələrin dilində tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin, az qala, hamısı bu tipə aiddir. Abidələrin dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin böyük əksəriyyətində tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənsə də, ifadə vasitələri baxımından bu tabeli mürəkkəb cümlələr çox bəsitdir: baş cümlədə əksər hallarda mübtəda iştirak etmir, xəbər isə *ti* «demək» felinin şəkil və zamanları ilə ifadə olunur, nəqli keçmiş zamandan başqa təsriflənir; bir sıra hallarda *ti* «demək» felindən sonra xəbərin formalaşmasında *er/ir* naqis feli də iştirak edir, bu fel də nəqli keçmiş zamandan başqa, felin bütün şəkil və

zamanlarında təsriflənir; məsələn: *Nə kağanı isig, küçig birür mən, - tir ermiş* (KT § 9) «Hansı xaqana işimi, gücümü verirəm, - deyirmiş». *Türk bodun, ölürəyin, uruğsıratayın, - tir ermiş* (KT § 10) «Türk xalqı, ölək, nəslimizi məhv edək, - deyirmiş». *Tokuz oğuz üzə kağan olurtı, - tir* (T 9) «Doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu, - deyir». *Kağan mu kasayın, - tidim* (T 5) «Xaqanı seçim? - dedim». *Ol iki kisi bar ersər, sini – Tabğaçı ölürtəçi, - tirmən* (T 10) «Nə qədər ki, o iki adam sağdır, səni – Tabğaçı öldürəsidir, - deyirəm». *Öŋrə Kıtayığ ölürtəçi, - tirmən* (T 10) «Əvvəlcə Kıtayı öldürəcək, - deyirəm». *Usar, idi yoxkasalım, - tirmən* (T 11) «Bacarsaq, sahibi məhv edək, - deyirəm». *Köŋlünçə udız, - tidi* (T 15) «Könlün istəyən kimi apar, - dedi». *Ol üç kağan ögləşib Altun yıx üzə kabısalım, - timis* (T 20) «O üç xaqan məsləhətləşib Altun meşəli dağları üzərinə yürüş edək, - demiş». *Sü barın, - tidi* (T 31) «Qoşunla gedin, - dedi». *Altun yıxıda oluruŋ, - tidi* (T 31) «Altun meşəli dağlarında oturun, - dedi». *Katun yoğ bolmış, anı yoğlatayın, - tidi* (T 31) «Xanım vəfat etmiş, onu dəfn edim, - dedi» və s.

TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİ

Təyin budaq cümləsi baş cümlədə isimlə və ya substantivləşmiş hər hansı bir nitq hissəsi ilə ifadə olunan üzvə aid olur, həmin üzvün buraxılmış və ya zəif formalaşmış təyininə izah (əvəz) edir və təyinin sualına cavab verir.

Təyin budaq cümləsi tərzi-hərəkət budaq cümləsinə çox oxşardır. Bunları çox vaxt, xüsusən baş cümlənin xəbərinə aid olduqda qarışdırırlar. Təyin və tərzi-hərəkət budaq cümlələrini qarışdırmamaq üçün bir qaydanı unutmamaq lazımdır: təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə və ya substantivləşmiş digər nitq hissəsi ilə ifadə olunmuş üzvünə, tərzi-hərəkət budaq cümləsi ilə baş cümlənin fellə ifadə olunmuş üzvünə aid olur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyin budaq cümləsi zəif formalaşmışdır. Görünür, VI-IX yüzilliklərdə türk dillərində təyin budaq cümləsi təşəkkül prosesi keçirmiş. Buna görə də daş üzərində yazılmış qədim türk Orxon-Yenisey yazısı

abidələrinin mətnlərində cəmi bircə təyin budaq cümləsinin işlənməsinə təsadüf edilir ki, o da cümlədə söz sırası pozulduğu üçün tərz-i-hərəkət budaq cümləsinə xatırladır: *Sab ança ıdmıs: azkayə türk bodun yortıyur ermis* (T 9-10) «Xəbəri elə göndərmiş: azacıq türk xalqı yürüş edirmiş». Türk dillərinin sonrakı inkişafında bu dillərdə təyin budaq cümləsinin işlənməsi intensivləşir. Artıq türk dillərinin qədim dövrünün abidəsi olan və göytürk əlifbası ilə kağız üzərində yazılmış «İrk bitig» («Fənamə») abidəsində təyin budaq cümləsinin işlənməsinə tez-tez rast gəlmək olur; məsələn: *Tanın tūsi tükəməzkən taluyda yatıpan tapladukımın tutar mən, sebdükimmin yiyür mən – ancağ küclüg mən* (IB 4-5) «Vücüdümün görünüşü hələ tükənməzkən dənizdə yatıb arzu etdiyimi tutaram, sevdiyimi yeyərəm – o qədər güclüyəm». *Udığmağ odğuru, yatıqlıq turğuru yortıyur mən – antağ gücük mən* (IB 31-32) «Uyuyanları oyadaraq, yatanları durğuzaraq qaçıram – o qədər güclüyəm». *Əsnəgən bars mən, kamuş ara başım – antağ alp mən, ərđəmlig mən* (IB 15). «Xallı barsam, qamışlar arasında başım – o qədər igidəm, cəsuram». *Bədz tiz üzə önüpən minrəyür mən, üzə tərri eşitdi, asra kişi bilti – antağ küclüg mən* (IB 92-93) «Qəşəng dizim üstə qalxıb böyürürəm, üstə tanrı eşitdi, aşağıda insan bildi – o qədər güclüyəm».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən təyin budaq cümlələrinin iki xüsusiyyətini qeyd etmək lazımdır: 1. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə sonra, budaq cümlə əvvəl gəlir ki, bu da türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlə quruluşunda qeyri-adi haldır. 2. Bu tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələri bir qədər kəmiyyət budaq cümlələrinin mənasını xatırladır.

ZAMAN BUDAQ CÜMLƏSİ

Zaman budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrinin bir növüdür. O, baş cümlədə ifadə edilən iş, hal, hərəkətin zamanını bildirir, zaman zərfliyinin suallarına cavab verir və tabeli mürəkkəb cümləni sadə cümləyə çevirdikdə sadə cümlənin zaman zərfliyinə çevrilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zaman budaq cümləsinin üç ifadə tipi vardır:

1. Zaman budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənir və erikli bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanır: *Otuz artukı bir yaşuma karluk bodun burısız erür, barur erikli yağı boltı* (BK § 28-29) «Otuz bir yaşımda karluk xalqı qayğısız, azad və sərbəst yaşayırkən yağı oldu». *Kül tigin yiti otuz yaşırja karluk bodun erür, barur erikli yağı boltı* (KT şm 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad və sərbəst yaşayırkən yağı oldu». *Ança olurur erikli oğuzdantan körüg kəlti* (T 8) «Eləcə oturur ikən oğuzlardan casus gəldi». *Kiçə yaruk batur erikli süřüşdim* (MÇ 13) «Gecə günəş batırkən döyüşdüm».

2. Baş cümlədə *anta* «onda» qəlib sözü işlənir, zaman budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümlədəki qəlib sözü ifadə edir; məsələn: *Törtinç Əzgənti Kadazda süřüşdim, süsin anta sançdım, yabrıtdım* (BK § 31) «Dördüncü dəfə Əzgənti Kadazda döyüşdüm, qoşununu onda məhv etdim, seyrəltdim». *Ağuda iki uluğ süřüşdim, süsin bozdım, elin anta altım* (BK § 34) «Ağuda iki böyük döyüş döyüşdüm, qoşununu pozdum, elini onda aldım». *Ozmiş tiginig tutdım, katının anta altım* (MÇ 9-10) «Ozmiş tiginini tutdum, xanımını onda aldım». *Səkkizinc ay eki yanıka Açıq Altır költə Kasuy közü süřüşdim, anta sançdım* (MÇ 18) «Səkkizinci aym ikisində Açıq Altır kölü sahilində Kasuy ətrafında döyüşdüm, onda qalib gəldim».

3. Budaq cümlənin feli xəbəri *-sar, -sər, «-sa, -sə»* şərt ədatını qəbul edir, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir. Budaq cümlə şərt yox, zaman mənası ifadə edir, buna görə də o, şərt budaq cümləsi yox, zaman budaq cümləsi olur; məsələn: *Süřüş bolsar, çərig itər erti* (KÇ 9) «Döyüş olsa, qoşun göndərərdi». *Ab ablasar, rmlə təg erti* (MÇ 9) «Ov ovlasa, ...kimi idi».

TƏRZİ-HƏRƏKƏT BUDAQ CÜMLƏSİ

Tərz-i-hərəkət budaq cümləsi də zərflik budaq cümlələrindəndir. Bu budaq cümlə baş cümlədəki iş, hərəkətin

icra tərzini, yaxud hal-vəziyyətin təzahür tərzini bildirir, tərz-i-hərəkət zərfliyinin sualına cavab verir və tabeli mürəkkəb cümləni sadələşdirdikdə sadə cümlənin tərz-i-hərəkət zərfliyinə çevrilir.

Müasir türk dillərində tərz-i-hərəkət budaq cümləsi ən geniş yayılmış budaq cümlələrindəndir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə bu budaq cümlə o qədər də geniş yayılmamışdır, lakin hər halda abidələrin dilində tərz-i-hərəkət budaq cümləsinin işləndiyi müşahidə edilir; məsələn: *Kaŋım sad ança ötünmis: teŋrikən almazun tiyin...* (O 8) «Atam şad elə öyüd vermiş: tanrısifət almasın, - deyə...» *Türk kara kamuğ bodun ança timis: illig bodun ertim, ilim amtı kanı?* (KT § 8-9) «Bütün qara türk xalqı elə demiş: elli xalq idim, elim indi hanı?» *Üzə türk teŋrisi, türk ıduk yiri, subı ança timis: türk bodun yok bolmazun...* (KT c 10-11) «Üstdə türk tanrısı, müqəddəs türk yeri, suyu elə demiş: türk xalqı yox olmasın...» *Altı yegirmi yaşında eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı: altı çub soğdak tapa sülədimiz, bozdımız* (KT § 31) «On altı yaşında əmim xaqanın elini, qanununu elə qazanmış: altı hissəli soğdahlılara qarşı qoşun çəkdik, pozduq». *Ança biliŋ: edgü ol* (IB 3) «Elə bilin: yaxşıdır». *Ança biliŋlər: munluğ ol, aŋyüŋ yablaq ol* (IB 34) «Elə bilin: dərddir, yaman pisdir». *Amtı, amrak oğlanım, ança biliŋlər: bu ırk bitig edgü ol, ınçıp alku kəltü ülügi erklig ol* (IB 101-102) «İndi, sevgili oğullarım, elə bilin: bu bəxt yazısı yaxşıdır, beləcə müxtəlif adamlar öz bəxtinin sahibidir» və s.

Göründüyü kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərz-i-hərəkət cümləsinin baş cümləyə bağlanması bağlayıcı və ya bağlayıcı söz iştirak etmir. Gətirilən nümunələr əsasında bunu da qeyd etmək olar ki, abidələrin dilində tərz-i-hərəkət budaq cümləsi yalnız baş cümlədəki *ança* «elə» qəlib sözünü izah edir. Buradan daha bir nəticə çıxarmaq olar: türk dillərinin hələ qədim dövründə – VI-IX yüzilliklərdə bu dillərdə tərz-i-hərəkət budaq cümləsi təşəkkül mərhələsi keçirmiş.

SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏSİ

Səbəb budaq cümləsi də zərflik budaq cümlələrindəndir. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədə nəticə kimi təzahür edən iş, hərəkətin səbəbini bildirir və səbəb zərfliyinin suallarına cavab verir. Səbəb budaq cümləsinin daxil olduğu tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsinin xəbəri fellə də, adlarla da ifadə edilə bilər.

Səbəb budaq cümləsi qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən az işlənən budaq cümlələrindəndir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də səbəb budaq cümləsi baş cümləyə ya bağlayıcı vasitəsilə, ya da bağlayıcısız bağlanır. İşlənmə yerinə görə də səbəb budaq cümləsi müasir türk dillərində və abidələrin dilində oxşardır; həm müasir türk dillərində, həm də abidələrin dilində işlənmə yerinə görə səbəb budaq cümləsinin iki növü vardır: 1) baş cümlədən əvvəl gələn səbəb budaq cümlələri və 2) baş cümlədən sonra gələn səbəb budaq cümlələri.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində səbəb budaq cümləsi baş cümləyə *anı üçün* «onun üçün», *antağının üçün* «o cür olduğun üçün», *anta ötrü* «ondan ötrü, ona görə» bağlayıcı sözlərlə, habelə tip «deyib», *tiyin* «deyə» bağlayıcı vasitələrlə bağlanır. Sonuncu iki söz (*tip*, *tiyin*) əslində feli bağlamadır. Buna görə də onların əmələ gətirdiyi konstruksiyları şərti olaraq tabeli mürəkkəb cümlə, konstruksiyların tərkiblərindən birini isə şərti olaraq səbəb budaq cümləsi kimi qəbul etmək olar.

1. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənir. Buradakı feli konstruksiyları şərti olaraq səbəb budaq cümləsi hesab etmək olar. Həmin konstruksiylar baş cümlə kimi qəbul edilən komponentə *tip* «deyib» və *tiyin* «deyə» köməkçi sözləri ilə bağlanır; məsələn: *Eçümüz, apamız tutmis yir, sub idisiz bolmazun tiyin az bodunıŋ yaratıp kəltimiz* (KT § 19) «Əcdadlarımızın tutduğu yer, su sahibsiz olmasın deyə az xalqını təşkil edib gəldik». *Kögmən yir, sub idisiz kalmazun tiyin, az kirkız bodunıŋ yaratıp kəltimiz, süŋüşdimiz* (KT § 20)

«Kögmən yeri, suyu sahıbsız qalması deyə az qırğız xalqını təşkil edib gəldik, döyüşdük». *Türk bodunıǵ atı, küsi yok bolmazun tiyin kaǵm kaǵanıǵ, ögim katunıǵ kötürmiş teŋri, il birigmə teŋri, türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol teŋri kaǵan olurtdı erinç* (KT § 25) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümün o tanrı xaqan oturtdu». *Nəke təzər biz üküs tiyin, nəke korkur biz az tiyin* (T 38-39) «Niyə qaçıraq, çoxdur deyə, niyə qorxuruq, azıq deyə?» *Yadaǵ yabız boltı tip alǵalı kəlti* (BK § 32) «Piyadalar zəif oldu deyib, almağa gəldi».

2. Baş cümlə əvvəl, səbəb budaq cümləsi sonra gəlir. Bu tip tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri *ol* «o» işarə əvəzliyi və *üçün* «üçün» qoşmasının birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn bağlayıcı sözlərlə bir-birinə bağlanır; məsələn: *Antaǵının üçün igidmiş kaǵanıǵın sabın almatın yir sayu bardıǵ, kop anta alkıntıǵ, arılıǵ* (KT c 8-9) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəltmiş xaqanının sözünə qulaq asmadan yer boyu getdin, orada tamamilə zəiflədin, seyrəldin». *Yayduk yolta yəmə ölti kük, anta ötrü oǵuz kopın kəlti* (T 16) «Yayıldığı yollarda da öldü, ona görə oğuzlar hamılıqla gəldi». *İçüy keçə... toǵuru sançdım, anta ötrü türgis, karlukıǵ tabarın alıp, ebin yolıp barmıs, ebimə tüsmis* (MÇ 29) «İçüy çayını keçərək .. gün doğanda qalib gəldim, ona görə türgislərin, karlukların mallarını alıb, evini dağıdıb getmiş, evimə qayıtmış».

NƏTİCƏ BUDAQ CÜMLƏSİ

Nəticə budaq cümləsi də zərflik budaq cümlələrinin bir növüdür. Nəticə budaq cümləsində ifadə olunan iş, hərəkət baş cümlədə icra edilən iş, hərəkətin nəticəsi kimi təzahür edir. Baş cümlə işin icrasının səbəbini, budaq cümlə isə icradan meydana çıxan nəticəni bildirir. Nəticə budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nəticə budaq cümləsinin işlənməsinə az rast gəlmək olur.

Müasir türk dillərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr birtiplidir: əvvəl baş cümlə, sonra bağlayıcı, daha sonra nəticə budaq cümləsi işlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində də bu tip tabeli mürəkkəb cümlələr yeksənəkdir, amma abidələrin dili ilə müasir türk dilləri arasında bir fərq özünü göstərir: abidələrin dilində bağlayıcılar inkişaf etmədiyi üçün baş cümlə ilə budaq cümlə arasında bağlayıcı, demək olar ki, işlənmir. Abidələrin dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr arasında yalnız bir tabeli mürəkkəb cümlədə nəticə budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı vasitəsilə bağlanır; məsələn: *...təgdükin yok üçün kisi balıkda marja ukǵalı kəlti, Besbalık anı üçün özdi* (BK § 28) «...şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe olmağa gəldi, ona görə də Beşbalık şəhəri xilas oldu». *Öd teŋri yasar, kisi oǵlı kop ölgəli törümis* (KT sm 10) «Taleyi tanrı yazır, insan oğlu hamısı ölümlü törəmiş». *Tan tapladı, udu yir yaradı, udu kün toǵdı, kamuǵ üzə yaruk boltı* (IB 38-39) «Dan söküldü, ardınca yer işıqlandı, ardınca gün doğdu, hamısının üzünü işıqlandı».

MƏQSƏD BUDAQ CÜMLƏSİ

Zərflik budaq cümlələrinin bir növü də məqsəd budaq cümləsidir. Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədə icra edilən iş, hərəkətin məqsədini bildirir, məqsəd zərfliyinin sualına (*nə məqsədlə*) cavab verir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məqsəd budaq cümləsi türk dillərindən, məsələn, Azərbaycan dilində olduğundan zəif inkişaf etmişdir. Müasir türk dillərindən (Azərbaycan dilindən) fərqli olaraq qədim türk yazısı abidələrinin dilində məqsəd budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı və bağlayıcı sözlərlə deyil, *tip* «deyib» və *tiyin* «deyə» feli bağlamaları ilə bağlanır.

Baş cümlə və məqsəd budaq cümləsi arasında işlənən bağlayıcı vasitələrə görə abidələrin dilində məqsəd budaq cümləsinin iki tipini göstərmək olar: 1) baş cümləyə *tip* «deyib» feli bağlaması ilə bağlanan məqsəd budaq cümlələri; 2) baş

cümləyə *tiyin* «deyə» feli bağlaması ilə bağlanan məqsəd budaq cümlələri.

1. Baş cümlə ilə *tiyin* «deyib» feli bağlaması vasitəsilə əlaqələnen məqsəd budaq cümlələri. Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir, onun xəbəri felin arzu və vacib şəkilləri ilə ifadə olunur: məsələn: *Anı ayıtayın, tip sülədim* (BK § 41) «Onu cəzalandırım, deyib qoşun çəkdim». *Ekü şad, ulayın iniyigünüm, oğlanım, bəglərim, bodunum közi, kaşı yab拉克 boltaçı tip sakıntım* (KT şm 11) «İki şadımın, digər kiçik qoşunlarımın. oğlanlarımın, bəylərimin, xalqımın gözü, qaşı pis olasıdır, deyib düşündüm».

Abidələrin dilində bəzi hallarda məqsəd budaq cümləsinin xəbəri felin arzu və vacib şəkilləri ilə deyil, felin tərz formaları ilə ifadə olunur; məsələn: *Üç oğuz süsi basa kəlti, yagar yabı bolı tip alğalı kəlti* (BK§ 32) «Üç oğuz qoşunu basmağa gəldi. piyadalar zəif oldu deyib almağa gəldi».

2. Baş cümlə ilə *tiyin* «deyə» feli bağlaması ilə əlaqələnen məqsəd budaq cümlələri. Yəne də məqsəd budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənir, onun xəbəri felin arzu şəkli ilə ifadə olunur, sonra *tiyin* «deyə» feli bağlaması işlənir, sonda baş cümlə gəlir; məsələn: *Yana yorıp soğdak bōdun itəyin tiyin Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka tēgi sülədimiz* (KT § 38-39) «Yenə qoşun yürüdüb soğda xalqını təşkil edək deyə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya kimi qoşun çəkdik». *Bodunıg igidəyin tiyin yırıgaru oğuz bodun tapa, ilgəri kutaı, tatabı bodun tapa. birigərü Tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi sülədim* (KT § 28) «Xalqı yüksəldim deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtay və tatabı xalqlarına qarşı, cənuba Tabğaça qarşı böyük qoşunla on iki dəfə qoşun çəkdim».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məqsəd budaq cümləsinin xəbəri felin əmr şəkli ilə də ifadə edilir; məsələn: *Kağımız, eçimiz kazğanmış bōdun atı, küsi yok bolmazun tiyin türk bōdun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım* (KT§ 26-27) «Atamız, əmimiz qazanmış türk xalqının adı, şöhrəti yok olmasın deyə türk xalqı üçün gecə yatmadım, gündüz oturmadım». *Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin*

kağam İltəruc kağanıg, ögim İlbilgə katunıg tēri tōpəsintə tutıp yōğərü kötürmis erinç (KT § 11) «Türk xalqı məhv olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltərus xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı götürmüş».

DƏRƏCƏ BUDAQ CÜMLƏSİ

Dərəcə budaq cümləsi də zərflilik budaq cümləsinin bir növüdür. Dərəcə budaq cümləsi mənasına görə tərz – hərəkət və nəticə budaq cümlələrinə bənzəyir. Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədə ifadə edilmiş hal – vəziyyətin və ya əlamətin dərəcəsini bildirir. Baş cümlədə ifadə edilən hal – vəziyyət ya artır, ya da azalır, müəyyən səviyyəyə çatır və bu səviyyədə nəticə əldə edilir. Buna görə də bu budaq cümlədə nəticə çaları da vardır. Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir, *nə dərəcədə, nə dərəcəyə* suallarla cavab verir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində dərəcə budaq cümləsinin işlənməsi yayılmamışdır; abidələrin dilində cəmi bir neçə tabeli mürəkkəb cümlənin işlənməsinə təsadüf edilir ki, onların komponentlərindən birini böyük güzəştlə dərəcə budaq cümləsi kimi qəbul etmək olar; məsələn: *Kağan eçim kağan olurtukınta tōrt bulurğdaki bōdunıg bunça itmiş... tēri yarlıkaduk üçük özüm olurtukama tōrt bulurğdaki bodunıg itdim, yaratdım* (BK şm 9) «... xaqan əmim xaqan oturduqda dörd tərəfdəki xalqı beləcə təşkil etmiş ... tanrı buyurduğu üçün özüm (xaqan) oturduqda dörd tərəfdəki xalqı təşkil etdim, yaratdım». *Azkıya türk bodun yorıyur ermis, kağam alp ermis. ayğuçısı bilgə ermis* (T 9-10) «Azacıq türk xalqı yürüyürmüş, xaqanı alp imiş, məsələhətçisi müdrik imiş».

ŞƏRT BUDAQ CÜMLƏSİ

Şərt budaq cümləsi baş cümlənin üzvlərindən birinə aid olmur, baş cümlənin bütövdükdə məzmununa aid olur, baş cümlədəki iş, hərəkət və ya halın hansı şərtlə icra edildiyini və ya ediləcəyini göstərir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində

şərt budaq cümləsi quruluşuna görə yekcinsdir; şərt budaq cümləsi feli xəbəri *-sar, -sər*, həm feli, həm də ismi xəbər *ir/er* naqis felinin *-sar, -sər* şəkilçisi qəbul etmiş şərt şəkli ilə bağlanır. Şərt budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənir. Şərt budaq cümləsinin şərt şəkilçisi qəbul etmiş xəbəri təsriflənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şərt budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və ya hərəkətin icrasının şərtinin müxtəlif çalarlarını göstərir.

1. Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və ya hərəkətin icrasının real şərtini bildirir, lakin bu real şərt imkan və arzu çalarına malikdir; baş cümlənin xəbəri felin indiki və qeyri-qəti gələcək zamanı, vacib və arzu şəkilləri ilə ifadə edilir; məsələn: *Yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT c 7) «Yaxın olsan, yaxşı hədiyyə verir». *Bir todsar, açsık ölməzsən* (KT c 8) «Bir doysan, aclıq bilməzsən». *Usar, idi yokkısalm* (T 11) «Bacarsaq, sahibi məhv edək». *İltəris kağan kazğanmasar, udu ben özüm kazğanmasar, il yəmə, bodün yəmə yok ertəçi erti* (T 54-55) «İltəris xaqan qazanmasa idi, ardınca mən özüm qazanmasa idim, el də, xalq da məhv olası idi».

2. Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və hərəkəti icrası mümkün olan real şərtlərlə bağlayır. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrinin xəbəri felin indiki və qeyri-qəti gələcək zamanı, vacib və əmr şəkilləri ilə, habelə ismi xəbərlər və predikativ sözlərlə ifadə edilir; məsələn: *Türk kağan Ötükən yış olursar, iltə buñ yok* (KT c 3) «Türk xaqanı Ötükən meşəli dağlarında otursa, eldə dərd olmaz». *Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəçi sən* (KT c 8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsisən». *Kəlməz ersər, tılığ, sabığ alı olur* (T 32) «Gəlməzlərsə, dil, xəbər tutaraq otur».

3. Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin icrasını yerinə yetirilməsi real olmayan şərtlərlə bağlayır. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin xəbəri felin şühudi, nəqli və gələcəkli keçmiş zamanları ilə ifadə olunur; məsələn: *Üzə tərji basmasar, asra yir təliqməsər, türk bodun, ilirjin, törüjin kim artatı udaçı erti?* (KT ş 22) «Üstdən göylər basmasa, altdan yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim

dağda bilərdi?» *Ər ərđəm elim bolsar, bodun isrig yürümədi* (Y 29) «İgid, cəsarətli elim olsa, xalq sərgərdan gəzməzdi».

4. Şərt budaq cümləsi ümumiləşdirici, müəyyənləşdirici çalar ifadə edir. Bu məqamda şərt budaq cümləsində mütləq sual əvəzliyi işlənməlidir; məsələn: *Nəñ nəñ sabım ersər, berğü taşka urtum* (KT c 11) «Nə qədər sözüm vardısı, əbədi daşa həkk etdim».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şərt budaq cümlələrinin iştirak etdiyi tabeli mürəkkəb cümlələri komponentlərinin sayına və iştirak xüsusiyyətlərinə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Şərt budaq cümləsindən və daha bir sadə cümlədən, yəni iki sadə cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr; məsələn: *Bu yolın yorısar, yaramaçı* (T 23) «Bu yol ilə yürüsək, yaramaz». *Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəçisən* (KT c 8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsisən». *Ərdəm bolsar, bodunıg ərک bodunıg* (Y 29) «İgidliyi olsa, xalq qüdrətli xalqdır». *Süñüs bolsar, çərig itər erti* (KÇ 9) «Müharibə olsa, qoşun çəkərdi».

2. Birinci komponenti şərt budaq cümləsindən, ikinci komponenti bir və ya daha çox tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr.

a) Birinci komponenti şərt budaq cümləsindən, ikinci komponenti bir tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr: *Ol yolın yorısar, unç, - tidim* (T 24) «O yol ilə yürüsək, mümkündür, - dedim».

b) Birinci komponenti şərt budaq cümləsindən, ikinci komponenti iki və ya daha çox tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr: *Ol iki kisi bir ersər, sini – Tabğaçı ölürtəçi, - tirmən, öñrə Kıtayığ ölürtəçi, - tirmən, bini – Oğuzıg ölürtəçi ök, - tirmən* (T 10-11) «O iki adam yaşayırsa, səni – Tabğaçı öldürəsidir, - deyirəm, şərqdə Kıtayı öldürəsidir, - deyirəm, məni – Oğuzu da öldürəsidir, - deyirəm».

3. Birinci tərəfi həmcins şərt budaq cümləsindən, ikinci tərəfi bir sadə cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr: *İltəris kağan kazğanmasar, udu ben özüm kazğanmasar, il yəmə,*

bodun yəmə yok ertəçi erti (T 54-55) «İltəris xaqan qazanmasa idi, ardınca mən özüm qazanmasa idim, el də, xalq da məhv olası idi». *Üzə tərri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilirjin, törürjin kim artatı udaçı erti?* (KT § 22) «Üstdən göylər basmasa, altdan yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağıda bilərdi?»

4. Hər iki komponenti şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr: *Irak ersər, yab拉克 ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT c 7) «Uzaq olsa pis hədiyyə verir, yaxın olsa, yaxşı hədiyyə verir». *Kəlif ersər kü ər ükülür, kəlməz ersər, tılığ, sabığ alı olur* (T 32) «Gələrlərsə, səs-küydən adam çoxalır, kəlməzlərsə, dil, xəbər tutaraq ötür».

QARŞILAŞDIRMA BUDAQ CÜMLƏSİ

Dilçilik ədəbiyyatında bu budaq cümləni qarşılaşdırma – güzəşt budaq cümləsi də adlandırırlar. Şərt budaq cümləsi kimi, qarşılaşdırma budaq cümləsi baş cümlənin hər hansı ayrıca bir üzvünə deyil, bütövlükdə baş cümlənin məzmununa aid olur: tabeli mürəkkəb cümlədə baş və qarşılaşdırma budaq cümlələrinin məzmunu bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Qarşılaşdırma budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənir, baş cümləyə *-sar, -sər* şərt ədatı ilə bağlanır (*-sar, -sər* şərt ədatı qəbul etmiş fəl təsriflənir). Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qarşılaşdırma budaq cümləsi zəif inkişaf etmişdir və onun mənə çalarları, məsələn, müasir Azərbaycan dilinə nisbətən azdır. Abidələrin dilində qarşılaşdırma budaq cümlələrinin aşağıdakı mənə çalarları işlənir:

1. Güzəştli qarşılaşdırma. Bu qarşılaşdırma tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən birinin digərinə güzəştə getməsi yolu ilə qarşılaşdırılır; məsələn: *Bir kişi yañılsar, oğuşı, bodunı bisükiñə təgi kıdmaz ermiş* (KT c 6) «Bir adam yanılsa idi, qəbiləsi, xalqı son nəfərinə təkəli doğranmazmış». *Yuyka kalin bolsar, toplağaluk alp ermiş* (T 13) «Nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir».

2. Ziddiyyətli qarşılaşdırma. Belə qarşılaşdırmada budaq cümlənin məzmunu baş cümlə ilə ziddiyyətli şəkildə qarşılaşdırılır; məsələn: *Mən inilügi bunça başlayı kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti* (BK § 33) «Mən kiçikliyi bu cür səylə başlayaraq qazanmasa idim, türk xalqı öləsi idi, məhv olası idi». *İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm – Bilgə Tonyukuk kazğanmasar, ben yok ertim ersər, Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti* (T 59-60) «İltəris xaqan qazanmasa idi, o olmasa idi, mən özüm – Müdrik Tonyukuk qazanmasa idim, mən olmasa idim, Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib olmayacaqdı».

3. Fərqləndirici qarşılaşdırma. Bu qarşılaşdırmada baş və budaq cümlələrin fərqli məzmunları qarşılaşdırılır; məsələn: *Üzə tərri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilirjin, törürjin kim artatı udaçı erti?* (KT § 22) «Üstdən göylər basmasa, altdan yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağıda bilərdi?»

4. Müqayisəli qarşılaşdırma. Belə qarşılaşdırmada baş və budaq cümlələrin məzmunları müqayisə edilərək qarşılaşdırılır; məsələn: *Kül tigin yok ersər, kop öltəçi ertigiz* (KT şm 10) «Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz».

5. Şərti qarşılaşdırma. Bu qarşılaşdırmada baş və budaq cümlələrin məzmunlarının qarşılaşdırılmasından əlavə, baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin icrası müəyyən şərtlərlə bağlanır, lakin bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrdə qarşılaşdırma məzmunu şərt məzmununa nisbətən güclü olur; məsələn: *Türk bodun, üləsikin biriyə Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın tisər, türk bodun, üləsikig anta ayığ kişi ança boşğurur ermiş* (KT c 6-7) «Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarında deyil, Tün düzündə yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar ilə öyrədirmiş».

QOŞULMA BUDAQ CÜMLƏSİ

Son zamanlara qədər dilçilik ədəbiyyatında türk dillərində belə bir budaq cümlənin mövcud olması haqqında fikrə rast gəlmək olmazdı. Azərbaycan dilində qoşulma budaq cümləsinin mövcud olması fikrini ilk dəfə Ə.Z.Abdullayev irəli sürmüşdür.

Qoşulma budaq cümləsi baş cümləyə əlavə edilir, ondan sonra işlənir və ya onun məzmununa qiymət verir, ya da baş cümlədəki fikir haqqında əlavə məlumat verir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qoşulma budaq cümləsinin işlənməsi göstərir ki, bu tip cümlələr türk dillərinə kənardan gətirilməmiş, hələ VI-IX yüzilliklərdə türk dillərinin özündə mövcud olmuşdur.

Qoşulma budaq cümləsi ya baş cümlənin bir üzvünə, ya da bütövlükdə baş cümlənin məzmununa aid olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar zəif inkişaf etdiyi üçün qoşulma budaq cümləsi baş cümləyə tabeəddici intonasiya, nadir hallarda isə bağlayıcı ilə bağlanır; məsələn: *Ötükən yışda yig idi yok ermiş, il tutsık yir Ötükən yış ermiş* (KT c 4) «Ötükən meşəli dağlarında yaxşı sahib yox imiş, el tutmalı yer Ötükən meşəli dağları imiş». *Türgis kağan türkimiz, bodunumuz erti, bilmədikin üçün, biziñe yarlılukin, yazıntukın üçün kağanı ölti, buyuruq: bəgləri yəmə ölti, on ok bodun əmgək körti* (KT § 18-19) «Türgiş xaqanı türküümüz, xalqımız idi, başa düşmədiyi üçün. bizə qarşı yanıldığı, səhv etdiyi üçün xaqanı öldü, buyuruqları: bəyləri də öldü, on öx xalqı əzab çəkdi». *Bars bəg erti, kağan a: bunta biz birtimiz, siñilim kunçuyuğ birtimiz* (KT § 20) «Bars bəy idi, xaqan adı bu vaxt biz verdik, kiçik bacımızı xanım verdik». *Sakantım, kağanıma ötüntim* (T 24-25) «Düşündüm. xaqanımla məsləhətləşdim».

XÜSUSİ KONSTRUKSİYALI TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində elə konstruksiyalı tabeli mürəkkəb cümlələrin işlənməsinə təsadüf edilir ki, bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələr müasir türk dillərində ya hə-

işlənmir, ya da nadir hallarda, özü də şifahi nitqdə işlənir. Abidələrin dilində belə cümlələrin işlənməsinə bir-iki dəfə rast gəlinə idi, bunların işlənməsini təsadüfi bir hal hesab etmək olardı. Lakin belə tabeli mürəkkəb cümlələrə abidələrin dilində tez-tez rast gəlmək olur. Həm də bu tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluşu o qədər dəqiq və səliqəli, istisnaya yol verməyən şəkildə tənzimlənmişdir ki, bunları təsadüfi hal hesab etmək olmaz. Abidələrin dilində işlənən və xüsusi konstruksiyalı tabeli mürəkkəb cümlə adlandırdığımız həmin cümlələri belə qruplaşdırmaq olar:

1. *tiyin* «deyə» feli bağlaması ilə formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələr. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrdə *tiyin* «deyə» feli bağlama kimi yox, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitə ilə çıxış edir. Bu bağlayıcı vasitə ilə əmələ gələn tabeli mürəkkəb cümlənin quruluş sxemi belədir: birinci cümlənin xəbərindən sonra *tiyin* «deyə» bağlayıcı vasitəsi gəlir, sonra ikinci cümlə (cümlələr) işlənir. Adətən, bu bağlayıcı vasitənin köməyi ilə əmələ gələn tabeli mürəkkəb cümlələrin birinci komponenti budaq cümlə olur. Abidələrin dilində bu tip tabeli mürəkkəb cümlələr çox işlənir; budaq cümlənin xəbərindən asılı olaraq, *tiyin* «deyə» bağlayıcı vasitəsi müxtəlif mənalar ifadə edir.

1. *tiyin* «deyə» baş cümlə ilə budaq cümlə arasında izah etmə və səbəb əlaqələri yaradır.

a) *tiyin* «deyə» baş cümlə ilə budaq cümlə arasında izahedici əlaqə yaradır; məsələn: *Taşra yortıyur tiyin kü eşidip balıkdaki tağıkmış, tağdaki inmiş* (KT § 11-12) «Sərhəddən kənarda yürüyür deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş». *Tefri yarlıkaduk üçün üküş tiyin biz korkmadımız* (T 40-41) «Tanrı buyurduğu üçün çoxdurlar deyə biz qorxmadıq». *Ötükən yerig konmuş tiyin esidip bəriyəki bodun, kırıyaki, öñrəki bodun kəlti* (T 17) «Ötükən yerində yerləşmiş deyə (xəbər) eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şərqdəki xalq gəldi».

b) *tiyin* «deyə» baş cümlə ilə budaq cümlə arasında səbəbiyyət əlaqəsi yaradır; məsələn: *Arkaş idmaz tiyin sülədim*

(BK § 25) «Karvanlar göndərməz deyə qoşun çəkdim». *Biz az biz tiyin korkmuş* (O 7) «Biz azıq deyə qorxmış». *Yalabaçı, edgü sabı, ötügi kəlməz tiyin yayın sülədim* (BK § 39) «Elçim, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz deyə yayda qoşun çəkdim».

2. *tiyin* «deyə» bağlayıcı vasitəsi budaq cümlənin felin əmr, arzu və lazım şəkilçiləri ilə ifadə olunan xəbərlərindən sonra işləndikdə məqsəd əlaqəsi əmələ gətirir; məsələn: *Türk bodun yitməzün tiyin, yoluk bolmazun tiyin, üzə tərri tir ermiş* (O 3) «Türk xalqı sona yetməsin deyə, məhv olmasın deyə üstə tanrı deyirmiş». *Kögmən yir, sub idisiz kalmazun tiyin az kırkız bodunıg yaratıp kəltimiz* (KT § 20) «Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalması deyə az (saylı) qırğız xalqını təşkil edib gəldik». *Soğdak bodun itəyin tiyin Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KT § 39) «Soğda xalqını təşkil edim deyə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdim».

3. *tiyin* «deyə» bağlayıcı sözü tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında müxtəlif zərflik münasibətləri ifadə edir; məsələn: *Karım bağa tərrikən tiyin anta yorımıs, isig, küçin bermis* (O 5) «Atam bağa tanrısifət deyə onda yürüşə getmiş, işini, gücünü vermiş». *Sabıg yana sab ... kəlti: - olurun, - tiyin timis* (T 33-37) «Sözü (xəbəri) yenə söz ... gəldi: - oturun, - deyə demiş».

II. *tip* «deyib» feli bağlaması ilə formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələr. *Ti* «demək» felinin törəməsi olan bu feli bağlama öz adi vəzifəsində əsas feldə ifadə olunan iş, hal və ya hərəkətə aid əlavə iş, hal və ya hərəkəti bildirir və əsas hərəkətə nisbətən keçmiş zaman çaları ifadə edir. Həmin söz tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında işləndikdə tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlayan qrammatik vasitə vəzifəsini yerinə yetirir.

1. Bu söz feli xəbər şəklində işlənən xəbərlərdən, nadir hallarda isə ismi xəbərlərdən sonra gəldikdə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında iki tip əlaqə əmələ gətirir:

a) Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında izahedici əlaqə yaradır; məsələn: *Irak ersər, yablaq ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür, - tip ança boşğurur ermiş* (KT c 7)

«Uzaq olarsa, pis hədiyyə verir, yaxın olarsa, yaxşı hədiyyə verir, - deyib elə öyrədirmiş». *Eki şad, ulayü iniyüğünim, oğlanım, bəglərim, bodunım közi, kaşı yablaq boltaçı tip sakantım* (KT şm 11) «İki şad, digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, bəylərim, xalqımın gözü, qaşı pis olacaq deyib düşündüm».

b) Tip «deyib» bağlayıcı sözü tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında səbəbiyyət əlaqəsi yaradır; məsələn: *Yadağ yabız boltı tip alğalı kəlti* (BK § 32) «Piyadalar pis oldu deyib almağa gəldi».

2. *Tip* «deyib» bağlayıcı sözü felin əmr və arzu şəkilləri ilə ifadə olunan xəbərdən sonra işləndikdə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında məqsəd əlaqəsi əmələ gətirir; məsələn: *Biriye karluk bodun tapa sülə tip Tudun Yamtarıg itım* (BK § 40) «Cənuba karluk xalqına qarşı qoşun çək deyib Tudun Yamtarı göndərdim». *Anı ayıtayın tip sülədim* (BK § 41) «Onu cəzalandırım deyib qoşun çəkdim».

III. Komponentləri felin şərt şəklində işlənən *ti* «demək» feli ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələr. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında şərt əlaqəsi olmur, daha dəqiqi deyilsə, bu tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə və şərt budaq cümləsi olmur; *tisər* «desə» feli budaq cümlənin xəbəri kimi işlənmir, ümumiyyətlə cümlənin xəbəri kimi işlənmir, iki sadə cümləni bağlayan qrammatik vasitə kimi işlənir. Buna görə də *tisər* «desə» felinin işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlələri şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə hesab etmək olmaz. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrdə *tisər* «desə» sözü artıq irəlində nəzərdən keçirilmiş *tiyin* «deyə» və *tip* «deyib» sözləri ilə cəmi qrammatik vəzifə yerinə yetirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *tisər* «desə» bağlayıcı vasitəsi, adətən, tabeli mürəkkəb cümlənin birinci komponentinin felin arzu şəkli ilə ifadə olunan xəbərindən sonra işlənir və birinci komponenti ikinci komponentə bağlayır; məsələn: *Türk bodun, üləsinin biriye Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın tisər, türk bodun, üləsikig anta ayıg kişi ança boşğurur ermiş* (KT c 6-7) «Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarında deyil,

Tün düzündə yerləşək deyə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar elə öyrədirmiş». *Sü yoralım tisər, unaman* (T 35) «Qoşun yürüdək, desə, razı olma».

IV. Çərçivə tipli tabeli mürəkkəb cümlələr. Bu termini ilk dəfə məşhur türkoloq A.N.Kononov işlətməmişdir. Bu əsərdə həmin termin fərqli mənada işlədilir: iki eyni və ya yaxın mənalı sözlə həşiyələnən, çərçivəyə alınan tabeli mürəkkəb cümlə çərçivəli tabeli mürəkkəb cümlə adlanır. Belə tabeli mürəkkəb cümlələr, adətən, nitq və hissi qavrama felləri ilə həşiyələnir. Qeyd etmək lazımdır ki, baş cümləsinin xəbəri nitq və qavrama felləri ilə ifadə edilən, lakin budaq cümlələri tamamlıq və ya zərflik budaq cümlələri olan tabeli mürəkkəb cümlələr çərçivə tipli tabeli mürəkkəb cümlələrə daxil edilmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çərçivə tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı şəkilləri işlənir:

1. *sakın* «düşünmək»... *sakın* «düşünmək» çərçivəli: *Özim sakıntım: körür közim körməz təg, bilir biligim bilməz təg bolı, özüm sakıntım* (KT şm 10) «Özüm düşündüm: görən görüm görməz kimi, bilən biliyim bilməz kimi oldu, özüm düşündüm».

2. *ötün* «müraciət etmək» ... *ötün* «müraciət etmək» çərçivəsi: *Ança ötüntim: ... Öjrə Kıtayda, bəriyə Tabğaçda, kırıya Kurdanta, yıraya Oğuzda eki-üç biñ sümiz, kəltəçimiz, bar mu nə – ança ötüntim* (T 12-14) «Elə müraciət etdim: Şərqdə Kıtayda, cənubda Tabğaçda, qərbdə Kurdanda, şimalda Oğuzda iki-üç minlik qoşunuq, gələsiyik, buna sözün varmı? – elə müraciət etdim».

3. *ötlə* «nəsihət vermək» ... *ötlə* «nəsihət vermək» çərçivəsi: *Ebkə təgdükim uruş kılıp, təgip inimə, oğlma anta ötlədim: kalyurup Elteris kağanka adırılma duk, yarılma duk, tərri bilgə kağanta adırılmalım, azmalım tiyin ança ötlədim* (O 10-11) «Evə çatdıqda vuruşub, hücum edib kiçik qardaşlarıma, oğullarıma elə nəsihət verdim: qəzəblənib Elteris xaqandan ayrılma dıq, (ona qarşı) yanılma dıq, müqəddəs müdrik xaqandan ayrılmayaq, (ona qarşı) səhv etməyə dəyə elə nəsihət verdim».

4. *ögləş* «məsləhətləşmək» ... *ögləş* «məsləhətləşmək» çərçivəsi: *Ol üç kağan ögləşib Altun yış üzə kabısalım, - timis,*

ança ögləşmiş (T 20) «O üç xaqan məsləhətləşib Altun meşəli dağları üzərinə hücum edərk, - demiş, elə məsləhətləşmiş».

5. *sakın* «düşünmək» ... *ötün* «müraciət etmək» çərçivəsi: *Sakıntım: kağanıma ötüntim* (T 24-25) «Düşündüm, xaqanıma müraciət etdim».

6. *sakın* «düşünmək»... *ti* «demək» çərçivəsi: *Ança sakıntım,.. süləlim, - tidim* (T 22-23) «Elə düşündüm, ... qoşun çəkək, - dedim».

7. *ögləş* «məsləhətləşmək» ... *ti* «demək» çərçivəsi: *Ança ögləşmiş: öjrə türk kağanı süləlim, - timis* (T 20) «Elə məsləhətləşmiş: əvvəlcə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş».

8. *timis* «demiş» ... *tir ermis* «deyirmiş» çərçivəsi: *Türk kara kamıg bodun ança timis: illig bodun ertim, ilim amtı kanı, kimkə ilig kazğanır mən, - tir ermis, kağanlıg bodun ertim, kağanım kanı, nə kağanka isig, küçig birür mən, - tir ermis* (KT ş 8-9) «Bütün türk qara xalqı elə demiş: elli xalq idim, elim indi hanı, kimə eli qazanıram, - deyirmiş, xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı, hansı xaqana işimi, gücümü verirəm, - deyirmiş?»

9. *timis* «demiş»... *timis* «demiş» çərçivəsi: *Türgis kağan ança timis: beniñ bodunum anta erür, - timis* (T 21) «Türgiş xaqanı elə demiş: mənim xalqım oradadır, - demiş».

10. *boşğurur ermiş* «öyrədirmiş» ... *boşğurur ermiş* «öyrədirmiş» çərçivəsi: *Türk bodun, üləsin Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın tisər, türk bodun, üləsigig anta ayıg kişi ança boşğurur ermiş: ırak ersər, yablaq ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür, - tip ança boşğurur ermiş* (KT c 6-7) «Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarına deyil, Tün düzüne yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar elə öyrədirmiş: uzaq olsan, pis hədiyyə verir, yaxın olsan, yaxşı hədiyyə verir, - deyib elə öyrədirmiş».

QARIŞIQ TIPLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Dildə ideal şəkildə iki komponentli tabesiz mürəkkəb cümlə və iki komponentli tabeli mürəkkəb cümlə az işlənir. Dil

mürəkkəb sistem olduğu üçün onda ən sadə ünsürlərlə yanaşı, ən mürəkkəb ünsürlərin də işlənməsinə rast gəlmək olur. Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dili istisna təşkil etmir: bu dildə təkterkibli və cütterkibli sadə cümlələr, sadə terkibli tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, mürəkkəb (qarışıq) terkibli mürəkkəb cümlələr də işlənir. Abidələrin dilində tez-tez çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin işləndiyinə rast gəlmək olur. Bir sadə və bir tabeli mürəkkəb cümlə və ya iki tabeli mürəkkəb cümlə birləşib tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirə bildiyi kimi, tabesiz mürəkkəb cümlə (və ya cümlələr) də tabeli mürəkkəb cümlənin komponenti kimi çıxış edə bilər. Belə cümlələrə qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin iki tipi işlənir:

1. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr.
2. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr.

QARIŞIQ TIPLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də ən çox işlənən tabesiz mürəkkəb cümlə iki komponentli tabesiz mürəkkəb cümlədir, lakin üç və daha çox komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsi də abidələrin dili üçün adi haldır. Tabesiz mürəkkəb cümlənin iki, üç, dörd və daha artıq komponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr haqqında məlumat verilmişdir. Lakin abidələrin dilində sadə quruluşlu tabesiz mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, qarışıq terkibli tabesiz mürəkkəb cümlələr də işlənir. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr adlanan bu cümlələrin abidələrin dilində aşağıdakı dörd növü işlənir:

1. Sadə və tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yorıtmaç ermis, bir kisi yañılsar, oğuşı bodunı bisüginə təgi kıldmaz ermis* (KT c 6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməmiş, bir adam yanılsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinə kimi

doğranmazmış». *Üç körüg kisi kəlti, sabı bir: kağanı sü tasıkdı* (T 33) «Üç kəşfiyyatçı gəldi, sözləri bir: xaqanı qoşunla sərhədi keçdi».

2. Tabeli mürəkkəb cümlə və sadə cümlədən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Təñrikənke isig birtig tiyin yarlıkamıs, sad atıñ anta birmis* (O 6) «Tanrısifətə zəhmətini verdin deyə fərman vermiş, şad adını onda vermiş».

3. İki tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Irak ersər, yablaq ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT c 7) «Uzaq olsan, pis hədiyyə verir, yaxın olsan, yaxşı hədiyyə verir». *Kəlir ersər, kü ər ükülür, kəlməz ersər, ulıq sabıq alı olur* (T 32) «Gələn olsa, səs-küydən adamlar çoxalır, kəlməz olsalar, dil, xəbər tutaraq otur».

4. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Arıq ok sən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən* (KT c 8) «Arıq oxsan, aclıq, bilməzsən, bir doysan, aclıq bilməzsən». *Tabğacğaru Kunı səñünig idmis, Kıtayğaru Toñra Səlig idmis, sab ança idmis: azkaya türk bodun yorıyur ermis* (T 9-10) «Tabğaç Kuni sənüni göndərmiş, Kıtaya Tonra Səmi göndərmiş, xəbəri elə göndərmiş: azacıq türk xalqı yürüyür imiş».

QARIŞIQ TIPLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təkə ikikomponentli – baş və budaq cümlələrdən ibarət tabeli mürəkkəb cümlələr deyil, çoxkomponentli – iki baş cümləsi, bir budaq cümləsi; bir baş cümləsi iki və daha artıq budaq cümləsi olan tabeli mürəkkəb cümlələr də işlənir. Lakin qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə dedikdə tabeli mürəkkəb cümlənin tərtibində iştirak edən baş və budaq cümlələrin sayı deyil, onların qarışıq tipli olması, yəni tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində sadə, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin iştirakı nəzərdə tutulur. Tərkibində müxtəlif tipli cümlələrin iştirakına görə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci komponenti sadə cümlə, ikinci komponenti tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr: *Barduk yirdə edgüg ol erinç: kanıñ subça yügürti, süñüniñ tağça yatdı, bəglik urı oğlıñ kul boltı, silik kız oğlıñ küñ boltı* (KT § 24) «Getdiyın yerdə yaxşısı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı, bəylik nəslı davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kəniz oldu».

2. Birinci komponenti tabesiz mürəkkəb cümlə, ikinci komponenti sadə cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr: *Yabız bat biz, azıg üküsig körtig irti, sülətim, - tir ermis* (O 7) «Biz pis və yazığıq, azı çox gördük, qoşun çəkdim, - deyirmiş». *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür, - tip ança başğurur ermiş* (KT c 7) «Uzaq olsan, pis hədiyyə verir, yaxın olsan, yaxşı hədiyyə verir, - deyib elə öyrədmmiş».

3. Birinci komponenti sadə cümlə, ikinci komponenti tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr: *Üzə türk teñrısı, türk ıduk yiri, subı ança timis: türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kañım İltəris kağanıg, ögim İlbilgə katunıg teñri töpəsintə tutıp yögörü kötürmis erinç* (KT § 10-11) «Üstdə türk tanrısı, türk müqəddəs yeri, suyu elə demiş: türk xalqı məhv olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı götürmüş».

4. Birinci komponenti tabeli mürəkkəb cümlə, ikinci komponenti sadə cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr: *Ança ögləşmiş: öñrə türk kağanğaru süləlim, - timiş* (T 20) «Elə məsləhətləşmiş: əvvəlcə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş». *Türgis kağanta körüg kəlti, sabı antağ: öñdən kağanğaru sü yoralım, - timis* (T 29) «Türgiş xaqanından kəşfiyyətçi gəldi, sözü elə: şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək, - demiş».

VASİTƏSİZ VƏ VASİTƏLİ NİTQ

İstər şifahi nitqdə, istərsə yazılı mətdə özgəsinin fikrindən istifadə edərkən ona iki cür yanaşılır: ya özgənin nitqinin quruluş və məzmununda heç bir dəyişiklik edilmədən olduğu kimi təqdim edilir, ya da özgənin nitqinin əsas məzmunu saxlanılmaqla onun quruluşu (forması) dəyişdirilib təqdim edilir. Birinci üsula vasitəsiz nitq, ikinci üsula vasitəli nitq deyilir. Müasir dillərdə, o cümlədən türk dillərində yazıda vasitəsiz və vasitəli nitqi ayırd etmək üçün bir sıra vasitələr – durğu işarələri və bağlayıcılar mövcuddur. Durğu işarələrinin mövcud olmadığı və bağlayıcıların zəif inkişaf etdiyi qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində nəinki vasitəli, hətta vasitəsiz nitqi müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində vasitəsiz nitqi müəyyənləşdirmək üçün əsasən intuasıyadan və qrammatik vasitə kimi nitq fellərindən çıxış etmək lazımdır. Belə nitq fellərinə *ay* «demək», *ti* «demək», *başğur* «öyrətmək», *sakın* «düşünmək», *ötün* «müraciət etmək», *ötlök* «məsləhət etmək», «məsihət vermək», «vəsiyyət etmək», *ögləş* «məsləhətləşmək» sözlərini nümunə göstərmək olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində vasitəsiz nitq aşağıda göstərilən qəliblər şəklində təzahür edir:

1. Əvvəlcə vasitəsiz nitq, sonra tip «deyib» feli bağlaması, ondan sonra müəllifin sözləri işlənir; məsələn: *Eki şad, ulayu iniyigüşim, oğlanım, bəglərim, bodunım közü, kişi yablak boltaçı, - tip sakıntım* (KT şm 11) «İki şad, digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, bəylərim, xalqımın gözü, qası pis olasıdır, - deyib düşündüm». *Anı ayıtayın, - tip sülədim* (BK § 41) «Onu cəzalandırım, - deyib qoşun çəkdim».

2. Əvvəlcə müəllifin sözləri, sonra vasitəsiz nitq, sonra tip «deyib» feli bağlaması, sonra yenə də müəllifin sözləri işlənir; məsələn: ... *türk bodun, üləsikig anta ayıg kişi ança başğurur ermiş: irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür, - tip ança başğurur ermiş* (KT c 7) «...türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar elə öyrədmmiş: uzaq olsan, pis hədiyyə verir, yaxın olsan, yaxşı hədiyyə verir, - deyib elə öyrədmmiş».

3. Əvvəlcə müəllifin sözləri, sonra vasitəsiz nitq, daha sonra təsriflənən *ti* «demək» feli işlənir; məsələn: *Türk kara kamuğ bodun ança timis: İlig bodun ertim, ilim amtı kanı? Kimkə ilig kazğanur mən? – tir ermiş* (KT § 8-9) «Türk bütün qara xalqı elə demiş: Elli xalq idim, elim indi hanı? Kimə eli qazanıram? - deyirmiş». *Ança ögləşmiş: Öjrə türk kağanı süləlim, - timis* (T 20) «Elə məsləhətləşmiş: Əvvəlcə türk xaqanma qarşı qoşun çəkək, - demiş». *Ança sakıntım: Süləlim, - tidim* (T 23) «Elə düşündüm: Qoşun yürüdək, - dedim».

4. Əvvəlcə vasitəsiz nitq, sonra *ti* «demək» felinin təsriflənmiş forması işlənir; məsələn: *Könlünçə udız, - tidi* (T 15) «Könlünçə (istədiyini kimi) apar, - dedi». *Üçəgün kabısıp süləlim, anı yokkısalm, - timis* (T 21) «Üçümüz birləşib qoşun çəkək, onü məhv edək, - demiş». *On ok bodunı kalısız tasıkmıs, - tir* (T 30) «On ox qoşunu qalıqsız sərhədi aşmış, - deyir».

5. Əvvəlcə vasitəsiz nitq, sonra müəllifin sözü, sonra yenə vasitəsiz nitq, nəhayət sonda yenə də müəllifin sözü işlənir; məsələn: *Bilgə Tonyukuk, - barça aydı, - bu süg elt, - tidi* (T 31-32) «Müdrək Tonyukuk, - mənə dedi, - bu qoşunu apar, - dedi».

6. Əvvəlcə müəllifin sözləri, sonra vasitəsiz nitq, sonra *tiyın* «deyə» feli bağlaması, sonda *ti* «demək» felinin təsriflənmiş şəkilləri işlənir; məsələn: *Sabıg yana sab ... kəlti: olurun, - tiyın timis* (T 33-34) «Sözü yenə söz ... gəldi: - oturun, - deyə demiş».

7. Əvvəlcə müəllifin sözü, sonra vasitəsiz nitq, sonra yenə müəllifin sözləri işlənir; məsələn: *Anta ötrü kağanıma ötüntim, ança ötüntim: Tabğaç, Oğuz, Kıtay - bu üçəgü kabısar, kaltaçı biz öz için, tasın tutmıs tæg biz. Yuyka eriklig toplağalu uçuz ermis, yinçgə eriklig üzgəli ucuz. Yuyka kalın bolsar, toplağaluk alp ermis, yinçgə yoğun bolsar, üzgəlik alp ermis. Öjrə Kıtayda, bəriyə Tabğaçada, kırıya Kurdanta, yıraya Oğuzda eki-üç bir sümiz, kəltəçimiz, bar mu kə, - ança ötüntim* (T 12-14) «Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim, elə müraciət etdim: Tabğaç, Oğuz, Kıtay - bu üçlük birləşsə, biz öz içini, bayırını tutmuş kimi qalacağıq. Nazik ikən toplamaq asan imiş, incə ikən üzmək asandır. Nazik qalın olsa, toplamaq igidlikdir, incə yoğun olsa,

üzmək igidlikdir. Şərqdə Kıtayda, cənubda Tabğaçada, qərbdə Kurdanta, şimalda Oğuzda iki-üç min qoşunuq, gələsiyik, buna sözün varmı, - elə müraciət etdim».

8. Birinci müəllifin sözü gəlir, ikinci vasitəli nitq işlənir; məsələn: *Ben ança tirmən: Ben - Bilgə Tonyukuk - Altun yısıq aşa kəltimiz, Ertis üzgüzük keçə kəltimiz* (T 37-38) «Mən elə deyirəm: mən - Müdrək Tonyukuk - Altun meşəli dağlarını aşaraq gəldik, İrtiş çayını keçərək gəldik». *Böğü kağan barçaru ança ayıdmıs: Apa tarkanğaru içrə sab ıdmıs. Bilgə Tonyukuk ayıg ol, öz ol, aqlar... Sü yoralım, tisər, unaman* (T 34-35) «Böğü xaqan mənə elə xəbər göndərmiş: Apa tarkana gizli xəbər göndərmiş. Müdrək Tonyukuk ayıqdır, ağıllıdır, anlar... Qoşun göndərək desə, razı olma».

9. Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərini parçalayıb onun arasına girir; məsələn: *Ol üç kağan ögləşip: - Altun yış üzə kabısalım, - timis* (T 20) «O üç xaqan məsləhətləşib: - Altun meşəli dağları üzərinə yürüş edək, - demiş». *Ol sabıg esidip kağanım: - Ben ebğəriü tüşəyin, - tidi* (T 30) «O xəbəri eşidib xaqanı: - Mən evə qayıdım, - dedi». *Ol sabıg esidip bəglər kopın: - Yanalım, arıg obutı yəg, - tidi* (T 36-37) «O xəbəri eşidib bəylər hamılıqla: - Qayıdaq, təmiz abır yaxşıdır, - dedi».

10. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çox vaxt silsilə tipli vasitəsiz nitq işlənməsinə də təsadüf edilir: ardıcıl şəkildə bir neçə cümlə vasitəsiz nitqlə başlanır və *ti* «demək» felinin təsriflənmiş şəkilləri ilə bitir; məsələn: *Azkiya türk bodun yoriyur ermis. Kağanı alp ermis, ayğucısı bilgə ermis. Ol iki kisi bar ersər, sini Tabğaçı ölürtəçi, - tirmən, öjrə Kıtayığ ölürtəçi, - tirmən, bini - Oğuzığ ölürtəçi ök, - tirmən. Tabğaç, bəridənyən tæg! Kıtay, öjdənyən tæg! Ben yirdantayan təgəyim. Türk sir bodun yirintə idi yorımazun. Usar, idi yokkısalm, - tirmən* (T 9-12) «Azacıq türk xalqı yürüyür imiş. Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrək imiş. O iki adam sağdırsa, səni - Tabğaçı öldürəsidir, - deyirəm, şərqdə Kıtayı öldürəsidir, - deyirəm, mənə - Oğuzu da öldürəsidir, - deyirəm. Tabğaç, cənubdan hücum et! Kıtay, şərqdən hücum et! Mən şimaldan

hücum edim. Türk sir xalqı yerində sahib yürüməsin. Bacarsaq, sahibi məhv edək, deyirəm».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində vasitəsiz nitqin ifadəsinin daha bir sıra qəliblərinə təsadüf edilir. Lakin burada onların hamısını göstərməyə ehtiyac yoxdur.

Müasir türk dillərində vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirməyin müxtəlif üsulları, vasitəli nitqin müxtəlif ifadə vasitələri mövcuddur. Ancaq bunların hamısı bağlayıcı və durğu işarələri ilə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində durğu işarələri yoxdur, bağlayıcılar isə zəif inkişaf etmişdir. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində vasitəli nitqin olub-olmamasını müəyyənləşdirmək çətinidir, demək olar ki, qeyri-mümkündür.

MƏTNLƏR. LÜĞƏT

ONGİN ABİDƏSİ

Bu abidə göytürk (Orxon-Yenisey) abidələrindən ən az öyrənilmiş və ən mübahisəlisidir. Abidə 1891-ci ildə Ongin çayı hövzəsində Taramel çayı yaxınlığında Kokşin-Orxondan cənubda Koşo-Saydam gölündən 160 km cənubda Manitu dağının yaxınlığında N.M.Yadrintsev tərəfindən tapılmışdır. Abidəni ilk dəfə 1895-ci ildə V.V.Radlov nəşr etdirmişdir. Sonralar onu H.N.Orkun, S.Y.Malov, T.Təkin, C.Klauson, Y.Triyarski nəşr etmişlər. Azərbaycan dilində ilk dəfə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu nəşrdə S.Y.Malovun və H.N.Orkunun nəşrlərindən istifadə edilmişdir. Transkripsiya göytürk (Orxon-Yenisey) əlifbası ilə yazılmış əsl mətndən edilmişdir. Tərcüməyə gəlinə, demək lazımdır ki, istər H.N.Orkunun, istərsə də S.Y.Malovun tərcümələri həddindən artıq qüsurludur. Məhz buna görə ki, bu abidənin kimin şərəfinə və nə vaxt qoyulduğu hələ də mübahisəlidir.

Abidənin kimin şərəfinə qoyulması haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur: bəziləri onun İkinci Türk xaqanlığının ilk xaqanı İltəris xaqanın, digərləri İltəris xaqan və onun arvadı İlbilgə xatunun, üçüncüləri İltəris xaqan və ondan sonra taxta çıxmış Kapağan xaqanın, dördüncülər tarixdən bizə məlum olmayan Tacam adlı bir xaqanın, beşincilər Kapağan xaqan və Bilgə xaqanın sərkərdələrindən biri olmuş Alp Eletmişin şərəfinə qoyulduğu haqda fikir söyləmişlər. Bu fikirlərdən bəzilərini nəzərdən keçirək.

Ongin abidəsi haqqında ilk fikri məşhur rus türkoloqu V.V.Radlov söyləmişdir. O yazır ki, «abidə ən erkən türk xaqanlarından birinin – Mogilyanın atası, çinlilər tərəfindən Kutulu xan /Kutluğ xaqan/ adlandırılan /xanın/ ölümü ili qoyulmuşdur. Bu da Cahan şahın hakimiyyətinin birinci ilində

olmuşdur. Deməli, o, 693-cü ildə ölmüşdür».¹ S.Y.Malov buraya İlbilgə xatunu da əlavə edərək yazır: «Abidə Mogilyan xan və şahzadə Külün valideynləri İltəris xaqan və onun arvadı İlbilgə xatunun şərəfinə Qudulu xanın (Çin mənbələrinə görə) 690-693-cü illər arasında baş vermiş ölümündən sonra təxminən 690-706-cı illər arasında qoyulmuşdur. Ongin abidəsi qədim abidələrdən biridir».² A.Bernştam da belə hesab edir ki, Ongin abidəsi İltəris xanım şərəfinə onun kiçik qardaşı Kapağan (Moçur) xaqan tərəfindən qoyulmuşdur: «Biz güman edirik ki, Ongin (abidəsi) mətninin müəllifi Qudulu xaqanın kiçik qardaşı Moçjodur. O, Qudulu xaqan öldəndən sonra (692) bu abidəni onun şərəfinə ucaltmışdır. Biz aşağıdakı mülahizədən bu nəticəni çıxarıq. Abidənin ön tərəfinin dördüncü sətrində (V.V.Radlovun tərcüməsində) bu məzmununda sözlər vardır: Kap-g-n (?) Ältäräs kayan deinem Volke bin ich deworden. Ältäräs sözünün xüsusi ad olmadığı haqqında bizim gümanımızı qəbul etsək, onda V.V.Radlovun mətn və tərcüməni təchiz etdiyi sual işarəsini atmaq olar. Moçjo deyir ki, o, Ältäräs kayan elində doğulmuşdur, yeni bu titulun daşıyıcısı olmuşdur. Onda mətndəki bu sözlər: «İltəris xaqana qarşı biz ayrılmaдық və günah etmədik», «Tanrı bilgə xaqandan ayrılmayaq» və s. sözləri Moçjonun ölmüş, onun dəfn etdiyi və qəbri üzərində abidə qoyduğu Qudulu haqqında dediyi sözlərdir. Moçjo öz xalqına dərs olmaq üçün xaqana münasibətində öz sədaqətini göstərir, bundan başqa, biz belə güman edirik ki, Tonyukuk qarşısında özünə «haqq qazandırır». Biz aşağıda görəcəyik ki, Tonyukuk Moçjonu guya düzgün olmayan fəaliyyətdə təqsirləndirir. Tonyukuk abidəsinin mətni, güman ki, Qudulun ölümündən sonra yazılmışdır. Ongin abidəsi Tonyukuk abidəsindən sonra, başqa sözlə desək, Qudulun ölümündən bir neçə il sonra qoyulmuşdur. Tonyukukun ittihamı Moçjoya məlum idi və mənəcə, Moçjo öz böyük qardaşının qəbri önündə Ongin abidəsində öz düşməni Tonyukuka cavab verir. Beləliklə,

¹ Radloff W. Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. St.-Pb., 1897, s.247.

² С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М., - Л., 1959, с.7.

biz belə güman edirik ki, Ongin abidəsinin müəllifi Moçjodur. Məndə göstərilən əjdaha ili, mümkündür ki, V.V.Radlovun güman etdiyi 692-ci ilə yox, on iki il sonraya, yəni 704-cü ilə düşür. Qudulu 693-cü ildə ölmüşdür, abidə isə onun ölümündən sonra qoyulmuşdur, yəni 692-ci il tarixi ilə heç cür tarixləndirilə bilməz».¹

L.N.Qumilev göstərir ki, bu abidə 719-cu ildə (qoyun ilində) ölmüş Alp Eletmişin şərəfinə qoyulmuşdur. L.N.Qumilev tarixçi olsa da, tarixi hadisələri qarışdırır. Məsələn, o yazır ki, Ongin abidəsinin mətni 716-cı ildə Bilgə xaqan hələ taxta çıxmazdan qabaq hazırlanmış və yalnız 728-ci ildə o, xaqan taxtına oturduqdan sonra qayaya həkk olunmuşdur. Müəllifin fikrincə, abidədə Bilgə xaqan taxta çıxmazdan əvvəlki hadisələr təsvir edilir, ancaq sonda Alp Eletmiş oğullarına və nəvələrinə Bilgə xaqana sadıq olmağı vəsiyyət edir.² Görünür, Alp Eletmiş peyğəmbər uzaqgörənliyinə malik imiş: ölməzdən əvvəl Kapağan xaqanın dövründə (abidədə «kapağan» sözü işlənmişdir) mətn tərtib etmiş, qabaqcadan gələcəkdə Bilgə xaqanın taxta çıxacağını fəhm etmiş (abidədə «bilgə» sözü də vardır) və gələcək nəsillərinə hələ taxta oturmayan Bilgə xaqana sadıq qalmalarını vəsiyyət etmişdi.

Bütün bunlar Ongin abidəsinin mətnini düzgün başa düşməməkdən irəli gəlir.

H.N.Orkun yazır ki, Ongin abidəsi Taçam adlı bir türk bəyinə aiddir və abidədə İltəris və Kapağan xaqanların da adları çəkilir.³ Eyni fikri (görünür, H.N.Orkunun təsiri altında) A.Məhərrəmov da irəli sürür: «Bu abidə Taçam adlı bir türk bəyinin şərəfinə qoyulmuşdur».⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, «taçam» sözünü alman türkoloqu Anna fon Qaben «ataçım» kimi oxuyur. Məqalələrimizin birində biz göytrük Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış həmin ifadəni **atam**, **eçim**, yəni «atam və

¹ А.Бернштам. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI-VIII веков. М.,-Л., 1946, с.39-40.

² Вах: Л.Н.Гумилев. Древние тюрки. М., 1967, с.332.

³ H.N.Orkun. Əski türk yazıtları. Ankara. 1987, s. 127.

⁴ A.Məhərrəmov. Qədim türk runik yazılı abidələr. Bakı, 1967, s.6

böyük qardaşım» kimi oxumağı təklif edirik (bu haqda sonra söhbət gedəcək).

Ongin abidəsi, onun kimə və nə vaxt qoyulması haqqında məşhur ingilis türkoloqu Cerard Klausonun xüsusi məqaləsi vardır. Ongin abidəsinin kimin şərəfinə və nə vaxt qoyulması haqqında C.Klausonun fikirlərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl bir məsələni qeyd edək. V.V.Radlov, H.N.Orkun və S.Y.Malovun nəşrlərindən Ongin abidəsinin sağ tərəfinin dördüncü sətirində mərhumun lüi «əjdaha» ilində, C.Klausonun nəşrində isə koy «qoyun» ilində vəfat etdiyi göstərilir. Əlimizdə estampaj, yaxud foto-şəkil olmadığından hansı variantın düzgün olduğunu deyə bilmərik. Buna görə də biz abidənin qoyulduğu vaxtı müəyyənləşdirdikdə hər iki ili nəzərə alacağıq.

Digər tədqiqatçılara nisbətən C.Klauson həqiqətə daha yaxındır. Lakin o, abidədə işlənmiş **kapağan** və **bilgə** sözlərini xüsusi isim kimi – insan adı kimi qəbul edir və Alp Eletmiş üç xaqanın – İltəris, Kapağan və Bilgə xaqanların sərkərdələrindən biri hesab edir. O, abidənin ön tərəfinin dördüncü sətirindəki *Kapağan Elteris kağan elinə kılınım cümləsini* I grew up for (i.e.as a subjest of) the realm of Kapğan and Elteris,¹ yəni «Mən Kapağan və Elteris xaqanın dövləti üçün tərbiyə edildim» və sağ tərəfinin üçüncü sətirindəki *Kalyurıp Elteris kağanka adırılma duk, yağılma duk, tərri bilgə kağanka adırılmalım, azmalım* cümləsini I ast as Jather marched and would not be parted from, or betray Elteris Kağan, so let us not be parted the Bilge Kağan or go astray², yəni «Eynilə atam Elteris xaqanla yürüşə çıxdığı, ondan ayrılmadığı və ona xəyanət etmədiyi kimi, biz də müqəddəs Bilgə xaqandan ayrılmayaq və ona sadıq olaq» şəklində tərcümə edir. Bu tərcümədən çıxış edərək, C.Klauson Elteris, Kapağan və Bilgə sözlərini insan adı kimi qəbul edir: Elteris, onun kiçik qardaşı Kapağan və Elterisin böyük oğlu Bilgə isə bir-birinin ardınca İkinci Türk xaqanlığının taxtında oturmuşlar. Buradan da C.Klauson belə bir nəticəyə gəlir ki,

Ongin abidəsi İltəris xaqan, Kapağan xaqan və Bilgə xaqanın sərkərdələrindən biri olan Alp Eletmiş şərəfinə qoyulmuşdur. C.Klauson güman edir ki, Alp Eletmiş 731-ci ildə vəfat etmişdir. Deməli, Ongin abidəsi 731-ci ildən sonrakı qoyun ilində qoyula bilərdi. Onun fikrincə, Ongin abidəsi 731-ci illə 734-cü ilin sonu arasında tərtib edilmişdir.¹

Hələ vaxtilə V.V.Radlov «kapağan» sözünün xüsusi insan adı olduğuna şübhə edirdi və tərcüməsində ondan sonra sual işarəsi qoymuşdu. Tədqiqat göstərir ki, nəinki «kapağan», hətta «bilgə» sözü də xüsusi insan adı deyildir.

V.V.Radlov və S.Y.Malov öz fərziyələrini heç bir tarixi fakt və ya dil materialı ilə izah etmirlər. Məlum olmur ki, onlar Ongin abidəsinin nə üçün İltəris xaqan və onun arvadı İlbilgə xatunun şərəfinə qoyulduğunu söyləyirlər. Düzdür, abidədə İltəris xaqanın adı çəkilir, İlbilgə xatunun adına isə hətta heç rast gəlmirik.

Məlum faktdır ki, türklər abidədə başdaşının həsr edildiyi adamın şücaətləri, hərbi yürüşləri, döyüşləri, öldürdüyü görkəmli adamlar, qələbələri haqqında məlumat verirlər. Ongin abidəsində İltəris xaqanın hərbi yürüş və şücaətləri haqqında bircə söz belə yoxdur.

Ongin abidəsinin kimin şərəfinə və nə zaman qoyulduğu məsələsini araşdırmazdan əvvəl bütün tədqiqatçıları çaşdırmış «kapağan» sözünü aydınlaşdırmaq. Təxminən 40 il əvvəl biz məqalələrimizin birində² «kapağan» sözünə toxunmuşuq. Bu sözü bəzən «kapğan» /V.V. Radlov/, «kapkan» /C.Klauson/ kimi də oxuyurlar; C.Klauson onu hətta «şahənşah» sözü ilə müqayisə edib «xanlar xanı» kimi tərcümə edir. Bu söz abidədə) 11N şəklində yazılır və «kapağan» fonetik tərkibindən başqa heç cür transkripsiya edilə bilməz. Söz iki tərkib hissədən ibarətdir: **kap** – feldir, qədim türk qəbilələrinin, o cümlədən göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də, müasir türk

¹ Gerard Clauson. The Ongin Inscription Journal of the Royal Asiatic Society, October. 1957, s. 191-192.

² Бах: А.Раджабов. Об онгинском памятнике и о слове «kapağan» - «Ученые записки» АГУ им. С.М.Кирова, Баку, 1966, №5, s. 79-85.

¹ Gerard Clauson. The Ongin Inscription Journal of the Royal Asiatic Society, October. 1957, s.188.

² Yene orada, s. 189.

dillərində də «qapmaq» mənasında işlənmişdir və – **ağan** /ince variantı – **əyən** / - şəkilçidir, fellərə artırılaraq onlardan daimi xasiyyət bildiren sifət əmələ gətirir. «Kapağan» sözü «xasiyyəti qapmaq olan» deməkdir. Göytürk Orxon-Yenisey abidələrindən əsasən Tonyukuk və Ongin abidələrində işlənir. Azərbaycan dilinə «fateh» sözü ilə tərcümə etmək olar: xasiyyəti özgə torpaqlarını qapmaq, fəth etmək olan. İltəris xaqanın kiçik qardaşı Moçur taxta oturdudan sonra xeyli ölkəni fəth edib xaqanlığın sərhədlərini xeyli genişləndirmişdi və buna görə də Kapağan xaqan, Fateh xaqan adını almışdı. Xatırladaq ki, Şah İsmayıl Xətəinin də ikinci adı Şah İsmayıl Fateh olmuşdur. «Kapağan» sözü başqa hallarda xaqanın adına epitet kimi /Şah İsmayıl da olduğu kimi/ əlavə edilmişdir. Buna görə də Ongin abidəsindəki «kapağan Elteris kağan» ifadəsi «Kapağan və Elteris xaqan» kimi yox. «Fateh Elteris xaqan» kimi tərcümə edilməlidir. Biz iki səbəbdən bu qənaətə gəlirik: 1. Qədim türk /göytürk/ Orxon-Yenisey yazısı abidələrində xaqanın adından sonra «xaqan» sözü heç vaxt ixtisar edilmir, belə ixtisar qəbahət sayılır; bax: Kül tigin abidəsi şərq tərəfinin birinci sətri: *eçümüz apamız Bumın kağan, İstəmi kağan...* 2. Kapağan xaqan İltəris xaqanın kiçik qardaşı olduğu, hələ üstəlik türk taxtına ondan sonra oturduğu üçün onun adı heç cür böyük qardaş olan və ondan əvvəl taxta oturan İltəris xaqandan əvvəl yazıla, çəkilə, zikr edilə bilməzdi. Buna nəinki ədəb qaydaları, hətta türk törüsü /qanunu/ icazə vermir.

İki kəlmə də «bilgə» sözü haqqında. C.Klauson onu İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqanın adı kimi qəbul edir. «Bilgə» sözü «bil» sözündən əmələ gəlmişdir: göytürk Orxon-Yenisey abidələri mətnlərində də, qədim türk qəbilələrinin dillərində də, müasir türk xalqlarının dillərində də eyni mənada – «bilmək» mənasında işlənmişdir. -gə morfemi sifətdüzəldən şəkilçidir. «Bilgə» sözü «bilibi olan», «bilik sahibi», «bilikli», «bilici» deməkdir. Biz onu Azərbaycan dilinə «müdrək» sözü vasitəsilə tərcümə edirik. Ongin abidəsində də bu mənada işlənmişdir.

İndi Ongin abidəsinin kimin şərəfinə, nə vaxt və kim tərəfindən qoyulduğunu müəyyənləşdirək.

Abidənin ön tərəfinin dördüncü sətrində belə bir cümlə var: *Kapağan Elteris kağan elinə kılntım*. S.Y.Malov bu cümləni belə tərcümə edir: «Я, Капаган, был воспитан в преданности государству Эльтерес - кагана - Мөн, Капаган, Elteres xaqanın dövlətinə sədaqət ruhunda tərbiyələndirildim». Bu tərcümədən belə çıxır ki, abidə İltəris xaqanın şərəfinə yox, Kapağanın /xaqan olmayan naməlum bir Kapağanın/ şərəfinə qoyulmuşdur. Həmin cümləni belə tərcümə etmək lazımdır: *Fateh Elteris xaqan elinə¹ verildim* /«kılntım» felini biz «verildim» kimi tərcümə etməyi lazım bildik/. Deməli, abidə İltəris xaqanın yox, onun elinə sədaqətli olan bir şəxsin şərəfinə qoyulmuşdur. Sağ tərəfin üçüncü sətrində oxuyuruq: *Təgip inimə, oğluma anca ötlədim: Kalyurıp Elteris kağanka adırılmađu, yağıлмаđu*. Bu cümləni belə tərcümə etmək olar: «/Düşməne/ hücum edib kiçik qardaşıma, oğluma elə nəsihət verdim: qəzəblənib Elteris xaqandan ayrılmadıq, /ona qarşı/ yanılmadıq». Deməli, şərəfinə abidə qoyulan adam öz qohumlarına vəsiyyət edir ki, onlar həmişə Elteris xaqana sadıq qalsınlar. Bunu sonrakı cümlə də sübut edir: «Tenri bilgə kağanta adırılmalı, azmalı tiyin anca ötlədim - Tanrı /müqəddəs/ müdrək xaqandan ayrılmayaq, /ona qarşı/ səhv etməyərək, - deyə eləcə nəsihət etdim». Əvvələ, bu cümlədə «bilgə» sözü xaqanın adı deyil, «tenri» sözü kimi o da xaqanın epitetidir. İkincisi, cümlədən məlum olur ki, şərəfinə abidə qoyulan adam xaqan deyil, onun sərkərdələrindən biridir. Çoxları, o cümlədən A.Bernştam, belə iddia edir ki, həmin adam Tonyukukla polemikaya girmiş və böyük qardaşının qəbri önündə özünə haqq qazandıran Kapağan xaqandır.

Kapağan xaqan qardaşı İltəris xaqana iki səbəbdən belə abidə qoya bilməzdi.

Birincisi, İltəris xaqan idi, Tonyukuk vəzir də olsa, hər halda onun əyanlarından biridir. Digər tərəfdən, Kapağan da

¹ «El» sözü haqqında bax: A.Раджабов. О переводе слова *äl* в древнетюркских рунических памятниках. – Ученые записки Азербайджанского государственного педагогического института им. В.И.Ленина, XI серия, 1967, №3.

xaqan idi. Tonyukuk abidəsi Ongin abidəsindən müqayisəyə gəlməz dərəcədə üstündür. Heç cür ola bilməz ki, hakimiyyət başında olan bir xaqan ondan əvvəl hakimiyyət sürmüş böyük qardaşı xaqana vəzirin qoyduğu abidə ilə müqayisədə cılız görünən bir abidə qoysun. Şahlar, xüsusən şərq şahları heç dözə bilməzlər ki, başqaları onları kölgədə qoysun (Nizami Gəncəvinin «Yeddi gözəl» poemasında Simnarın taleyini xatırlamaq kifayətdir).

İkincisi, Kapağan xaqan böyük qardaşına abidə qoymaq və Tonyukukla mübahisə etmək qərarına gəlmişdisə, onda Tonyukuka layiqli cavab verməli idi. Halbuki Ongin abidəsinin mətnində belə bir cavab yoxdur. Bu abidədə nəinki qüdrətli Tonyukuka, hətta adi köçəri maldara layiqli cavab yoxdur. Mübahisəyə girmək və heç nə deməmək – bu, ən azı qəribədir, xaqan üçün isə təhqirdir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Az qala, bütün tədqiqatçılar Tonyukuku Kapağan xaqanın düşməni adlandırırlar. Tarixdən bizə məlumdur ki, Tonyukuk Kapağan xaqanın baş vəziri olmuşdur. Buradan haqlı bir sual doğur: Hansı xaqan öz qatı düşməni özünə baş vəzir qoyar? Digər tərəfdən, mənə səhih məlumdur ki, Kapağan xaqan və müdrik Tonyukuk arasında heç bir düşmənlik olmamışdır.

Bundan başqa, Ongin abidəsində Tonyukuk abidəsində olmayan Eletmiş Yabğu, İşbara, Yoğa adlarına da rast gəlirik. Tonyukukla mübahisədə bu adlar heç nə demir, ümumiyyətlə, Ongin abidəsində bu adlar müəyyən bir məqsədə xidmət etmir. Bəs nə üçün Kapağan xaqan Tonyukukla mübahisədə bu adlara müraciət edir?

Abidənin ön tərəfinin beşinci sətrində oxuyuruq: «Bu Tabğaçda yıraya bəg oğuz ara yeti ərən yağı bolmış. Kañım bağa tənrikən tiyin anta yorımış, isig, küçin bermiş»; tərcüməsi: «Bu Tabğaçdan /Çindən/ şimala bəy oğuzlar arasında yeddi ən igid /ərən/ yağı olmuş. Atam bağa tanrısifət deyə onda yürümüş, işini, gücünü vermiş». Abidənin ön tərəfinin altıncı sətrində bu fikir davam etdirilir: «Tənrikənkə isig birtig tiyin yarlıkamış, sad atığ anta birmiş»; tərcüməsi: «Tanrısifətə işini verdin /xidmət etdin/ deyə fərman vermiş, şad adını onda vermiş». Buradan

belə çıxır ki, abidə qoyanın atası /kañım bağa/, yeni şərafinə abidə qoyulan adam xaqana xidmət etmiş, onun əmri ilə düşmənlərə qarşı vuruşmuş və bu xidmətlərini nəzərə alaraq xaqan ona /şərafinə abidə qoyulan adama/ şad adı vermişdir. Abidənin ön tərəfinin səkkizinci sətrində məsələ daha da aydınlaşır: «Kañım şad anca ötünmiş: tənrikən almazun»; tərcüməsi: «Atam şad eləcə öyüd vermiş: tanrısifət almasın».

Deməli, abidəni qoyan şəxsin atası şad rütbəsi daşımışdır. Məlum faktdır ki, İltəris xaqan və Kapağan xaqanın atası şad rütbəsi daşımamışdır. İltəris xaqan hələ Kutluğ xan olarkən Çin hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırmış, Birinci Türk xaqanlığı süqut edəndən əlli il sonra İkinci Türk xaqanlığının əsasını qoymuşdur.

Daha bir fakt abidənin Kapağan xaqan tərəfindən qoyulmadığını göstərir. Yuxarıda abidənin sağ tərəfinin üçüncü sətrindən gətirdiyimiz nümunədə «...inimə, oğluma... ötlədim» /... kiçik qardaşıma, oğluma... nəsihət verdim/ ifadəsi vardır. Çin qaynaqlarının yazdığına görə, İltəris xaqanın /deməli, Kapağan xaqanın da/ Dusifu adlı kiçik qardaşı olmuşdur. Lakin Kapağan xaqanın hakimiyyəti illərində onun adı nədənsə heç yerdə çəkilmir. Türk törüsünə görə, Kapağan xaqan taxta oturdudan sonra Dusifu tarduşların şadı olmalı idi. Tarixdən məlumdur ki, Kapağan xaqan taxtda oturduqda tarduşların şadı İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan olmuşdur. Deməli, haqqında söhbət gedən zamanda Kapağan xaqanın kiçik qardaşı olmamışdır; olmayan kiçik qardaşa nəsihət vermək olmaz.

Beləliklə, Ongin abidəsinin Kapağan xaqan tərəfindən qoyulmadığı məlum olur.

Ongin abidəsinin qoyan şəxs abidənin ön tərəfinin dördüncü sətrində özü haqqında geniş məlumat verir: «Kapağan Elteris kağan elinə kılntım. Eletmiş Yabğu oğlu İşbara Tamğan, Çor Yoğa inisi bilgə İşbara Tamğan Tarkan yumğalığ bes yetmiş cçim, atım»; tərcüməsi: «fateh Elteris xaqan elinə verildim. Eletmiş Yabğunun oğlu İşbara Tamğan, Çor Yoğanın kiçik qardaşı müdrik İşbara Tamğan Tarkan bir yerə yığılmış altmış beş böyük və kiçik qohumlarım...» Bundan aydın və geniş məlumat nəyə lazımdır? Ongin abidəsinə qoyan: 1. Fateh İltəris

xaqanın sərkərdələrindən biridir. O nə Kapağan xaqanı, nə də Bilgə xaqanı tanıyır. Hər iki xaqan tarixin sonrakı səhifələrinin məhsuludur. 2. Eletmiş /yəni: dövlət yaratmış/ Yabğunun /şad və yabğu türk dövlətində xaqandan sonra ən böyük şəxsiyyətlərdir/ oğludur; onun adı İşbara Tamğanıdır. 3. O, Çor /Türk xaqanlığında çor ən böyük hərbi rütbədir, müasirləşdirsək, marşala bərabərdir/ Yoğanın kiçik qardaşıdır; onun adı İşbara Tamğan Tarkandır. İşbara Tamğan və İşbara Tamğan Tarkan eyni bir şəxsdir. O, atası haqqında məlumat verərkən təvazökarlıq edib özünü sadəcə İşbara Tamğan adlandırır, böyük qardaşı haqqında məlumat verərkən isə özünün həm də müdrik olduğunu, habelə Tarkan rütbəsi daşdığını da göstərir. Deməli, Ongin abidəsini müdrik İşbara Tamğan Tarkan qoymuşdur. Bəs o, atasının və böyük qardaşının adlarını abidəyə nə üçün salmışdır? Bu suala abidənin sağ tərəfindəki dördüncü sətirdə cavab verilir: «Üzə tənri kan lüi yıka yetinç ay küçlig alp kağanımda adıralu bardıñız»; tərcüməsi: «Üstdə tanrı xan əjdaha ili yeddinci ayda güclü igid xaqanımdan ayrılaraq getdiniz /vəfat etdiniz/». Cümlənin xəbəri felin şühudi keçmiş zamanı ikinci şəxsinin cəmində işlənir. Deməli, vəfat edənlər yaxud həlak olanlar iki və ya daha çoxdur. Ongin abidəsinin mətnində İşbara Tamğan Tarkan iki nəfərdən – atası Eletmiş Yabğudan və böyük qardaşı Çor Yoğadan söhbət açır. Görünür, hələ Elteris xaqanın sağlığında hansı bir ağır döyüşdəsə İşbara Tamğan Tarkanın atası Eletmiş Yabğu və böyük qardaşı Çor Yoğa qəhrəmancasına həlak olmuşlar. İşbara Tamğan Tarkan öz adından, habelə altmış beş qohumu adından onlar abidə qoymuşdur.

İndi də abidənin qoyulduğu tarix haqqında. Ongin abidəsinin qoyulması tarixi haqqında indiyədək deyilən fikirləri rədd edərək biz qəti olaraq bu fikirdəyik ki, bu abidə hələ Elteris xaqanın sağlığında, yəni 689-cu ilə 693-cü il arasında qoyulmuşdur. Başqa sözlə desək, Ongin abidəsi Kül tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk abidələrindən əvvəl qoyulmuşdur. Bu fikri onun nisbətən kiçik həcmli olması və üslubu da sübut edir. Üslubuna görə Ongin abidəsi Kül tigin və Bilgə xaqan

abidələrinə yaxın olsa da həmin abidələrə nisbətən xeyli bəsitdir.

Abidənin əsli əlimizdə olmadığı üçün onun qoyulduğu ili dəqiq söyləmək mümkün deyildir. Məsələ burasındadır ki, Ongin abidəsinin H.N.Orkun və S.Y.Malov tərəfindən edilmiş nəşrlərində sağ tərəfin dördüncü sətirində «lүй yıl yetinç ay – əjdaha ili yeddinci ay», C.Klausonun nəşrində isə həmin yerdə «koй yıl yetinç ay – qoyun ili yeddinci ay» ifadəsi verilir (əlbəttə, göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə). Hansı nəşrdəki ilin daha doğru olduğunu deyə bilmədiyimiz üçün (cstempaj, yaxud foto-surət olsa idi, bunu müəyyənləşdirmək olardı) abidənin qoyulması üçün hər iki tarixi müəyyənləşdirməliyik. İltəris xaqanın sağlığında əjdaha ili 692-ci ilə, qoyun ili isə 689-cu ilə düşür.

Deməli, Ongin abidəsi 692-ci ildə (əjdaha ilində), yaxud 689-cu ildə (qoyun ilində) müdrik İşbara Tamğan Tarkan tərəfindən İltəris xaqanın apardığı döyüşlərdən birində həlak olmuş atası Eletmiş Yabğu və böyük qardaşı Çor Yoğa şərəfinə qoyulmuşdur.

TRANSKRİPSİYA

Ön tərəf

1. Eçümüz-apamız Bumın kağan tört bulunıǵ kısmıs, yıǵmıs, yaymıs, basmıs. Ol kan yok boltukda kisrə el yetmis, içqınmıs, kaçışmıs...

2. Kağanladuk kağanın içǵını ıdmıs türk bodun öñrə kün toǵsıqına, kisrə kün batsıqına, bəriyə Tabǵaçka, yıraya yış(ka təgi)...

3. alp ərin balbal kısıdı. Türk bodun adı yok bolu barmıs erti. Türk bodun yitməzün tiyin, yoluk bolmazun tiyin üzə tenri tir ermis...

4. kapağan Eltəris kağan elinə kılmtım. Eletmis Yabǵu oǵlı İşbara Tamǵan, Çor Yoǵa inisi bilgə İşbara Tamǵan Tarkan yumǵılıq bes yetmis eçim, atım...

5. Bu Tabǵaçda yıraya bəg oǵuz ara yeti ərən yaǵı bolmıs. Kañım baǵa tənrikən tiyin anta yorımıs, isig, küçin bərmıs...

6. Tənrikənkə içig bertin tiyin yarlıkamıs sad atıǵ anta bərmıs. Boltukda tokuz oǵuz bəg yaǵı ermis, bödük ermis. Tənrikən yorı (mıs)...

7. Yabız bat biz, azıǵ üküsig körtig irti, sülətim, tir ermis. Amtı bəglərimə tir ermis. Biz az biz tiyin kork (mıs)...

8. Kañım sad ança ötünmıs: tənrikən almazun tiyin... (bo)dun anta bərməzinə tasıl(mıs)...

Sağ tərəf

9. Kamuk balıka təgdim, akunladım (S.Y.Malov: kunladım, H.N.Orkun: konuldım), altım. Süsi kəlti. Karasın yıǵdım, bəgi kaçdı...ǵ erti. Tabǵaç bodun... tokıdım, yıǵdım, basdım, yaydım... bozkunça.

10. gəlir ertimiz. Ekin ara bəg yaǵı bolmıs, təgməçimən, tiyin sakıntım: tənri bilgə kaǵanka sakınu isig, küçig bərsəgim bar ermis erinç. Təgdükim üçün... yıǵdım. Ebkə təgdükim uruş kılıp.

11. Təgip inimə, oǵluma ança ötlədim: Kalyurıp Eltəris kaǵanka adırılmađuk, yañılmađuk, tənri bilgə kaǵanta

adırılmalım, azmalım, tiyin ança ötlədim: kerı bariǵma bardı. Bilgə kağanın bodunı ... bardı. Ölügin atka isig, küçig berti.

12. Üzə tənri kan lüi yılka yetinç ay küçlig alp kağanımda adıralu bardınız. Bilgə ata(m), eçim yoǵın alur aǵının kazǵantım. Sub, yer, tənri, öd ... (Tabǵ) aç kirür erti.

Yuxarıda üfüqi yazı

1. (Ataçım)ka bitig taşıǵ
2. (kıl)dım, bəniǵü
3. (Kağanım) ataçım
4. Bilgə ata(m), eçim lü
5. Yılka bilgə
6. Külig ər edǵü k(an)
7. Ata(m), eçim

Abidənin yaxınlığında birinci daşdakı yazı

İşbara Tarkan balbalı

TƏRCÜMƏSİ

Ön tərəf

1. Əcdadımız Bumın (məndə: Yamı) xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yıǵmış, yaymış, basmış. O xan yox olduqdan (vəfat etdikdən) sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış.

2. Xaqan qoyduǵu xaqanını xaricə göndərmiş (qovmuş) türk xalqı önə – gündoǵana, geriye – günbatana təki, sağa – Tabǵaça, şimala – orma(na təki)...

3. Cəsur döyüşçülərini balbal qoydu. Türk xalqının adı yox olaraq getmiş idi. Türk xalqı sona yetməsin deyə, yoluq olmasın (seyrəlməsin) deyə üstə Tanrı deyir imiş...

4. Fateh (qapağan) Eltəris xaqan elinə verildim. Eletmiş Yabǵunun oǵlu İşbara Tamǵan, Çor Yoǵanın kiçik qardaşı müdrik İşbara Tamǵan Tarkan bir yerə yığılmış altmış beş böyük və kiçik qohumlarım...

5. Bu Tabǵaçdan şimala bəy oǵuzlar arasında yeddi ən igid (ərən) yaǵı olmuş. Atam baǵa tanrısfət deyə onda yürümüş, işini, gücünü vermiş...

6. Tanrısifətə zəhmətini (işini) verdin deyə fərman vermiş, şad adını onda (o vaxt) vermiş. Olduqda doqquz oğuz bəyləri yağı imiş, böyük imiş. Tanrısifət yürümüş...

7. Biz pis və alçağıq, azı çox gördük. Qoşun çəkdim – deyir imiş. İndiki bəylərimə deyir imiş ... Biz azıq deyə qorxmış...

8. Atam şad eləcə öyüd vermiş: tanrısifət almasın deyə... xalq onda (düşməne) verməmək üçün üsyan qaldırmış...

Sağ tərəf

9. Bütün şəhərlərə hücum etdim, axın etdim, aldım. Qoşunu gəldi, əsgərlərini (qara camaatı) öldürdüm, bəyləri qaçdı ... idi. Tabğaç (Çin) xalqı ... qalib gəldim, yığdım, basdım, dağıtdım (yaydım) ... pozunca ...

10. gəlir idik. İkisnin arasında bəy yağı olmuş. Hücum etməliyəm, - deyə fikirləşdim: tanrı (müqəddəs) müdrik xaqana düşünərək işimi, gücümü verməyim var imiş. Hücum etdiyim üçün ... yığdım (qalib gəldim). Evə çatdıqda vuruşub ...

11. Hücum edib kiçik qardaşıma, oğluma eləcə nəsihət verdim: qəzəblənib Eltəris xaqandan ayrılmadıq, (ona qarşı) yanılmadıq. Tanrı müdrik xaqandan ayrılmayaq, (ona qarşı) səhv etməyə, - deyə eləcə nəsihət verdim: geri gedən getdi. Müdrik xaqanın xalqı ... getdi. Ölə şöhretə işini, gücünü verdi.

12. Üstdə tanrı xan əjdaha ili yeddinci ayda güclü igid xaqanımdan ayrılaraq getdiniz (vəfat etdiniz). Müdrik ata(m), böyük qardaşım (sizi) dəfn etməklə sərvəti qazandım. Su, yer, tanrı, taxt ... Tabğaça (Çinə) tabe olur idi.

Yuxarıda üfiqi yazı

1. (Ataçım)a yazılı daşı
2. etdim, əbədi
3. (xaqanım) ataçım
4. müdrik ataçım əjdaha
5. ildə müdrik
6. məşhur igid, yaxşı xan
7. ataçım öldü

Abidənin yaxınlığında birinci daşda yazı

Işbara Tarkanın balbalı

Qeydlər

1. 0 ö 1 – Bütün nəşrlərdə və S.Y.Malovun təqdim etdiyi foto-surətdə *Yamı kağan* şəklində verilmişdir. İ.Markvart sübut etmişdir ki, Tumin xaqan, Bumin xaqan və Yamı xaqan eyni bir şəxsdir. Buna görə də biz oxucunu çaşdırmaq üçün Yamı kağan yox, Bumin kağan kimi transkripsiya və tərcümə etdik.

2. 0 c 9 – akunladım. S.Y.Malov bu sözü «kunladım», H.N.Orkun «konuldım» kimi oxuyur. Məncə, akunladım, yəni axın etdim, sel kimi axdım daha doğrudur, çünki S.Y.Malovun transkripsiyasında sözün mənası yoxdur (düzdür, S.Y.Malov onu «nabeq» kimi tərcümə edir; əslində «nabeq» elə «axın» sözünə uyğun gəlir), H.N.Orkunun transkripsiyasında isə sözün mənası yerinə düşmür («konuldum» sözü «yerləşdirildim» deməkdir).

3. 0 c 12 – S.Y.Malovun və H.N.Orkunun nəşrlərində və S.Y.Malovun təqdim etdiyi foto-surətdə *lül-yılka* yazılmışdır. C.Klausonun nəşrində *koş yılka* kimi təqdim edilir. Qəribə burasıdır ki, C.Klausonun təqdim etdiyi foto-surətdə də *koş yılka* sözləri görünür. Hansı nəşrin, hansı foto-surətin düzgün olduğunu deyə bilmərik.

4. 0 c 12 – *Taçam* sözü bizdə şübhə oyadır. A.fon Qaben buna *ataçım* kimi oxuyur. Mən *atam*, eçim kimi oxuyuram.

5. 0 c 12 – *küçlik alp kağanımda* ... S.Y.Malovun təqdim etdiyi foto-surətdə *küçlik alp* *ər kağanımda* şəklində yazılmışdır.

6. 0 c 12 – *sub, yer* – qədim türklər insan yaşayan, daha doğrusu, özlərinin yaşadıkları yeri «su, yer» adlandırırdılar. Bu, müasir anlayışla, azərbaycanlıların ərəb dilindən aldıkları «vətən» sözünə bərabərdir.

7. Yuxarıda üfiqi yazıda – *külig ər edgü* ... S.Y.Malovun təqdim etdiyi foto-surətdə *ulug alp ər edgü* şəklində yazılmışdır.

KÜL TİĞİN

Türk xalqlarının tarixi igid ərənlərin, alp ərənlərin tarixidir: Oğuz xaqan, Bumin xaqan, İstəmi xaqan, İltəris xaqan, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Şah İsmayıl Xətai ... Belə alp ərənlərdən biri də Kül tigidir.

Kül tiginin atası əlli illik Çin əsarətinə qarşı ağır mübarizə aparıb türklərə azadlıq gətirən türk dövlətçiliyini bərpa edən İltəris xaqan olmuşdur. Kül tigin hələ uşaq olarkən 693-cü ildə İltəris xaqan vəfat edir; bu zaman Kül tiginin yeddi yaşı vardı. Kül tigin hələ kiçik yaşlarından igidlik göstərmiş, elin-obanın igid oğlu kimi ad qazanmışdı.

Türk elinin hökmdarı Bilgə xaqan Kül tiginin şərəfinə qoydurduğu abidədə yazır: «Atam xaqan vəfat etdikdən sonra Kül tiginin yeddi yaşı vardı. On yaşında Umay tək anam xatunun xoşbəxtliyindən kiçik qardaşım Kül tigin igid adı qazandı». Türk elinin qanununa görə, oğul düşmən basmasa idi, baş kəsməsə idi ona igid adı verməzdilər. Kül tigin on altı yaşında artıq türk elinin tanınmış igidlərindən, istedadlı və basılmaz sərkərdələrindən idi, onun adı düşmənləri lərzəyə gətirirdi. 701-ci ildə Kül tigin böyük qardaşı Bilgə xaqanla birlikdə nisbətən kiçik bir hərbi dəstənin başında Orta Asiyada yerləşmiş soğda qəbilələrinin üzərinə hücum edir. Həç kim türklərin qələbəsinə inanmırdı. Ancaq Kül tiginin qılıncının sayəsində türklər Çü çayı boyunda yaşayan bütün qəbilələri Türk xaqanlığına tabe edir. Kül tigin öz dəstəsi ilə daha irəli gedib bayırku qəbilələrini də itaət altına alır və soğda qəbilələrinə köməyə gələn Çin qoşunlarını məğlubiyyətə uğradır. Çin ordusunun komandanı Onq tutuku əsir alır. Kül tiginin bu döyüşlərdəki igidliyini Bilgə xaqan belə təsvir edir: «Kül tiginin on altı yaşında əmim xaqanın elini, qanununu elə qazandı. Altı bağlı (qəbiləli) Soğdaya qarşı qoşun çəkdik, onları tabe etdik. Çin sərkərdəsi Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi... döyüştük. Kül tigin piyada hücum etdi. Onq tutuku yaraqlı-yasaqlı əli ilə tutdu (yəni, özü şəxsən tutdu), yaraqlı da xaqana təslim etdi. Həmin qoşunu onda məhv etdik».

Kül tiginin heykəlinin başı

706-cı ildə türk ordusu Çinin şimal əyalətlərinə hücum edir. Türklər Çin sərkərdəsi Şaça Çjunun (qədim türk abidələrində: Çaçə sənün) rəhbərlik etdiyi nizami ordunu darmadağın edir, Çin ordusu üçün hazırlanmış atları sürüb aparır. Minşə ətrafında baş verən bu döyüşdə türk hərbi dəstələrindən birinə Kül tigin sərkərdəlik edirdi. O bu döyüşdə misilsiz igidliklər göstərir, böyük şöhrət qazanır. Bu zaman onun iyirmi bir yaşı vardı. Bilgə xaqan kiçik qardaşının şücaətini belə təsvir edir: Kül tiginin «iyirmi bir yaşı olanda Çaçə sənünlə döyüşdük. O, ən ilk dəfə Tadığın çorun boz atını minib hücum etdi, həmin at orada öldü. İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi, həmin at orada öldü. Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin yəhərli kəhər atını minib hücum etdi, həmin at orada öldü. Kül tiginin yarağına, zirehli paltarına yüzdən artıq ox dəymişdi; üzünə, başına biri də dəyməmişdi. ...Həmin qoşunu orada məhv etdik». Bu döyüşdə Çin ordusu, Çin qaynaqlarının özünün yazdığına görə, 10 min əsgər itirmişdi. 709-cu ildə Bilgə xaqanın sərkərdəliyi ilə türk ordusu şimala – qırğız qəbilələrinə, daha doğrusu, qüdrətli Qırğız xaqanlığına qarşı yürüşə çıxır. Həmin səfərdə iyirmi altı yaşlı Kül tigin də iştirak edirdi. Türk ordusu Yenisey çayını sürətlə keçir və Örpən adlanan yerdə əvvəlcə çik, sonra isə az qəbilələrini məğlub edir. Lakin qış olduğu, bərk qar yağıb bütün aşırım və keçidləri tutduğu üçün Sayan dağlarını aşıb şimala yürüş etmək mümkün olmur, çünki qırğız qəbilələrinin yaşadığı şimal torpaqlarına Sayan dağlarını aşaraq keçmək mümkün olan yeganə yol – Kögmən aşırımını qırğızlar tərəfindən möhkəm qorunurdu. Vəziyyəti düzəltmək üçün qoca və təcrübəli vəzir Tonyukuk orduya komandan, Bilgə xaqan və Kül tigin ona köməkçi təyin edilir. Türk ordusunun qırğız elinə bu qış yürüşü Tonyukuk şərəfinə qoyulmuş abidədə bədii boyalarla təsvir edilmişdir: «Qoşun yürütdüm. – Atlanın, - dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldım. Qoşunu atlara mindirərək qarı sökdüm. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada ağac tuta-tuta qoşunu qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı, kolluq olan təpəni aşdım, yumalanıb endik. On gecə yandakı qar uçğunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yolu səhv saldıği üçün öldürüldü.... – Anı çayı boyu gedək, - dedim.

O çay boyu getdik. Qoşunu saymaq üçün atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda ikən basdıq. ... süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplandı. Döyüşdük. Sancedıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq». Kül tiginin bu səfərdə göstərdiyi igidliklər Bilgə xaqan tərəfindən Kül tiginin şərəfinə qoyulmuş abidədə belə təsvir edilir: Kül tiginin «iyirmi altı yaşı olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdik. Süngü batımı qədər olan qarı dağıdıb, Kögmən ormanını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda ikən basdıq. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdük. Kül tigin Bayırkunun ağ aygırını minib hücum etdi. Üç döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək qılıncdan keçirdi. Həmin döyüşdə Bayıkunun ağ aygırının budu sındı. Qırğız xaqanını öldürdük, elini aldıq».

Qırğız səfəri 709-cu ilin sonunda başlanıb 710-cu ilin əvvəlində bitir. Güman ki, türk ordusu istirahət etmək üçün ordaya qayıtmadan 710-cu ildə qərbə – türgişlərə qarşı yürüşə çıxır. Qaynaqların yazdığına görə, bu yürüşdə türk ordusuna Bilgə xaqan və Kapağan xaqanın oğlu İnəl xaqan sərkərdəlik edirdi, Müdrik Tonyukuk isə baş məsləhətçi idi. Bu döyüşdə də Kül tigin böyük qəhrəmanlıq göstərir. Kül tiginin türgiş səfərində göstərdiyi hünər haqqında qardaşı Bilgə xaqan deyir: «Həmin ili türkişlərə qarşı Altun ormanı /yəni, Altay dağları/ üzüyuxarı qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdük. Türgiş xalqını yuxuda ikən basdıq. Türgiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi /qızaraq/ gəldi. Döyüşdük. Kül tigin Başğu boz atı minib hücum etdi. Başğu boz at ... tutdurdu. İki döyüşçünü özü əsir aldı. Sonra yenə qoşuna soxulub türgiş xaqanının əyanı Az tutuku əli ilə tutdu. Xaqanını orada öldürdük, elini aldıq. Qara türgiş xalqı tamamilə tabe oldu». Türgiş qəbilələrini məğlub etdikdən və onların torpaqlarını Türk xaqanlığına qatdıqdan sonra türk dövlətinin qərb sərhədi, az qala, Aral dənizinə çatır. Bilgə xaqan türgişlərlə müharibəni təsvir etdikdən sonra yazır ki, «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdik». Buradakı İnci çayı indiki Zərəfşan çayı, Dəmir qapı isə indiki Almatı və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçididir. Məhz burada, haradasa indiki Səmərqənd ətrafında türk orduları

artıq Orta Asiyaya gəlib çıxmış ərəb orduları ilə qarşılaşır. Kül tigin şərəfinə abidədə Bilgə xaqan türgişlərlə vuruşu təsvir etdikdən və «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdik» söylədikdən sonra yazır: «İgid döyüşçülər bizə hücum etmişdi. Belə bir vaxtda pəşman olub Kül tigin azacıq döyüşçü ilə ayıraraq göndərdik. Ulu döyüş döyüşmüş». Bilgə xaqanın bu sözlərini qaynaqlar belə izah edir: türk qoşunları türgişləri məğlub etdikdən sonra şərq tərəfdən Dəmir qapı keçidinə çatmış, ərəblər isə cənubda Səmərqəndə yaxınlaşmışdılar. Görünür, türklər ərəblərlə döyüşmək istəməmiş, əsas qüvvələrini geri çəkmiş, Kül tiginin başçılığı ilə kiçik bir dəstəni isə ərəblərin /qədim türklər ərəblərə tezlik deyirdilər/ üstünə göndərmişdilər. Kül tigin bu döyüşlərdə misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərmiş, onun başçılıq etdiyi dəstə ağır tələfatlar versə də türklərin əsas qüvvələrinin ərəblərdən aralanmasını, nizamlı şəkildə geri çəkilməsini təmin edə bilmişdi. Kül tiginin bu şücaətləri o vaxt nəinki türk elində, həm də Orta Asiya, Tibet və Çində böyük söz-söhbətə səbəb olmuşdu. Kül tiginin arxasından dəstəsi təkcə ərəblərin hücumunun qarşısını almaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda cənuba doğru çəkilən türgişlərlə də döyüşə girmiş, habelə Orta Asiyada son Nuşibi bəylərindən biri olan Kuşu Tutukun ordusunu tam məğlub etmişdi. Bilgə xaqan qardaşının bu şücaəti haqqında yazır: Kül tigin «Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türgiş xalqını orada öldürmüş, almış. Yenə yürüyüb... Kuşu Tutuk ilə döyüşmüş, əsgərlərini bütünlüklə öldürmüş, evini, dövlətini... gətirdi». O vaxt nəinki bütün türk dünyasında, hətta Çində, Tibetdə, Orta Asiyada, Koreyada /və ola bilsin ki, şərqə hücum edən ərəb ordusunda/ iyirmi bir yaşlı Kül tiginə qarşı çıxan ərəb tapılmırdı.

712-ci ildə türk orduları Çinin şimalına hücum edərkən Kül tigin bu döyüşlərdə iştirak edə bilmir, çünki o, 711-ci ildən karluk qəbilələri ilə döyüşürdü. Karluklar kül tiginin ordusuna ciddi müqavimət göstərir. Mühəribə 715-ci ilədək davam edir. Bu mühəribə haqqında Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə oxuyuruq: «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad, sərbəst ikən yağı oldu. Müqəddəs Tamağ başında döyüşdük.

Kül tigin həmin döyüşdə otuz yaşında idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. İki döyüşçünü təqib edərək qılncdan keçirdi. Karlukları öldürdük, aldılar». Qaynaqların yazdığına görə, karluk qəbilələri ilə mühəribə 716-cı ildə bitir, karluklar xaqanlığa tabe olur. Karluklarla mühəribədən ordaya qayıdanda Kül tigin az xalqı ilə döyüşməli olur. Çünki Kül tigin abidəsində yazıldığı kimi desək, «az xalqı düşməni öldürdü. Qara göldə (Monqolustanın qərbində Totoxaranor gölü) döyüşdük. Kül tigin otuz bir yaşında idi (716-cı il). Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. Az elçilərini (az xalqının hökmdarı elçilər adlanırdı) tutdu. Az xalqı orada yox oldu».

716-cı ildə Kül tigin ordaya qayıtdıqda türk dövləti böhranlı günlər yaşayırdı: Kapağan xaqanın hakimiyyət tərzindən narazı olan qəbilələr bir-birinin ardınca qiyam qaldırırdı. Xaqanlığı vətəndaş mühəribəsi bürümüşdü. Bu qiyamların yatırılmasında Kül tiginin göstərdiyi igidliyi Bilgə xaqan belə təsvir edir: «Əmim xaqanın elində qarışıqlıq olduqda, xalqın eli əmimə asi olduqda izgil xalqı ilə döyüşdük. Kül tigin Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. Həmin at orada öldü. İzgil xalqı öldü. Doqquz oğuz xalqı öz xalqı idi. Yər, göy qarışdıq üçün yağı oldu. Bir ildə beş dəfə döyüşdük. Ən ilk dəfə Toğu şəhərində döyüşdük. Kül tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi, altı döyüşçünü qılncdan keçirdi. Qoşun toqquşmasında yeddinci döyüşçünü qılncladı. İkinci dəfə Kuşlağakda ediz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib, hücum edib bir döyüşçünü qılncdan keçirdi doqquz döyüşçünü mühasirədə nizədən keçirdi. Ediz xalqı orada məhv oldu. Üçüncü dəfə Bol...nda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi, sancıdı. Qoşunu qırdıq, evini aldılar. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüşdük. Türk xalqı ayağını qaçaraq qoydu, xain olası oldu. Öndə gələn qoşununu Kül tigin qovub tonralardan bir qəbilə, alpağulardan on döyüşçünü Tona tiginin dəfnində mühasirə edib öldürdü. Beşinci dəfə Əzgənti Kadazda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib, hücum etdi, şəhərə girmədi. Həmin qoşunu orada öldürdük. Mağı kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik. Kül tigin evi müdafiə etməyə təyin etdik. Oğuz yağı

ordanı basdı. Kül tigin Yetim ağ atı minib doqquz döyüşçünü qılncdan keçirdi, ordanı vermədi». Bilgə xaqanın təsvir etdiyi bu sonuncu iki hadisə 716-cı ildə baş vermişdi. Həmin ilin yazında doqquz oğuz qəbilələri qiyam qaldırır. Qardaşı oğlu Kül tiginin şöhrətindən qısqanclıq hissinə düşən Kapağan xaqan bu dəfə orduya şəxsən özü sərkərdəlik etmək qərarına gəlir, Kül tiginini isə kiçik bir dəstə ilə ordada arvad-uşağı qorumaq üçün qoyur. Türklərin əsas qüvvələrinin uzaqlarda – şərqdə doqquz oğuzlarla vuruşduğunu eşidən karluklar (Bilgə xaqan onları sadəcə oğuz adlandırır; qaynaqlarda isə onların adı «üç oğuz» kimi yazılır ki, bu da karluk deməkdir) qisas vaxtının gəlib çatdığını fikirləşib türklərin ordasına hücum edirlər. Lakin Kül tigin misilsiz igidlik göstərir, bərabər olmayan döyüşdə şəxsən özü doqquz düşməni öldürür ordanı qoruyur. Bu qələbənin əhəmiyyəti haqqında Bilgə xaqan belə deyir: «Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım – bunca diriləriniz kəniz olası idiniz, övlələriniz yurdda, yolda yataraq qalası idiniz. Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz». Bu, Kül tiginin igidlikləri, döyüşlərdə göstərdiyi şücaətlər haqqında türk qaynaqlarının verdiyi son məlumatdır.

Kül tigin ordanı qoruduğu vaxt Kapağan xaqan da doqquz oğuzları məğlub edir. Sonra o, qiyam qaldırmış bayırku qəbilələrini də Tola çayı sahilindəki döyüşdə məğlub edir, lakin gəriyə – ordaya qayıtdıqda pusquya düşüb öldürülür.

Kapağan xaqan hələ sağlığında türk törüsünü (qanununu) pozaraq böyük oğlu Bögünü kiçik xan elan etmişdi. Türk qanununa görə, xaqan vəfat etdikdə kiçik xan hökmdarlıq taxtına çıxır. Kapağan xaqanın öldürülməsi xəbəri ordaya çatan kimi Bögü xaqan elan edilir. Bundan hiddətlənən Kül tigin ordaya hücum edir, Kapağan xaqanın bütün uşaqlarını və yaxın adamlarını qırır. Kapağan xaqanın uşaqlarından oğlu Bəg tigin və Aşidə Mimi adlanan bir nəfərdə ərdə olan on yeddi yaşlı qızı qurtulub Çinə qaçır.

Kül tiginin əmisi uşaqları ilə heç bir düşmənliyi yox idi. O, türk törüsünə (qanununa) uyğun hərəkət edirdi: türk törüsünə görə, böyük qardaşdan sonra xaqanlıq taxtına ondan kiçik qardaş oturmalı idi, sonuncu qardaş vəfat etdikdən sonra taxta böyük

(birinci) qardaşın böyük oğlu çıxmalı idi. Türk törüsünə görə, türk taxtına Kapağan xaqandan sonra İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan oturmalı idi. Kül tigin bu törünü bərpa edir və Türk taxt-tacını böyük qardaşı Bilgə xaqana verir. Ancaq Bilgə xaqan başa düşürdü ki, Kül tiginlə müqayisədə o, taxt-taca layiq deyil, buna görə də taxt-tacı Kül tiginə təklif edir; ordu və xalq da bunu istəyirdi, çünki öz igidlikləri və qəhrəmanlıqları ilə Kül tigin ordunun və xalqın rəğbətini qazanmış, sevimlisi olmuşdu. Lakin Kül tigin qəti şəkildə türk taxt-tacından imtina edir, Bilgə xaqanı taxta çıxarır. Taxt-tac üçün qardaşına minnətdar olan Bilgə xaqan Kül tiginini bütün türk ordusunun ali baş komandanı təyin edir. Kül tigin daha 15 il qardaşına sədaqətlə qulluq edir. Biz onun bu on beş ildə göstərdiyi qəhrəmanlıqlar haqqında qaynaqlarda heç bir məlumata rast gəlmirik. Amma əmin olmaq olar ki, onun bu on beş ildə göstərdiyi qəhrəmanlıqlar əvvəlkilərdən heç də az olmamışdır. Qaynaqların yazdığına görə, Kül tigin fasiləsiz döyüşlərdə düşmənin 169 əsgər və sərkərdəsini öldürmüşdü.

Kül tigin 731-ci ilin 27 fevralında 47 yaşında hansı bir döyüşdə aldığı ağır yaradan vəfat etmişdir. Bilgə xaqan öz kiçik qardaşı üçün möhtəşəm məqbərə tikdirmiş, abidə ucaltırmışdır. Dünya tarixində heç bir xaqan, şah, çar, qeysər, imperator, kral... yaşca və vəzifəcə özündən kiçik olan qardaşı haqqında Bilgə xaqanın Kül tiginin şərəfinə qoydurduğu abidədə həkk etdirdiyi sözlər kimi səmimi söz deməmişdir. Abidənin mətnində xüsusilə bu sözləri oxuyuruq: «Kiçik qardaşım Kül tigin həlak oldu, özüm qəmləndim. Görür gözüm görməz oldu, özüm düşündüm. Bilər biliyim bilməz oldu, özüm düşündüm. Talcyi tanrı yazar, insan oğlunun hamısı ölümlü törəmiş. Beləcə düşündüm. Gözümdən yaş gələr, ürəyimdən güclü sıtqı gələr, yanaraq qəmləndim, möhkəmcə qəmləndim. İki şadımın, başqa kiçik sərkərdələrimin, bəylərimin, xalqımın gözü kor oldu deyib düşündüm, ağladım».

KÜL TİĞİN ABİDƏSİ

«Kül tigin» abidəsi ikinci Türk xaqanlığının banisi, Çin mənbələrində Qu-du-lu (türkcə: Kutluğ – xoşbəxt, bəxtli) adlanan İltis xaqanın kiçik oğlu şahzadə Külün şərəfinə qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikasında nəşr edilən elmi ədəbiyyatda onu səhv olaraq Kül tegin adlandırırlar. Əslində Kül onun adıdır, tigin isə qədim türk qəbilələrinin dilində «şahzadə» deməkdir.

Kül tigin 685-ci ildə anadan olmuş, döyüşlərdən birində aldığı ağır yaradan 731-ci ilin fevral ayının 27-də vəfat etmişdir. Türk adətinə görə, qışda və yazda ölmüş adamı payızda ağaclar yarpaqlarını tökəndə, yayda və payızda ölmüş adamı isə yazda ağaclar yarpaq açanda dəfn edirdilər. Kül tiginin dəfn edildiyi tarix mübahisəlidir. Rus alimi V.V.Radlov onun 731-ci ilin noyabr ayının 1-də, türk alimi H.N.Orkun isə avqust ayının 21-də dəfn edildiyini yazır. Kül tigin igid insan olmuş. Hələ əmisi Moçur (Kapağan) xaqanın hakimiyyəti illərində türk dövlətinin fəthlik siyasətində və xaqanlığın möhkəmlənməsində böyük xidmət göstərmiş, sonralar taxt-taca vərəşəlik haqqında türk tövsi (qanunu) pozulduqda, qardaşı Bilgə xaqanın taxta çıxmasında əsas rol oynamışdır.

Kül tigin nəinki qardaşı Bilgə xaqanın taxta çıxarılmasında, həm də dövləti idarə etməsində, türk xaqanlığının, türk dövlətinin qüdrətinin, şöhrətinin artmasında, türklərin geniş ərazidə tanınmasında başlıca rol oynamışdır. Bilgə xaqan minnətdarlıq əlaməti olaraq orduya rəhbərliyi Kül tiginə tapşıraraq, onu baş sərkərdə təyin edərək özü yalnız dövlət işləri ilə məşğul olmuşdur. Qoşun sərkərləsi kimi Kül tigin böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş, xaqan qoşununun baş sərkərdəsi olduğu on beş ildə (716-731-ci illər) xeyli ölkə fəth etmiş, döyüşlərdən zəfərlə çıxmış və xeyli düşmən öldürmüşdür. Bunu onun məqbərəsi ətrafında qoyulmuş 169 balbal – öldürdüyü adamları təsvir edən daşdan kobud yonulmuş heykəllər də sübut edir.

Kül tiginin şərəfinə ucaldılmış abidəyə həkk olunmuş sözlər Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdır. Bilgə xaqan kiçik qardaşının, həm də özünün türk dövlətinin möhkəmlənməsi yolunda

çəkdiyi zəhmətdən, türk xalqının adının, şöhrətinin itməməsi, yox olmaması uğrunda çalışmasından, türklərin xalq olması (yəni, müstəqil olması) uğrunda apardığı mübarizədən, hərbi yürüşlərdən, qələbələrdən və şəxsi şücaətlərindən fərəhlə danışır, qardaşının vəfatına təəssüfünü və kədərləndiyini bildirir. Bilgə xaqan başdaşının yazılmasına, abidə kompleksinin tikilməsinə şəxsən rəhbərlik etmişdir. Abidə kompleksi 732-ci ilin avqust ayının 27-də hazır olmuşdu.

Kül tigin abidəsi tilləri yonulmuş dördbucaqlı kəsik piramida şəklindədir; saf olmayan mərmərdən hazırlanmışdır. Abidə özül rolunu oynayan tıbağa şəklində hazırlanmış postamentə geydirilmişdir. Tıbağa mərmər özülün belə dəşilmiş, başdaşı oraya bərkidilmişdir. Bilgə xaqanın şərəfinə abidə də Kül tiginin abidəsinin yaxınlığındadır. Abidə tapılırkən piramida yerə yıxılmış vəziyyətdə olmuşdur, sonradan yerinə taxılmışdır. Abidə kompleksinin indiki vəziyyəti bizə məlum deyildir. Türk tədqiqatçısı Mühərrəm Erginin məlumatına görə, piramidanın hündürlüyü 3 metr 75 santimetr, rus alimi P.M.Melioranskinin məlumatına görə, 3 metr 15 santimetrdir. Abidənin digər ölçüləri haqqında da tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər söyləyirlər: Mühərrəm Erginin yazdığına görə, abidənin şərq və qərb üzləri aşağıda 132 santimetr, yuxarıda 122 santimetr, cənub və şimal üzləri aşağıda 46 santimetr, yuxarıda 44 santimetrdir. P.M.Melioranskinin yazdığına görə isə Kül tigin abidəsinin şərq və qərb üzləri 1 metr 24 santimetr, şimal və cənub üzləri 41 santimetr enliliyədir. Abidə yuxarıdan kəməşəklində haşiyələnir və beşguşəli ulduz şəklində tamamlanır. Abidənin yuxarı hissəsi əjdaha şəkilləri (qədim türklər əjdahaya «lü» deyirdilər; bu söz Çin dilindən alınmışdır) ilə bəzədilmişdir. Şərq (enli) tərəfin üstündə keyik (ceyran) şəkilli xaqan damğası vardır, lakin damğa şəkil deyil, həndəsi cizgidir. Qərb (enli) üzü Çin heroqlifləri ilə Çin dilində yazılmışdır. Çin imperatorunun adından yazılmış mətnə türk-Çin dostluğundan, imperatorun Kül tiginə və Bilgə xaqana məhəbbətindən, Kül tiginin igidliklərindən danışılır. Çin mətninin sonunda abidənin qoyulduğu tarix göstərilmişdir. Abidənin qalan üç tərəfi (iki dar və bir enli üz) və tillərin kəsik (yonulmuş) hissəsi göytürk Or-

tərcümə etmək olar) Yollıq tigin hazırlanmış və iyirmi gün ərzində «bitig taş» həkk etmişdir.

Kül tigin abidəsi Monqolustanda Kokşin-Orxon rayonunda Orxon çayı hövzəsində, onun qolları Tola və Hala çayları arasında, Saydam gölü yaxınlığında, Erdeni Tszu budda monastrından 60 kilometr şimalda tapılmışdır. Abidəni 1889-cu ildə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrintsev kəşf etmişdir.

Abidə ilk dəfə 1892-ci ildə estampajda atlas şəklində transkripsiyasız və tərcüməsiz nəşr edilmişdir. 1894-cü ildə rus alimi V.V.Radlov onu alman dilinə tərcümə edib nəşr etdirir. O vaxtdan başlayaraq 1897-ci ilədək V.V.Radlov Kül tigin abidəsini alman dilində dörd dəfə (1894, 1894, 1895, 1897) nəşr etmişdir. V.V.Radlovla yanaşı, Danimarka alimi Vilhelm Tomsen də Kül tigin abidəsinin tədqiqi ilə məşğul olmuş və 1896-cı ilin əvvəlində bu abidəni birinci dəfə nəşr etmişdir. O sonralar da Kül tigin abidəsini bir neçə dəfə nəşr etmişdir. Kül tigin abidəsinin rus dilinə tərcüməsini, ilk və mənim fikrimcə, indiyədək ən mükəmməl nəşrini həyatdan erkən getmiş rus alimi P.M.Melioranski etmişdir (1899). Abidənin rus dilində son mükəmməl nəşri S.Y.Malova məxsusdur (1951).

Kül tigin abidəsi 1940-cı ildə Hüseyn Namik Orkun tərəfindən türk dilində nəşr edilmişdir (ikinci nəşri 1987-ci ildə olmuşdur). Bu abidəni türk dilində Mühərrəm Ergin də bir neçə dəfə nəşr etmişdir.

Son zamanlar Kül tigin abidəsi ya faksimile, ya da faksimilesiz transkripsiyada ya rus, ya da müxtəlif dillərdə nəşr edilmişdir. Bunlardan qazax dilçisi Q.Aydarovun bir neçə nəşrini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Kül tigin abidəsini Azərbaycan dilinə tərcümədə ilk dəfə (göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə mətn, transkripsiya və tərcümə şəklində) Ə.C.Şükürov və A.M.Məhərrəmov nəşr etmişlər (Qədim türk yazılı abidələri. Bakı, 1976).

Kül tigin abidəsinin oxuculara təqdim edilən bu nəşrinin göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə olan mətni Mühərrəm Erginin «Orhun abidələri» (İstanbul, 1980) adlı kitabından götürülmüş foto-sürətdir. Qeyd etməliyəm ki, bu mətn nöqsansız deyildir və əslində məni təmin etmir. Lakin başqa nəşrlər daha

xon-Yenisey əlifbası ilə türk dilində yazılmışdır. Bundan başqa, Çin mətninin yanında da göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə həkk edilmiş türk mətni vardır. Şəqr tərəfdən qırx, şimal və cənub tərəflərin hərəsində göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə on üç sətir yazı vardır. Mətn yuxarıdan aşağıya doğru yazılmışdır və sağdan sola oxunur. Sətirlərin uzunluğu iki metr otuz beş santimetrdir: hərflər: mütənasib, düzgün və gözəl şəkildə yazılmışdır.

Abidə kompleksi geniş ərazidə yerləşir. Kül tigin abidəsi eni 28 metr 85 santimetr, uzunluğu 67 metr 25 santimetr olan bişmiş kərpic döşənmiş meydanda yerləşir. Meydanın ətrafında dərin xəndək qazılmışdır. Kül tigin abidəsi meydanın şərq tərəfində, giriş qapısının yaxınlığındadır. Kül tigin şərafinə kitabənin qərbində yenə də üzü şərqə olan böyük məbəd ucalır. Məbədin iç divarlarına onun igidliklərindən bəhs edən divar rəsmləri həkk edilmişdir. Məbəddə Kül tiginin və onun xanımının oturmuş vəziyyətdə heykəlləri vardır. Kül tigin xaqan olmasa da, heykəldə onun başında tac vardır. Tacda qanadları açıq vəziyyətdə qartal təsvir edilir. Heykəldən Kül tiginin qətiyyətli hərbi adamı olduğu qənaətinə gəlmək olar; dodaqları bir-birinə sıxılmış, boğaz əzələləri gərilmişdir.

Qədim türk adətinə görə dəfn edilən sərkərdənin başdaşı ətrafında onun öldürdüyü düşmənlərin daşdan kobud şəkildə yonulmuş heykəlini qoyardılar. Belə heykəl qədim türk dilində «balbal» adlanır. Bu söz uzun zaman türkoqlara qaranlıq qalmışdı. Nəhayət, akademik V.V.Radlov qırğız dilində bu sözə təsadüf etmiş və onu rus dilinə «каменная баба» kimi tərcümə etmişdir. Mərhum sərkərdə sağlığında nə qədər adam öldürmüşsə, başdaşı ətrafında bir o qədər balbal qoyardılar. Kül tigin abidəsində balballar bir-birindən üç-beş metr aralı olmaqla iki istiqamətdə 4,5 kilometr məsafədə uzanır.

Abidə kompleksi və məqbərənin inşasında türk və Çin sənətkarları bərabər çalışmışlar. Abidənin türk mətnini Bilge xaqanın dilindən onun kiçik qohumu (qədim türk dilindəki *atı* sözünü dilimizə «qardaş oğlu», «nəvə», «kiçik qohum» kimi

nöqsanlı olduğu və başlıcası, respublikamızda göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə şrift olmadığı üçün mən həmin nəşrdən foto-surət götürməyə məcbur oldum. Abidənin mətninin transkripsiyasında əsasən H.N.Orkunun «Eski türk yazıtları» (Ankara, 1987) əsərindəki əsl (göygürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə olan) mətndən istifadə edilmiş, S.Y.Malovun «Памятники древнетюркской письменности» (М.,-Л., 1951) adlı əsərindəki mətnin orijinalı da nəzərə alınmışdır. Onu da qeyd etməyi lazım bilirəm ki, H.N.Orkunun nəşr etdiyi orijinal mətndə çoxlu qüsurlar vardır (bu səbəbdən də onun foto-surətindən istifadə edə bilmədim). İndiyədək edilmiş transkripsiya və tərcümələrin təsirinə düşmmək üçün (həmin transkripsiya və tərcümələrlə tanış olsam da) onlardan istifadə etməmişəm.

MƏTN

Cənub tərəfi

[illegible]

[illegible][illegible]

ገፍ፡ ገሊጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ... (2)

ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ... (3)

ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ... (4)

ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ... (5)

ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ... (6)

ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ... (7)

ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ... (8)

ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ... (9)

ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ... (10)

ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ... (11)

ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ... (12)

ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ... (13)

Şimal-şərq tərəfi

ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ... (14)

Cənub-şərq tərəfi

ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ፡ ገረገጽ... (15)

9. üçün igidmiş kağanının sabın almatın yir sayu bardıǵ, kop anta alkıntıǵ, arılıǵ. Anta kalmış yir sayu kop turu – ölü yoriyur ertig. Teñri yarlıkadukın üçün,özüm kutım bar üçün kağan olurtım. Kağan olurıp

10. yok çıǵaǵ bodunıǵ kop kobartdım, çıǵaǵ bodunıǵ bay kılтым, az bodunıǵ üküş kılтым. Azu bu sabımda igid barǵu? Türk bəglər, bodun, esidin: türk (bodunıǵ ti)rilip il tutsıkının bunta urtım, yañılıp üləsikinin yəmә

11. bunta urtım. Nəñ nəñ sabım ersər, bəngü taşka urtım. Añar körü bilin: türk amtı bodun, bəglər, bōdkә körigmә bəglər, gü yañıltaçısız. Mән (bəngü taş tabǵa)ç kaǵanta bәdizçi kәlürtim, bәdiztim. Mәniñ sabımın sımadı:

12. tabǵaç kaǵanın içrәki bәdizçik ıtı. Añar adınçıǵ bark yaraturtım, için, taşın, adınçıq bәdiz urturtım, taş tokıtdım. Köñültәki sabımın u ... (on ok oǵlın)a, tatıña tәgi bunı körü bilin; bəngü taş

13. tokıtdım. Bu (erig) ersər, amtıka erig yirtә irsər, ança erig yertә bəngü taş tokıtdım, bitidim. Anı körip ança bilin: ol taş.... dim. Bu bitig bitigmә atısı Yoluǵ t(igin).

Şәrq tәrәfi

1. Üzә kök teñri, asra yaǵız yer kılmtukda ekin ara kisi oǵlı kulınmış. Kisi oǵlnta üzә eçüm-anam Bumın kağan, İstәmi kağan olurmış. Olurıpan türk bodunun ilin, törüsün tuta birmis, iti birmis.

2. Tört buluñ kop yaǵı ermis. Sü sülәpән tört bulundaki bodunıǵ kop almış, kop baz kılmış, başlaǵıǵ yüküntürmis, tizligig sökürmis. İlgeri Kadirkan yışka tәgi, kirü Tәmir Kapıǵka tәgi konturmış. Ekin ara

3. idi oksız kök türk ança olurur ermis. Bilgә kağan ermis, alp kağan ermis. Buyurukı yәмә bilgә ermis erinç, alp ermis erinç. Bəglәri yәмә, bodunı yәмә tüz ermis. Anı üçün ilik ança tutmış erinç. İlig tutıp törüg itmiş. Özi ança

4. kәrgәk bolmış.Yuǵçı, sıǵıtçı öñrә күn toǵsıkda Bökli çölig el, Tabǵaç, Tüpüt, apar, Apa urum, kırkız, üç kırıkan, otuz

tatar, kıtay, tatabı – bunça bodun kәlipән sıǵıtamış, yuǵlamış. Antaǵ külig kağan ermis. Anta kisrә inisi kağan

5. bolmış erins, oǵlı ta kağan bolmış erinç. Anta kisrә inisi eçisin tәg kılınmaduk erinç, oǵlı kañın tәg kılınmaduk erinç, biligsiz kağan olurmış erinç, yablak kağan olurmış erinç. Buyurukı yәмә biligsiz erinç, yablak ermis erinç.

6. Bəglәri, bodunı tüzsiz üçün, Tabǵaç bodun tәbligın kürlig üçün, armakçısın üçün, inili-eçili kiñsürtükün üçün, bәgli-bodunlıǵ yonşurtukın üçün türk bodun illәdük ilin içǵını ıdmış,

7. kağanladuk kağanın yitirü ıdmış. Tabǵaç bodunka bәglik urı oǵlın kul boltı, silig kız oǵlın күn boltı. Türk bəglәр türk atın ıtı Tabǵaçǵı bəglәр Tabǵaç atın tutıpan Tabǵaç kaǵanka

8. körmis. Әlig yıl isik, küçig birmis. İlgerü күn toǵsıkda Bekli kaǵanka tәgi sülәyü birmis, kurıǵaru Tәmir Kapıǵka tәgi sülәyü birmis, Tabǵaç kaǵanka ilin, törüsün alı birmis. Türk kara kamıǵ

9. bodun ança timis: illig bodun ertim, ilim amtı kanı? Kimkә ilig kazǵanurmән? – tir ermis. Kağanlıǵ bodun ertim, kağanım kanı? Nә kaǵanka isig, küçig birürmән? – tir ermis. Ança tip Tabǵaç kaǵanka yaǵı bolmış.

10. Yaǵı bolıp itinü, yaratunu umaduk yana içikmis. Bunça isig, küçig birtükğәri sakınmatı. Türk bodun, ölürәyin, uruǵsıratayın, - tir ermis, yokadu barır ermis. Üzә türk teñrisi, türk ıduk yiri,

11. subı ança timis: Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kañım İltәris kaqanıǵ, ögim İlbilgә katunıǵ teñri tәpәsintә tutıp yögürü kötürmis erinç. Kañım kağan yeti yegirmi әrin taşıkmış. Taşra

12. yoriyur tiyin kü esidip balıkdaki taǵıkmiş, taǵdaki inmiş, tirilip yetmiş әr bolmış. Teñri küç birtük üçün kañım kağan süsi bәri tәg ermis, yaǵısı koǵ tәk ermis. İlgerü, kurıǵaru sülәp tirmis, kobartmış, kamuǵı

13. yeti yüz әr bolmış. Yeti yüz әr bolıp elsiremiş, kağansıramış bodunıǵ, күñәdmis, kuladmış bodunıǵ, türk törüsün içǵınmış bodunıǵ eçüm, apam törüsінçә yaratmış, boşǵurmış. Tәlis, tarduş bodunıǵ anta itmiş,

14. yabğuğ, şadığ anta birmis. Bəriyə Tabğaç bodun yağı ermis. Yıraya Baz kağan tokuz oğuz bodun yağı ermis. Kırkız, kurikan, otuz tatar, kıtaý, tatabı kop yağı ermis. Kañım kağan bunça....

15. kırk artukı yeti yolu süləmiş, yegirmi sünüs sünüşmüs. Teñri yarlıkaduk üçün illigig ilsirətmis, kağanlığığ kağansıratmış, yağığ baz kılmış, tizligig sökürmis, başlığığ yüküntürmis. Kañım kağan...

16. törüg kazğanıp uça barmis. Kañım kağanka başlayu Baz kağanığ balbal tikmiş. Kañım kağan uçdukda özüm səkiz yaşda kaltım. Ol törüdə üzə eçim kağan olurtı. Eçim kağan olurıpan türk bodunığ yiçə itdi, igitı, çığaıyğ bay kılıtı, azığ üküş kılıtı.

17. Eçim kağan olurtukda özım<

> tarduş bodun üzə şad ertim. Eçim kağan birlə ilgəru Yaşıl ügüz Şantun yazıka təgi sülədimiz, kurıgaru Təmir Kapıgka təgi sülədimiz, Kögmən aşə kırkız yerinə təgi sülədimiz.

18. Kamuğı biş otuz sülədimiz, üç yegirmi sünüşdimiz. İlligig ilsirətdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız, tizligig sökürtimiz, başlığığ yüküntürtimiz. Türgis kağan türkimiz, bodunımız erti, bilmədukin

19. üçün, biziñə yañılukın < yazındukın > üçün kağanı ölti, buyurukı, bəgləri yəmə ölti. On ok bodun əmgək körti. Eçümüz-anamız tutmış yir, sub idisiz bolmazun tiyin az bodunığ itip, yar

20. Bars bəg erti, kağan at bunta biz birtimiz, sinjilim kunçuyuğ birtimiz. Özi yañılıtı, kağanı ölti, bodunı küñ, kul boltı. Kögmən yir, sub idisiz kalmazun tiyin, az kırkız bodunığ yaratıp kəltimiz, sünüşdimiz...

21. yana birtimiz. İlgəru Kadirkan yışığ aşə bodunığ ança konturtımız, ança itdimiz. Kurıgaru Kənu Tarmanka təgi türk bodunığ ança konturtımız, ança itdimiz. Ol ödkə kul kullıg, < küñ, küñlük > bolmış erti. İnisi eçisin bilməz erti, oğlı kañın bilməz erti.

22. Ança kazğanmış, itmiş ilimiz, törümüz erti. Türk oğuz bəgləri, bodun esidin: üzə teñri basmasar, asra yir telinməsər, türk bodun, ilin, törünün kim artatı udaçı erti? Türk bodun.....

23. ögün. Körgünün üçün igidmiş bilgə kağanına ermis, barmis edgü ilinə, kəntü yañılıtı, yablak kikürtik. Yarakdığ kañtan gəlip yağa eltdi? Sünüglik kantan gəlipən sürə eltdi? İduk Ötükən yış bodun bardıg. İlgəru ...

24. bardıg. Kurıgaru barıgma bardıg. Barduk yirdə edgüg ol erinç: kanıñ, subça yügürti, sünükün, tağça yatdı. Bəglik urı oğlın kul boltı, silik qız oğlın küñ boltı. Bilməduk üçün, yablakınım üçün eçim kağan uça bardı.

25. başlayu kırkız kağanığ balbal tikdim. Türk bodunığ atı, küsi yox bolmazun tiyin kañım kağanığ, ögim katunığ kötürmiş teñri, il birigmə teñri, türk bodun atı, küsi yox bolmazun tiyin özümün ol teñri

26. kağan olurtı erinç. Nəñ yılsıg bodunka olurmam. İçrə aşsız, taşra tonsız, yabız, yablak bodunka üzə olurtım. İnım Kül tigin birlə sozlaşdimiz. Kañımız, eçimiz kazğanmış bodun atı, küsi yok bolmazun.

27. tiyin türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmam, inım Kül tigin birlə, eki şad birlə ölü, yitü kazğantım. Ança kazğanıp biriki bodunığ ot, sub kılmadım. Mən (özüm kağan olurtukıma ...) yir sayu

28. barmış bodun ölü, yitü yadağın, yalıñın yana kəlti. Bodunığ igidiyin tiyin yırağaru oğuz bodun tapa, ilgəru kıtaý, tatabı bodun tapa, birigəru Tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi sülədim. sünüşdüm (anta).

29. kisrə teñri yarlıkazu kutım bar üçün, ülügim bar üçün öltəçi bodunığ tirigrü igitim, yalıñ bodunığ tonlıg, çığaıy bodunığ bay kılıtım, az bodunığ üküş kılıtım. İgar kağanlıgda yəg kılıtım. Tört bulundakı

30. bodunığ kop baz kılıtım, yağsız kılıtım, kop maña körti. İsig, küçig birür bunça törük kazğanıp inım Kül tigin özi ança kərgək boltı. Kañım kağan uçdukda inım Kül tigin yiti yaşda kaltı (on yaşda ...)

31. Umay təg ögim katun kutına inim Kül tigin ər at bultı. Altı yegirmi yaşına eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı. Altı çub sağdak tapa sülədimiz, buzdımız. Tabğaç Oñ tutuk bis t/ümən sü kelti ... süñüşdimiz.

32. Kül tigin yadağın onlayu təgdi. On tutuk yorçın yaraklıg əlgin tutdı, yaraklıg dı kağanka ançuladı (H.N.Orkun: enç uladı). Ol süg anta yokkışdıımız. Bir otuz yaşına Çaça sənünkə süñüşdimiz. Ən ilki Tadıkın çorın, boz (atıg binip təkdi, ol at anta...)

33. ölti. Ekinti İşbara Yamtar boz atıg binip təgdi, ol at anta ölti. Üçünç Yəgin Silig bəgin, kedimlig torıg at binip təgdi, ol at anta ölti. Yarakmta, yalmasınta yüz artukı okun urtı; yizgə (S.Y.Malov: yizək) başına bir t(əkmədi)...

34. təgdükin, türk bəglər kop bilirsiz. Ol süg anta yokkışdıımız. Anta kisrə Yer Bayırku Uluğ İrkin yağı boltı. Anı yağıp Türgi Yargun költə buzdımız. Uluğ İrkin azkıya ərın təzip bardı. Kül tigin (altı otuz ...)

35. yaşına kırkız tapa sülədimiz. Süñüg batımı karıg sökipən Kögmən yışıg toğa yorıp kırkız bodunıg uda basdıımız. Kağanın birlə Soņa yışda süñüşdimiz. Kül tigin Bayırkun(ıñ, ak adğırıg)

36. binip oplayu təgdi; bir ərık okun urtı, eki ərıg udırşu sançdı. Ol təgdükdə Bayırkunıñ ak adğırıg udlıkın sıyu urtı. Kırkız kağanın ölürtimiz, ilin altımız. Ol yılka türkıs (tapa Altun yışıg)

37. toğa, Ertis ügüzıg keçə yorıdıımız Türgıs bodunıg uda basdıımız. Türgıs kağan süsı Bolçuda otça, borça kelti, süñüşdimiz. Kül tigin Başğu boz at binip təgdi. Başğu boz k

38. ... tutıztı. Ekısın özi altızdı. Anta yana kirip türgis kağan buyurukı Az tutukıg əlgin tutdı. Kağanın anta ölürtimiz, ilin altımız. Kara türgis bodun kop içikdi. Ol bodunıg Tabarda ko/nturtımız, yana yorıp.

39. Soğdak bodun itəyin tiyin, Yinçü ügüzıg keçə Təmir kapıgka təgi sülədimiz. Anta kisrə kara türgis bodun yağı bolmış kənərəs tapa bardı. Bizıñ sü atı turuk, azukı yok erti. Yablak kisi ər ...

40. alp ər bizıñə təgmiş erti. Anta ödkə ögünip, Kül tiginig az ərın irtürü ıtımız. Uluğ süñüş süñüşmiş. Alp Şalçı ak atın binip təgmiş, kara türgis bodunıg anta ölürmış, almış. Yana yorıp ...

Şimal tərəfi

1. ... birlə, Kuşu tutuk birlə süñüşmiş, ərın kop ölürmış, ebin, barımın... kop kəlürti. Kül tigin yeti otuz yaşına karluk bodun ərür, barur erikli yağı boltı. Tamağ ıduk başda süñüşdimiz.

2. Kül tigin ol süñüşdə otuz yaşayur erti. Alp Şalçı ak atın binip oplayu təgdi, eki ərıg udırşu sançdı. Karlukuğ ölürtimiz, altımız. Az bodun yağı boltı (H.N.Orkun: kaldı). Kara költə süñüşdimiz. Kül tigin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı akın

3. binin oplayu təgdi. Az eltəbəriç tutdı, az bodun anta yok boltı. Eçim kağan ili kamaşıg boltukmta, bodun iligi kəgi boltukmta izgil bodun birlə süñüşdimiz. Kül tigin Alp Şalçı akın binip.

4. oplayu təgdi. Ol at anta tüsti. İzgil bodun ölti. Tokuz oğuz bodun kəntü bodunım erti. Təñri, yer bulğakın üçün yağı boltı. Bir yılka biş yolu süñüşdimiz. Ən ilk Toğu balıkda süñüşdimiz.

5. Kül tigin Azman akıg binip onlayu təgdi, altı ərıg sançdı. Sü təgisintə yitiniç ərıg kılıncladı. Ekinti Kuşlağakda ediz birlə süñüşdimiz. Kül tigin Az yağızın binip oplayu təgip bir ərıg sançdı,

6. tokuz ərıg əgirə tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçünç Bol...nda oğuz birlə süñüşdimiz. Kül tigin Azman akıg binip təgdi, sançdı. Süsin sançdıımız, ilin altımız. Törtünç Çuş başında süñüşdimiz. Türk

7. bodun adak kamaştıdı, yablak bol(tacı) erti. Oza kəlmiş süsin Kül tigin ağıtıp Təñra bir oğuş alpağı on ərıg Təñra tigin yoğınta əgirip ölürtimiz. Bisinc Əzgənti Kadazda oğuz birlə süñüşdimiz. Kül tigin

8. Az yağızın tinip təgdi, eki ərık sançdı, balıka barmadı. Ol sü anta ölürtimiz. Mağa (S.Y.Malov: Mağı) kurğan kışlap

yazına oğuzğaru sü taşıkdımız. Kül tigin ebiz başlayı kıtımız.
Oğuz yağı orduğ basdı. Kül tigin

9. ögsiz akın binip tokuz ərin sancdı, orduğ birmədi.
Ögim katun, ulayu öglərim, əkələri, kəlinünim, kunçuyları
bunça yemə tirigi kün boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yatu kaltaçı
ertigiz.

10. Kül tigin yok ersər, kop öltəci ertigiz. İnım Kül tigin
kərgək boltı, özim sakıntı. Kōrūr közim kōrməz tək, bilir
biligim bilməz tək boltı, özim sakıntı. Öd tərri yasar, kisi oğlu
kop ölgəli (H.N.Orkun: ölüglü) törümis.

11. Ança sakıntı. Kōzdə yaş kəlsər, eti də kōnjültə sığıt
kəlsər, yanturu sakmtım, katıgdı sakıntı. Eki şad, ulayu
iniyigünim, oğlanım, bəglərim, bodunım kōzi, kaşı yablaq
boltaçı tip sakıntı. Yoğcı, sığıtçı kıtaş, tatabı bodun başlayı

12. Udar sənünj kəlti. Tabğaç kağanta İsyi Likən kəlti, bir
tümən ağı, altun, kümüş kərgəksiz kəltürti. Tüpüt kağanta Bölön
kəlti. Kuriya kün batsıkdakı Soğd, Berçəkər Bukarak ulus
bodunta Nəj sənün oğul tarkan kəlti.

13. On ok oğlım türgis kağanta Makraç tamğaçı, Oğuz
Bilgə tamğaçı kəlti. Kırkız kağanta Tarduş İnançu çor kəlti.
Bark itgüci, bədz yaratıgma, bitig taş itgüci tabğaç kağan çikanı
Çan sənün kəlti.

Şimal-şərq tərəfi

Kül tigin koş yılka yiti yegirmikə uçdı, tokuzınc ay yiti
otuzka yoğ ertürtimiz. Barkın, bədzin, bitig taş/ın/ biçin yılka
yitiñ ay yiti otuzka kop alkadı/mız/. Kül tigin (ölip) kırk artukı
(y)ti yaşın, boltı (S.Y.Malov: bulıt). Taş Bunta bədzicig
Toyğun Eltəbər kəltürti.

Cənub-şərq tərəfi

Bunça bitig bitigmə Kül tigin atısı Yoliğ tigin bitidim.
Yigirmi kün olurıp bu taşka bu tamka kop Yoliğ tigin bitidim.
İğar oğlanınızda, tayğununuzda, kegidə igidür ertigiz, uça
bardınız. Tərri tirig edkiçə

Cənub-qərb tərəfi

Kül tiginin altunun, kümüşin, ağışın, barımın türk çığaş
karanın ayıgma toyğut bu ... bəgim tigin yöğərü tər/ri/ ... taş
bitidim Yoliğ tigin.

Qərb tərəfi

1. Kurıdan uğ ... inım Kül tigin elti ... isig, küçig birtük
üçün türk bilgə kağan ayukıka inım Kül tiginig közədü olurt...

2. İnançu apa Yargan Tarkan atıg ...

TƏRCÜMƏ

Cənub tərəfi

1. Tanrı tək göylərdə doğulmuş türk müdrik xaqanı bu
vaxt taxta oturdum. Sözümlü bitənə qədər eşit: məndən sonra
duran kiçik qardaş və qohumları, oğlanım, birləşmiş qəbiləm,
xalqım, sağdakı şad və apa bəylər, soldakı tarkanlar və buyuruq
bəylər, otuz ...

2. ... doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözümlü yaxşıca
eşidin, möhkəmcə dinləyin. Şərqə – gündoğana, cənuba – gün
ortasına, qərbə – günbatana, şimala – gecə ortasına – bu qədər
yerin içindəki xalq bütünlüklə mənə tabedir. O qədər xalqı ...

3. ... tam təşkil etdim. İndi eldə (dövlətdə) iğtişas yoxdur.
Türk xaqanı Ötükən ormanında otursa, eldə kədər yoxdur. Şərqə
Şandun düzünə tək qoşun çəkdim, dənizə azacıq dəymədim
(çatmadım). Cənuba Doqquz Ərsəngə tək qoşun çəkdim, Tibetə
azacıq çatmadım (dəymədim). Qərbə İnci (Zərəfşan) çayını

4. keçərək Dəmir Qapıya (Alma-Ata və Daşkənd
şəhərləri arasındakı Buzqala keçidi) tək qoşun çəkdim. Şimala
Yer Bayırku yerinə tək qoşun çəkdim. Bu qədər yerlərə qoşun
yürütdüm. Ötükən ormanında yaxşı sahib ox imiş. El tutmalı
(dövlət yaratmalı) yer Ötükən ormanı imiş. Bu yerdə oturub
Tabğaç xalqı ilə

5. düzəlişdim. Qızıl, gümüş, taxıl, ipək bol-bol o qədər çox verən Tabğaç xalqının sözü (dili, nitqi) şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş. Şirin sözü (dili) ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaqda yaşayan xalqı yaxınlaşdırır imiş. Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri eləcə öyrədir imiş.

6. Yaxşı, müdrik adamları, yaxşı, cəsur adamları yürütməz imiş. Bir adam yanılsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinə tək doğranmaz imiş. Şirin sözünə (dilinə), yumşaq hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çoxluca öldün. Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay ormanına deyil, Tün

7. düzündə yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar eləcə öyrədir imiş: uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir, - deyib eləcə öyrədir imiş. Sadəlovh (bilig bilməz) adam, o sözə aldanıb, yaxın gedib, çoxlu adam öldün.

8. O yerə doğru getsən, türk xalqı, ölənsən. Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərindən yox (olmaz). Ötükən ormanında otursan əbədi el (dövlət) düzəldərək oturasan, türk xalqı, tox. Ayrı oxsan, aclıq, toxluq bilməzsən, bir doysan, aclıq bilməzsən. Elə olduğun

9. üçün səni yüksəltdişi xaqanın sözünə qulaq asmadan yer boyu getdin, oralarda tamamilə zəiflədin, seyrəldin (məhv oldun). Orada qalmışın tamamilə əldən-dildən düşərək yüyürür idin. Tanrının iradəsi olduğu (tanrı fərman verdiyi) üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum. Xaqan oturub

10. yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə topladım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Məgər bu sözlərimdə şişirtmə var? Türk bəyləri, xalqı eşidin: türk (xalqının) dirçəlib el tutacağını (dövlət düzəldəcəyini) burada həkk etdim, yanılıb parçalanacağını da

11. burada həkk etdim. Nə qədər sözüm varsa, əbədi daşa həkk etdim. Ona baxaraq bilin: indiki türk xalqı, bəyləri, taxt-taca tabe bəylər, axı yanılarsınız. Mən (əbədi daş ... Tabğa)ç xaqanından naxışçı gətirdim. Mənim sözümü sındırmadı.

12. Tabğaç (Çin) xaqanının saray naxışçılarını göndərdi. Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım, içinə, bayırına adına layiq naxış vurdurdum. Daş hördürdüm. Ürəyimdəki

sözümü ... on ox oğullarına, tatlara (yad dildə danışanlara – Ə.R.) tək bunu görərək bilin: əbədi daş

13. hördürdüm. Bu yaşamalılı isə indiki yaşamalılı yerdə isə, elə yaşamalılı yerdə əbədi daş hördürdüm, yazdırdım. Onu görüb eləcə bilin: o daş.....dım. Bu yazını yazan nəvəsi (qardaşı oğlu) Yoluğ tigin.

Şəqr tərəfi

1. Üstdə mavi göylər, altı qonur yerlər yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış insan oğlunun üzərində əcdadım Bumin xaqan, İstəmi xaqan taxta oturmuş. Oturub türk xalqının elini (dövlətini), qanununu yaratmış, tərtib etmiş.

2. Dörd tərəf tam yağı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizini diz çökdürmüş. Şərqə Kadirkan ormanına tək, qərbə Dəmir qapıya tək yerləşdirmiş. İkisinin arasında

3. sahib bölgəsüz göytürk xalqı eləcə oturur imiş. Müdrik xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları (buyuruqları) da müdrik imiş, cəsur imiş. Bəyləri də, xalqı da düz imiş. Onun üçün eli eləcə yaratmış. El (dövlət) yaradıb qanun qoymuş. Özü eləcə

4. həlak olmuş. Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gün doğanda Böklü çöllük əldən (Korcyadan), Tabğaç, Tibet, avar, Apa Urum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı – bunca xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş. O cür məşhur xaqan imiş. Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan

5. olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaş tək olmadığından, oğlu atası tək olmadığından biliksiz xaqan taxta oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş. Əyanları (buyuruqları) da biliksiz imiş, pis imiş.

6. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üstünə saldığı üçün, bəyləri xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı elini (dövlətini) dağıtmış,

7. xaqan qoyduğu xaqanını sona yetirmiş. Tabğaç xalqına bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə

xanımlığa layiq qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq, Tabğaçdakı bəylər Tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına

8. tabe olmuş. Əlli il işini, gücünü vermiş. Şərqə – gün doğana Böklü (Koreya) xaqanına tək qoşun çəkmiş, qərbə Dəmir Qapıya (Almatı və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçidi) tək qoşun çəkmiş, Tabğaç (Çin) xaqanına elini, qanunu alaraq vermiş. Bütün qara türk

9. xalqı elə demiş: elli (müstəqil dövlətli olan) xalq idim, elim indi hani? Kimə el qazanıram? – deyir imiş. Xaqanlı (öz xaqanı olan) xalq idim, xaqanım hani? Hansı xaqana iş, güc verirəm? – deyir imiş. Elə deyib Tabğaç (Çin) xaqanma yağı olmuş.

10. Yağı olub dövlət təşkil etməyi, yaratmaq, bacarmadığından yenə tabe olmuş. Bunca işini, gücünü (zəhmətinin bəhrəsini) verdiyinə həyflənmədi. Türk xalqı, ölək, nəslimizi kəsək, - deyir imiş, yox (məhv) olub gedir imiş. Üstdə türk tanrısı, türk müqəddəs yeri,

11. suyu elə demiş: Türk xalqı yox (məhv) olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı qaldırmış. Atam xaqan on yeddi igidlə sərhədi aşmış (yəni üsyan qaldırıb Çin dövlətindən kənara – çölə getmiş). Sərhəddən kənarda

12. yürüyür deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar arana enmiş, toplaşib yetmiş igid olmuş. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd (canavar) tək imiş, yağısı qoyun tək imiş. Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, yüksəlmiş, hamısı

13. yeddi yüz igid olmuş. Yeddi yüz igid olub elsizləşmiş (elini, dövlətini itirmiş), xaqansızlaşmış (xaqanını, yeni dövlətçiliyini itirmiş) xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu pozmuş xalqı əcdadlarımızın qanununca (qanununa görə) təşkil etmiş, öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqını onda təşkil etmiş,

14. yabğu, şad onda vermiş. Cənubda Tabğaç (Çin) xalqı yağı imiş. Qərbdə Baz xaqanın doqquz oğuz xalqı yağı imiş, qırğız, kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı – hamısı yağı imiş. Atam xaqan bunca ...

15. qırx bir yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş. Tanrı yar olduğu (fərman verdiyi) üçün ellini elsizləşdirmiş (müstəqil dövləti olanların dövlətini məhv edib əlindən almış), xaqanını xaqansızlaşdırmış (yəni, xaqanı olan xalqları özünə tabe etmiş), yağını tabe etmiş, dizlini diz çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş. Atam xaqan ...

16. qanun yaradıb vəfat etmiş. Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoymuş. <Atam xaqan vəfat etdikdə özüm səkkiz yaşında qaldım>. O, qanunun üstündə əmim xaqan oturdu. Əmim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi, yüksəltdi, kasıbı varlı etdi, azı çox etdi.

17. Əmim xaqan oturduqda özüm <

> tarduş xalqı üzərində şad idim. Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə tək qoşun çəkdik, qərbə Dəmir Qapıya tək qoşun çəkdik, Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə tək qoşun çəkdik.

18. Cəmi iyirmi beşə dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük. Ellini elsizləşdirdik, xaqanını xaqansızlaşdırdıq, dizlini diz çökdürdük, başını səcdə etdirdik. Türgis xaqanı türkülmüz, xalqımız idi. Bilmədiyi (baş düşmədiyi)

19. üçün, bizə qarşı yanıldığı, xəyanət etdiyi üçün xalqı öldü, əyanları (buyuruqları), bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü. Əcdadlarımızın tütüdüğü yer, su sahibsiz olmasın deyə az xalqı təşkil edib, yar ...

20. Bars bəy idi, xaqan adı burada biz verdik, kiçik bacımı ona xanım verdik. Özü yanıldı, xaqanı öldü, xalqı kənz, qul oldu. Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalamsın deyə, azsaylı qırğız xalqını təşkil edib gəldik. Döyüşdük...

21. yenə verdik. Şərkə Kadirkan ormanını aşaraq xalqı elə yerləşdirdik, elə təşkil etdik. Qərbə Kənü Tarmana tək türk xalqını elə yerləşdirdik, elə təşkil etdik. O vaxt qul qullu, kənz kənzli idi. Kiçik qardaşı böyük qardaşını tanımaz idi, oğul atasını tanımaz idi.

22. O qədər qazanmış, düzəlmiş elimiz, qanunumuz idi. Türk oğuz bəyləri, xalq eşidin: üstədən tanrı basmasa, altdan yer

dəlinməse, türk xalqı, elini (dövlətini), qanununu kim dağıtmağı bacarası idi? Türk xalqı

23. ayıl. İtaət etdiyin üçün səni yüksəltmiş müdrik xaqanına, axar-baxarlı yaxşı elinə özün yanıldın, pislilik gətirdin. Yaraqlılar haradan gəlib səni yaydı? Süngülülər haradan gəlib səni sürüb apardı? Müqəddəs Ötükən ormanı xalq getdi. Şərqə

24. ... getdin. Qərbə gedənlərin getdin. Getdiyin yerlərdə yaxşı olanı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı. Bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, xanımlıq bakirə qızların kəniz oldu. Qanmadığın üçün, piç olduğun üçün əmim xaqan vəfat etdi,

25. başda qırğız xaqanını balbal qoydum. Türk xalqının adı, şöhrəti yox (məhv) olmasın deyə, atam xaqanı anam xatunu yüksəltmiş tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox (məhv) olmasın deyə, özümü o tanrı

26. xaqan oturtdu. Elə bir varlı xalqa xaqan oturmadım. Qarnı (içi) aşız (yəni: ac), üstü (bayırı) donsuz (yəni: lüt, çılpaq) qorxaq və zavallı xalqın üzərində xaqan oturdum. Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik. Atamızın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox (məhv) olmasın

27. deyə türk xalqı üçün gecə uyumadım ((yatmadım), gündüz oturmam (istirahət etmədim), kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək (ölərək, yetərək) qazandım. Elə qazanıb birləşən xalqı oddan, sudan keçirmədim (cəzalandırmadım). Mən özüm xaqan oturduğuma görə... yer boyu

28. getmiş (səpələnmiş) xalq əldən düşmüş halda (ölərək, yetərək) piyada, yalın yenə gəldi. Xalq yüksəldək deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtay, tatabı xalqına qarşı, cənuba Tabğaça (Çinə) qarşı böyük qoşunla on iki dəfə qoşun çəkdim... döyüşdüm. (Ondan)

29. sonra tanrı buyurduğu (fərman verdiyi), bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi, xalqı diriliyə yüksəltdim, yalın xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Sədaqətli eldə (?), sədaqətli (?) xaqanlıqda yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki

30. xalqı bütünlüklə tabe etdim, yağsız etdim, bütünlüklə mənə tabe oldu. İşini, gücünü verərək bu qədər qanun qazanıb kiçik qardaşım Kül tigin özü elə vəfat etdi. Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı. (On yaşda)

31. Umay tək anam xatunun bəxtinə kiçik qardaşım Kül tigin igid adı qazandı. On yeddi yaşında əmim xaqanın elini (dövlətini), qanununu eləcə qazandı. Altı bağlı (tayfalı, qəbiləli, xalqlı) Soğdaya qarşı qoşun çəkdik, tabe etdik. Tabğaç (Çin) Onq tutuk əlli (minlik qoşunla gəldi ... döyüşdük).

32. Kül tigin piyada hücum etdi. Onq tutukun yorçununu yaraqlı halda əli ilə tutdu, yaraqlı da xaqana təslim etdi. O qoşunu orada məhv etdik. İyirmi bir yaşında Çaça səninlə döyüşdük. Ən ilk dəfə Tadıkın Çorun boz (atını minib hücum etdi, o at orada ...)

33. öldü. İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi. O at orada öldü. Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin geyimli (yəhərli-yüyanlı?) kəhər atını minib hücum etdi. O at orada öldü. Yarağına, zirchinə yüzdən artıq ox dəymişdi; üzünə, başına biri də dəymədi.

34. ... hücum etdiyini, türk bəyləri, hamısını bilirsiniz. O qoşunu orada yox (məhv) etdik. Ondan sonra Yer Bayırku sərkərdəsi Ulu İrkin yağı okdu. Onu dağıdıb Türki Yargun gölündə məğlub etdik. Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi. Kül tigin (iyirmi altı ...)

35. yaşında olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdik. Süngü batımı qədər qalınlığı olan qarı söküb (dağıdıb) Kögmən ormanını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda ikən basdıq. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdük. Kül tigin Bayıkunun (ağ ayğını)

36. minib hücum etdi. Bir döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək sancdı (nizədən keçirdi). O döyüşdə Bayırkunun ağ ayğırının budu sındı. Qırğız xaqanını öldürdük, elini aldık. O ili türgişlərə (qarşı Altun ormanı)

37. üzüyuxarı qalxaraq, irtiş çayını keçərək yürüdük. Türgiş xalqını yuxuda ikən basdıq. Türgiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi. Döyüşdük. Kül tigin Başqu boz ...

38. ... tutdurdu. İkisini özü aldirdi. Onda yenə qoşuna girib türgiş xaqanının buyuruğu Az tutuku əli ilə tutdu, xaqanını orada öldürdük, elini (dövlətini) aldıq. Qara türkiş xalqı tamamilə tabe oldu. O xalqı Tabarda (yerləşdirdik. Yenə yürüyüb ...)

39. Soğdak xalqını tənzim edək deyə İnci (Zərəfşan) çayını keçərək Dəmir Qapıya tək qoşun çəkdi. Ondan sonra türgiş xalqı yağı olmuş kənərlərə tərəf getdi. Bizim qoşunun atları arıq, azuqəsi yox idi. Pis adamlar i ...

40. İgid döyüşçülər bizə hücum etmiş idi. Belə bir vaxtda peşman olub Kül tigin azacıq döyüşçü ilə ayıraraq göndərdik. Ulu döyüş döyüşmüş. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türgiş xalqını orada öldürmüş. Yenə yürüyüb ...

Şimal tərəfi

1. ... ilə, Kuşu tutuk ilə döyüşmüş, əsgərlərini bütünlüklə öldürmüş, evini, dövlətini ... bütünlüklə gətirmiş. Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad, sərbəst ikən yağı oldu. Müqəddəs Tamağ başında döyüşdük.

2. Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. İki döyüşçünü təqib edərək sancdı (nizədən keçirdi). Karluku öldürdük, aldıq. Az xalqı yağı oldu. Qara göldə döyüşdük. Kül tigin otuz bir yaşında idi. Alp Şalçının ağını

3. minib hücum etdi, az eldələrini tutdu. Az xalqı orada yox (məhv) oldu. Əmim xaqanın eli qarışıq (iğtişas) olduqda, xalqın eli asi olduqda (yəni, qəbilələr mərkəzi dövlətə qarşı üsyan qaldırıqda) izgil xalqı ilə döyüşdük. Kül tigin Alp Şalçının ağını minib

4. hücum etdi. O at orada düşdü (öldü). İzgil xalqı öldü. Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Göylər, yerlər qarışdığı üçün yağı oldu. Bir ildə beş yol döyüşdük. Ən ilk Toğu şəhərində döyüşdük.

5. Kül tigin Azmanın ağını minib hücum etdi, altı döyüşçünü sancdı (nizədən keçirdi). Qoşun toqquşmasında (döyüşündə) yeddinci döyüşçünü qılıncladı. İkinci dəfə

Kuşlağakda ediz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib, hücum edib bir döyüşçünü sancdı (nizədən keçirdi),

6. doqquz döyüşçünü mühasirədə nizədən keçirdi. Ediz xalqı orada öldü. Üçüncü dəfə Bol...nda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Azmanın ağını minib hücum etdi, sancdı. Qoşununu qırdıq, elini aldıq. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüşdük. Türk

7. xalqı ayağını boşaltmış (ayağını qaçaraq qoydu), xain olası idi. Qabaq (əvvəl) gəlmiş qoşununu (avanqardını) Kül tigin qovub Tonralardan bir qəbilə, alpağulardan on döyüşçünü Tona tiginin dəfnində mühasirə edib öldürdük. Beşinci dəfə Əzgənti Kadazda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin

8. Az kəhərini minib hücum etdi, iki döyüşçünü sancdı (nizədən keçirdi), şəhərə girmədi. O, qoşunu orada öldürdük. Mağa kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik. Kül tigin evi müdafiə etməyə təyin etdik. Oğuz yağı ordanı basdı. Kül tigin

9. Yetim at minib doqquz döyüşçünü sancdı (nizədən keçirdi), ordanı vermədi. Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım – bunca diriləriniz kəniz olası idi, ölümləriniz yurdda, yolda yatacaq qalası idi.

10. Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz. Kiçik qardaşım Kül tigin həlak oldu, özüm düşündüm. Görür gözüüm görməz tək, bilər biliyim bilməz tək oldu, özüm düşündüm. Baxtı (taleyi) tanrı yazır, insan oğlu hamısı ölümlü törəmiş.

11. Eləcə düşündüm. Gözdən yaş gəlsə, könlümdən güclü sıtqı gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm. İki şad, digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, bəylərim, xalqımın gözü qaşı pis olası deyib düşündüm. Dəfn edən, mərsiyə (sıtqı) deyən kəitay, tatabı xalqından başda

12. Udar sənün gəldi. Tabğaç (Çin) xaqanından İsyi Likən gəldi, on min pul, qızıl, gümüş nəhayətsiz gətirdi. Tibet xaqanından Bölön gəldi. Qərbdə günbatandakı Soğd, Bərçəkər, Buxara ulusu xalqından Nən sənün oğul Tarkan gəldi.

13. On ox oğlum türgiş xaqanından Makraç möhürdar, Oğuz Bilgə möhürdar gəldi. Qırğız xaqanından Tarduş İnənçü

çor gəldi. Sərdabə tikən, naxış yaradan, yazılı daş düzəldən
Tabğaç (Çin) xaqanının qohumu¹ Çan sənün gəldi.

Şimal-şərq tərəfi

Kül tigin qoyun ili on yeddisində vəfat etdi, doqquzuncu
ayın iyirmi yeddisində dəfn etdik. Sərdabəsini, naxışını, yazılı
daşını meymun ili yeddinci ayın iyirmi yeddisində (27 avqust
732-ci il) bütünlüklə tamamladıq. Kül tigin öləndə qırx yeddi
yaşı oldu. Daş ... bunca naxışçı Toyğun Eltəbər gətirdi.

Cənub-şərq tərəfi

Bunca yazı yazan Kül tiginin qardaşı oğlu Yolıq tigin
yazdım. İyirmi gün oturub bu daşa bu damğanı bütünlüklə Yolıq
tigin yazdım. Sadiq oğlanınızdan, övladınızdan, ... yüksəldir
idiniz, vəfat etdiniz. Göylərdə diri edilənəcən ...

Cənüb-qərb tərəfi

Kül tiginin qızılını, gümüşünü, pulunu, dövlətini türk
yoxsul qara camaatının ... toyğunlar bu ... bəyim tigin yuxarı
göylərə ... daş yazdım Yolıq tigin

Qərb tərəfi

1. Şimaldan uq ... kiçik qardaşım Kül tigin öldü. ... işini,
gücünü verdiyi üçün türk müdrik xaqanı ... kiçik qardaşım Kül
tiginə gözətləyərək oturdu ...
2. İnənçü Apa Yarğan Tarkan adı ...

KÜL TİGİN ABİDƏSİNİN ÇİN MƏTNİ

Kül tigin abidəsinin qərb tərəfi Çin dilində yazılmışdır.
A.Heygelin rəhbərlik etdiyi fin ekspedisiyası abidənin, o
cümlədən çincə mətnin foto-surətini çıxarmışdır. Bu foto-
surətlər üzərində ilk dəfə N.Popov tədqiqat işi aparmış, 1890-cı
ildə isə Gcorq fon Qabelents mətni almancaya tərcümə etmişdir.
Məlum olmuşdur ki, kitabə 732-ci ildə Çin imperatoru Hiyen-
tsinq tərəfindən yazılmışdır. Çin mətninin fransız dilinə ən yaxşı
tərcüməsini 1892-ci ildə Q.Şlegel vermişdir. Bu mətn
V.V.Radlovun çıxardığı surət əsasında 1895-ci ildə V.Vasilyev
tərəfindən alman dilinə tərcümə edilmişdir. Parker onu ingilis
dilinə çevirmiş, Çin mətninin türk dilinə tərcüməsinin müəllifi
isə Hədiyə Erturkan olmuşdur.

Yazının yuxarısındakı heroqliflərin mənası belədir:

- Mərhum Kül tigin abidəsi

¹ Çıkan qayının, yaxud baldızın oğlu.

KÜL TİĞİN ABİDƏSİ – ÇİN MƏTNİNİN TƏRCÜMƏSİ

Mərhum Kül tigin abidəsi

Bu geniş göylərin əhatə və sirayət etmədiyi heç bir şey yoxdur. Göy və insan həmahəng olduqlarından, bütün kainat bir küll halındadır: bu küllün əsası ali və adi olaraq iki hissəyə ayrıldığı kimi, insanlar da bu səbəbdən görkəmli şahzadələrə və ya hökmdarlara (və ya biz onları bu cür özlərinə məxsus mövqelərdə görürük) ayrılır. Həqiqətdə də bu görkəmli şahzadələr yuxarıda qeyd edilən iki ünsürdən irsən ortaya çıxan nəticələndir.

İndi çinlilərin şimal çölləri tərəfdən qüvvətli axınlar etdiyi və Hiunq-nu xanı Khuqanyanın Çin imperatoruna Kan-tsüanda (Si-an-Fu yaxınlığındakı saray) təzim etməyə və Kvan-luh sərhədlərini Çin uğrunda mühafizə məqsədilə icazə verməyə gəldiyi tarixdən geriyyə getsək, görərik ki, bizim dostluq və lütfkarlığımız çox uzaq keçmişlərə gedib çıxır.

Və bu zaman Ulu Tanrının inkişaf etməyə başladığı yeni imperator ölkəsinin xanədanımızdan göy tarmı ortaya çıxdıqdan sonra mədəniyyət nemətləri dünyanın dörd tərəfinə yayıldı və hər ikisinin də hərbi şücaətləri tən və qüdrətli bir həmlə ilə müvəffəqiyyətlə nəticələndi.

Fəqət o irəlidəki göyün arzusu ilə dəyişikliklər bir-birini izləyir. Lakin Xanlı titulu bir-birinə rəqib və ya digər şəxslər növbə ilə danışsalar da sərhəd dövlətləri axıra qədər fasilə vermədən itaətkar məktublar göndərmək və onlardan tələb edilən vergiləri ödəmək qüdrətini göstərdilər.

Ata sifətilə Mogilyanı övladlığa qəbil edən imperatorumuza qədər işlər belə davam etdi. Beləliklə, artıq talançı basqınların arası kəsildi və silahları səssizcə qınma qoymaq imkanı əldə edildi.

«Sən məndən şübhə etmə, mən də sənə xəyanət etməyim». Başqa cür sərhədlərin hücumu məruz qalmasının qarşısı necə alınır bilərdi?

史册新功碑

收養者天國不疑歸天人相合實事大同以其氣隔陰陽是用各為君長故君長者不

萬一

之近荒中興文藝施於八方武功威於一統後蒼變致相革榮誠通輯此其一也平修達貢

或違朕躬端為父子便思不作弓矢哉影爾無我衣我無爾非違都之不之類錄名

得開特勸骨士練可汗之次子今必知可汗之令弟之孝友國於遠方威德解於東國所宜尚
曾祖父地來脫自積厚德於上而身克終之報骨士練頓首拜深仁於下而子順述之不然何以

生此腎也故能承順亥堂彌成規略北處懸雲之境而臨在月之邱導索契之遺澤受屬有之覆

任以親戎有辱也哉用是去爾誠續大朋恩信而遠引不寤何某誠立永言悼惜深於故心且作

之米也可汗披从父子之義在盤庚兄弟之無侮無違稱侯爲子而所

長之國丁家上中座。大孝之千爾主上爾言。大義事東方國。元氣盛現。我齊統明。古人因

伏虎長壽禪山立有裕兵禮

大曆開元廿年歲次壬申十二月辛丑朔七日丁未

Bu mədhiyyədə haqqında bəhs edilən şəxs Kül tigin adı ilə tanınırdı. O, Kutluğ xanın ikinci oğlu və hazırda hakimiyyətdə olan Bilgə xaqanın kiçik qardaşıdır. Onun adının şöhrəti öz yurdunda xalqını dəhşətə saldığı halda, atasına və qardaşına bəslənən hörmət və sədaqət uzaq ölkələrdə çox yaxşı bilinirdi. Kül tiginin bu tərzdə tanınması, əvvələ, onun öz şəxsində cəmləşdirib inkişaf etdirə bildiyi babasının atası olan Bəg İtimişdən miras aldığı müsbət məziyyətlərin, ikincisi, atası Qhekin Kutluğa xas və xələflərinin bir-biri ilə qıbtə edilməli təqlid etməyə cəhd göstərdikləri xeyirxahlıq və lütfkarlıqdan başqa nə ola bilərdi? Əks təqdirdə, bu qədər dəyərli bir adamın həyata keçirdiyi işlər üçün hansı səbəb göstərilə bilər?

(Xeyr, şübhəsiz ki, həqiqi səbəb budur), o, işlərində məhəbbət və qardaşlıq hissi ilə davrandığı üçün və qardaşının hərbi məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün onunla bərabər əmək sərf etdiyinə görə müvəffəq olmuşdur. Mogilyanın idarəsi altında Türk imperatorluğu şimalda (indiki) Tarbağatay sərhədlərinə çatır, qərbdə isə Tümet ərazisinin kənarlarına qədər yaxınlaşırdı. O, göyün müqəddəs əmrlərinə idəet edərək imperatorluğumuzun Tanq xanədanı ilə sırf dostluq münasibətlərində olmaq məqsədilə doğma doghri mövqeyinə əldə etdi.

Bu səbəbdən xanədanımız və yaxud biz «sənin sədiq əməllərini minnətdarlıqla xatırlayır» və beləliklə, ona ən səmimi və etimada layiq lütfərimizi iltifat edirik. Digər tərəfdən, əcdadımızın və bizim uzaqgörən təmkinimiz, beləliklə, tərs nəticə verə bilməz və işlərin cansıxıcı vəziyyəti tezliklə aradan qalxar.

Biz dərin kədərimizi və möhtəşəm qəlbimizdə yaşayan izzətlərimizi təkrar-təkrar bəyan və izhar edirik.

Üstəlik Kül tigin xanın kiçik qardaşı xan isə bizim mənəvi övladımız idi. Buna görə də, bir tərəfdən, ata ilə oğul arasındakı ən münasib duyğu bu şəkildə təzahür etmiş olduğu kimi, təbiətən ona məxsus sevgi hissindən biri digərinin də eyni hissəni alması lazım gəlir. Hər ikisi də bizim oğlumuz olduğuna görə Külə də bizim dərin sevgimizdən eyni miqdarda pay düşür.

Bu səbəbdəndir ki, gələcək hədsiz-hesabsız nəsillərin yaddaşında onların müştərək müvəffəqiyyətlərinin parlaqlığı hər gün yenidən canlansın deyə uzaqda və yaxında olan hər kəsin bünü öyrənməsi üçün xüsusilə möhtəşəm bir abidə ucaldıq.

Qumlapın və soyuqların diyarı olan Ting-Zing ölkəsi, sənin əvvəlki şahların arasında bir çox qüdrətli və əsgər ruhlu şəxsiyyətlər yetişdi.

Sənin şahzadələrin əcnəbi ölkələrə bu şəkildə şərəf verərək var olsunlar. Sənin ideyaların bizim T'and'ımızla dostluğu özünün məqsədi hesab edərək hər yerdə tanınsın.

Belə adamların əbədi var olacaqlarının gerçək olmadığını kim söyləyə bilər? Uğurlu xəbərləri əbədi elan etmək üçün dağ kimi yüksək bir abidə ucaldılmışdır.

Böyük Thanq, Xhay-yüanın iyirminci ili, dövrü təqvimə görə, Jen-Şen; Sinçsu; yeni ayın yeddinci günü, dövrü təqvimə görə Tinq-vcy; (abidənin) ucaldıldığı tarix bu idi.

BİLGƏ XAQAN

Türk xalqlarının qüdrətli və şöhrətli hökmdarlarından biri də Bilgə xaqandır. *Bilgə* sözü qədim türk dilində *müdrək* deməkdir. Bilgə xaqanın çincə adı Mogilyandır. *Mo* sözü Çin dilində *bəg* deməkdir; *gilyan* hissəsinin nə demək olduğu bəlli deyil.

Bilgə xaqan İltəris xaqanın böyük oğludur. O, 683-cü ildə anadan olmuşdur. İltəris xaqan vəfat etdikdə Bilgə xaqanın səkkiz yaşı vardı. O yazır ki, «tanrı buyurduğu üçün on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum». Tarduşların şadı həm türk xaqanlığının qərb qanadının hakimi, həm də xaqanın vəliəhdi olurdu. Tezliklə Bilgə xaqan kiçik qardaş Kül tiginlə birlikdə əməlləri Kapağan xaqanın hərbi səfərlərində iştirak edir, özlərini cəsur döyüşçü kimi göstərirlər.

698-ci ildə on beş yaşlı Bilgə xaqan əmisinin Çinə hərbi yürüşündə iştirak edir: «Əmim xaqan ilə şərqə – Yaşıl çay Şandun düzünə kimi qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya (Almatı

və Daşkənd şəhərləri arasında Buzqala keçidinə) kimi qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük. Ellini elszləşdirdik, xaqanını xaqansızlaşdırdıq, dizini çökdürdük, başını səcdə etdirdik». Bu, Çin səfəri zamanı, özünün də dediyinə görə, Bilgə xaqanın (o zaman hələ xaqan deyildi) on dörd yaşı vardı. Sonrakı hərbi yürüş zamanı Bilgə xaqan yaşını göstərmir. Lakin tarixdən bilirik ki, ikinci hərbi yürüşdə onun on yeddi yaşı vardı. 701-ci ildə Bilgə xaqan on altı yaşlı qardaşı Kül tiginlə qərbə – türgişlərin üzərinə hücum edir. Bilgə xaqan yazır: «Türkiş xalqı türküm, xalqım idi. Qanmadığı üçün, bizə qarşı yanıldığı, xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü, əyanları, bəyləri öldü. On ox xalqı əziyyət gördü». Türgişləri məğlub etdikdən sonra Bilgə xaqan və Kül tigin bayırku qəbilələri, sonra bir-birinin ardınca bütün Çü qəbilələrini Türk xaqanlığına tabe edirlər.

709-cu ildə türk ordusu Bilgə xaqanın sərkərdəliyi ilə şimala – Sayan dağlarına səfər edir. Türklər sürətlə Yenisey çayını keçir və Örpən adlanan yerdə çik qəbilələri ilə döyüşür, qısa müddətdə onları məğlub edir. Çiklərin ardınca az xalqı da türklərə məğlub olur. Çik və azların ardınca türk ordusu qırğızlara hücum edir. Qaynaqların yazdığına görə, bu hərbi səfərdə orduya vəzir Tonyukuk komandanlıq edirdi, Bilgə xaqan və Kül tigin isə ona kömək edirdilər. Bu səfər haqqında Bilgə xaqan çox qısa yazır: «Kögmən yeri, suyu sahipsiz qalmasın deyə, azsaylı qırğız xalqını təşkil edib, onun quruluşunu yaradıb geri qayıtdıq». Amma bu döyüş türk ordusunun ən ağır, eyni zamanda ən şanlı döyüşlərindən biri olmuşdur.

Məsələ burasındadır ki, türk dövlətinin qüdrətlənməsindən qorxuya düşən Çin imperiyası türkiş və qırğız xaqanlıqları ilə ittifaq bağlayıb türklərin üzərinə hücumu hazırlayır. Hər b elmində belə bir qayda var: ən yaxşı müdafiə hücumdur. Bu qaydanı hələ səkkizinci yüzilliyin əvvəlində vəzir Tonyukuk yaxşı bilirdi. Buna görə də o, Kapağan xaqana məsləhət görür ki, düşmənlər birləşməmiş onlara tək-tək hücum etsin. Xaqan şimal səfərinə ekspedisiya korpusu hazırlayır. Tonyukuk orduya

komandan, Bilgə xaqan və Kül tigin isə ona köməkçi təyin edilir. Qış olduğu üçün Sayan dağlarını aşmaq çətin idi: bütün keçid və aşırımları qar basmışdı, gediş-gəliş mümkün olan yeganə keçidi – Kögmən aşırımını isə qırğızlar ciddi qoruyurdular. Əslində bu, hərbi səfərdən çox hərbi avantürəyə bənzəyirdi. Qırğızlara qarşı hərbi yürüşü müdrik Tonyukuk ətraflı təsvir edir (əlbəttə, öz xidmətlərini daha qabarıq göstərir): «Qoşunu yürütdüm. – Atlanım, – dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldı. Qoşunu atlara mindirərək qarı sökdüm. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada, ağacdən tuta-tuta qoşunu qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı, kolluq olan təpəni aşdıq, yumalanıb endik. On gecə yandakı qar uçqunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yolu səhv saldığı üçün öldürüldü... – Anı çayı boyu gedək, – dedim. O çay boyu getdik. Qoşunu saymaq üçün atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda ikən basdıq... süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplandı. Döyüşdük. Sancedıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq».

Bilgə xaqanın tərcümeyi-halını izləsək, görürük ki, onun həyatı başdan-başa hərbi yürüşlərdə keçmişdir.

698-ci il. «... on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum. Əmim xaqanla birlikdə şərqə – Yaşıl çay Şandun düzünə qədər qoşun çəkdik, qərbə – Dəmir qapıya kimi qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük. «Türgiş xalqı türküm, xalqım idi. Qanmadığı üçün, bizə qarşı yanıldığı, xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü, əyanları, bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü». «Bars bəy idi, xaqan adını o vaxt biz verdik, kiçik bacımızı ona xanım verdik. Özü xəyanət etdi, xaqanı öldü, xalqı kəniz, qul oldu». «Kögmən yeri, suyu sahipsiz qalamsın deyə, azsaylı qırğız xalqını təşkil edib, onun quruluşun yaradıb geri qayıtdıq».

700-cü il. «On yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim. Tanqut xalqını pozdum, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini ondan aldım».

701-ci il. «On səkkiz yaşında altı bağlı soğdaklara qarşı qoşun çəkdim, xalqı onda pozdum. Çin sərkərdəsi Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi. Müqəddəs başda döyüşdüm. O qoşunu orada məhv etdim».

703-cü il. «İyirmi yaşında basmillar ıdıkut qəbiləm mənim xalqım idi. Karvanlar göndərməz deyə qoşun çəkdim, ... tabe etdim».

705-ci il. «İyirmi iki yaşında Çinə qarşı qoşun çəkdim. Çaçə sənünün səksən minlik qoşunu ilə döyüşdüm. Qoşununu orada öldürdüm».

709-cu il. «İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlarla birlikdə düşməni oldu. Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə döyüşdüm. Qoşununu qırdım. Az xalqını öldürdüm, aldım, tabe etdim».

710-cu il. «İyirmi yeddi yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı qədər qalınlığı olan qarı söküb, Kögmən ormanını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdım. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdüm. Xaqanını öldürdüm, elini onda aldım».

710-cu il. «Həmin il türkişlərə qarşı Altun ormanını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdüm. Türkiş xalqını yuxuda basdım. Türgiş xaqanının qoşunu od kimi, sel kimi gəldi. Bolçuda döyüşdüm. Xaqanını, yabğusunu, şadını orada öldürdüm, elini onda aldım».

713-cü il. «Otuz yaşında Beşbalıka qarşı qoşun çəkdim. Altı yol döyüşdüm... Qoşununu bütünlüklə öldürdüm. Beşbalığın içində nə qədər adam vardısı, ... şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe olmağa gəldi, Beşbalık onun üçün xilas oldu».

714-cü il. «Otuz bir yaşında karluk xalqı qayğısız, azad və sərbəst olduğu halda düşməni oldu. Tamağ ıduq başda döyüşdüm. Karluk xalqını öldürdüm, orada aldım, ... basmıl, karluk ... xalq ... karluk xalqı toplanıb gəldi, qoşununu sancdım, öldürdüm... doqquz oğuz xalqı mənim xalqım idi. Göylər, yerlər qarışdığı üçün, həsəd hissi güc gəldiyi üçün düşməni oldu. Bir ildə dörd yol döyüşdüm. Toğla çayını üzərək keçib qoşununu öldürdüm. İkinci dəfə Antarguda döyüşdüm. Qoşununu

süngüdən keçirdim, elini aldım. Üçüncü dəfə Çuğay başında döyüşdüm. Türk xalqı ayağını zəiflətdi; xəyanət edəsi idi. Bizi mühasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşunu qovdum. Çoxlu öləsi adam onda dirildi. Onda Tonra Yılpağın bir qəbiləsini Tona tiginin dəfnində mühasirə edib qırdım. Dördüncü dəfə Əzgənti Kadazda döyüşdüm. Qoşununu orada süngüdən keçirdim, zəiflətdim ... var-dövlətini əlindən aldım».

Qeyd etmək lazımdır ki, qaynaqlar doqquz oğuzların Türk xaqanlığına qarşı qaldırdığı qiyamı 716-cı ilə aid edir, həm də üsyanı yatırmağa gedən orduya şəxsən Kapağan xaqanın rəhbərlik etdiyini, Bilgə xaqanın isə orduda sərkərdələrdən biri kimi iştirak etdiyini göstərir. Kül tigin bu hərbi səfərdə iştirak etməmiş, ordanı qorumaq üçün qalmış və karlukların ordaya hücumunu dəf edərkən böyük qəhrəmanlıq göstərmişdir. Doqquz oğuzlara qarşı hərbi əməliyyat zamanı Bilgə xaqanın otuz bir yox, otuz üç yaşı vardı.

716-cı il. «Oğuz xalqı doqquz tatar ilə birləşib gəldi. Ağuda iki ulu döyüş döyüşdük. Qoşununu pozdum, elini onda aldım. Eləcə qazanıb... tanrı yar olduğu üçün, özüm otuz yaşında ... (bundan sonra yazı pozulmuşdur, görünür, Bilgə xaqan taxta oturduğunu yazmışdı). ... Doqquz oğuz xalqı yerini, suyunu (vətəninə) buraxıb Çinə getdi ... geri öz ölkəsinə qayıdıb gəldi».

717-ci il. «Otuz dörd yaşında oğuzlar qaçıb Çinə girdi. Təəssüflənib onların üstünə qoşun çəkdim... oğlunu, qız-gəlinini orada əsir aldım».

718-ci il. «... tatabı xalqı Çin xaqanına tabe oldu. Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz deyə, yayda qoşun çəkdim. Xalqını pozdum, ilxısını aldım». «Cənuba - karluk xalqına qarşı qoşun çək», - deyib Tutun Yamtarı göndərdim. «... karvanı gəlmədi. Onu cəzalandırmı deyə qoşun çəkdim. Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi».

720-ci il. «Çin atlı qoşunundan on yeddi min əsgər birinci gün öldürdüm. Piyada qoşununu ikinci gün bütünlüklə öldürdüm. (...) yol qoşun çəkdim».

721-ci il. «Otuz səkkiz yaşında qışda Kıtaya qarşı qoşun çəkdim».

722-ci il. «... otuz doqquz yaşında yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim. ... öldürdüm. Oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini aldım».

723-724-cü illər. «... qırx yaşında Mağı Kurqanda qışladıqda yut (heyvan xəstəliyindən mal-qaranın kütləvi tələfatı – Ə.R.) oldu. Yazda oğuzları qarşı qoşun çəkdim. İlk qoşun hissələri səfərə çıxmışdı, ikinci qoşun hissələri evdə idi. Üç oğuz qoşunu basa-basa gəldi. – Piyadalar zəif oldu, - deyib bizi tutmağa gəldi. Yarı qoşunu evi, sarayı dağıtmağa getdi. Yarı qoşunu döyüşməyə gəldi. Biz azdıq, pis təchiz edilmışdık. Oğuz düşməni ... tanrı güc verdiyi üçün orada sancdım, dağıtdım».

733-cü il. «Əlli yaşında tatabı xalqı Kıtayda ... Tünger dağında ... Kuğ sənün başda olmaqla qırx min qoşun gəldi. Tünger dağında hücum edib qırdım. Otuz min qoşununu öldürdüm, on min...»

Bunlar Bilgə xaqanın hərbi səfərləri və igidlikləri haqqında onun özünün dediklərinin az bir hissəsidir. Ancaq bununla belə təkcə bunlar kifayətdir ki, Bilgə xaqanın cəsur bir döyüşçü, igid ərən olduğu haqda təsəvvür yaransın.

Bilgə xaqan qüdrətli sərkərdə, cəsur döyüşçü olduğu kimi, görkəmli dövlət xadimi, ədalətli xaqan olmuşdur.

Bilgə xaqan türk taxt-tacının qanuni varisi olsa da, xaqanlıq taxtına təsadüfi oturmuşdur.

Türk törüsünə (qanununa) görə, xaqan vəfat etdikdə onun kiçik qardaşı, ... bütün qardaşlar vəfat etdikdən sonra böyük qardaşın böyük oğlu taxta çıxır. İltəris xaqan vəfat etdikdə türk törüsünə görə Kapağan xaqan taxta çıxmalı idi. Kapağan xaqandan sonra isə türk taxtına İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan çıxmalı idi. Yenə də türk törüsünə görə, gələcək xaqan tarduşların şadı olmalı idi. Bilgə xaqan tarduşların şadı idi. Bu haqda Bilgə xaqan özü belə deyir: «Əmim xaqan oturduqda özüm şahzadə ... on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum».

Bilgə xaqanın on dörd yaşı 697-ci ilə təsadüf edir. Lakin Kapağan xaqan türk törüsünü pozaraq 699-cu ildə böyük oğlu Bögünü kiçik xaqan, tarduşların şadı və özünün vəliəhdi təyin edir. Bilgə xaqanın tarduşların şadı vəzifəsindən azad edilməsi

haqqında heç yerdə söhbət getməsə də bu əslində Bilgə xaqanın həm şad titulundan, həm də vəliəhd hüququndan məhrum edilməsi də nək idi. Kapağan xaqanın hakimiyyətinin son illərində artıq şöhrətli hərbi sərkərdə olan Bilgə xaqan və Kül tigin dövlət işlərindən tamamilə kənar edilmişdi.

716-cı ildə Kapağan xaqanın həlak olması xəbəri ordaya çatan kimi Kapağan xaqanın yaxın adamlarının köməyi ilə Bögü özünü xaqan elan edir. Türk törüsünün bu cür açıq şəkildə kobud surətdə pozulmasıyla dərhal sonra bütün türk ordusunun sevimlisi, çoxlu hərbi yürüş və döyüşlərin qəhrəmanı, bütün nüfuzlu türk rəyfələrinin müdafiə və kömək etdiyi Kül tigin qərargaha həcum edib Bögü xaqanı və Kapağan xaqanın digər uşaqlarını, Kapağan xaqanın ordada olan bütün qohumlarını, müşavirlərini və yaxın adamlarını öldürür, böyük qardaşı Bilgə xaqanı ulu xaqan elan edir. Kapağan xaqanın yaxın adamlarından biri – Bilgə xaqanın qayınatası, Kapağan xaqanın baş vəziri Tonyukuk cəzadan qurtulur, lakin sürgün edilir.

Kül tiginin hərəkətləri Kapağan xaqana qarşı düşmənçiliyin nəticəsi deyildi. Kül tigin əmisi uşaqlarını və əmisinin yaxın adamlarını ona görə qırır ki, onlar taxt-taca vərəsəlik haqqında türk törüsünü pozmuşdular.

Bilgə xaqan bildirdi ki, türk taxt-tacına ona nisbətən Kül tigin daha çox layiqdir. Buna görə də taxtı Kül tiginə təklif edir, lakin Kül tigin türk törüsünü pozmaq istəməyib taxt-tacdən imtina edir. Onda Bilgə xaqan qardaşını bütün qoşunların baş komandanı təyin edir, özü isə yalnız dövlət işləri ilə məşğul olur. Bu, dünya tarixində yeganə haldır ki, xaqan (şah, çar, imperator, prezident və s.) öz ordusuna komandanlıq etmir (indinin özündə hərbi sənətdən başı çıxmayan prezidentlərin orduda ali baş komandanı olduğunu nəzərə alsaq, bu faktın dəyəri göz qabağındadır). Təsadüfi deyil ki, 716-cı ildən sonra Bilgə xaqanı at belində, ordu başında nadir hallarda görürük.

Bilgə xaqan hakimiyyət başına gəldikdən sonra özünü müdrik hökmdar kimi göstərir. Hələ əmisi Kapağan xaqanın hakimiyyətinin son illərində narazı qəbilələr biri-birinin ardınca qiyamlar qaldırır, xaqanlıqdan ayrılmağa, ya müstəqil olmağa, ya da Çin imperiyasını himayəsinə keçməyə cəhd göstərir.

Bilgə xaqan hər şeydən əvvəl ya 718, ya da 719-cu ildə Tonyukuku sürgündən qaytarıb yenə də özünə baş vəzir təyin edir. Bilgə xaqanın ədaləti, Tonyukukun müdrik məsləhətləri və Kül tiginin qüdrətli qılıncı Türk xaqanlığının əvvəlki qüdrətini bərpa edir.

Bilgə xaqan yeri gəldikdə dövlətin düşmənləri ilə silah gücünə, yeri gəldikdə sülh yolu ilə danışıq. O, 717-ci ildə doqquz oğuzları, 718-ci ilin yayında tatabıları və karlukları, 720-ci ildə çinliləri, 721-ci ilin qışında kıtayları, 722-ci ilin yazında tatabıları məğlub edir. 722-ci ildə Çin imperiyası ilə sülh bağlanır və ta 732-ci ilədək türk-Çin sərhədində silah səsi eşidilmir.

Bilgə xaqan azıb yoldan çıxmış, lakin səhvinə başa düşüb yenidən xaqanlığın hakimiyyəti altına qayıdan qəbilələri cəzalandırmaq siyasətindən əl çəkir. O yazır: «Birləşən xalqları cəzalandırmadım. Mən özüm xaqan oturduğuma görə... yer boyu səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada, yalnız yenə gəldi... Sonra tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün ölən xalqı dirilməyə yüksəltdim, yalnız xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Sədaqətli cəldə, sədaqətli xanlıqda yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə tabe etdim, düşmənsiz etdim, hamı mənə tabe oldu».

Bilgə xaqan təkcə xarici düşmən üzərində deyil, daxili düşmənlər üzərində də qələbə çalır. Dövlətin daxili siyasəti dəyişir, cəza ekspedisiyaları əvəzinə əfvi-ümumilər keçirilir. 716-cı ildə Bilgə xaqan taxta oturanda Türk xaqanlığının vəziyyəti ağır idi. Bu haqda o belə deyir:

- Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltdim tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturtdu. Elə bir varlı xalqa xaqan oturmam. Qarnı aşırsız, üstü donsuz qorxaq və zavallı xalqın üzərində xaqan oturdum. Kiçik qardaşım Kül tiginlə məsləhətləşdik. Atamızın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın deyə türk xalqı üçün gecə uyumadım, gündüz oturmam, kiçik qardaşım Kül tiginlə, iki şadla əldən düşüncəyədək qazandım.

Bilgə xaqan həmişə türkləri Çin təbliğatından çəkindirirdi. O deyirdi:

- Çin xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq olur. Şirin sözünə, yumşaq hədiyyəsinə aldanıb Çinə yaxınlaşsan, türk xalqı, ölən sən. Ötükən ormanında otursan, əbədi dövlət düzəldərək otursan, türk xalqı, tox.

Bilgə xaqan 734-cü ilin 25 noyabrında yaxın qohumlarından biri tərəfindən zəhər verilib öldürülmüşdür.

BİLGƏ XAQAN ABİDƏSİ

Çin mənbələrində Mogilyan kimi qeyd edilən Bilgə xaqan (bir məlumata görə, 683-cü ildə, başqa məlumata görə, 684-cü ildə anadan olmuş, 24 noyabr 734-cü ildə vəfat etmiş, 22 iyun 735-ci ildə dəfn edilmişdir) İltəris xaqanın böyük oğlu, məşhur sərkərdə Kül tiginin böyük qardaşdır, 716-734-cü illər arasında türk xaqanı olmuş və türk xaqanlığının qüdrətini xeyli yüksəltdir. Abidə 735-ci ildə qoyulmuşdur. Bilgə xaqan abidəsi Kül tiginin abidəsindən böyükdür: P.M.Melioranskiyin verdiyi məlumata görə, Bilgə xaqan abidəsinin hündürlüyü 3 metr 45 sm, şərq və qərb üzvlərinin eni 1 metr 74 sm, şimal və cənub üzvlərinin eni isə 72 sm-dir. Abidə aşağıdan yuxarı daralan kəskin piramida şəklindədir. Abidənin üstü beşbucaqlı qalxanla örtülür, qalxanın ətrafında uzanmış əjdaha şəkilləri çəkilmişdir. Qalxanın bir tərəfində pis mühafizə olunmuş göytürk (run, Orxon-Yenisey) yazısı vardır. Abidə saf olmayan boz marmərdəndir. Kül tigin abidəsində olduğu kimi, abidənin tilləri yönəlmiş və yazılmışdır. Abidənin şimal, şərq və cənub tərəfləri, cənub-şərq və cənub-qərb yönəlmiş tilləri göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mənlərdən ibarətdir. Abidənin qərb üzündə Çin heroqlifləri ilə Çin dilində yazılmış mətn vardır. Bunlardan başqa, Çin mətninin üzərində çox hissəsi aşınmış səkkiz sətirik Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mətn vardır. Bilgə xaqan abidəsinin şərq üzünün 3-23-cü sətirləri Kül tigin abidəsinin şərq üzünün uyğun sətirləri ilə, Bilgə xaqan abidəsi şimal üzü-

nün 1-8-ci sətirləri Kül tigin abidəsi cənub üzünün 1-8-ci sətirləri ilə, təxminən, eynidir. Kül tigin abidəsində olduğu kimi, Bilgə xaqan abidəsindən də balballar uzanır, ancaq burada balballar qoyulmuş məsafə nisbətən azdır – cəmi üç kilometrdir. Birinci balbalın üzərində «Tölis şad balbalı» yazılmışdır.

Abidənin və məqbərənin inşasında türk və Çin sənətkarları bərabər çalışmışlar. Abidənin türk mətnini Bilgə xaqanın dilindən onun kiçik qohumu (qardaşı oğlu, nəvəsi) Yoliğ (Yollığ) tigin hazırlamış və bir ay dörd gün ərzində «bitig taş» həkk etmişdir.

Bilgə xaqan abidəsi 1889-cu ildə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrintsev tərəfindən Orxon çayının qolları Hola və Tola çaylarının arasında Saydam gölü yaxınlığında Erdeni Tszu adlı Budda monastırından 60 km şimalda kəşf edilmişdir.

Abidənin ilk nəşirləri rus alimi V.V.Radlov və Danimarka alimi V.Tomsen tərəfindən edilmişdir. Sonralar sovet dilçisi S.Y.Malov da bu abidəni nəşr etmişdir. Daha sonra bir sıra sovet tədqiqatçıları bu abidəni nəşr etmişlər. Bilgə xaqan abidəsi Türkiyədə dəfələrlə, o cümlədən Hüseyn Namiq Orkun və Mühərrəm Ergin tərəfindən nəşr edilmişdir. Azərbaycanda ilk dəfə Əbülfəz Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

Bilgə xaqan abidəsinin göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə olan mətni Mühərrəm Erginin «Orxon abidələri» adlı kitabından götürülmüş foto-sürətdir. Məntdə nöqsanlar olsa da və məni təmin etməsə də, başqa nəşrlər daha nöqsanlı olduğu və başlıcası, respublikamızda göytürk Orxon-Yenisey hərflərinin şrifti olmadığı üçün təqdim edilən mətndən istifadə etməyə məcbur oldum. Göytürk Orxon-Yenisey mətnini transkripsiya edərkən H.N.Orkunun «Əski türk yazıtları» adlı kitabından və S.Y.Malovun «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» (М.-Л., 1959) adlı əsərindəki mətndən istifadə edilmişdir. Mətnin oxusu (transkripsiyası) və xüsusən tərcüməsində əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli xüsusiyyətlər vardır. Bu, oxunun və tərcümənin orijinallığından irəli gəlir.

MƏTN

Şərq tərəfi

: * 4 H : * 4 Y 7 H : J E Y T A : A T M H : * 4 4 D : T T 4 K : E K T 4 K (1)
 : 4 Y 4 H 4 : T T T T 4 : J : T 4 4 : J 4 : J E Y T A : A T M H
 ... T T 4 K : A T M H ... T 4 4 : T T Y E A : E Y M T T 4 H 4 T 4 (2)
 : J 4 Y 4 H 4 : J A T A H Y M : J 4 4 4 D : * 4 4 D : > Y H : J 4 H
 : T 4 H 4 : * 4 4 H 4 : T 4 4 : T T E 4 4 : T Y E A : A T M H
 : K T M H : E T M H 4 Y : J 4 4 : T 4 4 4 H 4 : J 4 X M A : T K T M A T E M 4
 (Y : T T 4 H 4 M 4) : J 4 H : * 4 (K : J Y 4 4) : T 4 4 4 D (24)
 : Y 4 4 : 4 4 4 : * 4 Y M I : J 4 4 : 4 4 4 : J 4 Y D : T 4 T E Y T 4
 : * 4 J T 4 : H T 4 4 : H T 4 4 T 4 : H T 4 4 4 D : H T 4 4 : * 4 4 4
 ... : H 4 Y 4 : 4 4 4 4 : J 4 Y D : T 4 T E Y 4 4
 : 4 4 4 4 : A 4 4 4 : * 4 4 4 4 : Y 4 4 4 : * 4 Y M I : J 4 4 (25)
 : E M I 4 : * 4 Y 4 M I : J 4 4 4 : T 4 4 : T 4 Y 4 M I : H 4 H 4 I 4
 : * 4 Y 4 : 4 4 4 4 : J 4 4 4 : J 4 Y D : T 4 T E Y : * 4 Y 4 4 4 4 4 4
 : * 4 T E Y : K ... H : * 4 Y M I : H 4 T 4 : 4 4 4 4 4 4 : T 4 T : > 4 4
 : A 4 4 4 : J 4 T 4 D : 4 4 4 4 : * 4 T M Y 4 : M T 4 ... J 4
 : J Y (T T 4 M I) : H 4 M H : 4 4 4 : H 4 4 4 4 4 : * 4 Y M I : J 4 4 (26)
 : 4 4 4 : J 4 Y D : 4 4 4 4 4 : * 4 T Y M : J 4 : H 4 M I : * 4 Y 4 M I
 : J 4 4 4 4 : J 4 4 4 4 : T 4 4 4 4 4 : J Y T T 4 : 4 4 4 4 4 : > 4 4 4
 * ... : Y 4 4 4 4 : * 4 4 4 : H 4 M I : * 4 Y 4 M I : J 4 H 4 T M : * 4 Y M I
 : * 4 Y M I : J 4 4 : 4 4 4 4 : J 4 T 4 D : 4 4 4 4 : * 4 T E Y ...
 : T 4 4 4 4 M I

Cənub tərəfi

[illegible]

: P1hT : dT)u)d : dTtYc2 : dTtPh... : Y+sh : P1hT (15)
 : 4TY :)...)Yh0+1h... : TxcP : TxcKt : Y+sh
 : J+shP :)u)d : tYc2 : dTtPh+0)TDYtTz
 : : J+sh

Simal tərəfi

[illegible]

atın ıtı Tabğaçğı bəglər Tabğaç atm tutupan Tabğaç kağanka körmüş. Əlig yıl

8. işig, küçig birmiş. İlgərü kün toğsıka Bökli kağanka təgi süləyü birmiş. Kuriğaru Təmir Kapıgka təgi süləyü birmiş. Tabğaç kağanka ilin, törüsün alı birmiş. Türk kara kamıg bodun ança imiş: İllig bodun ertim, ilim amtı kanı, kimkə ilig kazğanur mən, tir ermiş.

9. Kağanlıg bodun ertim, kağanım kanı? Nə kağanka işig küçig birürmən tir ermiş. Ança tip Tabğaç kağanka yağı bolmuş. Yağı bolup itinü, yaratunu umaduk yana içikmiş. Bunça işig, küçig birtükgərü sakınmatı. Türk bodunıg ölüreyin, uruğsıratayın, tir ermiş, yokadu barır ermiş. Üzə

10. türk teñrısı, ıduk yiri, subı ança timiş erinç. Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kañım İltəris kağanıg, ögim İlbilgə katunıg teñri töpəsində tutup yögərü kötürti erinç. Kañım kağan yiti yigirmi ərin taşıkmiş. Taşra yorıyur tiyin kü esidip balıkdakı tağıkmiş, tağıdakı

11. inlmış, tirilip yetmiş ər bolmuş. Teñri küç birtük üçün kañım kağan süsi böri təg ermiş, yağısı koñ tək ermiş. İlgərü, kuriğaru süləp tirmiş, kobratmış. Kamıgı yiti yüz ər bolıp ilsirəmiş, kağansıramış bodunıg, küñədmış, kuladmış bodunıg, türk törüsün içgımmış

12. bodunıg eçüm, apam törüsünçə yaratmış, boşğurmış. Tölis, tarduş bodunıg anta itmiş. Yabğug, şadıg anta birmiş. Biriye Tabğaç bodun yağı ermiş. Kırkız, kurıkan, otuz tatar, kıtañ, tatabı kop yağı ermiş. Kañım kağan bunça ... kırk artukı

13. yiti yolu süləmiş, yigirmi sünüş sünüşmiş. Teñri yarlıkaduk üçün illigig ilsirətmış, kağanlıgıg kağansıratmış, yağıg baz kılmiş, tizligig sökürmiş, başlağıg yüküntürmüş. Kañım kağan ança ilig, törig kazğanıp uça barmış. Kañım kağanka başlayu Baz kağanıg balbal tikmiş. Kañım

14. kağan uçdukda özüm səkkiz yaşda kaltım. Ol törüdə üzə eçim kağan olurtı. Olurıpan türk bodunıg yiçə itdi, çıgañıg bay kılta, azıg üküş kılta. Eçim kağan olurtukda özüm tigin crk ... iy ... Teñri yarlıkaduk üçün

15. dört yigirmi yaşımka tarduş bodun üzə şad olurtım. Eçim kağan birlə ilgərü Yaşıl ügüz Şantuñ yazıka təgi sülədimiz. Kuriğaru Təmir Kapıgka təgi sülədimiz. Kögmən aşə kırkız yiriñə təgi sülədimiz. Kamıgı bis otuz sülədimiz, üç yigirmi sünüşdimiz. İlligig ilsirətdimiz, kağanlıgıg kağansıratdımız, tizligig

16. sökürtimiz, başlağıg yüküntürtimiz. Türgiş kağan türkim, bodunım erti. Bilmədukin üçün, biziñə yañıltukım, yazıntukım üçün kağanı ölti, buyurukı, bəgləri yəmə ölti. On ok bodun əmgək körti. Eçümüz-apamız tutmış yir idisiz kalmazun tiyin az bodunıg itip, yaratıp ... Bars bəg

17. erti, kağan atıg bunta biz birtəmiş, siñilim kunçuyug birtimiz. Özi yazıntı, kağanı ölti, bodunı küñ, kul bolı. Kögmən yir, sub idisiz kalmazun tiyin az kırkız bodunıg itip, yaratıp kəltimiz. Sünüşdimiz. ... ilin yana birtimiz. İlgərü Kadirkan yışıg aşə bodunıg ança konturtımız, ança itdimiz. Kuriğaru

18. Kənü Tarbanka türk bodunıg ança konturtımız, ança itdimiz. Ol ödkə kul kullug, küñ, küñlig bolmuş erti. İnisi eçisini bilməz erti, oğlı kañın bilməz erti. Ança kazğanmış, ança itmiş ilimiz, törümüz erti. Türk oğuz bəgləri, bodun eçit: üzə teñri basmasar, asra yir tölünməsər,

19. türk bodun, ilinin, törünün kim artatı udaçı erti? Türk bodun, ökün. Körgünün üçün igidmiş kağanıña, ermiş, barmış edgü ilinə kəntü yañıltıg, yablak kigürtig. Yaraklıg kantan kəlip yaña eltdi? Sünüglig kantan kəlipən sürə iltidi? İduk Ötükən yış bodun bardıg. İlgərü barıgma bardıg. Kuriğaru

20. barıgma bardıq. Barduk yirdə edgüg ol erinç: kañı, ügüzçə yügirti, sünügün tağça yatdı. Bəglig urı oğlının kul kıltağ, işilig (? silig) kız oğlanın küñ kıltağ. Ol bilmədukgün üçün, yablakımın üçün eçim kağan uça bardı. Başlayu kırkız kağanıg balbal tikdim. Türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin kañım kağanıg,

21. ögim katunıg kötürigmə teñri, il birigmə teñri türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol teñri kağan olurtı erinç. Nəñ yışıg bodunda üzə olurmədım. İçrə aşsız, taşra

tonsız, yabız, yab拉克 bodunda üzə olurtım. ... gini iki şad, inim Kül tigin birlə sözləşdimiz. Kañımız,

22. eçimiz kazğanmış bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin, türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurdım. İnım Kül tigin birlə, iki şad birlə ölü, yitü kazğantım. Ança kazğanıp biriki bodunıg ot, sub kılmadım. Mən özüm kağan olurtukıma yir sayu barmış bodun yadağın, yalının ölü, yitü yana

23. kəlti. Bodunıg igidəyin tiyin yırığaru oğuz bodun tapa, ilgəru kıtaŷ, tatabı bodun tapa, birigəru Tabğaç tapa iki yigirmi sülədim. ... sünüşdim. Anta kisrə tərri yarlıkaduk üçün, kutum, ülügüm bar üçün öltəçi bodunıg tirigrü igitim. Yalın bodunıg tonlıg kıldım, çığay bodunıg bay kıldım,

24. az bodunıg üküş kıldım. İğar illigdə, ığar kağanlıgda yig kıldım. Tört bulundakı bodunıg kop baz kıldım, yağsız kıldım, kop maña körti. Yeti yigirmi yaşına tañut tapa sülədim. Tañut bodunıg bozdım, oğlın, yotazın, ylıkısın, barımın anta altım. Səkkiz yigirmi yaşına altı çub soğdak

25. tapa sülədim, bodunıg anta bozdım. Tabğaç On tutuk bes tümən sü kəlti. İduk başda sünüşdim. Ol süg anta yokkışdım, Yegirmi yaşına basmıl ıdıkut bodun erti. Arkış ıdmaz tiyin sülədim. K ... t kəltürtim. Eki otuz yaşına tabğaç

26. tapa sülədim. Çaça səñün səkiz tümən sü birlə sünüşdim. Süsin anta ölürtim. Altı otuz yaşına çik bodun kırkız birlə yağı boltı. Kem keçə çik tapa sülədim. Örpəntə sünüşdim. Süsin sındım. Az bodunıg ölürtim, altım, içgirtim. Yeti otuz yaşına kırkız tapa sülədim. Sünüg batımı

27. karıg sökipən Kögmən yışığ toğa yorıp kırkız bodunıg uda bozdım, kağanın birlə Soña yışda sünüşdim. Kağanın ölürtim, ilin anta altım. Ol yılka türgis tapa Altun yışığ aşa, Ertis ügüzig keçə yorıdım. Türgis bodunıg uda basdım. Türgis kağan süsi otça, borça kəlti.

28. Bolçuda sünüşdim. Kağanın, yabğusın, şadın anta ölürtim, ilin anta aldım. Otuz yaşına Besbalık tapa sülədim. Altı yolu sünüşdim. ... Süsin kop ölürtim. Besbalık içre nə kişi etin ... təgdük yox üçün kisi balık(da maña) ukğalı kəlti. Besbalık anı üçün ozdı. Otuz artukı

29. bir yaşına karluk bodun bunsız erür barur erikli yağı boltı. Tamağ İduk başda sünüşdim. Karluk bodunıg ölürtim, anta altım. ... basmıl, karluk ... bod ... karluk bodun tir ... sancedım, ölürtim. (Tokuz oğu)z mənıñ bodunım erti. Tərri, yer bulğakın üçün, edin ...

30. küni təgdük üçün yağı boltı. Bir yılka dört yolu sünüşdim. Ən ilki Toğu balıkda sünüşdim. Toğla üçüzig yüzəti keçip süsi. ... Ekinti Antarğuda sünüşdim. Süsin sancedım, (ilin altım). Üçünc (Çuğay başıta) sünüşdim. Türk bodun adak kamaştı, yab拉克

31. boltaçı erti. Oza, yaña kəligmə süsin ağıtım. Üküş öltəçi anta tirilti. Anta Toñra yılpağutı bir oğuşıg Toña tigin yoğınta əgırə tokıdım. Törtinç Əzgənti Kadazda sünüşdim. Süsin anta sancedım, yabırdım. ... barm ... (kırk yaşı)ma Mağı kurğan kışladukda yut boltı. Yazıña

32. oğuz tapa sülədim. İlki sü taşıkmış erti, ekin sü ebdə erti. Üç oğuz süsi basa kəlti. Yadağ yabız boltı tip alğalı kəlti. Sınar süsi ebig, barkıg yolğalı bardı. Sınar süsi sünüşgəli kəlti. Biz az ertimiz, yabız ertimiz. Oğuz ... ən yağ... küç birtük üçün anta sancedım,

33. yaydım. Tərri yarlıkaduk üçün, mən kazğantuk üçün türk bodun kazğanmış erinç. Mən inilügi bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti. (Türk) bəglər, (bodun) sakınıñ, ança bilıñ ... Oğuz bo(dun) d ... ıdmayın tiyin sülədim.

34. ebin, barkın bozdım. Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilip kəlti Ağuda eki uluğ sünüş sünüşdim. Süsin bozdım, elin anta altım. Ança kazğanıp ... tərri yarlıkaduk üçün, özüm otuz artukı üç (yaşıma) ... uk erti. Ödsəg, ötüləg küç ...

35. igidmiş (kağanı yañıltı). Üzə tərri, iduk yer, sub ... kağan kutı taplamadı erinç. Tokuz oğuz bodun yerin, subın ıdıp Tabğaçğaru bardı. Tabğaç ... bodun ... yerdə kəlti. İgidəyin tiyin (sakınıp) bodun(ıg)

36. yazuklat ... biriye Tabğaçda atı, küsi yok boltı. Bu yerdə maña kur boltı. Mən özüm kağan olurtukım üçün türk

bodunıg ü ... rı kılmadım. İlig, törüg, yəgədü kazğantım ... ıd ... tirilip y ...

37. (anta süñü)şdim. Süsin sancdım. İçigmə içikdi, bodun boltı, ölügmə ölti. Sələnjə kodı yorıpan karağın kislata, ebin, barkın anta bozdım. ... yışka ağdı. Uyğur eltebər yüzçə ərin ilgerü tə(zip bardı) ...

38. ... (tür)k bodun aç erti. Ol yılkiğ alıp iglətim. Otuz artukı tört yaşına oğuz təzip Tabğaçka kirti. Öginip sülədim. Sukın ... oğ(ılın), yotazın anta altım. Eki eltebərlig bodun...

39. ... tatabı bodun Tabğaç kağanka körti. Yalabaçı, edgü sabı, ötügi gəlməz tiyin yayın sülədim. Bodunıg anta bozdım, yılki/sın ... Süsi tirilip kəlti. Kadırkan yış(da) kon ...

40. ... gəkına yerünjörü, subınaru kontı. Biriyə karluk bodun tapa sülə tip Tudun Yamtarıg ıtım. Bardı ... (Eltəbər) yok bolmış, inisi bir kurğ ...

41. ... arkışı kəlmədi. Anı ayıtayın tip sülədim. Korğu eki-üç kisiligin təzip bardı. Kara bodun: kağanım kəlti-, -tip ög(di). ... ka at birtim. Kiçik atlıg...

Cənub-şərq tərəfi

... Önjüg yoğaru sü yorıp tünlü-künlü yiti ödüşkə subsız keçdim. Çorakka təgip Yohğça ... Bes Keçənkə təgi

Cənub tərəfi

1. ... Tabğaç atlıg süsi bir tümən artukı yeti bir süg ilki kün ölürtim. Yadağ süsin ekinti kün kop (ölürtim, tiri)lip bardı ...

2. ... yolu sülədim. Otuz artukı səkkiz yaşına kışın Kıtay tapa sülədim. ... (otuz artukı tokuz yaşı/ma yazın tatabı tapa sü)lədim.

3. Mən ... ölürtim. Oğlın, yotazın, /yı/ıkısın, barımın ...

4. bodun ... yotazın yok kılıtım ...

5. yor

6.sün(üşdim). üçün

7. birtim, alp ərin ölürüp balbal kılı birtim. Əlig yaşına tatabı bodun Kıtayda adakıg k (T)üngər tağka ...

8. Kuğ səñün başadu tört tümən sü kəlti. Tüngər tağda təgip tokıdım. Üç tümən süg (ölür)üm, bi(r) /tümən/ ...rsərüktim. Tatabı ...

9. ölürtim. Uluğ oğlın ağrıp yok bolça Kuğ səñünig balbal tikə birtim. Mən tokuz iyirmi yıl şad olurtım, tokuz yigirmi yıl kağan olurtım, il tutdım. Otuz artukı bir ...

10. türkimə, bodunıma, yəgin ança kazğanı birtim. Bunça kazğanıp kañım kağan ıt yıl onınc ay altı otuzka uça bardı. Lağzın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim. Bukağ tutuk ...

11. Maña Lisün Tay səñün başadu bis yüz ərən kəlti. Kokılık ö ... altun, kümüs kərgəksiz kəlürti. Yoğ yıpanıg kəlürüp tikə birti. Cıntan ığaç kəlürüp öz yaraş ...

12. bunça bodun saçın, kulkakın, y/anakın b/ıçdı. Edgü özlək atın, kara kisin, kök tiyinin sansız kəlürüp kop kotı.

13. Tenri təg tenri yaratmış türk bilgə kağan sabım: kañım türk bilgə kağan olurtukda türk amtı bəglər ... kisrə tarduş bəglər, Kül çor başlayu, ulayu şad apıt bəglər, öñrə tölis bəglər, apa tarkan ...

14. başlayu ulayu aşd apıt bəglər ... Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, ulayu buyuruk ... iç buyurukı bağ İrkin başlayu buyuruk bunça amtı bəglər kañım kağanka ertənü ...

15. ertənü eti mağ şad ... türk bəglərin, bodunun ertənü eti mağ ıidi, ögdi. ... (kañım) kağan ... ça ağır taşıg yoğmmış türk bəglər, bodun ... yar ... irti. Özimə bunça ...

Şimal tərəfi

1. Tenri təg tenridə bolmış türk bilgə kağan bödkə olurtım. Sabımın tükəti eşid. Ulayu iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunım, biriye şad – apıt bəglər, yırya tarkat buyuruk bəglər, otuz tatar ... tokuz oğuz bəgləri, bodunı bu sabımın edgüti eşid, katıgdi tiñla. İlgerü kün

2. toğsıqıña, biricərü kün ortusınaru, kurıǵaru kün batsıqıña, yırıǵaru tün ortusınaru anta içrəki bodun kop maña görür. Bunça bodun kop itdim. Ol amtı ağığ yok. Türk kağan Ötükən yış olursar, iltə buñ yok. İlgerü Şantun, yazıka təgi sülədim, taluyka kiçig təgmədim. Birgerü Tokuz

3. Ərsəngə təgi sülədim, Tüpütke kiçig təgmədim. Kurıǵaru Yinçü ügüz keçə Təmir Kapıǵka təgi sülədim. Yırıǵaru Yir Bayırkı yiriñə təgi sülədim. Bunça yirkə təgi yoritdim. Ötükən yışda yig idi yok ermiş. İl tutsık yir Ötükən yış ermiş. Bu yirdə olurup Tabǵaç bodun birlə tüzəltim. Altun, gümüş, isigiti,

4. kutay buñsız ança birür Tabǵaç bodun sabı süçig, ağısı yımşak ermiş. Süçik sabın, yımşak ağıñ arıp ırak bodunıǵ ança yaǵutır ermiş. Yaǵru kontukda kisrə ağığ biligin anta öyür etmiş. Edgü bilgə kişig, edgü alp kişig yoritmaz ermiş. Bir kişi yañılsar, oǵuşı, bodunı bisükiñə təgi kıdmaz

5. ermiş. Süçig sabıña, yımşak ağısıña arturup üküş, türk bodun, öltig. Türk bodun, üləsikin biriye Çuǵay yış tökül, Tün yazı konayın tiser, türk bodun, üləsikig, anta ağığ kişi ança boşğurur ermiş: Irak ersər, yablak ağı birür, yaǵuk ersər, edgü ağı birür – tip ança boşğurur ermiş. Bilig

6. bilməz kişi ol sabıǵ alıp, yaǵru barıp üküş kişi öltig. Ol yirgerü barsar, türk bodun, öltəçisən. Ötükən yış olurup arkış-tirkiş ısar, nəñ, buñıǵ yok. Ötükən yış olursar, beñgü il tuta olurtaçisən, türk bodun, tok. Arık ok sən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən. Antağının üçün igidmiş kağanıñın

7. sabın almatın yir sayu bardıǵ. Kop anta alkıntıǵ, arılıǵ. Anta kalmışı yir sayu kop turu, ölü yorıyur ertig. Təñri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtım. Kağan olurup yok çıǵaǵ bodunıǵ bay kılтым, az bodunıǵ üküş kılтым, Azu bu

8. sabımda igid bar ǵu? Türk bəglər, bodun, bunı eşidin. Türk bodunıǵ tirilip il tutsıkının bunta urtım, yañılıp öləsikin yəmə bunta urtım. Nəñ nəñ sabım ersər, beñgü taşka urtım. Anar körü bilij. Türk amtı bodun, bəglər, bödkə körigmə bəglər, ǵu yañıltaçı siz.

9. ... kağan cçüm kağan olurtukınta tört bulundakı bodunıǵ bunça itmiş. ... təñri yarlıkaduk üçün özüm olurtukıma tört bulundakı bodunıǵ itdim, yaratdım, i ... kılтым. Mən türgis kaǵanka kızımın ... ertənü uluǵ törün alı birtim. Tür(gis kağanın)

10. kızım ertənü uluǵ törün oǵlıma alı birtim. ... ertənü uluǵ törüg alı birtim. Y... ertürtim. Tü... başlıǵıǵ yūküntürtim, tizligig sökürtim. Üzə təñri, asra yer yarlıkaduk üçün ...

11. közin görməduk, kulkakın esidməduk bodunımın ilgerü kün to(ğsıqıña), birigerü (Tabǵaç)ka, kurıǵaru ... (gün batsıqıña, yırıǵaru tün ortusınaru ...sarıǵ altunın), örün kümüşin, kırǵaǵlıǵ kutayın, əkinlig isigitin, özlək atın, adǵırın, kara kisin,

12. kök tiyinin türkimə, bodunıma kazǵanu birtim, iti birtim. ... buñsız kılтым. (Üzə təñri) eriklig ... az bodun ... nça tümən oǵlı ... yal mən ...ün ... (bəglə)rig bu ...

13. yəmə igidin! Əmgətmən! Tolǵatman! Olurtım. Türk bəglər, türk bodunım ...t birtim. ... amtıka taşıǵ ... kazǵanmış ağımın türk bodun ...ı bu kağanıñda, bu bəglərig(də, yeriñdə, subunǵa adırılmasar, türk bodun),

14. özin edgü körtəçisən, ebiñə kirtəçisən, buñsız boltaçisən ... (anta) kisrə Tabǵaç kaǵanta bədizçig kop kəlürtim ... mənij, sabımın sımadı. .. içrəki bədizçig ıtı. Anar adınçıǵ bədiz ur(tım, taş tokıdım, köñültəki sabımın i) ...

15. On ok oǵlıña, tatıña təgi bunı körü bilij, Beñgü taş tokıtdım. ... yirtə ... tokıtdım, bitidim. Bu ...taş barkın ...

Qərb tərəfi

1. ... üzə ...
2. bilgə kağan uç(a bardı).
3. yay bolsar, üzə t(əñri) ...
4. Köbürgəsi tərçə d ...
5. taǵda sıǵun təzsər (M.Ergin: ötsər) ...
6. sakınurmən. Kañım kağan ...
7. taşın özüm kağan ...
8.

Cənub-qərb tərəfi

... (bilgə) kağan bi(tigin) Yoliğ tigin bitidim. Bunça barkıg, bədizig, uzıg (türk bilgə) kağan atısı Yoliğ tigin mən ay artukı tört kün olurıp bitidim, bədiztim. Y...

TƏRCÜMƏ

Şərq tərəfi

1. Tanrı tək tanrı yaratmış türk müdrik xaqanı sözüm (budur): Atam türk müdrik (xaqan taxta oturduqda) indiki ... igidlər, sədaqətli doqquz oğuz igidləri, məşhur bəyləri, xalqı ... (Atam öləndən sonra) türk tanrısının (buyuruğu, müqəddəs türk yerinin, suyunun iradəsi ilə türk xalqının)

2. üstündə xaqan oturdum. Mən (xaqan) oturduqda, öləcəyinə kədərlənən türk bəyləri, xalqı öyünüb, sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı (taxta) baxdı. Taxta özüm oturub dörd tərəfdəki xalq üçün bunca ağır (möhkəm) qanun yaratdım. Yuxarıda mavi göylər, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış.

3. İnsan oğlunun üzərində əcdadlarım Bumin xaqan, İstəmi xaqan oturmuş. Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış, düzəltdi. Dörd tərəf hamılıqla yağlı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə diz çökdürmüş. İrəli (şərqə) kədərən meşəli dağlarına qədər, geri (qərbə)

4. Dəmir Qapıya tək (xalqı) yerləşdirmiş. İkisinin arasında sahibkar vahid (oxsuz – oxu olmayan, yəni oxlara bölünməyən – Ə.R.) göytürk xalqı yaradıcılıqla məşğul olaraq beləcə oturur imiş. Müdrik xaqanlar imiş, igid (alp) xaqanlar imiş. Buyuruqları (əyanları) da müdrik imiş, igid (alp) imiş. Bəyləri də, xalqı da düz imiş. Ona görə də eli (dövləti) eləcə düzəltdi imiş. Eli yaradıb qanun düzəltdi. Özü eləcə vəfat etmiş.

5. Dəfn edənlər, ağı (sitəm) deyənlər öndən gündoğandan Böklü çöllük el (Koreya dövləti), Tabğaç (Çin), Tibet, avar, Böyük Roma (Bizans, Vizantiya), qırğız, üç kurikan, otuz tatar,

kıtay, tatabı – bu qədər xalq gəlib ağı demiş, dəfn etmiş. O qədər məşhur xaqan imiş. Ondən sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondən sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi

6. olmadı, oğlu atası kimi olmadı. Biliksiz (cahil) xaqan taxta oturmuş, buyuruqları (əyanları) da biliksiz (cahil) imiş, yava (pis) imiş. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Tabğaç (Çin) xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, yalançı olduğu üçün, kiçikli-böyüklü (kiçik qardaşlı-böyük qardaşlı) qızışdırdığı üçün, bəyli-xalqlı

7. bir-birinin üstünə salıxdırdığı üçün türk xalqı düzəltdiyi elini (dövlətini) dağıtmış (xaricə göndərmiş), xaqan qoyduğu xaqanını məhv etmiş (sona yetirərək göndərmiş). Tabğaç (Çin) xalqı bəyliyə layiq igid (hərəkət: nəslə artırmalı olan) oğlanlarını qul etdi, xanımlığa layiq qızlarını köniz etdi. Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğaçdakı (Çindəki) bəylər Tabğaç (Çin) adını qəbul edərək Tabğaç (Çin) xaqanına tabe olmuş. Əlli il

8. işini, gücünü vermiş (onun üçün işləmiş). İrəli gündoğana Böklü xaqanına tək qoşun çəkib (Çin xaqanına) tabe etmiş. Qərbə Dəmir Qapıya tək qoşun çəkərək (Çin xaqanına) tabe etmiş. Tabğaç (Çin) xaqanına elini (dövlətini), qanununu qoruyub saxlamış (qazanaraq vermiş). Türk qara xalqı (camaatı) hamılıqla belə demiş: Elli (dövləti olan) xalq idim, elim (dövlətim) indi hanı? Kimə el (dövlət) qazanıram? deyir imiş.

9. Xaqanlı (xaqanı olan) xalq idim, xaqanı hanı? Hansı xaqana işimi, gücümü (məyəmi) verirəm? – deyir imiş. Belə deyib Tabğaç (Çin) xaqanına yağlı olmuş. Yağı olub özünə dövlət düzəltməyi, yaratmağı bacarmadığı üçün yenə tabe olmuş (hərəkət: Çin dövlətinin içinə daxil olmuş). Bu qədər işini, gücünü (zəhmətini) verdiyini düşünmədi. Türk xalqını öldürüm, nəslini məhv edim, - deyir imiş. Yox olaraq, məhv olaraq gedir imiş. Yuxarıda

10. türk tanrısı, müqəddəs yeri, suyu belə deyir imiş. Türk xalqı yox (məhv) olmasın deyər, xalq olsun deyər atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində (başının üstündə) tutub yuxarı götürdü. Atam xaqan on yeddi döyüşçü ilə sərhədi

aşmış (hərfən: sərhəddən kənara çıxmış). Bayırda yürüş edir deyə səs (küy) eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar

11. (arana) enmiş, toplaşib yetmiş igid olmuş. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd (canavar) kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş. Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, bir yerə yığmış. Hamısı yeddi yüz igid olmuş. Yeddi yüz igid olub elindən (dövlətindən) məhrum olmuş (hərfən: əlsizləşmiş), xaqanından məhrum olmuş (hərfən: xaqansızlaşmış) xalqı, kəniz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanunlarını məhv etmiş və dağıtmış

12. xalqı əcdadlarımla qanunları üzrə yaratmış öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqlarını onda təşkil etmiş, (onlara) yabğu və şad onda vermiş. Cənubda Tabğaç (Çin) xalqı yağı imiş. Qırğız, kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı – hamısı yağı imiş. Atam xaqan bu qədər qırx

13. yeddi dəfə qoşun çəkmiş, iyirmi yeddi döyüş döyüşmüş. Tanrı buyurduğu (hərfən: fərman verdiyi) üçün ellini (eli olanı) eldən məhrum etmiş (hərfən: əlsizləşdirmiş), xaqanını (xaqanı olanı) xaqandan məhrum etmiş (hərfən: xaqansızlaşdırmış), yağını tabe etmiş, dizlini diz çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş. Atam xaqan bu cür elini (dövlətini), qanununu qazanıb vəfat etmiş. Atam xaqana qəbri önündə başda Baz xaqanı balbal qoymuş (hərfən: tikmiş). Atam

14. xaqan vəfat etdikdə özüm səkkiz yaşında qaldım. O qanunun üstündə əmim xaqan oturdu. Oturub türk xalqını yenə təşkil etdi, yenə yüksəltdi, yoxsulu varlı etdi, azı çox etdi. Əmim xaqan oturduqda özüm şahzadə Tanrı buyurduğu (fərman verdiyi) üçün

15. on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum. Əmim xaqanla birlikdə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə qədər qoşun çəkdik. Qərbə Dəmir Qapıya tək qoşun çəkdik. Kögmən (dağlarını) aşaraq qırğız yerinə tək qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük. Ellini (eli olanı) eldən məhrum etdik (əlsizləşdirdik), xaqanını (xaqanı olanı) xaqandan məhrum etdik (xaqansızlaşdırdıq), dizlini

16. diz çökdürdük, başını səcdə etdirdik. Türgiş xalqı türkün, xalqım idi. Qanmadığı (başda düşmədiyi) üçün, bizə (qarşı) yanıldığı, xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü, ayanları

(buyuruğu), bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü. Əcdadlarımızın tutmuş olduğu yer sahibsiz qalmasın deyə az xalqı təşkil edib, (qurumunu) yaradıb ... Bars bəy

17. idi, xaqan adını burada (bu vaxt) biz verdik, kiçik bacımızı ona xanım verdik. Özü xəyanət etdik, xaqanı öldü, xalqı kəniz, qul oldu. Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalmasın deyə az (saylı) qırğız xalqını təşkil edib, (onun qurumunu) yaradıb geri qayıtdıq. Döyüşdük. ... elini (dövlətini) yenə özünə qaytardıq. Şərqə Kadirğan meşəli dağlarını aşaraq xalqı clə yerləşdirdik, elə təşkil etdik. Qərbə

18. Kənü Tarmada türk xalqını elə yerləşdirdik, clə təşkil etdik. O vaxt qul qullu, kəniz kənizli olmuş idi. Kiçik qardaşı böyük qardaşını tanımaz idi, oğlu atasını tanımaz idi. Belə qazanmış, belə təşkil etmiş elimiz (dövlətimiz), qanunumuz idi. Türk oğuz bəyləri, xalqı, eşidin: üstədən tanrı (göylər) basmasa, aşağıdan yer dəlinməsə (yanılmasa),

19. türk xalqı, elini (dövlətini), qanununu kim dağıtmağa qabil idi? Türk xalqı, düşün. Fətrəyə uyduğun üçün səni yüksəltdim xaqanına, varlı, dövlətli qəşəng elinə qarşı özün xəyanət etdin, yamanlıq gətirdin. Yaraqlılar (silahlılar) haradan gəlib səni yayıb apardı? Süngülülər haradan gəlib səni sürərək apardı? Müqəddəs Ötükən meşəli dağlarından xalq getdi. Şərqə gedənin getdi. Qərbə

20. gedənin getdi. Getdiyin yerlərdə ən yaxşısı bu idi. Qanın çay kimi yüyürdü (axdı), sümüyün dağ kimi yatdı. Bəylik igid (nəslini artırmalı) oğullarını qul etdin, xanımlıq qızlarını kəniz etdin. O başa düşməməyin (qanmazlığın) üçün, pis hərəkətin üçün əmim xaqan vəfat etdi. (Əmim xaqanın qəbri üstündə) başda qırğız xaqanını balbal qoydum (tikdim). Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə atam xaqanı,

21. anam xatunu yuxarı götürən tanrı, el (dövlət) verən tanrı türk adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü o tanrı xaqan oturtdu. Mən varlı xalqın üstündə xaqan oturmam. İçi aşız (ac), bayırı donsuz (çılpaq), pis, nankor xalqın üstündə xaqan oturdum. iki şad, kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə məsləhətləşdim. Atamızın,

22. əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın deyə, türk xalqı üçün gecə uyumadım (yatmadım), gündüz oturmadım (dincəlmədim). Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək çalışaraq (ölərək, yetərək) qazandım. Belə qazanıb birləşən xalqı cəzalandırmadım (oddan, sudan keçirmədim). Mən özüm xaqan oturduğum üçün yer boyu səpələnmiş xalq piyada, yalın əldən düşmüş halda (ölərək, yetərək) yenə

23. gəldi. Xalqı yüksəldim deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtay, tatabı xalqına qarşı, cənuba Tabğaça (Çinə) qarşı on iki dəfə qoşun çəkdim. döyüşdüm. Ondan sonra tanrı buyurduğu (fərman verdiyi) üçün, bəxtim, payım olduğu üçün öləsi xalqı dirildərək yüksəltdim. Yalın xalqı donlu (paltarlı) etdim, yoxsul xalqı varlı etdim,

24. az xalqı çox (saylı) etdim. Başqa ölkədə (eldə), başqa xaqanlıqda yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalqı hamılıqla tabe etdim, yağsız etdim, hamısı mənə tabe oldu. On yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim. Tanqut xalqını pozdum¹, oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, varını (dövlətini) ondan aldım. On səkkiz yaşında altı bağlı (vilayətli, qəbiləli) soğdaklara

25. qarşı qoşun çəkdim, xalqı onda pozdum. Tabğaçlı Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi. İduk (Müqəddəs) başqa döyüşdüm. O qoşunu orada məhv etdim. İyirmi yaşında basmillar, ıdkut qəbiləm mənim xalqım idi. Karvanlar (xərac karvanları) göndərməz deyə qoşun çəkdim, tabe etdim, çoxlu ... hərbi qənimət evə gətirdim. İyirmi iki yaşında Tabğaça (Çinə)

26. qarşı qoşun çəkdim, xalqı onda pozdum. Çaça sənünün səksən minlik qoşunu ilə döyüşdüm. Qoşununu orada öldürdüm. İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlar ilə (birlikdə) yağı oldu. Kəm (Yenisey) çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə döyüşdüm. Qoşununu sancdım (nizədən keçirdim). Az xalqını öldürdüm, aldım, tabe etdim. İyirmi yeddi yaşında

qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı (süngü boyu qədər qalınlığı olan)

27. qarı söküb Kögmən meşəli dağlarını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda pozdum. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdüm. Xaqanını öldürdüm, elini (dövlətini) onda aldım. O ili türgişlərə qarşı Altun (Altay dağlarını) ormanını aşaraq, irtiş çayını keçərək yürüdüm. Türgiş xalqım yuxuda basdım. Türgiş xaqanının qoşunu odca (od kimi), suca (sel kimi) gəldi.

28. Bolçuda döyüşdüm. Xaqanını, yabğusunu, şadını orada öldürdüm, elini (dövlətini) onda aldım. Otuz yaşında Beşbalıka qarşı qoşun çəkdim. Altı yol döyüşdüm. Qoşununu bütünlüklə öldürdüm. Beşbalık şəhərinin içində nə qədər adam vardısıa.... şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe olmağa gəldi. Beşbalık şəhəri onun üçün xilas oldu. Otuz

29. bir yaşında karluk xalqı qayğısız, azad və sərbəst olduğu halda yağı oldu. Tamak İduk başda döyüşdüm. Karluk xalqını öldürdüm, orada aldım. basmıl, karluk düd.... karluk xalqı toplanıb gəldi, qoşununu sancdım (nizədən keçirdim), öldürdüm. doqquz oğuz mənim xalqım idi. Göylər, yerlər qarışdığı üçün, həsəd hissi

30. güc gəldiyi üçün yağı oldu. Bir ildə dörd yol döyüşdüm. Ən ilk Toğu balıkda döyüşdüm. Toğla çayını üzərək keçib qoşununu (öldürdüm). İkinci dəfə Antarguda döyüşdüm. Qoşununu sancdım (nizədən keçirdim), (elini aldım). Üçüncü dəfə (Çuğay başında) döyüşdüm. Türk xalqı ayağını zəiflətdi, pis

31. olası (xəyanət edəsi) idi. (Bizi) mühasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşununu qovdum (axıtdım). Çoxlu öləsi adam onda dirildi. Onda Tonra Yılpağutun bir qəbiləsini Tona tiginin dəfnində mühasirə edib qırdım. Dördüncü dəfə Əzgənti Kadazda döyüşdüm. Qoşununu onda sancdım (nizədən keçirdim), zəiflətdim. ... var-dövlətini ... (qırx yaşı)mda Mağı Kurqanda qışladıqda yut (heyvan xəstəliyindən mal-qaranın kütləvi tələfatı) oldu. Yazda

¹ Boz «pozmaq» abidələrin dilində pozmaq feli «dağıtmaq», «qalib gəlmək» mənalarında işlənir.

32. oğuzlara qarşı qoşun çəkdim. İlk qoşun hissələri səfərə çıxmış idi, ikinci qoşun hissələri evdə idi. Üç oğuz qoşunu basa-basa gəldi. Piyadalar zəif oldu, - deyib bizi tutmağa gəldi. Qoşunun yarısı evi, sarayı dağıtmağa getdi. Qoşunun yarısı döyüşməyə gəldi. Biz az idik, pis təchiz edilmişdik. Oğuzt yağı ... (tanrı) güc verdiyi üçün orada sancdım (nizədən keçirdim),

33. dağıtdım. Tanrı yar olduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış. Mən bu cür söylə başlayaraq qazanmasa idim, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi. (Türk) bəyləri, (türk) xalqı düşünün, eləcə bilin. ... Oğuz xal(qı) göndərməyim, - deyə qoşun çəkdim,

34. evini, sarayını pozdum. Oğuz xalqı doqquz tatar ilə birləşib gəldi. Ağuda iki ulu döyüş döyüşdük. Qoşununu, pozdum, elini (dövlətini) onda aldım. Eləcə qazanıb tanrı yar olduğu üçün, özüm otuz üç yaşında uk idi. Keçici, ötücü gücün.....

35. yüksəltdiyi xaqanı bizə xəyanət etdi (yanıldı). Üstdə tanrı, müqəddəs yer, su xaqan bəxtinə yar olmadı. Doqquz oğuz xalqı yerini, suyunu (vətəninə) buraxıb Tabğaça (Çinə) tərəf getdi, Tabğaç (Çin) xalq geri öz ölkəsinə qayıdıb gəldi. Yüksəldim, - deyə düşünüb xalqı

36. cinayətə sövq etdi. ... cənubda Tabğaçda (Çində) adı, şöhrəti yox oldu. Bu yerdə mən yüksək ləyaqət qazandım. Mən özüm xaqan oturduğum üçün türk xalqını cəzalandırmadım. Elini (dövlətini), qanununu qaydaya saldım. göndər toplanıb

37. (orada dö)üşdüm. Qoşununu sancdım (nizədən keçirdim). Tabe olan tabe oldu, xalq oldu, ölən öldü. Selenqa boyu yürüyüb bərk sıxışdırıb evini, sarayını onda pozdum. ... meşəli dağa qalxdı. Uyğur eltəbər yüzçə döyüşçü ilə şərqə qaçıb getdi.

38. türk xalqı ac idi. O ilxını alıb yüksəltdim. Otuz dörd yaşında oğuzlar qaçıb Tabğaça (Çinə) girdi. Təəssüflənib (onların üstünə) qoşun çəkdim. oğlunu, qız-gəlinini orada (əsir) aldım. İki eltəbərlə xalqı

39. tatabı xalqı Tabğaç (Çin) xaqanına tabe oldu. Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz, - deyə yayda qoşun çəkdim. Xalqımı orada pozdum, ilxısını qoşunu toplanıb gəldi. Kadirkan ormanında yer(ləşdirdim)....

40. yerinə, suyuna (vətəninə) yerləşdi. Cənuba karluk xalqına qarşı qoşun çək,- deyib Tudun Yamtarı göndərdim. Getdi. (Eltəbər) yox (həlak) olmuş, kiçik qardaşı bir

41. karvanı gəlmədi. Onu cəzalandırm, - deyə qoşun çəkdim. Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi. Qara camaat: xaqanım gəldi, - deyib sevindi. ad verdim. Kiçik atlı (süvari)

Cənub-şərq tərəfi

.... Önük yuxarı qoşun yürüdüb gecəli-gündüzlü yeddi sutka susuz keçdim. Çoraka dəyib (çatıb) Yoluğça Beş Keçənə təki

Cənub tərəfi

1. Tabğaç (Çin) atlı (süvari) qoşununu on yeddi min qoşunu (əsgəri) birinci gün öldürdüm. Piyada qoşununu ikinci gün bütünlüklə (öldürdüm, top)laşıb getdi.

2. yol qoşun çəkdim. Otuz səkkiz yaşında qışda Kıtaya qarşı qoşun çəkdim. (otuz doqquz yaşım)da yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim.

3. Mən öldürdüm. Oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini....

4. xalqımı qız-gəlinini məhv etdim.

5. yürü

6. döy(üşdüm). üçün

7. verdim, cəsur igidlərini öldürüb balbal edərək verdim (qoydurdum). Əlli yaşında tatabı xalqı Kıtayda ayağını k..... Tüngər dağında

8. Kuğ sənün başda olmaqla qırx min qoşun gəldi. Tüngər dağında hücum edib qırdım. Otuz min qoşunu öldürdüm, on min Tatabl.....

9. öldürdü. Böyük oğlum xəstələnib öləndə Kuğ sənünü balbal qoydurdum. Mən on doqquz il şad oturdum, on doqquz il xaqan oturdum, el tutdum. Otuz bir yaşında

10. türkümə, xalqıma ucalığı elə qazandım. Bunca qazanıb atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında (25 noyabr 734-cü il) vəfat etdi. Donuz ili beşinci ayın iyirmi yeddisində (22 iyun 735-ci il) dəfn etdirdim. Buğa tutuk

11. Mənə Lisün Tay, sənün başda olmaqla beş yüz ərən (ən cəsur) gəldi. Yaxşı qorxulu qızıl, gümüş saysız-hesabsız qədər gətirdi. Dəfn şamları gətirib qoydu. Səndəl ağacı gətirib öz

12. Bunca xalq saçını (yoldu), qulağını, yanağını (üz-gözünü) cırdı. Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini saysız gətirib hamısını (dəfn mərasimi üçün) qoydu.

13. Tanrı tək Tanrı yaratmış türk müdrik xaqanı sözüm (budur): atam türk müdrik xaqanı taxta oturduqda türkün indiki bəyləri sonra tarduş bəyləri, Kül çor başda olmaqla, ardınca gələn şad-apıt bəylər, öndəki tölis bəyləri, apa tarkan

14. başda olmaqla digər şad-apıt bəylər Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, başqa buyuruq (bəylər), daxili (saray) buyuruğu bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruklar – bunca indiki bəylər atam xaqana adətimizcə

15. adətimizcə lazımcına dua türk bəyləri, xalqı lazımcına dua etdi, tərəflədi. (atam) xaqan ağır daşa sitayiş etmiş türk bəyləri, xalqı idi. Özüm bunca

Şimal tərəfi

1. Tanrı tək tanrıdan (yaxud: tanrıda) olmuş türk müdrik xaqanı taxta oturdum. Nitqimi bitənədək (tükənənədək) eşit. Arxamca gələn kiçik qohumlarım, oğlanlarım, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağımdakı (cənubdakı) şad-apıt bəylər, solumdakı (şimaldakı) tarkan buyuruq bəyləri, otuz tatar

doqquz oğuz bəyləri, xalqı bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə İrəli (şərqə) gün

2. doğana, sağa (cənuba) gün ortasına, qərbə gün batana, şimala gecə ortasına – bu qədər yerin içindəki xalq hamılıqla mənə tabedir. Bu qədər xalqı tamamilə təşkil etdim. İndi eldə iğtişəş (pis əməl) yoxdur. Türk xaqanı Ötükən meşəli dağlarında otursa, eldə dərd olmaz (yox). Şərqə Şandun düzünə təki qoşun çəkdim, dənizə azacıq çatmadım (dəymədim). Cənuba doqquz

3. Ərsənə təki qoşun çəkdim, Tibetə azacıq çatmadım (kiçik dəymədim). Qərbə İnci (Zərəfşan) çayını keçərək Dəmir qapıya (Almatı və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçilinə) təki qoşun çəkdim. Şimala Yir Bayırku yerinə təki qoşun çəkdim. Bu qədər yerlərə təki qoşun yürütdüm. Ötükən meşəli dağlarında yaxşı sahib yox imiş. El tutmalı (dövlət düzəltməli) yer Ötükən meşəli dağları imiş. Bu yerdə oturub Tabğaç (Çin) xalqı ilə düzəlişdim (razılığa gəldim). Qızıl, gümüş, taxıl,

4. ipək dərdsiz elə verən (yaxud: saysız-hesabsız verən) Tabğaç (Çin) xalqının nitqi (dili) şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş. Şirin dilinə (nitqinə), yumşaq hədiyyəsinə tamahsızlandırıb uzaq (uzaqda yaşayan) xalqı elə yaxınlaşdırır imiş. Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri (bilikləri) onda öyrədir imiş. Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməz imiş. Bir kişi yanlsa (səhv etsə, xəyanət etsə) idi, qəbiləsini, xalqını son nəfərinə təki qırmaz (doğramaz)

5. imiş. Şirin dilinə (nitqinə), yumşaq hədiyyəsinə tamahsızlanıb (aldanıb) çoxluca, türk xalqı, öldün. Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarında deyil, Tün düzündə yerləşək desə, türk xalqı, öləsisən. Orada xain adamlar belə öyrədir imiş: Uzaq (iraq) isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə, yaxşı hədiyyə verir, - deyib belə öyrədir imiş. Bilik

6. bilməz. (sadələv) adamlar o dilə (nitqə) aldanıb, yaxın gedib çoxlu adam öldün. O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsisən. Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yoxdur (dərdin olmaz). Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el (dövlət) yaradaraq (tutaraq) oturasısan, türk xalqı, tox. Arıq oxsan (ox kimi arıqsan), achiq, toxluq bilməzsən, bir dəfə

doysan, aclıq bilməzsən. Elə olduğun üçün səni yüksəltmiş xaqanının

7. sözünə baxmadan (nitqini almadan) yer boyu getdin. Oralarda tamamilə məhv oldun, zəiflədin. Onda sağ qalmışın yer boyu tamamilə əldən düşmüş halda (duraraq, ölərək) yürüyür idin. Tanrı buyurduğu (fərman verdiyi) üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum. Xaqan oturub yoxa çıxan, yoxsul xalqı tamamilə topladım. Yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox (saylı) etdim. Məgər bu

8. nitqimdə (sözlərimdə) yalan (şişirtmə) varmı? Türk bəyləri, xalqı, bunu eşidin. Türk xalqının toplanıb el (dövlət) tutacağını burada həkk etdim (daşa vurdum), yanılıb öləcəyini də burada həkk etdim (daşa vurdum), nə qədər sözüm (nitqim) vardısı, hamısını əbədi daşa həkk etdim (vurdum). Onu görərək (yaxud: ona baxaraq) bilin. İndiki türk xalqı, bəyləri, taxta baxan bəylər, axı, yanılarsınız.

9. Xaqan əmim xaqan oturduqda dörd tərəfdəki xalqı bunca təşkil etmiş. tanrı buyurduğu üçün özüm xaqan oturduqda dörd tərəfdəki xalqı təşkil etdim, yaratdım. varlandırıdım. Mən türkiş xaqanına qızımı adətımızcə, ulu qanunlarımızla verdim. Türkiş xaqanının

10. qızını adətımızcə, ulu qanunlarımızla oğluma aldım. Y..... etdirdim, başını səcdə etdirdim, dizini diz çökdürdüm. Üstdə tanrı, altı yer yar olduğu üçün

11. gözü görməyən, qulağı eşitməyən xalqımı şərqə gün do(ğana), cənuba (Tabğaç - Çinə), qərbə (gün batana, şimala gecə ortasına sarı qızılını), parlaq gümüşünü, qıraq (kəsilməmiş) ipəyini, əkinlik taxılını, cins at və ayqırını, qara samurunu,

12. göy dələsini türkmə, xalqıma qazandım, tədarük etdim. dərdsiz etdim. Üstdə tanrının varlığı az xalq on min oğlu bəyləri bu

13. yenə yüksəlin! Sıxışdırmayın! İncitməyin, - (mən taxta) oturdum. Türk bəyləri, türk xalqı verdim ... İndiki daşı qazanmış sərvəti türk xalqı Bu xaqanından, bu bəylərin(dən, yerindən, suyundan ayrılmasan, türk xalqı,)

14. özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərdsiz olasısan. sonra Tabğaç xaqanından çoxlu naxış açan gətirdim. mənim sözümü sındırmadı. Saray naxış açanlarını göndərdi. Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım. İçinə, bayırına adına layiq naxış vur(dum, daş toxutdurdum, könlümdəki sözümü i).....

15. on ox oğluna, tatına təkini bunu görərək bilin. Əbədi daş hördürdüm. yerdə hördürdüm, yazdım. Bu daş sərdabənin

Qərb tərəfi

1. üstə
2. müdrik xaqan vəfat etdi.
3. yay olsa, üstə (tanrı)
4. körpüsü
5. dağda sığın qaçsa,
6. kədərlənirəm. Atam xaqan
7. daşını özüm xaqan
8.

Cənub-qərb tərəfi

..... (müdrik) xaqan ya(zısını) Yoluğ tigin yazdım. Bunca sərdabəni, naxışı, heykəli (türk müdrik) xaqanının kiçik qohumu (qardaşı oğlu) Yoluğ tigin bir ay dörd gün oturub yazdım, naxışladım.

Qeydlər

1) Bilgə xaqan abidəsinin orfoqrafiyası Kül tigin abidəsinin orfoqrafiyasından fərqlənir.

2) Hər iki abidədə antroponim (şəxs adları), toponim (yer adları) və etnonimlər (tayfa, qəbilə və xalq adları), demək olar ki, eynidir.

3) §.4. Oksız. Hakimiyyət rəmzi olaraq, Çin imperatoru türk qəbilələrinə ox verirdi. Oxu olan qəbilə müstəqil dövlət hesab edilirdi.

4) §. 25. **Basmıl.** Basmıllar Çin mənbələrində Pa-si-mi kimi qeyd edilir. Çin tarixçiləri 649-cu ildə basmılların Çinə səfir göndərdiklərini yazırlar. Mahmud Kaşğari də basmıllar haqqında yazır.

5) §. 26. **Çik.** Çik bodun «çik xalqı», güman ki, indiki tuvalılardır.

6) §. 27. **Altun yış** çinlilərin Kin-şan adlandırdıqları və mənacə türklərin Altun yış sözüə bərabər olan yerdir. Tədqiqatçılar indiki Altay dağları ilə cəniləşdirirlər.

7) §. 28. **Beşbalık.** Uyquristanın (Qərbi Çin) Urumçi şəhərinin yerində olmuş şəhərin adıdır.

8) §. 29. **Karluk.** Çin mənbələri karlukları Ko-lo-lu adlandırır. Çin tarixçiləri karlukların göy türklərdən olduğunu, Kin-şan (Altun-yış) dağlarından qərbdə Pu-ku-çik adlanan çayın sahillərində Tho-ta dağları ilə əhatə edilən ərazidə yaşadıklarını yazırlar. Çin mənbələrinin, habelə göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin verdiyi məlumata görə, karluklar üç qəbilədən (üç karluk) ibarət olmuşdur.

9) §. 30. **Toğla ügüz.** Monqolustanın şimalında Orxon çayının qolu Tola çayının qədim türk adıdır.

10) §. 31. **Yut.** Bəzi türk dillərində bu söz indi də işlənir. Qışda havaların sərt keçməsi və ot olmaması üzündən mal-qaranın kütləvi qırılmasını ifadə edən termindir.

MÜDRİK TONYUKUK

Tonyukuk türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərindəndir. O, üç xaqanın – İltəris xaqanın, Kapağan xaqanın və Bilgə xaqanın baş vəziri, məsləhətçisi olmuşdur. O, ağıllı, tədbirli vəzir olmaqla yanaşı, həm də igid və cəsur sərkərdə olmuş, bir sıra ağır və çətin hərbi səfərlərdə türk ordusuna şoxsən başçılıq etmiş, diqqətəlayiq qələbələrə nail olmuşdur. İstər hərbi, istərsə siyasi məsələlərdə ağıllı yol tapdığı, qiymətli təkliflər etdiyi üçün ona Müdrük Tonyukuk deyirdilər.

Türklərin Çin əsarətinə qarşı bir-birinin ardınca qaldırdıqları üsyanlar çinlilər tərəfindən qan gölündə boğulurdu. Nəhayət, 682-ci ildə Kutluğ xan Çinə qarşı qaldırılan üsyana rəhbərlik edir. Xalq kütlələrini qırğına verən əvvəlki üsyan başçılarından fərqli olaraq, Kutluğ xan təlim görmüş nizami ordu yaradır. Eyni zamanda o, Çində təhsil (o cümlədən hərbi təhsil) almış türk gənclərini öz ordusuna cəlb edir. Çində mükəmməl hərbi və mülki təhsil almış türk gənclərindən biri də Aşidə qəbiləsindən çıxmış Tonyukuk idi. Tonyukuk özü yazır ki, «müdrük Tonyukuk mən özüm tərbiyə üçün Çin elinə verildim». Tonyukuk üsyançılara qoşulan ilk savadlı türk gənclərindən idi. Məhz belə gənclərin sayəsində üsyançı türk ordusu kütlədən nizami orduya çevrilirdi. Tonyukuk Kutluğ xanın (İltəris xaqanın) üsyançı ordusuna qoşulmasını belə təsvir edir: «Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu. Türk sir xalqı yerində adam qalmadı. Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı, bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparan sərkərdə şad idi. – Qoşul, – dedi. Qoşulana mən idim, müdrük Tonyukuk. Bunu xaqan seçim, – dedim. Düşündüm: arıq buğanı, kök buğanı arxadan tanıya bilsə, kök buğaya arıq buğa deyə bilməz, – deyə düşündüm. Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm onu xaqan seçdim. Müdrük Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris, xaqan olaq».

Bütün 682-ci il kütləni ordu şəklinə salmağa sərf edildi. Türklər Qara Qumda yaşayırlar, böyük məhrumiyyətlərə dözürdülər. Tonyukuk yazır: «Çuğay kuzda, Qara Qumda otururduq. Maral yeyərək, dovşan yeyərək otururduq. Xalqın

boğazı tox idi. Düşmənimiz ətrafda yırtıcı quş tək idi, biz sayıq idik». 682-ci ildə türk üsyançıları fəal hərəkətə keçir, tez-tez Çin sərhədlərini aşıb Çinin şimal əyalətlərini talan edir. Buna görə də 686-cı ildə Çin imperatoru türklərə qarşı böyük bir ordu göndərir. İlk qoşunu türklər darmadağın edir, lakin 687-ci ildə göndərilən ordu türkləri şimal çöllərinə sıxışdırır. Bu zaman düşmənlər hər tərəfdən türkləri əhatə etmişdi. Bu düşmənlərdən üçü – doqquz oğuzlar, kıtaylar və çinlilər ittifaq bağlayıb türkləri məhv etmək istəyir. Türk xalqının başının üstünü almış bu təhlükəni təsvir edən Tonyukuk onun aradan qaldırılmasını və türk dövlətinin Ötükəndə yerləşdirilməsini də öz xidməti hesab edir: «... oğuzlardan casus gəldi. Casus xəbər gətirdi. Doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu. O, çinlilərin yanına Kunı sənünü göndərmiş, kıtayların yanına Tonra Səmi göndərmiş. Belə xəbər göndərmiş: türk xalqı azdır, amma xaqanı igiddir, vəziri müdrikdir. Nə qədər ki, o iki adam sağdır, səni – Çini öldürəcək, şərqdə Kıtayı öldürəcək, mənə – Oğuzu da öldürəcək. Çin, sən cənub tərəfdən hücum et. Kıtay, sən şərqdən hücum et. Mən şimaldan hücum edim. Türk sir xalqı yerində sahib qalmasın. Bacarsaq, hökmdarı məhv edək. O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlmədi, gündüz rahatlığım gəlmədi. Xaqanıma müraciət edib dedim: - Çin, Oğuz, Kıtay – bu üçü birləşsə, mühasirədə qalacağıq. Naziyi toplamaq asan işdir, incəni üzmək asandır. Nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir, incə yoğun olsa, sındırmaq igid işidir. Düşmənlərimiz birləşməmişdən onlara bir-bir hücum etmək lazımdır. Xaqanım mənim – Müdrik Tonyukukun sözünü eşitdi. Qoşunu könlüncə apar – dedi. Qoşunu göy Önük boyu yuxarı Ötükən ormanına apardım. İnek və yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi. Qoşunu altı min idi, biz iki min idik. Döyüşdük. Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq, çaya tökdük. Səpələndikləri yollarda da, güman ki, öldülər. Ona görə də oğuzlar hamısı tabe olmağa gəldi. Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm – müdrik Tonyukuk gətirdim. Xaqan Ötükən yerində yerləşir deyə xəbər eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şərqdəki xalq gəldi».

Tonyukukun Toğla (indiki Tola) çayı sahilindəki qələbə-sindən sonra türk elinin ordası Ötükəndə yerləşir. Tola döyüşü

688-ci ildə baş vermişdi. 689-cu ildə İltəris xaqan Çindən asılı olmayan müstəqil türk dövlətini – İkinci Türk xaqanlığını yaradır.

693-cü ildə İltəris xaqan vəfat edir. Taxta onun kiçik qardaşı Kapağan xaqan çıxır. Tonyukuk vəzirliyində qalır, yenə də ağıllı məsləhətləri, hərbi şücaətləri ilə türk dövlətinin qüdrətinin yüksəlməsinə xidmət edir.

698-ci ildə türk ordusu iki dəstə halında Çinin şərq əyalətlərinə – Mancuriyaya hücum edir. Dəstələrdən birinə Tonyukuk sərkərdəlik edirdi. Tonyukuk bu yürüşü belə təsvir edir: «İki min idik, biz iki ordu olduq. Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox idi. Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkdim. Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdım. İyirmi üç şəhər sındı (məğlum oldu)». Şandun şəhəri deyəndə, güman ki, Tonyukuk Şandun düzünü nəzərdə tutur, çünki digər qədim türk abidələrində Şandun b a l ı k (şəhər) yox, yazı (düz) adlanır: Yaşıl ügüz Şandun yazı «Yaşıl (Xuanxe) çay Şandun düzü». Taluy ügüz «Dəniz çayı» deyəndə, güman ki, Sarı dəniz nəzərdə tutulur. Tonyukuk bir məsələdə öyünməkdə haqlıdır: ona qədər və ondan sonra türk dövlətçiliyi tarixində türk ordularının Çinin bu qədər şərqinə – Sarı dənizə qədər gedib çıxdıqları olmamışdı.

706-cı ildə türk orduları Çinin şimalına hücum edib Minşa yaxınlığında Çin ordusunu darmadağın etdikdən sonra Çin dövləti başa düşür ki, hərbi qüvvə ilə, həm də təkbaşına türklərə qalib gələ bilməyəcəkdir. Buna görə də türklərin qonşuları olan köçəri qəbilələri türklərin əleyhinə qaldırmağa çalışır. 708-ci ildə Kapağan xaqan yenidən Çinin şimalına hücum etdikdən sonra Çin diplomatiyası bütün vasitələri işə salıb türklər əleyhinə hərbi ittifaq yarada bilir. Türk xaqanlığının 709-cu ildəki hərbi və siyasi vəziyyətini Tonyukuk belə təsvir edir: «Çin xaqanı düşmənimiz idi. On ox xaqanı düşmənimiz idi. Hamıdan çox güclü qırğız xaqanı düşmənimiz idi. O üç xaqan məsləhətləşib: - Altun ormanı üzərinə hücum edək, - demiş. Elə məsləhətləşmiş: - Şərqə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş, - ona qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi, xaqanı cəsurdur, məsləhətçisi müdrikdir, hər necə

olsa, bizi öldürəcək. Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək, - demiş. Türgiş xaqanına belə demiş: - Mənim xalqım orada olacaq. Türk xalqına da: - daxildə ixtişaş sal, - demişlər; oğuzlara da: - üsyan qaldır, - demişlər. O xəbəri eşidib gecə də uyumağım gəlməz oldu, oturmağım gəlməz oldu».

Tonyukuk bu çıxılmaz vəziyyətdən çıxış yolu tapır. Onun təklifi ilə hərbi şura düşmənləri qəfildən, həm də tək-tək aradan götürməyi qərara alır. Tonyukuk ilk zərbəni qırğızlara vurmaq qərarına gəlir. Hadisə qışda baş verdiyi üçün, hər yanı qar basdığı, Sayan dağlarından şimala, qırğız öləksinə gedən yeganə Gögmən keçidini düşmən-ciddi surətdə qoruduğu üçün və düşməne qəfil basqın etmək üçün Tonyukuk keçilməz yol seçir. Qırğız səfərini Tonyukuk belə təsvir edir: «... düşünüb ... - qoşun çəkək, - dedim. Gögmən yolu bir imiş, onu da düşmən tutmuş, deyə eşidib «bu yolla getmək yaramaz», - dedim ... belədən dilədim. Çöllü azlardan bir adam tapdım ... Anı çayı ilə getsən, orada gecələsən, getməyə bir atlıq yol qalır, - deyə, - o yol ilə yürüsək, (tez çatmaq) mümkündür, - dedim. ... Qoşun yürütdüm. - Atların, - dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldırdım. Atlara mindirərək qarı dağıtdım. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq, piyada ağac tuta-tuta qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı. Kolluq olan təpəni aşdıq, yombalanıb endik. On gecə yandakı qar uçuğunlarını dolanıb getdik. Belədən yeri səhv saldığı üçün öldürüldü. Məhrumiyyətlər başlananda xaqan: - sürətlə getməyə çalış, - dedi. Anı çayı ilə gedək. O çay boyu ilə getdik. Saymaq üçün adamları atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladılar. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda basdıq. ... süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplaşmış. Döyüşdük. Sancıdıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq. Kögmən ormanını dolanıb gəldik. Qırğızdan qayıtdıq». Beləliklə, Tonyukukun uzaqgörənliyi və şəxsi şücaəti sayəsində üçlər ittifaqının bir üzvü sıradan çıxarılır. İndi növbə türgişlərin idi. 710-cu ildə türklər türgişlərə qarşı hərbi yürüşə çıxırlar. Türk ordusuna rəhbərlik etmək Kapağan xaqanın oğlu İnel xaqana və qardaşı oğlu Bilgə xaqana tapşırılır, Tonyukuk isə baş məsləhətçi təyin edilir. Lakin əslində hərbi əməliyyatlara Tonyukuk rəhbərlik edirdi.

Tonyukuk əvvəlcə kəşfiyyat aparır: «Türgiş xaqanından casus gəldi, xəbəri bu cür: şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək, - demiş, - yürütməsək, bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, bizi öldürəcək, - demiş. - Türgiş xaqanı sərhədi keçmiş, - deyir. Aralarında Çin qoşunu da varmış». Kapağan xaqan ordaya qayıdır, oğlu İnel xaqana isə gizli göstəriş verir ki, türgişlərlə döyüşə girməkdən çəkinsin, Tonyukuk «qoşun yürüdək» desə, razı olmasın. Lakin Tonyukuk öz bildiyi kimi hərəkət edir. O yazır: «... qoşun yürütdüm. Altun ormanını yolsuz aşdıq, irtiş çayını bərəsiz keçdik, gündüzü gecəyə qatdıq. Bolçuya dan söküləndə çatdıq. Kəşfiyyat dil gətirdi. Xəbəri bu cür: Yarış yazıda yüz min qoşun toplanmışdır. Bu xəbəri eşidən bəylər hamısı dedi:

- Qayıdaq. Təmiz abır yaxşı şeydir.

Mən isə dedim:

- Mən müdrik Tonyukuk Altun ormanını aşaraq gəldim, irtiş çayını keçərək gəldim. Gətirdiyim adamlar cəsurdur. Düşmən də gəldiyimizi duymamışdır. Tanrı, Umay, müqəddəs yer, su bizə qələbə verdi. Onlar çoxdur deyə niyə qaçaq?! Biz azıq deyə niyə qorxaq?! Niyə basılaq? Hücum edək.

Hücum etdik. Düşməni dağıtdıq. İkinci gün gəldi. Düşmən alov kimi qızıb gəldi. Döyüşdük. Düşmənin iki qanadı bizdən yarıbayarı artıq idi. Tanrı yar olduğu üçün düşmən çoxdur deyə qorxmadıq. Döyüşdük. Tarduş şadı düşməni mühasirə etdi. Dağıtdıq. Xaqanını tutduq, yabğusunu, şadını döyüşdə öldürdük. Əlli döyüşçünü əsir tutduq. Gecə on ox xaqanına xəbər göndərdi. O xəbəri eşidib on ox bəyləri, xalqı hamılıqla gəldi, səcdə etdi. Gələn bəylərini, xalqını təşkil etdik».

Bu hərbi səfər sayəsində Türk xaqanlığının qərb sərhədləri Dəmir qapıyadək (Alman və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçidinədək) çatır. Tonyukuk yazır: «Dəmir qapıya tək çatdıq, oradan qayıtdıq».

Tonyukukun yazdığına görə, türgişlər üzərindəki qələbədən sonra Soğda hökmdarı Suk başda olmaqla soğdakı xalqı hamılıqla türk xaqanına tabe olur. Bu səfər zamanı başda

Tonyukuk olmaqla türk qoşunlarının ərəblər və toxarlarla da döyüşdüyündən danışılır.

Qaynaqlarda Çinə qarşı 712-ci il müharibəsində Tonyukukun iştirak etdiyi göstərilir, lakin Tonyukuk həmin müharibədə də iştirak etdiyini yazır: Türk xalqı «Tinəsi oğlu (yəni, Çin imperatoru) yatan dağa çatmış. o ycrə mən – müdrik Tonyukuk hücum etdiyi üçün saysız-hesabsız sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, xalça, pul gətirdi».

716-cı ildə Kapağan xaqan bir hərbi səfərdən qayıdarkən pusquya düşüb öldürülür. Kapağan xaqan türk törüsünü (qanununu) pozaraq hələ sağlığında böyük oğlu Bögünü kiçik xaqan qoymuşdu. Türk törüsünə görə, böyük qardaşın böyük oğlu xaqan taxtına çıxırdı. Bu törüyə görə, Kapağan xaqandan sonra taxta İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan çıxmalı idi. Ancaq Kapağan xaqan Bögünü kiçik xaqan qoyduğu üçün Kapağan xaqan öldürülən kimi əyanlar yığıb onu ulu xaqan elan edir. İltəris xaqanın kiçik oğlu Kül tigin türk törüsünü bərpa etmək üçün ordaya hücum edir, əmisinin bütün uşaqlarını (əmisi oğlu Bəg tigin Çinə qaçır) və yaxın adamlarını qırır, təkcə vəzir Tonyukuku bağışlayır (Tonyukuk Bilgə xaqanın qayınatası idi), lakin onu siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşdırır.

Kül tigin böyük qardaşı Bilgə xaqanı türk taxtına oturdur. Ölkəni qiyam və üsyanlar sarsıdırdı. Yeni xaqanın ağıllı vəzirə böyük ehtiyacı vardı. Görünür, buna görə ki, 718 yaxud 719-cu ildə Tonyukuk yenə də baş vəzir vəzifəsinə qaytarılır. O, yenə ağıllı məsləhətləri ilə türk dövlətinin qüdrətinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Bilgə xaqan istəyir ki, Budda dinini qəbul etsin və onu dövlət dini elan etsin. Tonyukuk bunu məsləhət görmür. O deyir:

- Budda dininin ehkamları türklərin cəngavərlik ruhunu öldürür, çünki bu ehkamlar itaət təbliğ edir. Budda dini insanları zəiflədir və insanpərvərlik ruhunda tərbiyə edir. Biz Budda dinini qəbul etsək, türk dövləti zəifləyər və Çindən asılı vəziyyətə düşər.

Bilgə xaqan Çin tipində özünə paytaxt şəhəri salmaq istəyir. Tonyukuk bu fikirdən də onu daşındırır:

- Türkün ruhu azaddır. Türk istədiyi yerdə özünə məskən salmağı xoşlayır. Türk hər tərəfdən hasarlarla əhatə edilən şəhərdə yaşasa, onun azadlıq sevən ruhu qandala salınar, qula çevrilər. Bu da türkün cəngavərliyini öldürər.

- Tonyukuk qocalsa da hərbi sahədə də səriştəsini itirməmişdi.

720-ci ildə Çin türk dövləti əleyhinə qəsd düzəldir. Çin planına görə, kıtay, tatabı və basmıl qəbilələri üç tərəfdən türklərin ordasına hücum etməli, Bilgə xaqanı tutmalı idi. 300 minlik Çin ordusu da onlara yardım edəcəkdi. Tonyukuk başa düşürdü ki, bu qədər müxtəlif olan qüvvələrin hərəkətlərini əlaqələndirmək çətindir. Buna görə də o, Bilgə xaqana narahat olmamağı və düşmənlər gəlməzdən üç gün əvvəl şimala çəkilməyi məsləhət görür. O, Bilgə xaqana deyir:

- Qoy çinlilər gəlsinlər. Biz gözləyərək. Onların azuqəsi qurtardıqdan sonra hücum edərik.

Ancaq iş elə gətirir ki, türk ordasına birinci basmılar çatır. Öz müttəfiqlərini burada görməyən basmılar geri qayıdır. Bilgə xaqan onlara hücum etmək istəyir. Tonyukuk mane olub deyir:

- Düşmən tox olduqda yaxşı vuruşur. Ona hücum etmək təhlükəlidir.

Türk ordusu sürətli yürüşlə irəli gedib basmıları qabaqlayır və onlar gələnədək Beşbalıq şəhərini alır. Yorgun və ac basmılar istirahət etmək arzusu ilə şəhərə gəldikdə gümrah türk ordusu onları mühasirə edir. Bütün basmıl ordusu əsir düşür.

Bilgə xaqan və Tonyukuk bununla kifayətlənmir. Ordu Cünqariyadan Çinin Qansu əyalətinə keçir və Çin ordusunun arxasındakı bütün vilayətləri talan edib Çin ordusunu ərzaqsız qoyur. Beləliklə, Çin imperiyasının türk dövlətini məhv etmək planı boşa çıxır.

Türk dövlətinin yaranmasında və inkişaf edib yüksəlməsində Tonyukukun xidmətləri böyükdür. Buna görə də Tonyukuk belə deməkdə haqlıdır:

- İltəris xaqan, ardınca müdrik Tonyukuk qazandığı üçün ... türk sir xalqı yaşamaqdadır.

TONYUKUK ABİDƏSİ

Tonyukuk üç türk xaqanının – İltəris xaqan, Kapağan xaqan və Bilgə xaqanın vəziri olmuşdur. Tədqiqatçıların bir qismi abidənin, təxminən 716-cı ildə qoyulduğunu söyləyir, V.Tomsen isə yazır ki, bu abidə 725-ci ildə qoyulmuşdur.

Tonyukuk abidəsini 1879-cu ildə Y.N.Klements kəşf etmişdir. 1898-ci ildə abidənin estampajı və foto-surəti çıxarılmışdır. Bunların əsasında onu ilk dəfə V.V.Radlov oxumuş, tərcümə və nəşr etmişdir. Sonralar Q.Ramstedt (1909), B.Y.Vladimirsev (1925), P.Aalto (1957), Y.İ.Ubryatova və V.M.Nadelyayev Tonyukuk abidəsini tədqiq etmişlər. Q.Ramstedt vasitəsilə Tonyukuk abidəsinin mükəmməl foto-surətini əldə edən V.Tomsen onu tərcümə etmişdir. Daha sonra H.N.Orkun, S.Y.Malov və Mühərrəm Ergin də bu abidəni tərcümə və nəşr etmişlər. 1957-ci ildə monqollar abidənin daxil olduğu kompleksdə arxeoloji tədqiqatlar aparmışlar.

Tonyukuk abidəsi Ulan-Batorun 66 km cənub-şərqində Nalayxa adlanan yaşayış məntəqəsi ilə Tola çayının sağ sahilində Bayın-Sokta adlanan yerdə qoyulmuşdur.

Abidə məqbərə kompleksinə daxil olan iki daşdan ibarətdir. Daşlar məbədin şərq divarına paralel şəkildə bir-birindən bir neçə metr aralı yerə basdırılmışdır. Cənubdakı daşın hündürlüyü 1 m 70 sm-dir. Mətnin 35 sətiri bu daşdadır. Şimaldakı daş nisbətən alçaqdır – onun hündürlüyü 1 m 60 sm-dir və sonrakı 27 sətiri (36-62) əhatə edir. V.V.Radlov 17-ci sətirdən sonra bir 18-ci sətir də göstərərək onu nöqtələrlə işarə edir. Lakin digər tədqiqatçılar bu sətiri göstərmirlər. H.N.Orkun yazır ki, Tonyukuk abidəsinin 18-ci sətirinə qədər İltəris xaqandan, oradan 48-ci sətirə qədər Kapağan xaqandan, sonrakı sətirlərdə Tonyukukun özündən danışılır.

Koşo-Saydam abidələrinin (Kül tigin və Bilgə xaqan abidələri) mətnlərinə nisbətən Tonyukuk abidəsi bəzi qrafik və

dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Tonyukuk abidəsinin üslubu daha az dəbdəbəlidir. Tonyukuk daha sadə dildə, xalq dilində danışmağa çalışır, mükəllimədən, atalar sözü, zərb-məsəllərdən istifadə edir.

Oxuculara təqdim etdiyimiz bu nəşrdə Tonyukuk abidəsinin göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə olan mətni Mühərrəm Erginin «Orxon abidələri» adlı əsərindən götürülmüş foto-surətdir. Foto-surətə müraciət etməyimizin səbəbi budur ki, respublikamızda göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının şrifti yoxdur.

Qərb tərəfi

- [illegible]

- [illegible]

(38)

(39)

(40)

(41)

(42)

(13)

40

Cənub tərəfi

(45)

(46)

(47)

(48)

(49)

(50)

Şərq tərəfi

(51)

(52)

(53)

—

(54)

(55)

(33)

150

(30)

(57)

(58)

Şimal tərəfi

(59)

(60)

100

(61)

(62)

1

TRANSKRİPSİYA

I daş

Qərb tərəf

1. Bilgə Tonyukuk ben özüm Tabğaç ilinə kılıntı. Türk bodun Tabğaçka körür erti.
2. Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçda adırıltı, kanlantı. Kanın kodıp Tabğaçka yana içikdi. Tənri ança timis erinç: kan bertim,
3. kanın kodıp içikdi. İçikdük üçün tənri öl timis erinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk sir bodun yerintə
4. bod kalmadı. İda, taşda kalmısı kobranıp yeti yüz boltı. İki ülügi atlıg erti, bir ülügi yadağ erti. Yeti yüz kisig
5. udızıgma uluğı şad erti. – Yağıl, tidi. Yağmısı ben ertim, Bilgə Tonyukuk. – Kağan mu kısıyın, - tidim. Sakıntı: turuk bukalı, səmiz bukalı arkada
6. bilsər, səmiz buka turuk buka tiyin bilməz ermis tiyin ança sakıntı. Anta kisrə tənri bilig bertük üçün özüm ök kağan kısıdım. Bilgə Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan
7. birlə, İltəris, kağan bolayın. Bəriyə Tabğaçıg, ögrə Kıtayıg, yıraya Oğuzıg üküş ölürti. Bilik esi, çab esi ben körtüm. Çuğay kuzın, Kara kumıg olurur ertimiz.

Cənub tərəf

8. Keyik yiyü, tabışğan yiyü olurur ertimiz. Bodun boğazı tok erti, yağımız təgirə uçuk təg erti, biz şəg ertimiz. Ança olurur erigli oğuzdantan körüg kəlti.
9. Körüg sabı antağ: tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı tir. Tabğaçğaru Kunı səñünig ıdmıs, kıtağğaru Tonra Səmig ıdmıs, sab ança ıdmıs: azkıya türk bodun
10. yorıyur ermis. Kağanı alp ermis, ayğuçısı bilgə ermis. Ol eki kisi bar ersər, sini Tabğaçıg ölürtəçi, tirmən, ögrə Kıtayıg ölürtəçi, tirmən, bini Oğuzıg

11. ölürtəçi ök, tirmən. Tabğaç, bəridənyən təg. Kıtay, öndənyən təg. Ben yıradantayan təgəyin. Türk sir bodun yerintə idi yorımazun. Usar, idi yökkısalım,

12. tirmən. Ol sabıg esidip tün ıdıskım kəlmədi, küntüz olursıkım kəlmədi. Anta ötrü kağanıma ötüntim, ança ötüntim: Tabğaç, Oğuz, Kıtay – bu üçögü kabısar,

13. kaltaçı biz öz içi, tasın tutmıs təg biz. Yuyka eriglig toplağalu uçuz ermiş, yinçgə uçuz. Yuyka kalın bolsar, toplağaluk alp ermis, yinçgə

14. yoğun bolsar, üzgölüg alp ermis. Ögrə Kıtayda, bəriyə Tabğaçda, kurıya Kurdanta, yıraya Oğuzda eki-üç biñ, sümiz, kəltəçimiz, bar mu nə? Ança ötüntim.

15. Kağanım ben özüm bilgə Tonyukuk ötüntük ötünçimin esidü birti. Köñlünçə ıdı, tidi. Kök Önük yuğaru Ötükən yısğaru ıdıztım. İngək köligin Toğlada Oğuz kəlti.

16. Süsi altı biñ ermis. Biz eki biñ ertimiz. Sünüşdimiz. Tənri yarlıkadı, ... yaydımız, ügüzgə tüşdi. Yayduk yolta yəmə ölti kük. Anta ötrü Oğuz kopın kəlti.

17. kəlürtim ök türk bodunıg Ötükən yerinə ben özüm bilgə Tonyukuk. Ötükən yerig komıs tiyin esidip bəriyəki bodun, kurıyakı, önrəki bodun kəlti.

Şərq tərəf

18. Eki biñ ertimiz, biz eki sü boltı. Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santuñ, balıka, Taluy ügüzke təgmis yok ermis. Kağanıma ötüñip sülətdim.

19. Santuñ balıka, Taluy ügüzke təgürtim. Üç otuz balık sıdı. Usın Buntatu yurıda yatu kalır erti. Tabğaç kağan yağımız erti. On ok kağanı yağımız erti.

20. art(ukı Kırkız) küç(lüg kağan yağımız) boltı. Ol üç kağan ögləşip Altun yıs üzə kabısalım timis. Ança ögləşmis. Ögrə türk kağanğaru süləlim, timis, anjaru süləməsər, kaç nəñ ersər, ol bizni

21. kağanı alp ermis, ayğuçısı bilgə ermis, kaç nəñ ersər, ölürtəçi kük. Üçəgün kabısıp süləlim, anı yoxkısalmı timis. Türgis kağan ança timis: beniñ bodunım anta erür timis

22. Türk bodun, yəmə bulğanç (ol timis), oğuzı yəmə tarkanç ol timis. Ol sabın esidip tün yəmə udısıkım kəlməz erti, olursıkım kəlməz erti. Ança sakıntım:

23. süləlim, - tidim. Kögmən yolu bir ermis, tumıs tiyin esidip: - Bu yolın yorısar yaramaçı, - tidim. Yerçi tilədim. Çölgi az ərig bultım.

24. Özüm Az yerim anı bilm ermis. Bir turukı ermis. Anın barmıs, anar yatıp bir atlıg barmıs, - tiyin, - ol yolın yorısar, ünç tidim. Sakıntım, kağanıma

Şimal tərəf

25. örüntim. Sü yoritdım. Atlat,- tidim. Ak Tərməl keçə oğraklatdım (H.N.Orkun: oğuz akladım). At üzə bintürə, kariğ sökdım. Yokarı at yetə yadağın ığaç tutunu ağırttım. Önrəki ər

26. yoğuru təgırıp ı bar baş asdıımız, yobadu intimiz. On tünkə yantıki tuğ ebirü bardımız. Yerçi yer yañılıp boğazlantı. Buñadıp kağan: - yelü kör, - timis.

27. Anı subuğ baralım. Ol sub kodı bardımız. Sanağalı tüşürtimiz. Atıg ukabayur ertimiz. Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız. Kırkıziğ uka basdıımız.

28.u sünüğün açdıımız. Kanı süsi tirilmis. Sünüşdimiz. Sançdıımız. Kanın ölürtimiz. Kağanka kırkız bodunı içikdi, yökünti. Yantımız. Kögmən yısığ ebirü kəltimiz.

29. Kırkııda yantımız. Türgis kağanta körüg kəlti, sabı an təg: öñdən kağanğaru sü yoralım, timis, yorımasar, bizni, kağanı alp ermis, ayğuçısı bilgə ermis, kaç nəñ, ersər,

30. bizni ölürtəçi kük, - timis. Türgis kağanı tasıkmıs, tidi. On ok bodunı kalısız tasıkmıs, tir. Tabğaç süsi bar ermis. Ol sabıg esidip kağanım: - Ben ebğərü tüşəyin, -tidi.

31. katun yok bolmıs erti, anı yoğlatayın, - tidi. Sü barın,- tidi. Altun yısıda olurun, tidi. Sü bası İnəl kağan Tardus sad barzun, - tidi. Bilgə Tonyukuk, - baña aydı:

32. - Bu süg elt,- tidi. - Kıymıg köñlünçə ay, ben saña nə ayayın, - tidi. Kəlır ersər, kü ər ükülür, kəlməz ersər, tılıg, sabıg alı olur, - tidi. Altun yısıda olurtımız.

33. Üç körüg kisi kəlti, sabı bir: kağanı sü tasıkdı, on ok süsi kalısız tasıkdı, - tir. Yapıs yazıda tiriləlim, - timis. Ol sabıg esidip kağanğaru ol sabıg ıtım. Kantayın? Sabıg yana sab ...

34. kəlti: - Olurum, tiyin timis. Yəlmə, karağ ucdgüti urğıl, basıtma, - timis. Böğü kağan bañar u ança ayıdmıs: - Apa tarkanğaru içrə sab ıdmıs. Bilgə Tonyukuk ağıg ol, öz ol, anlar ...

35. Sü yoralım tısər, unaman. Ol sabıg esidip sü yoritdım. Altun yısıg yolsızın asdıımız, Ertis üğüzig keçıgsızın keçdıımız, tün katdıımız. Bolçuka tan üntürü təgđımız

II daş

Qərb tərəf

36. Tılıg kəlırtı, sabı antağ: Yarıs yazıda on tümən sü tirilti, tir. Ol sabıg esidip bəglər kopın:

37. - yanalım, arıg obutı yəg, - tidi. Ben ança tirmən: - Ben bilgə Tonyukuk Altun yısıg asa kəltimiz, Ertis üğüzig

38. keçə kəltimiz. Kəlmisi alp, - tidi. Tuymadı. Təñri, Umay, ıduk yer, sub basa birtı crinç. Nəke təzərbiz,

39. üküti tiyin, nəke korkurbiz, az tiyin. Nə basınalım, təgəlim, - tidim. Təgđımız, yaydıımız. Ekinti kün kəlti,

40. örtə kızıp kəlti. Sünüşdıımız. Bizintə eki uçı sıñ,arça artuk erti. Təñ,ri yarlıkaduk üçün üküti tiyin, biz

41. korkmadıımız. Sünüşdıımız. Tardus sad ara badı. Yaydıımız. Kağanın tutdıımız, yabğusın, sadın

42. anta ölürtı, əligçə ər tırdıımız. Ol ok tün bodunın sayu ıtımız. Ol sabıg esidip on ok bəgləri, bodunı kop

43. kəlti, yökünti. Kəligmə bəglərin, bodunın itip, yığıp azça bodun təzmıs erti. On ok süsin sülətdim.

44. Biz yəmə sülədıımız, anı ertimiz. Yinçü üğüzig keçə Tinəsi oğlı Yatıgma Benlügək tağı ertü

Cənub tərəf

45. Təmir kapıgka təgi irtimiz, anta yanturtımız. İnəl kağanka (karam alı ta)gka təzik, tokarsın ...

46. anta yerüki Suk başlıg soğdak bodun kop kəlti. Ol küntə təgdi türk bodun Təmir kapıgka.

47. Tinəsi oğlu yatıgma tağka təgmis, idi yok ermis. Ol yerke ben bilgə Tonyukuk təgürtük üçün

48. sarıg altın, örün kümüs, kız, kuduz, əgritəbi, ağı buş sız kəltürti. İltəris kağan bilig esi üçün,

49. alpm üçün Tabğaça yeti yegirmi sünüsdi, Kıtayka yeti sünüsdi, Oğuzka bis sünüsdi. Anta ayğuçı

50. yəmə ben ök ertim, yağışısı y(əmə ben) ertim. İltəris kağanka türk Böğü kağanka, türk Bilgə k(ağanka)

Şərq tərəf

51. Kapağan kağan yeti otuz yaska anta erti. Kapağan kağan olurtı. Tün udımatı,

52. küntüz olurmata, kızıl kanım tökti, kara tərım yügürti, isig, küçig bertim ök, ben özüm uzun yəlməg ıtım ok.

53. Arkuy karağug ulğartdım, basınıgma yağıg kəltürir ertim. Kağanımın sülətdimiz. Təñri yarlıkazu ...

54. Bu türk bodunka yaraklıg yağıg kəltürmədim, tügünlig atıg yügürtmədim. İltəris kağan kazğanmasar,

55. udu ben özüm kazğanmasar, el yəmə, bodun yəmə yok ertəçi erti. Kazğantukım üçün, uduğ özüm kazğantukım üçün

56. İl yəmə il boltı, bodun yəmə bodun boltı. Özüm kanı boltım, uluğ boltım, Nəñ yerdəki kağanlıq bodunka

57. büntəgi bar ersər, nə buñı bar ertəçi ermis.

58. Türk bilgə kağan ilinə bititdim ben Bilgə Tonyukuk.

Şimal tərəf

59. İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm Bilgə Tonyukuk kazğanmasar, ben yok ertim ersər,

60. Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti.

61. İltəris kağan, bilgə Tonyukuk kazğantuk üçün Kapağan kağan, türk sir bodun yorıduki

62. Türk bilgə kağan türk sir bodunıg, oğuz bodunıg igidü olurur.

TƏRCÜMƏ

I daş

Qərb tərəf

1. Müdrik Tonyukuk mən özüm Tabğaç (Çin) elinə (tərbiyə üçün) verildim. Türk xalqı Tabğaça (Çinə) baxır idi (tabe idi).

2. Türk xalqı xansız olmayım deyə Tabğaçdan (Çindən) ayrıldı, xanlandı (xanlı oldu). Xanını qoyub (atıb) yenə Tabğaça (Çinə) tabe oldu. Tanrı elə demişdi: - Xan verdim,

3. xanını qoyub tabe oldun. Tabe olduğun üçün tanrı öl demiş. Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu. Türk sir xalqı yerində

4. adam qalmadı. Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı (süvari), bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı

5. aparan (rəhbər, sərkərdə) böyüyü şad idiq, - Qoşul, - dedi. Qoşulan mən idim, müdrik Tonyukuk. Xaqanımı seçim (yaxud: xaqan bunu seçim), - dedim. Düşündüm: arıq buğalı, kök buğalı arxadan

6. bilsə, kök buğa arıq buğa deyə bilməz imiş deyə eləcə düşündüm. Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün özüm məhz xaqan seçdim. Müdrik Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan

7. ilə, İltəris, xaqan olaq. Cənuba Tabğaçı (Çini), şərqə Kıtayı, şimala Oğuzu çoxlu öldürdü. Bilik dostu, şöhrət dostu mən gördüm. Çuğay kuzda, Qara Qumda oturur (yerləşir, məskun olur) idik.

Cənub tərəf

8. Maral yeyərək, dovşan yeyərək oturur idik. Xalqın boğazı tox idi. Yağımız ətrafda yırtıcı quş tək idi, biz sayıq (S.Y.Malov: leş) idik. Eləcə oturur ikən oğuzlardan casus gəldi.

9. Casusun xəbəri elə idi: doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu, - deyir. Tabğaqlıların (çinlilərin) yanına Kun sənünü göndərmiş, kıtayların yanına Tonra Səmiği göndərmiş. Xəbəri elə göndərmiş: Azacıq türk xalqı

10. yürüyür imiş. Xaqanı cəsur (alp) imiş, məsləhətçisi (vəziri) müdrik imiş. O iki adam var isə, səni - Tabğaçı (Çini) öldürəsi(dir), deyirəm, şərqdə Kıtayı öldürəsi(dir), deyirəm, mənə - Oğuzu

11. öldürəsi(dir), deyirəm. Tabğaç (Çin), cənub tərəfdən hücum et. Kıtay, şərq tərəfdən hücum et. Mən şimal tərəfdən hücum edim. Türk sir xalqı yerində sahib yürüməsin. Bacarsaq, hökmdarı məhv edək,

12. deyirəm. O xəbəri eşidib gecə yatmağım (yuxum) gəlmədi, gündüz oturmağım (rahatlığım) gəlmədi. Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim, elə müraciət etdim. Tabğaç (Çin), Oğuz, Kıtay - bu üçlük birləşsə,

13. qalasıyıq biz öz içini, bayırını tutmuş tək (yəni: mühasirədə qalasıyıq). Nazik ikən toplamaq asan işdir, incə ikən üzmək asan. Nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir, incə

14. yoğun olsa, üzmək (sındırmaq) igid işidir. Şərqdə Kıtayda, cənubda Tabğaçda (Çində), qərbdə Kurdanda, şimalda Oğuzda iki-üç min qoşunuq, gələsiyik, buna sözün varmı? Elə müraciət etdim.

15. Xaqanı mənə özüm müdrik Tonyukukun etdiyi müraciəti eşitdi. Könlüncə apar, - dedi. Göy Önük yuxarı (qoşunu) Ötükən ormanına apardım. İnek və yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi.

16. Qoşunu altı min imiş. Biz iki min idik. Döyüşdük. Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq (yaydıq), çaya töküldü. Səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Ondan ötrü oğuzlar hamısı (təbə olmağa) gəldi.

17. Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm, müdrik Tonyukuk gətirdim. (Xaqan) Ötükən yerində yerləşir deyə eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şərqdəki xalq gəldi.

Şərq tərəf

18. İki min idik, biz iki qoşun olduq. Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox idi. Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkdim.

19. Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdırdım. İyirmi üç şəhər sındı (məğlub oldu). Usın Buntatu yurdunda yataraq qalır idi. Tabğaç (Çin) xaqanı yağımız idi. On ox xaqanı yağımız idi.

20. Art(ıq) qırğız güc(lü) xaqanı yağımız idi. O üç xaqan məsləhətləşib: -Altun ormanı üzərinə yürüş edək, -demiş. Elə məsləhətləşmiş: Şərqə - türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş, -ona qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi

21. xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, öldürəsidir. Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək, -demiş. Türgiş xaqanı elə demiş: - Mənim xalqım orada yaşayır, -demiş.

22. Türk xalqına da: - iğtişas sal, -demiş, oğuzlara da: - üsyan et, - demiş. O xəbəri eşidib gecə də uyumağım gəlməz idi, oturmağım gəlməz idi. Elə düşünüb

23. qoşun çəkək, -dedim. Kögmən yolu bir imiş, (onu da düşməni) tutmuş deyə eşidib: - Bu yolla getmək yaramaz, - dedim. bələdçi dilədim. Çöllü azlardan bir adam tapdım.

24. Özüm Az yərim onu bilm imiş. Bir dayanacaq imiş. Anı (çayı) ilə getsən, orada gecələsən, getməyə bir atlıq yol qalır, - deyə, - o yol ilə yürüsək, mümkündür, - dedim. Düşündüm, xaqanıma

Şimal tərəf

25. müraciət etdim. Qoşun yürütdüm. - Atlandır, - dedim. Ağ Tərməl (çayını) keçərək düşərgə saldırdım (H.N.Orkun: oğuzları önə sövq etdim). Atlara mindirərək qarı

sökdüm. Yuxarı atları yedəkdə tutaraq piyada ağac tuta-tuta qalxdırdım. Öndəki döyüşçü(lər)

26. (qarı) tapdalayıb (yol açdı), kolluq olan təpəni aşdıq, yumalanıb endik. On gecə yandakı qar uçğunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yeri səhv saldığı üçün boğazlandı. Məhrumiyyətlər başlananda xaqan: - sürətlə getməyə çalış, - demiş.

27. Anı çayı ilə gedək. O çay boyu getdik. Saymaq üçün (atlardan) düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gündüz də, gecə də getdik. Qırqızları yuxuda baslıq.

28.u süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplanmış. Döyüşdük. Sancedıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq. Kögmən ormanını dolanıb gəldik.

29. Qırğızdan qayıtdıq. Türgiş xaqanından casus gəldi. Xəbəri bu cür: şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək, - demiş, - yürütməsək, bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa,

30. bizi öldürəsidir, - demiş. Türgiş xaqanı sərhədi keçmiş, - dedi. On ox xalqı hamılıqla (qalıqsız) sərhədi keçmiş, - deyir, (aralarında) Tabğaç (Çin) qoşunu da var imiş. O xəbəri eşidib xaqanı: - Mən evə qayıdım, - dedi.

31. Xatun yox olmuş idi (vəfat etmişdi), onu dəfn edim, - dedi, Qoşun göndərin, - dedi. Altun ormanında oturun, - dedi. Qoşun başı (sərkərdəsi) İnəl xaqan - Tarduş şadı getsin, - dedi. - Müdrik Tonyukuk, - mənə dedi, -

32. bu qoşunu apar, dedi. - Cəzanı könlüncə ver, mən sənə nə deyim, - dedi. - Gələn olsa, səsdən adam çoxalır, gəlməsələr, dil, xəbər alaraq otur - dedi. Altun ormanında oturduq.

33. Üç casus adam gəldi, xəbəri bir (cür): xaqanı qoşun çıxartdı. On ox (xaqanının) qoşunu son nəfərinədək (qalıqsız) sərhədi keçdi, - deyir. - Yarış yazıda toplanacaq, - demiş. O xəbəri eşidib xaqana o xəbəri göndərdim. Necə edim? Cavabı yenə cavab

34. gəldi: - oturun, - deyə demiş. - Kəşfiyyatı, keşiyi yaxşıca təşkil et, qoşunu basmağa qoyma, - demiş. Bög(ü) xaqan

mənə eləcə demiş: - Apa tarxana gizli xəbər göndərmiş. Müdrik Tonyukuk hiyləgördür, məddir, anlayar.

35. «Qoşun yürüdək» desə, razı olma. O xəbəri eşidib qoşun yürütdüm. Altun ormanını yolsuz aşdıq, İrtiş çayını keçidsiz (bəresiz?) keçdik, (gündüzü) gecəyə qatdıq. Bolçuya dan söküləndə çatdıq.

II daş

Qərb tərəf

36. Dil gətirdi. Xəbəri bu cür: Yarış yazıda yüz min qoşun toplaşdı, - deyir. O xəbəri eşidib bəylər hamısı:

37. qayıdaq, təmiz abır yaxşıdır, - dedi. Mən elə deyirəm: - Mən müdrik Tonyukuk Altun ormanını aşaraq gəldik, İrtiş çayını

38. keçərək gəldik. Gəlmiş adamlar cəsurdur, - dedi. (Ancaq onlar bizim gəlməyimizi) duymadı. Tanrı, müqəddəs yer, su (bizə) qələbə verdi. Niyə qaçaq.

39. (onlar) çoxdur deyə, niyə qorxuruq, (biz) azıq deyə. Niyə baslaq, hücum edə, - dedim. Hücum etdik, dağıtdıq (yaydıq). İkinci gün gəldi

40. (düşmən) alov kimi qızıb gəldi. Döyüşdük. Bizdən iki qanadı yarıbayarı artıq idi. Tanrı yar olduğu üçün çoxdurlar deyə biz

41. qorxmadıq. Döyüşdük. Tarduş şad aranı bağladı (mühasirə etdi). Dağıtdıq (yaydıq). Xaqanını tutduq, yabğusunu, şadını

42. orada öldürdü. Əllicə döyüşçü tutduq. Gecə on ox xalqına tərəf xəbər göndərdik. O xəbəri eşidib on ox bəyləri, xalqı hamılıqla

43. gəldi, səcdə etdi. Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, yığıb azacıq xalq qaçmış idi. On ox qoşununu yürüşə apardım.

44. biz də qoşun çəkdik. Annıya endik. İnci (Zərəfşan) çayını keçərək Tinəsi oğlu yatan Benlügək dağına qalx

Cənub tərəf

45. Dəmir qapıya tək çatdıq, oradan qayıtdıq. İnəl xaqana (dövlət alaraq da)ğa taciklərə (farslara, ərəblərə?), toxarlara

46. Ondan o yana Suk başda olmaqla Soğdak xalqı hamılıqla gəldi. Həmin gün türk xalqı Dəmir qapıya çatdı

47. Tinəsi oğlu yatan dağa çatmış (dəymiş), sahib yox imiş. O yerə mən müdrik Tonyukuk hücum etdiyim üçün

48. sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, hürgüclü dəvə, pul saysız gətirdi. İltəris xaqan bilik dostu (olduğu) üçün,

49. cəsur (olduğu) üçün Tabğaça (Çində) on yeddi (dəfə) döyüldü, Kıtayda yeddi (dəfə) döyüldü, Oğuzda beş (dəfə) döyüldü. Onda məsləhətçi

50. də, əlbəttə, mən idim. Sərkərdəsi də (yağı üzərinə gedən) mən idim. İltəris xaqana türk Bögü xaqana, türk Bilgə xaqana

Şərq tərəf

51. Kapağan xaqan iyirmi yeddi yaşda ondaidi. Kapağan xaqan oturdu. Gecə uyumadı,

52. gündüz oturmadı. Qızıl qanımı tökərək, qara tərini axıdaraq, işimi, gücümü (zəhmətimi) verdim, mən özüm uzun (böyük) süvari dəstələri göndərdim.

53. Arkuy keşikçi qülləsini ucaltdım. Basılan (məğlub olan) yağları gətirir idim. Xaqanım ilə (birlikdə) qoşun çəkdim. Tanrı yar olsun!

54. Bu türk xalqının üzərinə yaraqlı yağı gətirmədim, düyünlü (damğalı?) atı yüyürtmədim. İltəris xaqan qazanmasa,

55. ardınca mən özüm qazanmasam, el də, xalq da yox olası idi. (İltəris xaqan) qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün

56. el də el oldu, xalq da xalq oldu. Özüm qoca oldum, ulu oldum. Hər hansı bir yerdəki xaqanlı xalqa

57. (başçı olaraq bir) avara var isə, (o xalqın) nə qədər dərdi var olası imiş.

58. Türk müdrik xaqan eli üçün yazdırdım mən müdrik Tonyukuk.

Şimal tərəf

59. İltəris xaqan qazanmasa, olmasa idi, mən özüm müdrik Tonyukuk qazanmasa, mən olmasa idim,

60. Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib olmayacaqdı.

61. İltəris xaqan, müdrik Tonyukuk qazandığı üçün Kapağan xaqan, türk sir xalqı yaşamaqdadır.

62. Türk müdrik xaqanı türk sir xalqını, oğuz xalqını yüksəldərək (taxtda) oturur.

Qeydlər

1. Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində *m* səsi ilə başlanan bir sıra sözlər Tonyukuk abidəsində *b* səsi ilə başlanır; məsələn: *ben* (1, 5, 7, 14, 17, 21, 30, 31, 37, 47, 50, 52, 55, 58, 59-cu sətirlər), *bağa* (31), *beniğ* (21), *biğ* (14), *hintürə* (25). Belə işlənmə göy türk dialekti üçün səciyyəvi deyildir.

2. Başqa abidələrdə olduğu kimi, bu abidədə də sətirlər yuxarıdan aşağıya doğru oxunur, lakin sətirlərin oxunma istiqaməti (bir sətirdən digər sətirə keçmə) burada fərqlidir: başqa abidələrdə sətirlər sağdan sola oxunduğu halda Tonyukuk abidəsində sətirlər soldan sağa oxunur.

3. Səkkizinci sətirdə *şəğ* sözünü S.Y.Malov *nađanb* «leş» kimi tərcümə edir: «Xalqın boğazı tox idi, düşmənimiz yırtıcı quş tək idi, biz leş idik». Cümlənin ümumi məzmunu düz alınmır: düşmən yırtıcı quş kimi və biz leş kimi olanda xalqın boğazı tox ola bilməz. Bu məsələdə mən Hüseyn Namik Orkunla həmrəy olub *şəğ* sözünü *sayıq* kimi tərcümə etdim: «xalqın boğazı tox idi, yağımız (mən hər yerdə *yağı* sözünü tərcüməsiz, daha doğrusu, ana dilimizdə olduğu kimi saxlamış, fars dilindən alınmış *düşmən* sözünü işlətməmişəm) yırtıcı (yaxşı olardı ki, *alıcı* deyər tərcümə edə idim, ancaq qorxdum ki, düzgün başa düşülməyim) quş tək idi, biz sayıq idik».

Ətrafdakılar alıcı quş kimi olanda gərək sayıq olasan ki, xalqın boğazının toxluğunu qoruya biləsən.

4. On səkkizinci sətirdəki «Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santuñ balıka, Taluy ügüzke təgmis yok ermis» cümləsini orijinalın quruluşunu və ruhunu saxlamaq üçün, mən belə tərcümə etdim: «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox imiş». Mən «Dəniz çayı» ifadəsini olduğu kimi saxladım, ancaq qeyd etməyi lazım bilirəm ki, burada iki haldan biri ola bilər: *Taluy ügüz* «Dəniz çayı» deyəndə Tonyukuk ya sadəcə dənizi (yəni, Sarı dənizi) nəzərdə tutur, ya da «Dənizə tökülən çay» (yəni, Xuanxe çayı) demək istəyir. Xuanxe çayı türklərin sərhədində idi; türklər tez-tez oraya hücum edirdilər. Buna görə də elə düşünürəm ki, Tonyukuk türklərin Sarı dənizə qədər getmələrini nəzərə çatdırmaq istəyir.

5. 20,21,29-cu sətirlərdəki «kaç nəñ» ifadəsini H.N.Orkun «kaçının» şəklində oxuyur, lakin mən göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mətndə birinci «n» işarəsinin «incə» olduğunu aydın görürəm. Abidələrin «orfoqrafiya qanuna» görə bunu heç cür «kaçının» kimi oxumaq olmaz. S.Y.Malov kimi, mən də «kaç nəñ» şəklində oxuyuram.

6. S.Y.Malovun və mənim 53-cü sətirdə *karağu* (*kara* «bax»+*ğu*), yəni «gözetçi» kimi oxuduğumuz sözü H.N.Orkun «karğu» kimi oxuyur və bu sözü M.Kaşğarının dili ilə belə izah edir: «Dağ üzərində və ya yüksək bir yerdə minarə şəklində tikilən binadır ki, düşmənin gəldiyini xəbər vermək və hər kəs silahını almaq üçün üzərində od yandırılır». Bir sözlə, H.N.Orkuna görə, *karğu* «gözetçi qülləsi» deməkdir. Onu da qeyd edirəm ki, Abşerondakı qalaların bu məqsədli qalalar, qüllələr olması haqqında da fikirlər mövcuddur. Gözetçi yaxud gözetçi qülləsi mənasını ifadə etməsindən asılı olmayaraq, mənim fikrimcə, bu söz *kara* «bax» felindən yarandığı üçün *karğu* şəklində yox, *karağu* şəklində oxunmalıdır, çünki söz kökündəki sonuncu «a» səsinin düşməsi üçün bu halda heç bir fonetik əsas yoxdur.

7. 59-cu sətirdə indiyədək hamının *yok* «yox» kimi oxuduğu sözü H.N.Orkun *yuş* kimi oxuyur və «yuş erti ersər» ifadəsini «zəhmət çəkmiş olsa idi» kimi tərcümə edir, yəni «yuş» sözünü «zəhmət» kimi qəbul edir. Bu şəkildə oxu və tərcümənin düzgün olmadığı bir yana qalsın, belə oxu cümlənin ümumi strukturuna, məntiqinə ziddir: «İltəris kağan kazğan-masar, yuş erti ersər, ben özüm bilgə Tonyukuk kazğanmasar, ben yok ertim ersər ...» (tərcüməni artıq hesab edirəm – mətnə bax). Göründüyü kimi, cümlənin məntiqi strukturu pozulmuşdur: cümlənin ikinci hissəsindəki «(mən) yok'ertim ersər» ifadəsinin müqabilində birinci hissədə «(o) yok erti ersər» olmalıdır; cümlə bütövlükdə isə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğu üçün (59-cu sətirdə tabeli mürəkkəb cümlənin təkcə iki hissədən ibarət olan birinci komponenti verilmişdir) bütöv cümlə «yok ertəçi erti» ifadəsi ilə bitməlidir və abidədə belə də bitir: «(59) İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm bilgə Tonyukuk kazğanmasar, yok ertim ersər, (60) Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, kisi yəmə idi *yok ertəçi erti*» (kursiv mənimdir, tərcümə üçün mətnə bax).

Bu qeydlərimdə mən Tonyukuk abidəsinin qrafik və fonetik xüsusiyyətləri, dilinin qrammatik quruluşu (morfologiya və sintaksisi) haqqında məlumat vermək istəmədim. Bunun iki səbəbi vardır: əvvəlcə, hər hansı baxımdan, xüsusən kitabın həcmi baxımından, buna imkan yoxdur; ikincisi, kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğundan, məncə, buna ehtiyac da yoxdur.

F A L N A M Ə

(IRK BİTİG)

Bu əlyazmanı macar tədqiqatçısı Aurel Steyn 1907-ci ildə Şərqi Türküstanda Tun-huanq budda monastrında tapmışdır. Bu əlyazması göytürk əlifbası ilə kağız üzərində yazılmışdır və indiyədək tapılmış əlyazmaların ən mükəmməlidir. Bu abidənin VIII əsrin sonu IX əsrin əvvəllərində yazıldığı güman edilir. Əlyazması kiçik bir kitab halındadır. Səhifələrin uzunluğu 13,6 sm, eni 8 sm-dir. Vərəqlər bir-birinə tikilməmiş, yapışqanla yapışdırılmışdır. Yapışqan o qədər keyfiyyətlidir ki, min ildən çox keçməsinə baxmayaraq hələ də vərəqləri möhkəm tutur. Kitabın cildi yoxdur. Çox oxunduğundan vərəqlərin alt hissələri və birinci və sonuncu vərəqlər qırışmışdır. Kağızın keyfiyyəti o qədər yaxşıdır ki, əlyazmasının son zamanlarda yazılması təsiri oyadır. Əsərin türkcə mətni beşinci vərəq arxasında (10-cu səhifə) başlayır. Əlyazmanı ilk dəfə oxuyan V. Tomsen türkcənin başlandığı səhifəni birinci səhifə kimi götürmüşdür. Mətn 57-ci vərəqin birinci səhifəsində bitir. Beləliklə türk mətni 104 səhifəni əhatə edir. Son iki səhifə (103-104-cü səhifələr) xətimədən ibarətdir. İlk doqquz və son üç səhifə əvvəllər boş olmuşdur, lakin sonralar həm bu səhifələrə, həm də türk mətni olan 102-104-cü səhifələr arasındakı 3 səhifə ilə birinci səhifənin kənarları Çin heroqlifləri ilə o qədər doldurulmuşdur ki, türk yazısını güclə oxumaq olur. Çin mətninin türk mətni ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

İrk bitig 65 paraqraftan ibarətdir. Hər paraqrafın başında birdən dördə qədər içləri qırmızı mürekkəblə doldurulmuş qara dairələr vardır. Bu dairələrin mahiyyəti son zamanlar açılmışdır: onlar zərflərin göstərəcəyi rəqəmləri göstərir. Bir zərflə üç dəfə atırlar. Məsələn, birinci dəfə atanda bir, ikinci dəfə üç, üçüncü dəfə dörd rəqəmi çıxarsa, bu kitabın bir, üç, dörd yuvarlaqlı paraqraflarına baxılır. Yuvarlaqların bu yerində izahı verilməseydi, kitabın ideyası qaranlıq qalardı. Deməli, tələfini yoxlamaq istəyən adam zərflə üç dəfə atır və onun göstərdiyi paraq-

raflara müraciət edərək fəlinə baxır. Hər paraqrafın sonundakı «bu yaxşıdır», «bu pisdir», «bu çox yaxşıdır» ifadələri bu məqsədə xidmət edir.

Kitabın adı 101-ci səhifədə yazılmışdır: İrk bitig «bəxt yazısı, fəlnamə». Əsər İsig sanun və İtəçük adlı iki şagird üçün yazılmışdır. Əsər bars ili ikinci ayın on beşində yazılmışdır. O qədər də dəqiq tarix deyildir. Lakin hər halda Şərqi Türküstanda uyğur dövlətinin parladdığı, uyğur ədəbiyyatının şöhrət tapdığı bir dövrdə yazılmışdır.

Mən əsərin orijinalının səhifələrini ərəb rəqəmləri, paraqrafların nömrələrini isə rum rəqəmləri ilə göstərdim. Əlyazmanın bir səhifəsində hətta bir hərf qaldıqda yaxud o biri səhifəyə hətta bir hərf keçdikdə bu, transkripsiyada öz əksini tapmışdır.

Bu əsər ilk dəfə V.Tomsen (1912-ci ildə, ingiliscə), sonralar H.N.Orkun (türkcə), S.Y.Malov (rusca) və Q.Aydarov (qazaxca) tərəfindən nəşr edilmişdir. Bunlardan başqa əsər haqqında İ.V.Steblevanın məqaləsi («Древнетюркская книга гаданий как произведение поэзии», История, культура языка народов Востока, Москва, 1970) nəşr edilmiş, «Özbək ədəbiyyatı tarixi» əsərində də ondan bəhs edilmişdir. Mən bu nəşri hazırlayarkən H.N.Orkun və S.Y.Malovun nəşrlərindən istifadə etmişəm, razılaşmadığım yerlərdə düzəlişlər etmişəm. Əsərin faksimiləni Əlisa Şükürlünün 1993-cü ildə nəşr etdirdiyi «Qədim türk yazılı abidələrinin dili», (Bakı) kitabından götürmüşəm. Lakin bir məsələni qeyd etməyi lazım bilirəm. Ə.Şükürlünün mətnin əlyazmasını haradan götürdüyünü bilmi-rəm. Ancaq onun verdiyi mətnə sətirlərin düşülgüsü düz deyil. Oxucu faksimiləni transkripsiya ilə tutuşdursa, bunu görə bilər. Abidə Y.Aydarovun 1990-cı ildə nəşr etdirdiyi «Orxon abidələrinin mətnləri» (Alma-Ata, qazaxca) kitabında da verilmişdir. Amma həmin nəşrdəki mətn Ə.Şükürlünün mətnindəkindən də qüsurludur.

$$= 4\alpha\beta = \alpha\gamma + \gamma\beta = \beta^2 = \alpha\beta = \beta\gamma = \beta^2 = 0 \quad (37)$$

$27 \cdot 13 \cdot 41 \cdot 17 \cdot 7 \cdot 11 \cdot 13 \cdot 17 \cdot 19 \cdot 23 \cdot 29 \cdot 31 \cdot 37 \cdot 41 \cdot 43 \cdot 47 \cdot 53 \cdot 59 \cdot 61 \cdot 67 \cdot 71 \cdot 73 \cdot 79 \cdot 83 \cdot 89 \cdot 97 \cdot 101 \cdot 103 \cdot 107 \cdot 109 \cdot 113 \cdot 127 \cdot 131 \cdot 137 \cdot 149 \cdot 151 \cdot 157 \cdot 163 \cdot 167 \cdot 173 \cdot 179 \cdot 181 \cdot 187 \cdot 191 \cdot 193 \cdot 197 \cdot 199 \cdot 211 \cdot 223 \cdot 227 \cdot 229 \cdot 233 \cdot 239 \cdot 241 \cdot 247 \cdot 251 \cdot 257 \cdot 263 \cdot 269 \cdot 271 \cdot 277 \cdot 281 \cdot 283 \cdot 287 \cdot 293 \cdot 299 \cdot 307 \cdot 311 \cdot 313 \cdot 317 \cdot 331 \cdot 337 \cdot 347 \cdot 349 \cdot 353 \cdot 359 \cdot 367 \cdot 373 \cdot 379 \cdot 383 \cdot 389 \cdot 397 \cdot 401 \cdot 409 \cdot 419 \cdot 421 \cdot 431 \cdot 433 \cdot 439 \cdot 443 \cdot 449 \cdot 457 \cdot 461 \cdot 463 \cdot 467 \cdot 473 \cdot 479 \cdot 487 \cdot 491 \cdot 499 \cdot 503 \cdot 509 \cdot 521 \cdot 523 \cdot 527 \cdot 539 \cdot 541 \cdot 547 \cdot 557 \cdot 563 \cdot 569 \cdot 571 \cdot 577 \cdot 581 \cdot 587 \cdot 593 \cdot 599 \cdot 601 \cdot 607 \cdot 611 \cdot 613 \cdot 617 \cdot 631 \cdot 637 \cdot 641 \cdot 643 \cdot 647 \cdot 653 \cdot 659 \cdot 661 \cdot 667 \cdot 671 \cdot 673 \cdot 677 \cdot 683 \cdot 687 \cdot 691 \cdot 697 \cdot 701 \cdot 709 \cdot 713 \cdot 719 \cdot 727 \cdot 731 \cdot 733 \cdot 737 \cdot 743 \cdot 749 \cdot 751 \cdot 757 \cdot 761 \cdot 763 \cdot 767 \cdot 773 \cdot 779 \cdot 781 \cdot 787 \cdot 791 \cdot 797 \cdot 801 \cdot 809 \cdot 811 \cdot 817 \cdot 821 \cdot 823 \cdot 827 \cdot 829 \cdot 833 \cdot 837 \cdot 839 \cdot 841 \cdot 847 \cdot 851 \cdot 853 \cdot 857 \cdot 859 \cdot 863 \cdot 867 \cdot 869 \cdot 871 \cdot 877 \cdot 881 \cdot 883 \cdot 887 \cdot 891 \cdot 893 \cdot 897 \cdot 901 \cdot 907 \cdot 911 \cdot 913 \cdot 917 \cdot 919 \cdot 923 \cdot 927 \cdot 929 \cdot 931 \cdot 937 \cdot 941 \cdot 943 \cdot 947 \cdot 953 \cdot 959 \cdot 961 \cdot 967 \cdot 971 \cdot 973 \cdot 977 \cdot 981 \cdot 983 \cdot 987 \cdot 991 \cdot 993 \cdot 997 \cdot 1001 \cdot 1003 \cdot 1007 \cdot 1009 \cdot 1013 \cdot 1017 \cdot 1019 \cdot 1021 \cdot 1023 \cdot 1027 \cdot 1031 \cdot 1033 \cdot 1037 \cdot 1039 \cdot 1041 \cdot 1043 \cdot 1047 \cdot 1049 \cdot 1051 \cdot 1053 \cdot 1057 \cdot 1059 \cdot 1061 \cdot 1063 \cdot 1067 \cdot 1069 \cdot 1071 \cdot 1073 \cdot 1077 \cdot 1079 \cdot 1081 \cdot 1083 \cdot 1087 \cdot 1089 \cdot 1091 \cdot 1093 \cdot 1097 \cdot 1099 \cdot 1101 \cdot 1103 \cdot 1107 \cdot 1109 \cdot 1111 \cdot 1113 \cdot 1117 \cdot 1119 \cdot 1121 \cdot 1123 \cdot 1127 \cdot 1129 \cdot 1131 \cdot 1133 \cdot 1137 \cdot 1139 \cdot 1141 \cdot 1143 \cdot 1147 \cdot 1149 \cdot 1151 \cdot 1153 \cdot 1157 \cdot 1159 \cdot 1161 \cdot 1163 \cdot 1167 \cdot 1169 \cdot 1171 \cdot 1173 \cdot 1177 \cdot 1179 \cdot 1181 \cdot 1183 \cdot 1187 \cdot 1189 \cdot 1191 \cdot 1193 \cdot 1197 \cdot 1199 \cdot 1201 \cdot 1203 \cdot 1207 \cdot 1209 \cdot 1211 \cdot 1213 \cdot 1217 \cdot 1219 \cdot 1221 \cdot 1223 \cdot 1227 \cdot 1229 \cdot 1231 \cdot 1233 \cdot 1237 \cdot 1239 \cdot 1241 \cdot 1243 \cdot 1247 \cdot 1249 \cdot 1251 \cdot 1253 \cdot 1257 \cdot 1259 \cdot 1261 \cdot 1263 \cdot 1267 \cdot 1269 \cdot 1271 \cdot 1273 \cdot 1277 \cdot 1279 \cdot 1281 \cdot 1283 \cdot 1287 \cdot 1289 \cdot 1291 \cdot 1293 \cdot 1297 \cdot 1299 \cdot 1301 \cdot 1303 \cdot 1307 \cdot 1309 \cdot 1311 \cdot 1313 \cdot 1317 \cdot 1319 \cdot 1321 \cdot 1323 \cdot 1327 \cdot 1329 \cdot 1331 \cdot 1333 \cdot 1337 \cdot 1339 \cdot 1341 \cdot 1343 \cdot 1347 \cdot 1349 \cdot 1351 \cdot 1353 \cdot 1357 \cdot 1359 \cdot 1361 \cdot 1363 \cdot 1367 \cdot 1369 \cdot 1371 \cdot 1373 \cdot 1377 \cdot 1379 \cdot 1381 \cdot 1383 \cdot 1387 \cdot 1389 \cdot 1391 \cdot 1393 \cdot 1397 \cdot 1399 \cdot 1401 \cdot 1403 \cdot 1407 \cdot 1409 \cdot 1411 \cdot 1413 \cdot 1417 \cdot 1419 \cdot 1421 \cdot 1423 \cdot 1427 \cdot 1429 \cdot 1431 \cdot 1433 \cdot 1437 \cdot 1439 \cdot 1441 \cdot 1443 \cdot 1447 \cdot 1449 \cdot 1451 \cdot 1453 \cdot 1457 \cdot 1459 \cdot 1461 \cdot 1463 \cdot 1467 \cdot 1469 \cdot 1471 \cdot 1473 \cdot 1477 \cdot 1479 \cdot 1481 \cdot 1483 \cdot 1487 \cdot 1489 \cdot 1491 \cdot 1493 \cdot 1497 \cdot 1499 \cdot 1501 \cdot 1503 \cdot 1507 \cdot 1509 \cdot 1511 \cdot 1513 \cdot 1517 \cdot 1519 \cdot 1521 \cdot 1523 \cdot 1527 \cdot 1529 \cdot 1531 \cdot 1533 \cdot 1537 \cdot 1539 \cdot 1541 \cdot 1543 \cdot 1547 \cdot 1549 \cdot 1551 \cdot 1553 \cdot 1557 \cdot 1559 \cdot 1561 \cdot 1563 \cdot 1567 \cdot 1569 \cdot 1571 \cdot 1573 \cdot 1577 \cdot 1579 \cdot 1581 \cdot 1583 \cdot 1587 \cdot 1589 \cdot 1591 \cdot 1593 \cdot 1597 \cdot 1599 \cdot 1601 \cdot 1603 \cdot 1607 \cdot 1609 \cdot 1611 \cdot 1613 \cdot 1617 \cdot 1619 \cdot 1621 \cdot 1623 \cdot 1627 \cdot 1629 \cdot 1631 \cdot 1633 \cdot 1637 \cdot 1639 \cdot 1641 \cdot 1643 \cdot 1647 \cdot 1649 \cdot 1651 \cdot 1653 \cdot 1657 \cdot 1659 \cdot 1661 \cdot 1663 \cdot 1667 \cdot 1669 \cdot 1671 \cdot 1673 \cdot 1677 \cdot 1679 \cdot 1681 \cdot 1683 \cdot 1687 \cdot 1689 \cdot 1691 \cdot 1693 \cdot 1697 \cdot 1699 \cdot 1701 \cdot 1703 \cdot 1707 \cdot 1709 \cdot 1711 \cdot 1713 \cdot 1717 \cdot 1719 \cdot 1721 \cdot 1723 \cdot 1727 \cdot 1729 \cdot 1731 \cdot 1733 \cdot 1737 \cdot 1739 \cdot 1741 \cdot 1743 \cdot 1747 \cdot 1749 \cdot 1751 \cdot 1753 \cdot 1757 \cdot 1759 \cdot 1761 \cdot 1763 \cdot 1767 \cdot 1769 \cdot 1771 \cdot 1773 \cdot 1777 \cdot 1779 \cdot 1781 \cdot 1783 \cdot 1787 \cdot 1789 \cdot 1791 \cdot 1793 \cdot 1797 \cdot 1799 \cdot 1801 \cdot 1803 \cdot 1807 \cdot 1809 \cdot 1811 \cdot 1813 \cdot 1817 \cdot 1819 \cdot 1821 \cdot 1823 \cdot 1827 \cdot 1829 \cdot 1831 \cdot 1833 \cdot 1837 \cdot 1839 \cdot 1841 \cdot 1843 \cdot 1847 \cdot 1849 \cdot 1851 \cdot 1853 \cdot 1857 \cdot 1859 \cdot 1861 \cdot 1863 \cdot 1867 \cdot 1869 \cdot 1871 \cdot 1873 \cdot 1877 \cdot 1879 \cdot 1881 \cdot 1883 \cdot 1887 \cdot 1889 \cdot 1891 \cdot 1893 \cdot 1897 \cdot 1899 \cdot 1901 \cdot 1903 \cdot 1907 \cdot 1909 \cdot 1911 \cdot 1913 \cdot 1917 \cdot 1919 \cdot 1921 \cdot 1923 \cdot 1927 \cdot 1929 \cdot 1931 \cdot 1933 \cdot 1937 \cdot 1939 \cdot 1941 \cdot 1943 \cdot 1947 \cdot 1949 \cdot 1951 \cdot 1953 \cdot 1957 \cdot 1959 \cdot 1961 \cdot 1963 \cdot 1967 \cdot 1969 \cdot 1971 \cdot 1973 \cdot 1977 \cdot 1979 \cdot 1981 \cdot 1983 \cdot 1987 \cdot 1989 \cdot 1991 \cdot 1993 \cdot 1997 \cdot 1999 \cdot 2001 \cdot 2003 \cdot 2007 \cdot 2009 \cdot 2011 \cdot 2013 \cdot 2017 \$

[illegible]
$$\begin{aligned} Y \Gamma X &= \Gamma \geq = X \Gamma H = \Gamma X \rangle \cup = \Gamma \cup \cup = \Gamma \cup \cup \\ &= \Gamma \rangle = \mu \geq X = \Gamma \end{aligned}$$
$$x = 17492 = 2^4 \cdot 3^2 \cdot 7^2 \cdot 11 \cdot 13 \cdot 17 = 2^4 \cdot 3^2 \cdot 7^2 \cdot 11 \cdot 13 \cdot 17 \quad (\text{XXVII}) \quad (40)$$
$$= \frac{1}{2} \epsilon^{\alpha\beta} = \frac{1}{2} \epsilon^{\alpha\beta} \frac{1}{2} \epsilon^{\gamma\delta} = \frac{1}{4} \epsilon^{\alpha\beta} \epsilon^{\gamma\delta} = \frac{1}{4} \epsilon^{\alpha\beta} \epsilon^{\gamma\delta} \quad (41)$$

(XXVIII)

(42)

$$\begin{aligned} &= \gamma \Gamma \gamma \Gamma \gamma \Gamma \gamma = \Gamma \gamma \gamma \gamma \gamma = \Gamma \gamma \gamma \gamma \gamma = \Gamma \\ &= \gamma \Gamma \gamma = \gamma \gamma \gamma \gamma \gamma \gamma \gamma = \gamma \gamma \gamma \gamma \gamma \gamma \gamma \end{aligned}$$
[illegible]
$$\begin{aligned} &= \Gamma = \frac{1}{2} \Omega \times = \frac{1}{2} \Gamma \times \times = \frac{1}{2} \times \times \times \\ &\times \times \times = \frac{1}{2} \Gamma \Gamma \Gamma \Gamma = \frac{1}{2} \Gamma \times = \frac{1}{2} \times \times \end{aligned} \quad (44)$$
[illegible]
$$\begin{aligned} \varepsilon \nu &= \tau \lambda_H = \tau h \lambda \tilde{\lambda} \lambda D = \tau \lambda \tilde{\lambda} \lambda = \tau \lambda \tilde{\lambda} \lambda \\ &= \mu \varepsilon X = \gamma \gamma \tau \lambda \tilde{\lambda} \lambda = \tau \lambda \tilde{\lambda} \lambda = \gamma \gamma \tau \\ &= \lambda \lambda \end{aligned} \quad (45)$$

$\sigma = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{\sigma_1} + \frac{1}{\sigma_2} \right) = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{1.5} + \frac{1}{1.5} \right) = \frac{1}{1.5} = 0.667$ (XXX)
 $\sigma = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{\sigma_1} + \frac{1}{\sigma_2} \right) = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{1.5} + \frac{1}{1.5} \right) = \frac{1}{1.5} = 0.667$

*T*Y*Y* = 14 *H*G*E* = 1 *Y*G*E*Y* = 1 *G*E*Y*H*
 = 1 *G*Y*E* = *X* = *Y*Y*Y*G*Y*G*E* = *G*Y*E* =
 = *G*Y*G*Y*G*Y* = *G*Y*G*Y* (XXXI)

$$\begin{aligned} \Gamma_1 \Gamma_2 &= \Gamma_1 \Gamma_2 = \Gamma_1 \Gamma_2 = \Gamma_1 \Gamma_2 = \Gamma_1 \Gamma_2 \\ \Gamma_1 \Gamma_2 &= \Gamma_1 \Gamma_2 = \Gamma_1 \Gamma_2 = \Gamma_1 \Gamma_2 = \Gamma_1 \Gamma_2 \\ \Gamma_1 \Gamma_2 &= \Gamma_1 \Gamma_2 = \Gamma_1 \Gamma_2 = \Gamma_1 \Gamma_2 = \Gamma_1 \Gamma_2 \\ &= \Gamma_1 \Gamma_2 = \Gamma_1 \Gamma_2 \end{aligned} \quad (47)$$

XXXII) 714: 675 = 675 = 675 = 675

[illegible]

(50)

$$a = 5441 \equiv 11 \pmod{XXXIV}$$
$$x_{10} = 17999 \equiv 17999 - 5441 \cdot 3 = 17999 - 16323 = 1676 \pmod{5441} \quad (51)$$
$$x^2 + y^2 + z^2 = 1 \quad x^2 + y^2 = 1 \quad x^2 + z^2 = 1 \quad y^2 + z^2 = 1$$

(XXXV)

(53)

(54)

(XXXVI)

(55)

2015-06-15

(XXXVII)

(56)

432

(XXXVIII) (57)

$$12: \mu \otimes_X = \gamma \gamma^{-1} \Gamma \gamma \gamma^{-1} = \gamma \gamma^{-1} = \gamma \Gamma$$

(XXXIX) (58)

15-00000-100000

(XL) (59)

$$= 26.9 = 77.1 = 47.0 \text{ g/g} = 1.4$$

(60)

(XLI)

(61)

1. $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

2152

(62)

(XLII)

(63)

[illegible]

10-10-68

(64)

$$E_{\text{kin}} = \frac{1}{2} m v^2 = 2.5 \times 10^{-18} \text{ J}$$

(XLIII)

= 111 = 222 222 222 = 111 111 111 = 222 222 222
 = 222 222 222

222 = 222 = 222 222 = 222 222 222 222 222 222
 = 222 222 222 (79)

222 222 222 = 222 222 = 222 222 222 222 = 222 (LII)
 222 222 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 (80)

= 222 = 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222
 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 (LIII) (81)

222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222
 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222
 = 222 222

222 = 222 222 222 = 222 222 222 = 222 222 = 222
 222 = 222 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222
 = 222 = 222

= 222 222 222 = 222 222 222 = 222 222 = 222 222 (LIV) (83)

222 222 = 222 222 222 222 = 222 222 = 222 222 222
 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222
 = 222 = 222 222 = 222 222 = 222 = 222 222 = 222 222 (84)

222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 = 222 (LV)
 = 222 222 = 222 222 222 222

= 222 222 222 = 222 222 = 222 222 222 222 = 222 222 (85)

= 222 222 222 = 222 222 222 = 222 222 = 222 222
 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 222
 222 222 222

= 222 222 = 222 222 = 222 (86)

= 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 (LVI)

222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222
 222 222 222

222 222 = 222 222 222 = 222 222 222 = 222 222 (87)

222 = 222 222 = 222 222 = 222 222

= 222 222 = 222 = 222 = 222 222 (LVII)

222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 (88)

= 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222

222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222

= 222 222 = 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 (89)

= 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222

= 222 222 222 = 222 222 222 = 222 222 (LVIII)

222 = 222 = 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 222 (90)

= 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222

222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222

= 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222

= 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 (91)

= 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222

= 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 (LIX)

= 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222 = 222 222

TRANSKRİPSİYA

1. I. Tensi mən. Yarın-kiçə altun örgin üzə olurıpan mənjləyir mən. Ança bilinlər: edgü ol!

2. II. Ala atlıq yol tən,ri mən. Yarın-kiçə eşür mən. Utru eki aylıq kişi oğlın sokuşmış. Kişi

3. korkmuş. Korkma – timiş, kut birgəy mən,- timiş. Ança bilin: edgü ol!

4. III. Altun kanatlıq talım kara kuş mən. Tañım tüsi takı tükəməzkən taluyda yatıpan tapladukımın tu –

5. tar mən, sebdükimin yiyür mən. Andağ küclüg mən. Ança bilinlər: edgü ol!

6. IV. Örüñ əsri toğan kuş mən, çintan ıgıç üzə olurıpan, mənjləyür mən. Ança bi –

7. –linlər!

V. Bəg ər yontuñaru barmış, ak bisi kulunlamış, altun tuyuqluğ adğırılığ yarağ –

8. ay. Təbəşinəri barmış, örünj inkəni butulamış, altun budluğug buğralıq yarağay. Ebinəri kəlm –

9. iş. Üçünç kunçuy urılanmış, bəglik yarağay, - tir. Mənjlilik bəglər ər ermiş. Ağığ edgü ol!

10. VI. Adıqlı toñuzlı art üzə sokuşmış ermiş, adığın karnı yarılmış, toñuzun azığı sınm –

11. VII. iş, - tir. Ança bilin: yablak ol! Ər tərkləyü gəlir, edgü söz sab elti gəlir, - ti –

12. r. Ança bilinlər: edgü ol!

VIII. Altun başlıq yılan mən. Altun koruğsakımın

13. kılıçın kəsipən özüm yol intin, başımın yol ebintin, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!

14. IX. Uluğ eb örtənmiş, katırna təgi kadmaduk, bökiñə təgi kodm(ad)-uk, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!

15. X. Əsnəgən bars mən. Kamuş ara başım, andağ alp mən, ərdəmlig mən. Ança bilinlər!

16. XI. Sarıq athıq sabçı, yağız athıq yabalaç edgü söz sab elti gəlir, - tir. Ança bilin: ağıq edgü ol!

17. XII. Ər abka barmış, tağda kamlamış tənridə erklig, - tir. Ança bilinlər: yabız ol!

18. XIII. Tənrişil kurtğa yurtda kalmış, yağlıq kamış bulının yalğayu tirilmiş, ölümdə ozmış, -tir.

19. Ança bilinlər!

XIV. Kuzğunuğ ıgaçka barmış, katıqtı ba, edgüti ba, - tir. Ança bilinlər!

20. XV. Üzə tuman turdı, asra toz turdı, kuş oğ(ı)ı uça aztı, kiyik oğlı yükü –

21. rü aztı, kişi oğlı yorıyu aztı, yana tənri kutında üçün yılda kop əsən tükəl

22. körüşmiş, kop əgirər, sebinir, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!

23. XVI. Turuk at səmriti yirin ötən yügünü barmış, utru yirdə oğru sookuşup tut –

24. ıpan minmiş, yiliñə, kudursuğ ınrıña təgi yağrıpan kamşayu umatın turur, - tir. Ança bilin: yablak ol!

25. XVII. Özlük at on yirdə arıp onup turu kalmış. Tənri küçinə tağ üzə yul sub körüpən, yış üzə

26. yaş ot görüpən, yorıyu barıpan, sub içipən, yaş yipən ölümdə ozmış - tir. Ança bilinlər: edgü ol!

27. XVIII. Kərəkü içinə təg ol, tügünüki nə təg ol, küzünükki nə təg körüglük on əgni nə təg edg.-

28. ü ol, bağışı nə təg? Bar ol, - tir. Ança bilinlər: ağığ edgü ol! Ak at karş –

29. XIX. ısın üç boluğta talulapan ağanda ötügkə ıdmış, - tir. Korkma, edgüti ötün, ayınma edgü –

30. ti yalbar, - tir. Ança bilin: edgü ol!

XX. Titir buğra mən. Örüñ köpükümin saçar

31. mən, üzə tənrikə təgir, asra yirkə kirür, - tir, udığmağ odğur(u), yatıqlıq turğuru

32. yorıyur mən, antağ küclüg mən. Ança bilinlər: edgü ol!

XXI. Kara öpgüg yıl yarumazkan tidi,

33. edmən, körmən ürkittin, - tir. Ança bilin.

XXII. Uzunonlıq küzünüzün kölgə

34. içgirmiş, yarın yanrayur, kiçə kənreyür, -tir. Ança bilinlər: munluq ol, ağığ yablak ol!

35. XXIII. Oğlan. Kəkük təzkin bultı, çuk tin kutluğ bolzun, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!

36. XXIV. Təklük kulun irkək yonda əmig tiləyür kün ortu yütürük, tün ortu kanta nəgüdə bol –

37. ğay ol, - tir. Ança bilinlər: yabız ol!

XXV. Eki öküzün bir bokarsıka

38. kolmuş kamşayu umatın turur, - tir. Ança bilin: yablak ol.

XXVI. Tan tanlardı, udu yir

39. yarudı, udu kün toğdı, kamığ üzə yaruk boltı, - tir. Ança bilin: edgü ol.

40. XXVII. Bay ər koñı ürküpən barmış, bōrikə sokuşmış, bōri ağzı əmsimış, əsən tükəl bolm --

41. mış, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!

XXVIII. Kan olurıpan ordu yarmış, il -

42. i turmış, tört buluntakı edgüsi uyarı tirilipən mənşiləyur, bədizləyür, -tir. Ança

43. bilinlər: edgü ol!

XXIX. Oyma ər oğlanın, kişisin tutuğ urıpan usıç oyugalup

44. barmış, oğlın, kişisin utuzmaduk yana tokuzon baş koñ utmış, oğlı, yutuzı kop ög-

45. irər, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

XXX. Çıgay ər oğlı kazğançka barmış, yolu

46. yaramış, ögirə sebinü gəlir, -tir. Ança bilinlər: edgü ol!

XXXI. Bars kiyik.

47. əñkə mənşkə barmış, əñin mənşin bulmış, bulıpan uyasınaru ögirə sebinü gəlir, - tir. Ança

48. bilin: edgü ol!

XXXII. Bır tabıku yüz boltı, yüz tabıku miñ boltı, miñ,

49. tabıku tümən boltı, - tir. Ança bilinlər: asuğı bar, edgü ol.

Ki(d)izig

50. XXXIII. subda sokmış, takı ur, katıgdı ba, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!

XXXIV. Kan sükə b-

51. armış, yağığ sançmış, köçürü, konturu kəlir, özi süsi ögirə, sebinə ordusınaru kəlir, -

52. tir. Ança bilinlər: edgü ol.

XXXV. Ər sükə barmış, yolta atı armış, ər koğu kuş

53. ka sokuşmuş, koğu kuş kanatına urıp(an a)nın kalıyu barıpan öginə, kañına təkürmüş, ögi, kañı

54. ögirər, sebinür, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

XXXVI. Üküş atlığ ökrünçün, yook kobı

55. atlığ korkınçın yook, uçruğluğ kutun yook, - tir. Ança bilinlər: ağığ yablak ol.

XXXVII. Bir karı

56. öküzüg bilin biçə komursğa yimiş kamşayu umatın turur, - tir. Ança bilinlər: yablak ol.

57. XXXVIII. Kamış ara kalmış tənri unamaduk abınçu katun bolzun, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

58. XXXIX. Tağığ (Tomsen: atığ) tərtrü kişəmiş, kamşayu umatın, turur, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!

59. XI. Talım urı yarınça yazıçın yalım kayağ yara . uruupan yalınusun yorıyur, - tir. Antağ

60. alp ermiş. Ança bilinlər: edgü ol!

XLI. Örüñ əsri ingəg bozağulaçu b-

61. olmuş, ölgəy mən, - timiş. Örüñ əsri irkək bozağu kəlürmüş, ıdukluk yarağay ülükdə ozmış,-

62. tir. Ança bilin: edgü ol!

XLII. Uzuntonluğ idişin, ayakın kodupan barmış, yana edgüt -

63. i sakınmış: idişimtə, ayakımta öni kanıça barır mən, - tir. yana gəlmiş; idişin, ayakın əsən tükəl bul -

64. mış, ögirər, sebinür, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!

XLIII. Toğan ügüz kuşı

65. kuşayu barmış utru talım kara kuş kopupan barmış, tir. Ança bilinlər: yablak ol!

66. XLIV. Toğan kuş tərvidin kodı tabışğan tipən kapmış, toğan kuş tırnakı suçulunmış yana

67. tıtnmış, toğan kuşın tırnakı ögüşüpən kalıyu barmış, tabışğan tərisi önüşüpən yükürü b –

68. armış, antağ tir. Ança bilinlər: yabız ol!

XLV. Kiyik oğlu mən, otsuz, subsı –

69. z kaltı uyğun nəsük yorıyın, - tir. Ança bilinlər: yabız ol!

XLVI. Təbə titi –

70. gkə tüşmiş başını yimiş, özün tilgü yimiş, -tir. Ança bilinlər: yablak ol!

71. XLVII. Ər əmələyü barmış tərrikə sookuşmış, kut bolmış, kut birmiş, ağılmta yolkın bo–

72. Izun, özün uzun bolzun, - timiş. Ança bilinlər: edgü ol!

XLVIII. Kara yol

73. tərri mən. Sınukınm səpərmən, üzükünün ulayur mən, ilig itmiş mən. Edgüsi bolzun, - tir.

74. Ança bilinlər.

XLIX. Bars kiyik ənləyü mənəyləyü barmış, ortu yirdə mağaka sookuşmış.

75. əsri mağ yalım kayaka ünür barmış, ölümte ozmış, ölümte ozupan ögirə sebinü yorıyur, -

76. tir. Ança bilin: edgü ol.

L. Tığ at kudruukın tükün tikrət yazığ

77. kodı yadrat tookuz kat üçügrüp, topı uluğ ança tərirtün, -tir. Ança bilinlər: yablak ol.

78. LI. Talım kara kuş mən. Yaşıl kaya yaylağım, kızıl kaya kışlağım. Ol tağda

79. turupan mənəyləyür mən. Ança bilinlər.

LII. Ər busuşluğ, tərri bulıtlığ.

80. boltı, ara gün toğmış bosannç ara mənə kəlmiş, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

81. LIII. Boz bulıt yorıdı, bodun üzə yağdı, kara bulıt yorıdı kamyğ üzə yağdı, tarığ bişdi.

82. yaş ot ündi, yolkıka, kişikə edgü boltı, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

83. LIV. Kul sabı bəğinərü ötünür, kuzğun sabı tərriğərü yalbarur, üzə tərri eşitdi, asra kişi

84. bilti, - tir. Ança bilin: edgü ol.

LV. Alp ər oğlu sükə barmış, sü yirintə eriklig

85. sabçı turtmış, - tir. Ebinərü kəlsər, özi atanmış, ögrinçülüg atı

86. yitiklig kəlir, - tir. Ança bilinlər: ayyığ edgü.

LVI. Ögrinə kutluğ adğır mən, yağak ığaç yaylağım, kuşluğ ığaç kışlağım.

87. anda turuupan mənəyləyürmən, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

LVII. Kanğı ölmiş, kənəki

88. tonmış, kanğı nəlük ölgəy ol, bəglig ol, kənəki nəlük tongay ol, künəşkə olurur ol. Ança bili –

89. ɣlər: bu ırk başınta az əmgəki bar, kin yana edgü bolur.

LVIII. Oğlu ögintə, kaɣınta

90. öbkələpən təzipən barmış, yana sakmmış kəlmiş, ögüm ötin alayın, kaɣım sabın tınlayın, - tip, gəlmiş, - tir.

91. Ança bilinlər: edgü ol!

LIX. Yılka təgmışig yıdıtmayın, ayka təgmışig artatmayın

92. edgüsi bolzun, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!

LX. Tokuz aralı sıgün kiyik mən, bəd –

93. iz tiz üzə önüpən, miɣrəyür mən, üzə tərri eşitdi, asra kişi bilti, antağ küçlüg mən, - tir.

94. Ança bilinlər: edgü ol!

LXI. Turuyaya kuş tüşnəkinne konmış tuymatın.

95. tozka ilinmiş, uça umatın, olurur, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!

96. LXII. Yargun kiyik mən, yaylıg tağıma ağıpan yaylayur turur mən, mənəlig mən, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

97. LXIII. Kanlıg süsi abka ünmiş, sağır içrə əlig kiyik kirmiş, kan əligin tutmış, kara kamyğ süsi

98. ögirər, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!

LXIV. Kök buymul toğan kuş mən,

99. körüglüg kayaka konuupan közləyir mən, yağaklıg toğrak üzə tüşüpən yaylayur mən, - tir. Ança bi-

100. liqlər: ağıg edgü ol!

LXV. Səmiş at ağı katıg boltı, idisi umaz, - tir. An-

101. ça bilirlər: yablak ol!

Amtı, amrak oğlanım, anca bilirlər: bu ırk bitig edgü ol, inçip alku, kən -

102. tū ülügi erklik ol!

103. Bars yıl ekinti ay biş yigirmikə Taygüntan manıstantaku kiçik dintar burua-ğuru eşidşimiz İsik sarjun

104. İtəçük üçün bitidim.

TƏRCÜMƏ

1. I. Tensiyəm (Çin imperatoru). Gündüz-gecə qızıl taxtın üstündə oturub zövq alıram. Onu bilin: o, yaxşıdır.

2. II. Ala atlı yol (baxt) tanrısiyam. Gündüz-gecə çapıram. Qarşıda iki aylıq insan oğlu ilə rastlaşmış

3. İnsan qorxmış. Qorxma, - demiş, bəxt verirəm, - demiş. Onu bilin, o, yaxşıdır.

4. III. Qızıl qanadlı arxam qara quşam. Vücudum görünüşü hələ tükənməzkən dənizdə yatıb arzu etdiyimi tu-

5. taram, sevdiyimi yeyirəm. O qədər güclüyəm. Onu bilin: o, yaxşıdır.

6. IV. Parlaq xalxal şahin quşam, səndəl ağacı üstündə oturub zövq alıram. Onu bi-

7. lin!

V. Bəy ər ilxısına tərəf getmiş. Ağ madyanı qulunlamış, qızıl nallı ayqırılığa yara-

8. yar. Dəvələrinə tərəf getmiş. Parlaq mayası erkək balalamış, qızıl budlu buğralığa yarayar. Evinə tərəf gəl-

9.miş. Üçüncü xanımı nəsil vermiş (doğmuş), bəyliyə yarayar, -deyir. Bəxtiyar bəy igid imiş. O, yaman yaxşıdır!

10. VI. Ayılı donuzlu dağ keçidində qarşılaşmış imiş. Ayn qarnı yarılmış, donuzun köpək dişı sını-

11. VII. mış, - deyir. Onu bilin: o, pisdir. Ər çapıb gəlir, yaxşı söz, xəbər gətirərək gəlir, - deyir.

12. Onu bilin: o, yaxşıdır.

VIII. Qızıl başlı ilanam. Qızıl qursağıma

13. qılıncla kəsib özümü tulladın, başımı evə göndərdin, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

14. IX. Böyük ev yanmış (örtən-alov), mərtəbələrinə tək qalmamış, bünövrəsinə tək qoymamış, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

15. X. Xallı barsam. Qamışlar arasında başım, o qədər igidəm, cəsuram. Onu bilin.

16. XI. Sarı atlı çapar, qonur atlı elçi yaxşı söz, xəbər gətirərək gəlir, - deyir. Onu bilin: o, yaman yaxşıdır.

17. XII. Ər ova getmiş, dağda dua etmiş, tanrıdan qüdrət, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

18. XIII. Göylərlik (göyə getməli, həddindən artıq qoca) qarı yurdda qalmış, yağlı (bir) qaşq qırağını yalayaraq dirilmiş, ölümdən qurtulmuş, - deyir.

19. Onu bilin.

XIV. Quzğunu ağaca bağlamış, möhkəmcə bağla, yaxşıca bağla, deyir. Onu bilin.

20. XV. Yuxarıda duman durdu, aşağıda toz durdu. Quş balası uçaraq azdı, keyik balası qaça -

21. raq azdı, insan oğlu yürüş edərkən azdı. Yəni tanrı nəzərində üçüncü ildə hər şey salamat bütöv

22. görünmüş, hamı şadlanır, sevinir, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

23. XVI. Arıq at kökəldiyi yeri xatırlayıb qaçaraq getmiş, qarşı yerdə (bir) oğru zorla onu tu-

24. tub minmiş. Yalın, quyruq ucuna tək sürülüb yara olduğundan (at) hərəkət etməyi bacarmayıb durur, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

25. XVII. Minik atı şərq (günəşli) yerdə arıqlayıb zəifləyib duraraq qalmış. Tanrı gücünə dağ üstündə bulaq su görüb, orman üstündə

26. tər ot görüb qaçaraq getmiş, su içib, tər ot yeyib ölümdən xilas olmuş, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

27. XVIII. Çadırın içi necədir? Tüstü yeri (bacası) necədir? Pəncərələri necə görünüşlüdür? Damı necə yaxşı-

28. dır. Bağları (ipləri) necədir? Vardır, - deyir. Onu bilin: yaman yaxşıdır o. Ağ ot qarşı-

29. XIX. sını üç varlıqda gözəlləşib qalxanda, duaya getmiş, - deyir. Qorxma, yaxşıca dua et, çəkinmə yaxşı-

30. ca yalvar, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

XX. Titir¹ buğrayam. Parlak köpük saçar-

31. am, üstə göylərə deyir, aşağıda yerlərə girir, deyir. Uyuyanları oyadaraq, yatanları durğuzaraq

32. qaçıram. O qədər güclüyəm. Onu bilin: o, yaxşıdır.

XXI. Qara şanapipik il dəyişməz, - dedi.

33. (məna) nəsihət vermə, (məna) baxma, hürkütdün, deyir. Onu bilin.

XXII. Uzundonlu (rahib) güzgüsünü gölə

34. düşürmüş, gündüz yana-yana ağlayır, gecə sıtqıya-sıtqıya ağlayır, - deyir. Onu bilin: dərdlidir, o, yaman pisdir!

35. XXIII. Oğlan ququ quşu lələyi tapdı, kaş ki xoşbəxt olsun, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

36. XXIV. Kor qulun erkək atdan əmmək diləyir, günorta iztirabda, gecəyarısı qanda - nə gündə

37. olar, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

XXV. İki öküzü bir boyunduruğa

38. qoşmuş, hərəkət etməyi bacarmayaraq durur, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

XXVI. Dan söküldü, ardınca yer

39. işıqlandı, ardınca gün doğdu, hamının üzü işıq oldu, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

40. XXVII. Varlı kişinin qoyunu hürküb getmiş, canavara rast gəlmiş, canavarın ağzı susamış, sağ keyfi ol-

41. muş, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

XXVIII. Xan oturub ordu yarmış, el-

42. i durmuş, dörd tərəfdəki yaxşısı, ağıllıları toplaşib zövq alır, süsləyir, - deyir. Onu

43. bilin: o, yaxşıdır.

XXIX. (bir) qumarbaz adam oğlunu, adamlarını girov qoyub (usta) oyunçu

44. tapmış, oğlunu, adamlarını uduzmamaq bir yana, doxsan baş qoyun udmuş, oğlu, gəlini çox fərəh-

45. lənər, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

XXX. Fəqir adam oğlu qazanca getmiş, yolu

46. uğurlu olmuş, fərəhlənərək, sevinərək gəlir, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

XXXI. Bars-heyvan

47. ov aramağa getmiş, ovunu ovlamış, ovlayıb yuvasına tərəf fərəhlənərək, sevinərək gəlir, - deyir. Onu

48. bilin: o, yaxşıdır.

XXXII. Bir tobulka yüz oldu, yüz topulka min oldu, min

49. topulka on min oldu, - deyir. Onu bilin: faydası var, o, yaxşıdır!

Keçəni

50. XXIII. suya soxmmuş, daha vur, möhkəmcə bağla, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

XXXIV. Xan qoşuna g-

51. etmiş, yağını məğlub etmiş, köçürərək, yerləşdirərək gəlir, özü, qoşunu fərəhlənərək, sevinərək ordasına tərəf gəlir, -

52. deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

XXXV. Ər qoşuna getmiş, yolda atı xəstələnmiş, ər qu qu-

53. şu ilə qarşılaşmış, qu quşu qanadına vurub onunla yuxarıya qalxaraq anasına, atasına çatdırmış. Ana-

54. sı, atası fərəhlənər, sevinər, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

XXXVI. Çoxlu atın olmaqda təminat yox. Az

55. atlı (olmağın) qorxusu yox. Ucalan bəxtin yox, - deyir. Onu bilin: o, yaman pisdir.

XXXVII. Bir qoca

56. öküzü balaca qarışqalar yemiş, hərəkət etməyi bacarmadığı üçün durur, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

¹ Titir - dəvə cinsi - Baktriya - ərəb cinsi.

57. XXXVIII. Qamış arasında qalmış tanrı razı olmadığından təsəlli tapıb xatun olsun, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!

58. XXXIX. Atı tərsinə bağlamış, hərəkət etməyi bacarmadığından durur, - deyir. Onu bilin: o, pisdir!

59. XL. Arxan igid yarıncə toppuzla sərt qayanı yararaq yalnız yürüyür, - deyir. O cür

60. igid imiş. Onu bilin: o, yaxşıdır!

XLI. Parlaq xallı inək buzovlayası ol-

61. muş, öləcəyəm, - demiş. Parlaq xallı erkək buzov gətirmiş, qurbanlığa yarayacaq bəxtindən qurtulmuş, -

62. deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!

XLII. Uzunonlu (uzunətək, rahib) kasasını, qədəhini qoyub getmiş, yenə yaxşı-

63. cə düşülmüş, kasamdan, qədəhimdən ayrı nə üçün gedirəm, - deyir, yenə gəlmiş: kasasını, qədəhini

64. sağ, salamat tapmış, fərəhlənər, sevinir, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!

XLIII. Doğan çay quşu

65. ova getmiş, qarşısına yırtıcı qara quş uçub getmiş, - deyir. Onu bilin: o, pisdir!

66. XLIV. Doğan quş (şahin) göydən ada dovşanı deyib şığımış, şahinin caynağı açılmış, yenə

67. yığılmış. Doğan quşun (şahinin) caynağı (dovşana) batıb yuxarı qalxmış, dovşanın dərisi yırtılıb qaçaraq g-

68. etmiş, - belə deyir. Onu bilin: o, pisdir!

XLV. Maral balasıyam. Otsuz, susu-

69. z qaldım, necə dolanım, necə qaçım? - deyir. Onu bilin: o, pisdir!

XLVI. Dəvə bataqlı-

70. ğa düşmüş, əvvəlcə (ətrafdakı otu) yemiş, özünü tülkü yemiş, - deyir. Onu bilin: o, pisdir!

71. XLVII. Ər iməkləyərək getmiş, tanrı ilə qarşılaşmış. bəxti olmuş, bəxt vermiş, ağlında ilxın o-

72. lsun, özün (ömrün) uzun olsun, - demiş. Onu bilin: o, yaxşıdır!

XLVIII. Qara yol

73. tanrısıyam. Sınıqlarını birləşdirərəm, üzülmüşlərini calaşdıraram. El düzəltmişəm. Yaxşısı olsun, - deyir.

74. Onu bilin:

XLIX. Bars-heyvan ov ovlamağa getmiş. Orta yerdə (yolun ortasında) ilanla qarşılaşmış.

75. Xallı ilan sərt qayaya çıxıb getmiş, ölümdən qurtulmuş, ölümdən qurtulub fərəhlənərək, sevinərək gedir, -

76. deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır..

L. Kürən atın quyruğunu düyüb yel kimi yazı

77. boyu çapdır, doqquz qat kimi bağla, böyük cləcə tərlesin, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

78. LI. Yırtıcı qara quşam. Yaşıl qaya yaylağım, qızıl (qırmızı) qaya qışlağım. O dağda

79. durub zövq alıram. Onu bilin.

LII. Ər kədərli, göy buludlu

80. oldu. Arada gün doğmuş. Kədər arasında səadət gəlmiş, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

81. LIII. Boz bulud yürüdü, xalqın üstünə yağdı. Qara bulud yürüdü, hamının üstünə yağdı. Taxıl (darı) yetişdi,

82. cavan (tər) ot qalxdı, ilxıya, adamlara yaxşı oldu, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

83. LIV. Qulun xahişi (nitqi) böyə müraciət edir, quzğun xahişi (nitqi) tanrıya yalvarır. Üstdə tanrı eşitdi, aşağıda insan.

84. bildi, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

LV. İgid ər oldu, qoşuna getmiş, qoşun yerində olan

85. natiqlər toplanmış, - deyir. Evinə tərəf gəlsə, özü ad qazanmış (şöhrətlənmiş), öyrəncəli atı

86. cilovlu (cilovundan tutulmuş halda - zəfərlə qayıdan sərkərdənin atının cilovunda tutub şəhərə daxil edərdilər) gəlir, - deyir. Onu bilin: yaman yaxşıdır).

LVI. Nəsil verən xoşbəxt aygıram. Qoz ağacı yaylağım, quşlu ağac qışlağım.

87. orada durub zövq alıram, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

LVII. Xan oğlu ölmüş, köynəyi

88. donmuş. Xan oğlu nə üçün ölməlidir? Bəylikdir. Köynəyi nə üçün donmalıdır. Günəşdə oturur¹. Onu bi-

89. lin: bu fal başında az əziyyəti var, ancaq sonra yaxşı olur.

LVIII. Oğlu anasından, atasından

90. küsüb qaçıb getmiş, yenə fikirləşib gəlmiş (qayıtmış), ana nəsihəti alım, ata sözü dinləyim, - deyib gəlmiş, - deyir.

91. Onu bilin: o, yaxşıdır.

LIX. İlinə çatmışı (yaşı çatmışı, qocalmışı) yürütməyim, aya çatmışı (azyaşlı) məhv etməyim,

92. yaxşısı olsun, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!

LX. Doqquz sıx meşədə sığın keyikəm. Qə -

93. şəng diz(im) üstə qalxıb böyürürəm. Üstdə tanrı cəstidi, aşağıda insan bildi. O qədər güclüyəm, - deyir.

94. Onu bilin: o, yaxşıdır!

LXI. Durna quşu düşərgəsinə qonmuş, duymadan

95. toza ilişmiş, uçmağı bacarmadan oturur, - deyir. Onu bilin: o, pisdir?

96. LXII. Yarıqun-heyvanam. Yaylaq dağıma qalxıb yaylayır dururam, şənəm, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!

97. LXIII. Xanlıq qoşunu ova çıxmış, çayırın içinə əlig. keyik girmiş, xan əliyi tutmuş. Bütün qoşun əhli

98. fərəhlənir, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!

LXIV. Mavi ala şahinəm.

99. Gözəl qayaya qonub gözləyirəm. Yarpaqlı qovaq ağacına qonub yaylayıram, - deyir. Onu bi-

100. lin: o, yaman yaxşıdır!

LXV. Kök atın ağzı sərt oldu, sahibi idarə edə bilməz (hərfən: göndərməz), - deyir. Onu bi-

101. lin: o, pisdir!

İndi, sevgili oğullarım, onu bilin: bu fal yazısı yaxşıdır. Beləcə müxtəlif, ö-

102. zü bəxtinin sahibidir.

103. Bars ili ikinci ayın on beşində Tayküntan manistandakı (məbəbindəki) kiçik dindar burua quru, eşidənlərimiz İsik sağun

104. İtəçük üçün yazdım.

QEYDLƏR

1. İlisu uyğurlarının yuxu yozmasına görə, yuxuda Çin imperatorunu görmək varlanmaq və uzun ömür xəbər verir.

2. İlisu uyğurlarının fikrincə, yuxuda qaranquş görmək varlanmaq əlamətidir.

23. İlisu uyğurlarının inamınca, yuxuda arıq və xəstə ata minmək pis əlamətdir.

25-26. İlisu uyğurlarına görə, yuxuda tox ata minmək varlanmaq əlamətidir

30-32. İlisu uyğurlarının inamına görə, yuxuda tox dəvə görmək və ona minmək arzuya çatmaq əlamətidir.

44-45. İlisu uyğurlarına görə, yuxuda qoyun görmək rifahı göstərir.

47-48. İlisu uyğurlarının inamına görə, yuxuda pələng (bars) görmək yaxşılıq əlamətidir.

51. İlisu uyğurlarına görə, yuxuda padşah görmək xeyir əlamətidir.

53. Uyğurların təsəvvürünə görə, yuxuda uçmaq xeyir əlamətidir.

81-82. Uyğurların təsəvvürünə görə, yuxuda yağış görmək xeyir, bərəkət deməkdir.

92. Uyğurların təsəvvürünə görə, yuxuda maral görmək bütün ağrıların, çətinliklərin azalması əlamətidir.

¹ S.Y.Malov bu hissəni belə tərcümə edir: Водоем иссяк, а водосток замерз. Каким образом может иссякнуть водоем, когда он княжеский. Как может замерзнуть канал, когда он находится на солнце.

MƏTN

(1) (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8) (9) (10) (11) (12) (13) (14) (15) (16) (17) (18)

1. Şəhərkərlər...
 2. ...
 3. ...
 4. ...
 5. ...
 6. ...
 7. ...
 8. ...
 9. ...
 10. ...
 11. ...
 12. ...
 13. ...
 14. ...
 15. ...
 16. ...
 17. ...
 18. ...

(19) (20) (21) (22) (23) (24) (25) (26) (27) (28) (29) (30) (31) (32) (33) (34) (35) (36)

19. ...
 20. ...
 21. ...
 22. ...
 23. ...
 24. ...
 25. ...
 26. ...
 27. ...
 28. ...
 29. ...
 30. ...
 31. ...
 32. ...
 33. ...
 34. ...
 35. ...
 36. ...

(37) (38) (39) (40) (41) (42) (43) (44) (45) (46) (47) (48) (49) (50) (51) (52) (53) (54)

37. ...
 38. ...
 39. ...
 40. ...
 41. ...
 42. ...
 43. ...
 44. ...
 45. ...
 46. ...
 47. ...
 48. ...
 49. ...
 50. ...
 51. ...
 52. ...
 53. ...
 54. ...

(55) (56) (57) (58) (59) (60) (61) (62) (63) (64) (65) (66) (67) (68) (69) (70) (71) (72)

Barıp yükünəlim anıñ uluğ kutıña,
tip ötündilər. Ol ödün Xirodis kan
ınça tip yarlıkadı olarka: yi emti
amrak oğlanlarım, edgü kya barıñlar,
keç köñül tögürip tiləñlər, istəñlər!
Nəçükin bulsar sizlər, yana yanıp kəlip
maña işitdürəñlər, mən yəmə barıp yükün -
əyin anar, tip tidi. İnçip ol moğoçlar
nəçükin Urışmtın önüp bardılar
ersər, ol yultuz yəmə olarnı birlə
barır erdi. Kaçan ol moğoçlar Bidil -
xımka təgdilər ersər, ol yultuz
təbrəmədin şük turdı. Ötrü anta
bultılar Msixa tənrik. Ol ödin
titirü yakın barıp kirdilər. Öz
yüklərin açtılar, ertüdin açuğın
ötündilər kim, kəlürmiş erdilər
üç türlüg közünc: altun, zmuran,
küzi. Yəmə yükünç yükündilər, ögmək,
alkış ötündilər ilik kan Msixa
tənrikə. Ol moğoçlar inça sakın -
ıp kirdilər. Tənri oğlu ersər,
zmuran, küzi alğay. İlik kan ersər,
altun alğay. Birük otacı, emçi ersər,
ot, yem alğay, tip bir kabanda
urup kigürdilər. Məñü tənri oğlu
ilik kan Msixa ol moğoçların
köñlindəki sakınçın bilü yarlıkan
üç türlüg közüncin ertüdin yumkı
alı yarlıkadı. İnça yarlıkadı olarka:
Ay moğoçlar a, sizlər üç türlüg
sakınç üzə kirtinizlər: tənri oğlu
yəmə mən ok erürmən. İlik kan yəmə
mən erürmən. Otaçı, emçi yəmə mən

(73) (74) (75) (76) (77) (78) (79) (80)

Barıp yükünəlim anıñ uluğ kutıña,
tip ötündilər. Ol ödün Xirodis kan
ınça tip yarlıkadı olarka: yi emti
amrak oğlanlarım, edgü kya barıñlar,
keç köñül tögürip tiləñlər, istəñlər!
Nəçükin bulsar sizlər, yana yanıp kəlip
maña işitdürəñlər, mən yəmə barıp yükün -
əyin anar, tip tidi. İnçip ol moğoçlar
nəçükin Urışmtın önüp bardılar
ersər, ol yultuz yəmə olarnı birlə
barır erdi. Kaçan ol moğoçlar Bidil -
xımka təgdilər ersər, ol yultuz
təbrəmədin şük turdı. Ötrü anta
bultılar Msixa tənrik. Ol ödin
titirü yakın barıp kirdilər. Öz
yüklərin açtılar, ertüdin açuğın
ötündilər kim, kəlürmiş erdilər
üç türlüg közünc: altun, zmuran,
küzi. Yəmə yükünç yükündilər, ögmək,
alkış ötündilər ilik kan Msixa
tənrikə. Ol moğoçlar inça sakın -
ıp kirdilər. Tənri oğlu ersər,
zmuran, küzi alğay. İlik kan ersər,
altun alğay. Birük otacı, emçi ersər,
ot, yem alğay, tip bir kabanda
urup kigürdilər. Məñü tənri oğlu
ilik kan Msixa ol moğoçların
köñlindəki sakınçın bilü yarlıkan
üç türlüg közüncin ertüdin yumkı
alı yarlıkadı. İnça yarlıkadı olarka:
Ay moğoçlar a, sizlər üç türlüg
sakınç üzə kirtinizlər: tənri oğlu
yəmə mən ok erürmən. İlik kan yəmə
mən erürmən. Otaçı, emçi yəmə mən

TRANSKRİPSIYA

1. Barıp yükünəlim anıñ uluğ kutıña,
2. tip ötündilər. Ol ödün Xirodis kan
3. inça tip yarlıkadı olarka: yi emti
4. amrak oğlanlarım, edgü kya barıñlar,
5. keç köñül tögürip tiləñlər, istəñlər!
6. Nəçükin bulsar sizlər, yana yanıp kəlip
7. maña işitdürəñlər, mən yəmə barıp yükün -
8. əyin anar, tip tidi. İnçip ol moğoçlar
9. nəçükin Urışmtın önüp bardılar
10. ersər, ol yultuz yəmə olarnı birlə
11. barır erdi. Kaçan ol moğoçlar Bidil -
12. xımka təgdilər ersər, ol yultuz
13. təbrəmədin şük turdı. Ötrü anta
14. bultılar Msixa tənrik. Ol ödin
15. titirü yakın barıp kirdilər. Öz
16. yüklərin açtılar, ertüdin açuğın
17. ötündilər kim, kəlürmiş erdilər
18. üç türlüg közünc: altun, zmuran,
19. küzi. Yəmə yükünç yükündilər, ögmək,
20. alkış ötündilər ilik kan Msixa
21. tənrikə. Ol moğoçlar inça sakın -
22. ıp kirdilər. Tənri oğlu ersər,
23. zmuran, küzi alğay. İlik kan ersər,
24. altun alğay. Birük otacı, emçi ersər,
25. ot, yem alğay, tip bir kabanda
26. urup kigürdilər. Məñü tənri oğlu
27. ilik kan Msixa ol moğoçların
28. köñlindəki sakınçın bilü yarlıkan
29. üç türlüg közüncin ertüdin yumkı
30. alı yarlıkadı. İnça yarlıkadı olarka:
31. Ay moğoçlar a, sizlər üç türlüg
32. sakınç üzə kirtinizlər: tənri oğlu
33. yəmə mən ok erürmən. İlik kan yəmə
34. mən erürmən. Otaçı, emçi yəmə mən

35. ok erürmən, tip yarlıkadı. Sizik –
36. siz bolup barırlar, tip yarlıkadı. Ol
37. moğolarka taş bışıkniñ bulunkıñ –
38. ta min üzmiş tæg bir yumğak taşığ
39. üzün birdi ... Moğolçlar ol taşı alıp,
40. öz etüzləri kötürgəli umatılar.
41. Yılıkıka yütürsər, yılıkı kötürü umatı.
42. Anıñ kingəstilər, bu taş ertingüü
43. ıǵar turur. Bu bir yumğak taş ... nəgü –
44. lüg ol biziğə, yılıkı yəmə kötürü
45. umatın turur, iltgəli umağay biz, tip
46. sözləşdilər, ötrü antaça bir
47. kuduğ belgürti. Ol taşığ kötürüp ol
48. kuduğ içintə kəmişdilər. Ança a
49. barıp kıya kərdilər. Ol kuduğ
50. inçintə bir korkınçığ uluğ yaruk
51. oot, yalın birlə önip kök kalık –
52. ka təgi turur erdi. İnçip ol tar-
53. lançığ ... belgü körüp moğolçlar
54. añlap, bilip, korkup töpön tüşüp
55. yüküntilər. İnça tiyür erdilər: biz –
56. iğə tapıñgu, yüküñgü erdini birün – ə
57. ermiş biz, tapıñguka təgimsiz ermiş
58. biz, bilmətin kuduğka kəmişmiş biz,
59. tip ögüntilər. Ol oğurka bu kün
60. künkə təgi moğolçlar ootka tapı –
61. nmak tıltağı bu erür. Ol ödün
62. belgülüg bolı olarka, tənridəm
63. vristi utuzup antın öñi yolça
64. yorutdı ol moğolçlarığ, Xirodis kan –
65. ka təgmədilər. Takı yəmə bitiyü
66. təginəlim. Zxarya uluğ dintarnıñ
67. ölüm təginmiş ayığ kılınçlığ
68. Xirodis kan elgintə. Ol ödün
69. korda Xirodis kan bu moğolçlar
70. yanıp atın, öñi yolça barmışın

71. mini osğançuladı bu moğolçlar, tip
72. ay ked övkəsi kəlti. İnça tip
73. yarlıkadı öz boğağulukçı ölütcü
74. yarğanlarka: barırlar, mənıñ
75. ilim içintə neçə iki yaşda
76. altın oğlan kyalar bar ersər,
77. barçanı ölüñlər, tip yarlıkadı.
78. Ötrü belgülüg bolı tənridəm bir
79. vristi Yausipniñ tülintə, inçı
80. tip yarlık tægürdi.

TƏRCÜMƏ

1. Gedib baş əyək onun ulu ləyaqətinə
2. deyib müraciət etdilər. O zaman Xirodis xan
3. beləcə deyib əmr etdi onlara, indi ey
4. sevimli oğlanlarım, yaxşıca yola düşün,
5. pak ürəkdən cəhd göstərib diləyin, istəyin!
6. Nəcə tapsanız, yenə qayıdıb gəlib,
7. mənə eşitdirin, mən də gedib səcdə
8. edim ona, - deyib dedi. Beləliklə, o schirkarlar
9. necə Qüdrədən çıxıb gedərkən
10. o ulduz da onlarla birlikdə
11. gedirdi. Haçan o schirkarlar Bidil –
12. ximə çatdılar o ulduz
13. tərənəmədən şük durdu. Sonra orada
14. tapdılar Məsihə tanrını. O zaman
15. cəhəmlə yaxına gedib (kahaya) girdilər. Öz
16. yüklərini açdılar, ucadan
17. çıxırdılar ki, onlar gətirmişlər
18. üç növ xəzinə: qızıl, müşk-ənbər,
19. qəlyan. Yenə səcdə etdilər, tərif
20. alqışla müraciət etdilər hökmdar xan Məsihəyə
21. tanrıya. O schirkarlar belə düşün –
22. üb girdilər. Tanrı oğlu isə
23. müşk-ənbər, qəlyan götürəcək. Hökmdar isə

24. qızıl götürəcək. Əgər həkimdirsə,
25. ot, dərman götürəcək, deyib hədiyyələri qaba
26. qoyub içəri girdilər. Əbədi tanrı oğlu
27. hökmdar Məsihə o sehirkarların
28. ürəyindəki fikri bilərək buyurub
29. üç növ hədiyyənin hamısını
30. alaraq buyurdu. Belə buyurdu onlara:
31. Ay sehirkazlar, siz üç növ
32. fikirlə girdiniz: tanrı oğlu
33. da mən varam. Hökmdar da yenə
34. mən varam. Həkim, təbib də mən
35. varam, deyib söylədi. Şübhə –
36. siz olub gedin, deyib söylədi. O
37. sehirkarlara daş beşiyin küncün –
38. dən un götürürmüş kimi bir yumru daşı
39. götürüb onlara verdi... Sehirkarlar o daşı alıb
40. öz üzərlərinə götürməyi bacarmadılar.
41. İlxiyə yüklədilər, ilxi da götürə bilmədi.
42. Ona görə öz aralarında məsləhətləşdilər. Bu daş çox
43. ağırdır. Bu bir yumru daş ... necə –
44. dir ki, biz də, ilxi da götürməyi
45. bacarmadıq, aparmağı bacarmayacağıq, deyib
46. sözləşdilər. Sonra oradaca bir
47. quyu göründü. O daşı götürüb o
48. quyu içinə gömdülər. Bir az
49. gedib geri baxdılar. O quyu
50. içindən bir qorxunc böyük işıq
51. od, alov ilə qalxıb mavi səma –
52. ya təki yüksəlirdi. Beləcə o hey –
53. rətamiz ... əlaməti görüb sehirkazlar
54. anlayıb, bilib, qorxub üzü üstə düşüb
55. səcdə etdilər. Belə deyirdilər: Bi –
56. zə etiqad etmək, səcdə etmək üçün cavahir verib
57. imiş, biz səcdəgaha hörmətsiz olmu –
58. şuy, bilmədən quyuya gömmüşük
59. deyib peşman oldular. Ona görə bugünkü
60. günə təki sehirkazların oda ibadət

61. etmələrinin səbəbi budur. O zaman
62. əlamətdar oldu onlara, tanrısifət
63. firistə (mələk) ardınca gedib ondan ayrı yolla
64. apardı o sehirkazları, Xirodis xa –
65. na dəymədilər. Daha yenə yazını
66. çatdıraq. Zxarya ulu dindarın
67. qətlə yetirilməsi pis əməlli
68. Xirodis xanın əlindədir. O zaman
69. gördü Xirodis xan bu sehirkarlar
70. dönüb başqa, ayrı yolla getmişlər,
71. məni ovsunladı bu sehirkazlar, deyib
72. bərk qəzəbi gəldi. Belə deyib
73. əmr etdi öz adamboğan cəllad
74. yarganlarına, gedin, mənim
75. elim içində necə iki yaşdan
76. kiçik oğlan uşağı varsa,
77. hamısını öldürün, deyib əmr etdi.
78. Sonra belə əlamətdar hadisə baş verdi: tanrısifət bir
79. firistə (mələk) Yusifin yuxusunda belə
80. deyib əmr çatdırdı.

KÜNCÜT BORCU

MƏTN

- (1) (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8) (9) (10) (11)
1. Küskü yıl altınç ay on yaşıka
 2. maşa Kavşiduka tüşkə küncit
 3. kərgək bolup İl Təmirtin bir küri
 4. küncit altım. Küz iki küri kün-
 5. çit bürümən. Birmədin keçürsər mən, il
 6. yaşıncə tüşü bilə birür, birkinçə
 7. bar yok bolsar mən, inim Kasuknın
 8. təgilər bilə köni bilsünlər. Tanuk
 9. Kaban. Tanuk Böngək. Bu nişan
 10. mənini ol. Mən Kavşidu özüm
 11. bitidim.

TRANSKRİPSİYA

1. Küskü yıl altınç ay on yaşıka
2. maşa Kavşiduka tüşkə küncit
3. kərgək bolup İl Təmirtin bir küri
4. küncit altım. Küz iki küri kün-
5. çit bürümən. Birmədin keçürsər mən, il
6. yaşıncə tüşü bilə birür, birkinçə
7. bar yok bolsar mən, inim Kasuknın
8. təgilər bilə köni bilsünlər. Tanuk
9. Kaban. Tanuk Böngək. Bu nişan
10. mənini ol. Mən Kavşidu özüm
11. bitidim.

TƏRCÜMƏ

1. Siçan ili altıncı ayın onunda
2. mənə – Kavşiduya faizlə (sələmlə) küncüt
3. gərək olub İl Təmirdən bir küri
4. küncüt aldım. Payızda iki küri kün
5. cüt verirəm. Verməkdən keçirsəm, el
6. qaydasınca faizlə (sələmlə) verirəm, verincəyədək
7. vəfat etsəm, kiçik qardaşım Kasukun
8. qohumlarla düzgün (bərabər) bölünlər. Şahid
9. Kaban. Şahid Böngək. Bu möhür
10. mənindir. Mən – Kavşidu özüm
11. yazdım.

TORPAQ İCARƏSİ

MƏTN

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —
— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —
— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —
— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —
— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —
— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —
— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —
— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —
— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —	— — — — —

TRANSKRİPSİYA

1. Takıǵu yıl ikinci ay səkiz yegirmikə
2. maǵa İlçikə tarıǵ tarıǵu yir kərgək
3. bolup Kıyımnukeŋ Yal Turǵantakı yarım
4. sık yerin anukun tudtım. Bu yirkə
5. neçə uruǵ badsar, ikəgü təg öndürüp
6. tarır biz, bulmış tüşin təŋ üləsür
7. biz. Bu yirkə birimlərim kölsər, ikəgü
8. təŋ bilür biz. Bu sözkə tanuk Kara
9. Bakşı, tanuk Çisim. Bu nişan mən İlçi --
10. kiŋ ol. Mən Mısır Sıla ayıdıp bididim.

TƏRCÜMƏ

1. Toyuq ili ikinci ayın on səkkizində
2. mənə -- Elçiyə əkin əkməyə yer kərək
3. olub Kiyimdunun Yal Turğandakı yarım
4. sık yerini hazır şəkildə tutdum. Bu yerdə
5. neçə nəsil əkin əksə, ikilikdə tən bölüşdürüb
6. becərərək, əldə edilən sələmini tən bölə-
7. rik. Bu yerə vergi gəlsə, ikilikdə
8. tən bölərik. Bu sözə şahid Qara
9. Baxşı, şahid Çisim. Bu möhür mən -- Elçi-
10. nindir. Mən Mısır Sıla söylədi yazdım.

LÜĞƏT

A

ab (KÇ 9; IB 17, Y 41) – ov
 abçı (Y 32) – ovçu
 abınç (IB 57) – rahat, təsəlli
 abınçu (IB 57) – dözümlü, səbirli
 abla (KÇ 9) – ovlamaq
 aç¹ (T 28) – açmaq
 aç² (BKş 37) – ac
 aç³ (KTc 8; Tl 6) – acmaq
 açə (Y 17) – yaxın qohum
 Açığ Altır köl (MÇ 18) – yer adı
 açığın (SS) – aydın, anlaşıqlı
 açsık (KTc 8) – aclıq
 adak (KTşm 7; BKş 30, c 7; Y 41) – ayaq
 abaklıg (Y 10, 11, 42) – ayaqlı
 adarlu (Turfan) – təhlükəli
 adas (Y 26) – yoldaş, adaş
 adaş (Y 11) – yoldaş, adaş
 adğır (KTş 35, 36; BKşm 11; IB 8, 86) – ayğır
 adğırlik (IB 7) – ayğırlıq
 adığ (IB 10) – ayı
 adıncığ (KTc 12; BKşm 14) – xüsusi, layiq, adına layiq
 adır (Y 32) – ayırmaq
 adırıl (O 11; BKşm 13; T 2; İA 1,2; Y 8, 9, 10, 11, 13, 14, 17, 22, 25, 27, 28, 33, 42, 43, 44, 49; Tl 2, 4) – ayrılmaq
 adırım (Y 32) – ayrılmaq, təcrid edilmək
 ağ (BKş 37; IB 29,96, T 25; Tl 7) – qalxmaq, yüksəlmək
 ağən (IB 29) – cəza, cərimə, tövbə
 ağır (ağır) (İA 1) – ağır, qiymətli; hörmətli
 ağı (O 12 KTc 5,6,7, şm 12, çq; BKşm 13; T 48; Y 12, 42) – bəxşış, hədiyyə
 ağıl¹ (Tl 6) – yaxınlaşmaq, yığılmaq
 ağıl² (Süci, IB 72) – ağıl (qoyun saxlanan yer)
 ağılıg (BKş 11; SS 43) – ipəkdən qiymətli hədiyyə

ağır (BK ş 2, c 15; KÇ 5; İA 1) – hörmətli, qüdrətli
 ağırı (BK c 9; Tl₁) – ağırmaq, xəstələnmək
 ağıt (KTşm 7; BK ş 31; KÇ 19) – dağıtmaq, qovmaq, qalxmaq, qaldırmaq
 ağış (Y41; Tl 6) – yüksəliş, yüksəlmə, qalxma, qalxış
 ağız (IB 40, 100; Tl 6) – ağız
 ağla (Tl 5) – ağlamaq
 ağrı (BK c9) – ağırmaq, xəstələnmək
 ağıtur (T 25) – qaldırmaq, yuxarı çıxarmaq
 Ağu (BK ş 34) – yer adı
 Ağulığ (MÇ 45) – yer adı
 ağulığ (Turfan) – zəhərli, ağılı
 Ağuş (Tl 10) – şəxs adı
 Ağuş Ynal (Tl 10) – şəxs adı
 ak¹ (KT ş, 35, 36, 40, şm 2, 3; IB 7, 28, T 25) – ağ
 ak² (KT şm 2) – at adı
 Akbaş Atık (Y 49) – şəxs adı
 Ak Tərmöl (T 25) – çay adı
 akın (Y2) – axın, hücum, həmlə, basqın,
 akınla (O 4) – axınlamaq, hücum etmək
 aksırak (BK ş 8, MÇ 19) – ağıtəhər, ağımtıl
 akun (Y2) – axın, hücum
 akunla (BK ş 8, O 9) – axın etmək, hücum etmək
 al¹ (O 9; KT ş 2, 8, 36, 38, 40, şm 2, 6; BK 26, 27, 28, 29, 32, 34, 38; T 32; KÇ 22; MÇ 5, 29, 42; HT 7, Turfan, IB 44; Y 28; T 6) – almaq
 al² (O 4; KT c 7, 9; BK ş 24) – cəitmək, qulaq asmaq
 ala (IB 2) – ala, alabəzək
 alçı (Y 48) – alçı, bəxt
 aldız (KT ş 38) – aldırmaq, götürmək
 alığ (Y 11) – çox, xeyli
 alın (Y11) – alınmaq
 alka (KT şm 1) – yaratmaq, tərifləmək
 alkın (KT c 9; T 3) – zəifləmək, azalmaq, əldən düşmək, ölmək
 alkış (SS 20) – alqış, tərif
 alku (IB 101) – hər kəs, hamı, müxtəlif

alp (O 3, 12; KT c 6, § 3, 4; BK c 7; T 10, 13, 14, 21, 29, 39, 49; KÇ 4, 12, 17; HT 2, 3, 4; IB 15, 60, 84; Y 10, 11, 25, 28, 31, 33, 43, 44, 48; Tl 8) – alp, igid, qəhrəman
 alpağı (KT şm 7; Y 39) – rütbə adı
 Alp Urunu (Y 10, 16) – şəxs adı
 Alp Şalçı (KT § 40, şm 2, 3) – şəxs adı
 alt (MÇ 25) – alt, aşağı hissə
 altı (KT § 31, 34, şm 5; BK s 28, c 10; T 16, MÇ 4, 9, 29, 43, 46; Y 1, 5, 24, 32, 41, 49, Tl 2) – altı
 altı yegirmi (KT § 31, MÇ 46; Y 41) – on altı
 Altı çub soğdak (KT § 31) – altı hissəli soğda xalqı
 altı otuz (KT § 34; BK § 26; c 10; MÇ 4, 29; Y 37) – iyirmi altı
 altı yüz (Y 41) – altı yüz
 altın (SS 76) – aşağı, alt
 altınç – altınçı
 altız (KT § 38) – aldırmaq
 altmış (Y 1, 26, 41) – altmış
 Altuğa (Y 30) – şəxs adı
 altın (KT c 5, şm 12, c 9; BK c 11, şm 11; T 48; IB 1, 4, 7, 8, 12; Y 3, 11, 25, 28, 39, 41) – qızıl, pul
 Altın yış (KT § 36; BK § 27; T 20, 31, 32, 35, 37) – altın meşəli dağlar
 Altun Kapar (Y 29) – yer adı
 Altun Tamğan (YA 1) – şəxs adı
 altunluğ (Y 10) – qızıllı
 Amğa Kurğan (KT şm 8; BK şm 11) – yer adı
 amrak (IB 101) – sevimli, istəkli
 amtı (O 7; KT c 3, 11, 13, § 9; BK § 1, c 13, şm 13; IB 101) – indi
 ana (Y 41, 51) – ana
 Anar (Y 10) – şəxs adı
 anda (KT sq) – onda, orada, o zaman
 andağ (andak) (IB 5, 15, 32, 60, 68, 93; Y 29) – clə, o cür
 anı (KT § 3, 34; BK § 28, 41; T 21, 24, 31, 34; MÇ 22, 30; Y 24) – onu
 Anı (T 24, 27) – çay adı
 Anrım (Y 24) – şəxs adı

anta (O 5, 6; KT c 7, 9, § 4, 5, 13, 14, 21, 28, 32, 33, 38, 39, 40, şm 6, 8; BK § 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 37, 38, 39; T 6, 12, 16, 21, 42, 46, 49, 51; KÇ 4, 16, 19; MÇ 2, 4, 7, 10, 13, 16, 18, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 41, 42, 43, 45; HT 1, 2, 9; Y 11) – onda, orada, o zaman
 antağ (andağ) (KT c 8, § 4; T 9, 36) – clə, o cür, onun tək
 antak (KÇ 17) – clə, o cür
 Antarğu (BK § 30) – ycr adı
 ança (O 8, 11; KT c 2, 5, 7, 13, § 3, 9, 21, 22, 27, 30, 31, şm 11; BK § 33, 34, c 10; T 2, 6, 8, 9, 12, 14, 17, 19, 21, 22; KÇ 20; MÇ 14; HT 9; IB 1, 3, 5, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 22, 24, 26, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 64, 65, 68, 69, 70, 72, 74, 76, 77, 79, 80, 82, 84, 86, 88, 91, 92, 94, 95, 96, 100, 101; Y 25) – clə, o cür, o qədər
 ançağ (Y 39) – clə, o cür, o qədər
 ançıp (MÇ) 19, 20, 40, 43; IB 102 – clə hərəkət edərək
 ançula (KT § 32; MÇ 26) – təqdim etmək
 anjar (KT c 11, 12; BK şm 14; T 24) – ona tərəf, ona doğru
 anjaru (T 20) – ona tərəf, ona qarşı
 anla (T 34, Y 11) – anlamaq, başa düşmək
 anlan (Y 38) – anlanmaq, başa düşülmək
 apa¹ (BK c 13; T 34) – rütbə
 apa² (O 1, 4; KT § 1, 13, 19, q; BK c 13; Y 6, 11, 17, 39) – böyük qohum, ulu, öcdad
 apa tarkan (T 14) – rütbə; şəxs adı
 apar (KT § 4) – avarlar (qəbilə adı)
 apıt (KT c 1; BK c 13, 14) – apalar (rütbə)
 ar¹ (KT c 5) – aldatmaq, yoldan çıxarmaq, şirnikləndirmək
 ar² (IB 25, 53) – yorulmaq
 ar³ (KT c 8, IB 25) – arıqlamaq
 ara¹ (O 5, 10; KT § 1; T 41; MÇ 2, 45; HT 4, 5; IB 15, 57, 80; Y 15, 24, 26, 30, 32, 39) – arasında
 ara² (Y 28) – aramaq, axtarmaq
 aralı (IB 92) – aralı, uzaq
 arığ (T 37) – arı, saf, təmiz
 arık (KT c 8) – arıq

arıl (KT c 8) – zəifləmək, arıqlamaq
 arıt (Y 28) – axtarmaq, aramaq
 ark (arık) (Y 24) – arx
 arka (T 5; HT 7) – arxa
 Arkar Baş (MÇ 25) – yer adı
 arkış (KT c 6; BK § 41) – karvan
 Arkuy (T 53) – yer adı
 armakçı (KT § 6) – yalançı, fırıldaqçı, hiyləgər
 Arslan (Y 15) – aslan (şəxs adı)
 art¹ (IB 10) – aşırım, keçid, dağ keçidi
 art² (Y 18, 41) – artmaq
 art³ (KT § 22) – dağıtmaq, məhv etmək
 artat (KT § 22, IB 91) – pozmaq, zəiflətmək, xarab etmək,
 dağıtmaq, məhv etmək
 artuk (KT § 15, 33; BK § 28, 34, c 1, 2, 9, cç; T 20, 40; KÇ 25)
 – artıq
 artur (KT c 6) – aldatmaq, cəlb etmək, aldadılmaq
 as¹ (Y 32) – aş, yemək, xörək
 as² (T 26, 35, 37) – aşmaq
 aşığ (IB 49; Tl 8, 10) – fayda, qazanc
 asra (KT § 1, 22; BK § 10; IB 20, 31, 84, 93) – aşağı, aşağıda
 asuğ (Te 3, 4) – fayda, qazanc
 as¹ (KT § 26; Y 32) – aş, yemək, xörək
 as² (KT § 17, 21; BK § 27; MÇ 8; T 6) – aşmaq, keçmək
 aşı (KT § 17, 21; BK § 27) – aşaraq
 aşnukı (MÇ 32; Y 12) əvvəlki
 aşsız (KT § 26) – aşsız, ac
 aşu (Tl 3) – aşırım
 at¹ (O 3, 6, 11; KT § 7, 20, 25, 26, 31; BK § 36, 41; KÇ 1; MÇ
 19; HT 3; IB 85; Y 1, 2, 5, 15, 26, 28, 29, 38; Tl 2, 4, 10) – ad.
 ad-san
 at² (KT § 32, 33, 37, 39, 40, § 2, 4; BK c 12, § 11; T 25, 27,
 54; KÇ 4, 15, 19; IB 23, 25, 28; 76, 100; Y 28, 32, 40, 41, 43) –
 at (heyvan)
 at³ (Y 28) – atmaq
 at-kü (KT § 25, 26) – şöhrət
 ata¹ (Süci) – ata, tərbiyəçi, vəzir

ata² (MÇ 12) – adlandırmaq
 atan (IB 85) – ad çıxarmaq, şöhrətlənmək
 atı (O 4; KT c 13, cç; BK cç; Süci) – kiçik qohum
 atlat (T 25) – atlandırmaq, atlara mindirmək
 athı¹ (BK § 41, c 1; T 4, 24; MÇ 4; IB 2, 16, 54, 55) – atlı
 athı² (MÇ 17) – adlı, məşhur
 ay¹ (O 12; KT § 5; BK cç; MÇ 9, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 25,
 29, 30, 31, 35, 40, 41, 45, 46; HT 2, 5, 7, 10; IB 91, 103; Y 10,
 23, 28, 29, 44, 45, 47) – ay
 ay² (T 31, 32; KÇ 14; MÇ 27, 33; Y 41) – demək
 ay³ (SS) – müraciət bildirən ʔdat
 ayağ (Tl 2) – hörmət, fəxr
 ayak (IB 62, 63) – qədəh
 ayğucı (T 10, 21, 29, 49) – məsləhətçi, vəzir
 ayın¹ (IB 29) – qorxmaq, çəkinmək
 ayın² (IB 29) – dua
 ayıt¹ (BK § 41; T 34; MÇ 20) – demək, söyləmək, əmr etmək
 ayıt² (BK § 41) – cəzalandırmaq
 ağığ (KT c 3, 5, 7; T 34; IB 9, 16, 28, 34, 55, 86, 100) – pis, bəd
 (ağığ bilig – bəd əməl)
 aylığ (IB 2) – aylıq
 az¹ (O 6, 7; KT c 10, § 16, 20, 29, 40; BK 32; IB 89) – az
 az² (KT § 19, 38, § 2, 3; BK § 26, § 12; T 23, 24; MÇ 23)
 türk qəbilələrindən birinin adı
 az bodun (KT § 3) – az xalqı
 az³ (O 11; KT § 19; KÇ 20) – azmaq, yanımaq, xəyanət etmək
 az⁴ (KT § 5) – at adı
 Aza tutuk (KT § 38) – şəxs adı
 azça (T 43) – azca, azacıq
 Azğanaz (IA 1) – şəxs adı
 azı (Y 10, 11, 44) – azmaq, yanımaq, səhv etmək
 azığ (IB 10) – azı diş, qılncı diş, köpək diş
 Az yağız (KT 5, 8) – at adı
 azkıya (KT § 34; T 9) – azacıq
 Azman ak (KT § 5, 6) – at adı
 azu (KT c 10) – mägər (ʔdat)
 azuk (KT § 39) – ərzaq, azuqə

B

ba (T 27, 41; IB 19, 41, 50; Y 32) – bağlamaq
bağ (Y 1, 5, 14, 27, 38, 41, 49, 52) – bağ, hissə, dəstə, bölük, qəbilə
bağa (O 5; T 6; Süci; Y 10) – bağa (titul, rütbə)
Bağır¹ (Y 51) – Bağır (şəxs adı)
bağır² (Y 26) – mis
bağış (IB 28) – bağ, ip, kəndir, buğum
bakır (Y 26) – pul
balbal (O 3; KT § 16, 25; BK c 7, 9; Y 34, 36) – balbal (daşdan yonulmuş kodub heykəl)
balık (O 9; KT § 12, şm 4, 8; BK § 28, 30; T 18, 19) – şəhər
balıkdakı (KT § 12) – şəhərdəki
ban (Y 3, 10) – bağlamaq
barja (T 31; Y 10) – mənə
barjaru (T 34) – mənə, mənə tərəf
bar¹ (O 10; KT c 9, § 29; T 10, 14, 26, 30; Süci; Turfan; IB 28, 49, 89; Y 28, 30, 40, 43) – var, mövcud, dövlət
bar² (O 3, 11, 12; KT c 7, 8, 9, 10, § 16, 23, 24, 28, 34, 39, şm 1, 8, cş; BK § 32, 35, 40, 41, c 1, 10; T 24, 26, 27; KÇ 16, 20; MÇ 2, 11, 14, 16, 28, 29, 30, 31, 41, 42, 44; IA 1; HT 1, 7, 10; Süci; IB 7, 8, 17, 23, 26, 40, 44, 46, 47, 51, 52, 58, 63, 65, 67, 68, 71, 75, 84, 91; Y 10, 11, 16, 18, 38, 29, 30, 39; Tl 3) – getmək
barça (MÇ 38) – olduğu qədər, hamısı
bağırma (O 11; KT § 24) – gediş, hərəkət, səfər
barım (KT şm 1, cş; BK § 24, c 3; MÇ 15; Y 10, 11, 41) – əmlak, var-dövlət
bark (KT şm 13; BK § 32, 34, 37, c 14, 15, şm 13, cş; MÇ 14, 24) – sərdabə, saray, türbə
bars (KT § 20; MÇ 19; IB 15, 44, 74, 103; Y 11, 28) – bars, bəbir, qar pələngi
Bars kan (St 1) – şəxs adı
Bars Urunu (St 1) – şəxs adı
bas (KT § 22, 35, 37, şm 8; BK 27, 32; T 27, 38; MÇ 24; O 1, 9) – basmaq, hücum etmək, məğlub etmək
basık (Y 40) – oyuq, batıq

basın (T 39, 53; IB 70) – basılmaq, məğlub olmaq
basıt (T 34) – basqın etmək
başlıq (T 46) – başlı, başçılıq
basml (BK § 29; MÇ 28, 31, 36, 37, 41) – basmil (qəbilə adı)
baş (KT § 33, şm 1, 6; T 26; MÇ 6, 7, 20, 21, 23, 25, 26, 29; IB 13, 15; Y 16, 41; Tl 6) – baş
başad (BK c8) – başçılıq etmək, rəhbərlik etmək
Basğu (KT § 37) – şəxs adı
başla (KT § 16, 25, şm 8, 11; BK § 33, c 13, 14; Turfan; Y 32, 40) – başlamaq, başçılıq etmək, qorumaq
başlıq (KT § 2, 15, 18; BK şm 10; IB 12) – başlı, məğrur, baş əyməyən, tabe olmayan
bat¹ (O 7; Y 10) – pis, yağı
bat² (Y 10) – tez, iti, sürətli
bat³ (BK şm 11; MÇ 13) – batmaq
batım (KT § 35; BK § 26) – batım; sünjü batımı – süngü batan qədər
batşık (KT c 2) – batış, batan; kün batsık günbatan, qərb
batsıkdakı (KT şm 12) – qərbdəki
batur (Y 29) – bəhadır, qəhrəman, igid
bay (KT c 10, § 16, 29; Süci; IB 40; Y 39, 58) – varlı, zəngin
Baybalık (MÇ 44) – şəhər adı
Bayıрку (KT § 35, 36) – yer adı
Bayna Cañun (Y 7) – şəxs adı
baz (KT § 2, 15, 30) – məğlub etmək, tabe etmək
Baz kağan (KT § 14, 16) – şəxs adı
Beçə Apa (St 1) – şəxs adı
bel (IB 56; Y 3, 10) – bel
belgü (MÇ 20, 21; Turfan) – nişan, nişanə
belqülüg (Turfan) – olamətli, nişanlı, bildirən, göstərən
beltir (MÇ 21, 34) – çayın qolu, qırağı, sahili
ben (T 1, 4, 5, 7, 10, 11, 15, 21, 30, 31, 34, 37, 47, 50, 52, 55, 58, 59; MÇ 27, 28, 30, 39, 49; Y 2, 3, 6, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 19, 20, 22, 24, 25, 37, 45, 48, 49, 50, 52) – mən
berñgü (KT c 8, 11, 12, 13; BK şm 15; Y 33, 36, 39, 58) – əbədi, daimi, abidə
berñigü (Y 21, 27, 28) – əbədi, abidə

Berjlügök (T 44) – yer adı
 berjü (Y 9, 13, 14, 30, 52) – əbədi, abidə
 ber (O 5, 6, 10, 11; BK c 7; T 2, 6, 52; KÇ 1; IA 2; IB 72, 74; Y 30, 58) – vermək
 Berçəkər (KT § 12) – xalq və ölkə adı
 bes (KÇ 17) – beş
 bes yetmiş (O 4) – altmış beş
 Besbalık (BK § 28; KÇ 11; HT 1, 2, 7) – şəhər adı
 Bes Keçin (BK cş) – şəxs adı
 beş (Y 65) – beş
 beş kırk (Y 25) – otuz beş
 beş tümən (BK § 28) – əlli min
 beş yegirmi (IB 103; Y 11, 45) – on beş
 bədz¹ (KT c 11, 12; BK şm 114, cq; KÇ 24; Y 32) – bəzək, naxış
 bədz² (KT c 11, şm 13; BK cq; KÇ 24; IA 2) – tikmək, bəzəmək, naxış vurmaq
 bədzçi (KT c 11, 12) – bəzək vuran, naxış vuran
 bədzlə (IB 43) – bəzəmək, bəzək vurmaq
 bəg (O 5, 6, 7, 9, 10; KT c 1, 2, 11, § 3, 6, 7, 8, 19, 20, 22, 24, 34, şm 11, cq; BK § 1, 2, 33, c 13, 14, 15, şm 12, 13; T 36, 42, 43; KÇ 6; MÇ 22, 32; HT 6, 9; IB 7, 9; Y 1, 5, 10, 16, 22, 24, 42, 48, 52, 53; Tl 3) – bəy
 bəgdəmək (Turfan) – cənnət, behişt
 bəgli-bodunlğ (KT § 6) – bəyli-xalqlı
 bəglik (KT § 7, 24; IB 88; Y 26) – bəylik, bəyliyə layiq, bəy olmalı
 bəgni (St 4) – çaxır, şərab
 Bələ Tuğma (Y 15) – şəxs adı
 bənz (Y 26) – bənz, üz
 bəntəz (KÇ 27) – təki
 bəri (T 11, 14, 17; MÇ 15) – bəri, sağ
 bəridənyən (T 11) – bəridən, bəri tərəfdən, cənubdan
 bərigərü (BK şm 11) – sağa, bəriyə, cənuba
 bəriyə (O 2; KT § 14; T 14, 17; Y 10) – bəriyə, sağa, cənuba
 bəridəki (T 17) – bəridəki, sağdakı, cənubdakı
 bi (IB 7) – madyan

biç (IB 7) – biçmək, kəsmək
 biçin (KT şm §) – meymun
 bidgüçi (MÇ 27) – avanqard, qoşunun irəlində gedən hissəsi
 bil (KT c 7, 11, 12, § 18, 21, 24, 34; BK § 33, şm 15; T 6, 24; KÇ 28; MÇ 38; IB 1, 3, 5, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 22, 26, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 64, 65, 68, 69, 70, 72, 74, 76, 77, 79, 80, 82, 84, 86, 87, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 101; Y 4, 25, 32) – bilmək
 bilig (KT c 5, 7; T 6, 7; KÇ 28) – bilik
 Bilig Köngül səngün (St 4) – şəxs adı
 biligsiz (KT § 5) – biliksiz, ağılsız
 biliñ (Y 32) – tanınmaq, bilinmək
 bilgə (O 4, 10, 11, 12; KTc 1, 6, § 3, 23; BKc 33; T 1, 5, 6, 15, 17, 29, 31, 34, 47, 50, 58, 61, 62; KÇ 7, 8, 14, 17, 19, 22, 24; MÇ 1, 5, 11, 17, 47; Y 13, 24, 32, 48) – bilici, bilikli, müdrik, hakim
 bilgəlik (St 3) – müdriklik
 Bilgə Çikşi (St. 1) – şəxs adı
 Bilgə Çigsən (Y 13) – şəxs adı
 Bilgə kağan (KTc 1, § 23, q; BKş 1, c 13, q) – şəxs adı
 Bilgə Tamğaçı (KT şm 13) – şəxs adı
 Bilgə Tirig (Y 53) – şəxs adı
 bin (KT § 32, 33, 36, 37, 40, şm 2, 3, 5, 6, 8, 9; T 57; KÇ 15, 19; Y 41) – minmək
 Bindür (St. 1) – şəxs adı
 bintür (T 25) – mindirmək, ata mindirmək
 biñ (BKc 1; T 14, 16, 18; MÇ 42, 48; Y 3, 42) – min
 biñə (MÇ 42) – minlik qoşun, alay
 bir¹ (KTc 6, § 32, 33, 36, şm 2, 4, 5, 7, 12; BKş 30, 31, 40, c 1, 8, 9; T 23, 24, 33; MÇ 17, 25, 31, 32, 33, 35, 42, 45; HT 6; IB 37, 48, 56; Y 10, 15, 32, 43, 45) – bir
 bir² (KTc 5, 7, § 1, 8, 9, 10, 12, 14, 20, 21, 25, 30, şm 9, q; BKş 29, 31, c 10, 11, şm 9, 10; T 15, 38; MÇ 4, 14, 17, 19, 26, 33, 43, 44; HT 4; Süci, Y 28) – vermək
 biri (KTc 1, 2, 3, 6, § 28; BK § 36, 40, şm 11; T 7) – bəri, sağ, cənub

bir kırk (KTşm 2) – otuz bir
 bir otuz (KTş 32) – iyirmi bir
 birik (KTc 1, § 27) – birləşmək, qovuşmaq, qoşulmaq
 biriki (KTc 1, § 27) – birləşmiş, qovuşmuş, qoşulmuş
 bir tūmən (KTşm 12) – on min
 bir yegirmi (MÇ 32) – on bir
 bir yegirminç (MÇ 25, 35) – on birinci
 bir yetmiş (Y 15) – altmış beş
 bis¹ (IB 7) – madyan
 bis² (KTş 31; BKc 11; MÇ 18, 27, 33) – beş
 bisinç (KT şm 7; BKc 9, 10; MÇ 15, 16, 21, 29) – beşinci
 bis yigirmi (MÇ 18, 27,) – on beş
 bisük (KTc 6) – nəsil, nümayəndə
 biş¹ (KTş 18, şm 4; Y 3) – beş
 biş² (IB 81) – bişmək, yetişmək
 biş otuz (KTs 18, şm 4) – iyirmi beş
 bitgəçi (St 3) – katib, mirzə, yazan
 biti (KTc 13, cş, cç; BK şm 15; KÇ 28; MÇ 39; IB 104; Y 24, 42) – yazmaq
 bitig (KTc 13, şm 13, cş; BKcç; KÇ 28; MÇ 21, 29; IB 101; Y 37, 57) – yazı
 bitig taş (KTc 13, şm 13) – abidə, yazılı taş, yazılı abidə
 bitigli (Y 24) – yazılı
 bitit (T 58) – yazdırmaq
 biz (O 7; KTş 19, 20, 39, 40; BKş 32; T 8, 13, 16, 18, 20, 29, 30, 40, 44; HT 1, 5; Y 28, 32, 36, 48) – biz (şəxs əvəzliyi, şəxs sonluğu)
 biç (BKc 12) – biçmək, kəsmək
 bırj (MÇ 21, 23) – min
 bırja (MÇ 21, 23, 36; Y 5) – minlik qoşun, alay
 bırja başı (MÇ 6) – minbaşı
 bod (T 4, 60; MÇ 22, 40) – boy, qəbilə, tayfa
 bodun (O 2, 3, 8, 9, 11; KTc 1, 2, 4, 5, 6, 8, 10, 11, § 1, 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 35, 38, 39, 40; şm 1, 2, 3, 4, 7, 11, 12; BKş 1, 2, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, c 4, 7, 10, 12, 15, şm 9, 11, 12, 13; T 1, 2, 3, 8, 9, 11, 17, 21, 22, 28, 30, 42,

43, 46, 54, 56, 60, 61, 62; KÇ 4, 6, 14; MÇ 1, 5, 8, 10, 12, 14, 17, 18, 19, 26, 32, 33, 34, 43, 47; IB 81; Y 1, 3, 5, 10, 11, 19, 27, 29, 33, 42, 43, 45, 47, 49) – xalq
 bodunluğ (KTş 6) – xalqlı
 bodrak (Y 14) – dağınıq, harın
 boğaz (T 8) – boğaz
 boğazlan (T 26) – boğazlanmaq, asılmaq
 bol (O 1, 3, 5, 6, 10; KTc 1, § 4, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 30, 34, 39, şm 1, 2, 3, 4, 9, 10, 11; BK ş 29, 30, 31, 32, 36, 37, 40, q 3; T 2, 3, 4, 7, 13, 14, 18, 20, 31, 56; KÇ 2, 3, 9, 23; MÇ 1, 9, 10, 27, 30, 41; HT 1, 2, 3, 7; Süci; Turfan; IB 36, 37, 39, 41, 48, 49, 57, 61, 72, 74, 80, 82, 92, 100; Y 6, 15, 29, 45, 53) – olmaq
 Bolçu (KTş 37; BKş 28; T 35; MÇ 25) – yer adı
 boluğ (IB 25) – varlıq, mövcudluq; doğuluş, yaranış
 bolun (KÇ 5) – əsir
 bor (KTş 37; BKş 27) – çaxır, şorab
 borça (KTş 37) – çaxır kimi, şorab kimi
 bosanç (IB 80) – qəm, kədər
 bosuşluğ (busuşluğ) (IB 79) – qəmli, kədərli
 boş (IB 44) – boş
 boşan (MÇ 19) – boşanmaq, azad olmaq, sərbəst olmaq
 boşğur (KTc 7, § 13) – öyrənmək, yol göstərmək
 boyla (Süci; BKc 14; T 6; MÇ 4) – rütbə
 Boyla Bağa Tarkan (BK 14, T 6; MÇ 4; Süci) – şəxs adı
 Boyla Kutluğ Yargan (Süci) – şəxs adı
 boz¹ (KTş 32, 33, 37; KÇ 4; IB 81) – boz (rəng)
 boz² (O 9; BKş 24, 25, 27, 34, 37, 39; HT 3) – pozmaq, dağıtmaq
 bozağa (IB 61) – buzov
 bōd (KTc 11; BKş 2) – taxt
 bōdük (O 6) – böyük
 bōk¹ (Y 3, 7, 8, 10, 11, 14, 15, 16, 21, 22, 23, 27, 29, 32, 42, 44, 45, 47, 48, 54, 57) – doymaq
 bōk² (bük) (IB 14) – bucaq, künc
 Bökli çöl (KTş 4, 8) – yer adı
 böğü (T 34, 50) – qəhrəman

Bögü kağan (T 34, 50) – şəxs adı
 Bölön (KTşm 12) – şəxs adı, rütbə adı
 böri (KTş 12; Y 11, 18) – qurd, canavar
 bu (O 5; KT c 1, 2, 4, 10, 13, cş, cq; BK § 36, şm 12, 13, 15; T 12, 23, 32, 54, 57; KÇ 22, 23, 25; IB 89, 101; Y 7, 27, 28, 38) – bu
 Buçur (St 1) – şəxs adı
 budluluğ (IB 8) – buruntoraqlı
 Buğa (Y 50) – şəxs adı
 buğra (IB 30) – erkək dəvə, nər
 buğralıq (IB 8) – erkək dəvəlik
 buka (T 5) – buğa, öküz
 bukalı (T 5) – buğalı, buğası olan
 Bukağ tutuk (BK c 10) – şəxs adı
 Bukarak (KT şm 12) – Buxara (şəhər və ölkə adı)
 bukarı (IB 37) – buxarı
 bukun (Y 43) – xalq
 bul (KT § 31; T 23; IB 23, 35, 47, 64; Y 10) – tapmaq, qazanmaq, almaq
 bulğa (KÇ 11; MÇ 28) – bulamaq, qarışdırmaq, qarışıqlıq salmaq
 bulğak (KT şm 4; BK § 29) – qarışıqlıq, qiyam, üsyan
 bulğanç (T 22) – qarışdırmaq, qiyam, üsyan
 bulıt (IB 81) – bulud
 bulıtlıq (IB 8) – buludlu, dumanlı
 Buluk (BK § 10) – yer adı
 buluñ (O 1; KT § 1, 29; BK § 9; IB 18, 42; Y 31) – tərəf, cəhət
 buluñdakı (KT § 2; BK § 2) – tərəfdəki
 buluñtakı (IB 42) – tərəfdəki
 Bumın kağan (O 1; KT § 1) – Bumın xaqan
 bunça (KT c 4, § 4, 10, 14, 30, şm 9, cş; BK c 10, 14, şm 9, cq; KÇ 12, 27, 28; MÇ 39) – bunca, bu qədər, belə, beləcə
 bunta (KT c 10, 11, § 20; Y 49) – bunda, burada, bu zaman
 buñ (buñı, buñu) (KT c 3, 8; BK şm 12, 14; T 57; Y 6, 7, 10, 11, 18, 25, 43, 44, 53, 54) – qəm, dərd, kədər, çətinlik
 Buñja Çiksin (Y 13) – şəxs adı
 buñjad (T 26) – qəmlənmək, kədərlənmək
 buñsız (buñsız) (BK § 29, şm 12, 14) – dərdsiz, qəmsiz, qayğısız

buñsız (KT c 5; T 48; Y 26) – hədsiz, bol-bol, çox
 Buntatu (T 19) – yer adı
 Burğa (MÇ 15) – yer adı
 Burğa ğuru (IB 103) – abbatlıq adı
 busuşluğ (IB 79) – qəmli
 butula (IB 8) – balalamaq, erkək bala doğmaq
 buyuruk (KT c 1, § 3, 5, 19, 38; BK c 14; Süci) – buyuruq
 buz (KT § 31, 34) – pozmaq, dağıtmaq, məğlub etmək
 бүк¹ (böc) (Y 3, 7, 15) – doymaq
 бүк² (KT § 4, 8; BK § 5) – ağaclıq, meşəlik
 бүкə (KÇ 17) – igid, qəhrəman, cəsür
 Bükəduk (MÇ 13) – yer adı
 büntüq (T 57) – avara, sərsəri
 but (Y 26) – inanmaq, bitmək (?)

Ç

çab (T 7; KÇ 17) – şan-şöhrət
 çablı (Y 48) – şanlı, şöhrətli
 Çab Şatun (Y 30) – şəxs adı
 Çaça Anar Koğra (Y 2) – şəxs adı
 Çan şəñün (KT şm 13) – şəxs adı
 çəlig (Y 10) – dolaşmaq
 çərig (KÇ 9; MÇ 15; Y 10) – qoşun
 çik bodun (BK § 26, MÇ 19, 22, 23, 26; St 1) – çik xalqı (indiki Tuva xalqı)
 Çiksi (St 1) – şəxs adı
 çit ((Y 34) – sərhəd
 çığ (Tl 8) – çıxmaq
 çığay (KT c 10, § 29, cq) – yoxsul
 çından (çintan) (BK c 11; IB 6) – səndəl ağacı
 çintan (BK c 11, IB 6) – səndəl ağacı
 sıt (MÇ 20, 21, 26) – üzlük, obelisk
 Çocuk Böri şəñün (Y 12) – şəxs adı
 Coğay (Çüğay) (KT c 6, § 16; BK § 30; T 7) – yer adı
 çoluğ (çoluk) (KÇ 5) – ailə
 çor¹ (çur) (O 4; KT § 32; BK c 13; KÇ 2, 3, 5, 6) – hərbi rütbə

Çor² (Tl 4) – şəxs adı
 Çorak (BK c5) – yer adı
 çöl (T 23) – çöl
 çölgi (T 23) – çöldəki
 çölüg (KT § 4) – çöllü
 çub (BK § 24) – hissə, qəbilə
 Çuğay kuz (T 7) – yer adı
 Çuğay yış (KT c6) – yer adı (Çuğay meşəli dağları)
 çuk (IB 35) – qadınların baş geyimində lələk
 çur (KT § 32; BK c 13) – hərbi rütbə
 Çuş başı (KT §m 5) – yer adı

D

də (KT §m 11) – də
 dıntar (IB 103; SS 66) – dındar

E

eb (O 10; KT §m 1, 8; BK § 32, 34, 37, §m 14; T 30; KÇ 3, 20; MÇ 14, 24, 28, 29, 31, 34; IB 8, 13, 85; Y 54, 56; Tl 2) – ev
 eb-bar (KT §m 1) – ev, var-dövlət
 eb-eşig (Tl 6) – ev-eşik
 ebir (T 26, 28; Tl 2) – dolanmaq, dövr etmək
 eblə (Süci) – evləndirmək, ərə vermək
 eçi (O 1; KT § 5; BK §m 9) – yaşlı qohum, əmi, dayı, böyük qardaş
 eçin (Y 2) – hörmət etmək
 eçü (O 1, 4; KT § 1, 5, 6, 13, 16, 17, 19, 21, 24, 26, 31, §m 3; BK §m 9; Y 16, 27, 28, 32, 52) – böyük qohum, əmi, dayı
 eçü-apa (O 1; KT § 1) – öcdad
 Edcü Sarjun Tirə (St 1) – şəxs adı
 ediz (KT §m 5, 6) – xalq adı
 edgü (O 6; KT c 2, 6, 7, § 23, 24, 39; BK c 12, §m 14; T 34; KÇ 3; HT 10; IB 1, 3, 5, 9, 11, 12, 16, 22, 26, 28, 30, 32, 35, 39, 41, 43, 45, 46, 48, 52, 54, 57, 60, 62, 64, 72, 76, 80, 82, 84, 86, 87, 89, 91, 92, 94, 96, 98, 100, 101) – yaxşı

edgüti (KT c 2; T 34; IB 19, 29, 30, 63; Y 11, 13, 15, 24, 26, 41, 42) – yaxşıca
 edük (Y 10) – başmaq, ayaqqabı
 egid (BK §m 13; T 62) – yüksəltmək, ucaltmaq
 eki (O 10; KT § 1, 2, 16, 27, 28, 38, §m 2, 8, 11; BK § 32, 34, 38, 41; T 10, 14, 16, 18, 40; KÇ 26; MÇ 2, 17, 18, 19, 33, 42, 44; IA 1; Y 16, 31, 42) – iki
 eki əlig (Y 21) – qırx iki
 eki yegirmi (KT § 28) – on iki
 ekin (KT § 1; BK § 32) – ikisinin
 ekinti (KT § 39, §m 5; BK § 34, c 1; T 39; MÇ 9, 19, 43, 46) ikinci
 eki otuz (BK § 25; HT 9) – iyirmi iki
 eki-üç (BK § 41; T 14) – iki-üç
 el (O 1, 4; KT c 3, § 4; BK § 34; KÇ 22, 34; MÇ 2, 34; HT 3; IB 42; Y 1, 3, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 16, 19, 24, 25, 28, 29, 32, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 46, 49, 52, 53, 55, 57; Tl 2) – el, xalq, ölkə, dövlət
 elçi (Y 1, 24) – elçi, səfir
 Elçi çor (Y 14) – şəxs adı
 Eletmiş (O 4) – şəxs adı
 Eləgül (St 1) – şəxs adı
 ellig (KT § 29, 9) – elli
 elsirə (KT § 13) – elsiz, dövlətsiz etmək, elini dağıtmaq
 elsirət (KT § 13, 15, 18) – elsiz, dövlətsiz etdirmək
 elt (KT § 23; T 32) – aparmaq, sürüb aparmaq, zorla aparmaq
 eltəbər (KT §m 3; BK 37, 38, 40; KÇ 21; HT 9) – rütbə adı
 El Tuğan tutuk (Y 1) – şəxs adı
 en (Y 38) – enmək
 er (ir) (O 3, 6, 7, 9, 10, 12; KT c 4, 5, 6, 7, 11, 13; § 2, 3, 4, 5, 9, 10, 12, 14, 17, 18, 21, 22, 23, 39, §m 1, 2, 4, 7, 9, 10, c5; BK § 25, 29, 31, 32, 33; T 1, 4, 5, 6, 8, 10, 13, 14, 16, 18, 19, 21, 24, 43, 44, 47, 53, 57, 59, 60; KÇ 4, 9, 17, 18, 22; MÇ 2, 17, 22, 24; IA 1; HT 4, 5; Süci; IB 9, 10, 60, 85; Y 1, 6, 7, 9, 10, 13, 15, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 48, 50) – naqis fcl
 er-bar (BK § 29) – sərbəst, azad yaşamaq
 erig (KT c 13) – görümlü, dayanmalı (yer), dayanacaq

erikli (KT şm 1; BK ş 29; T 8, 13; MÇ 13; IB 85) – etməli, edilmiş
 erinç (O 10; KT ş 3, 5, 11, 24, 26; BK ş 35; T 2, 3, 38; Y 24, 32)
 – yəqin, güman ki, mümkün, olmalı
 Erkin (KÇ 21) – şəxs adı
 erklig (BK şm 12; IA 2; IB 17, 102) – güclü, qüdrətli
 erksiz (Toy) – gücsüz, qüvvətsiz
 Ertis (Ertiş) (KT ş 37; BK ş 27; T 35, 37; MÇ 25) – İrtiş çayı
 ertür (KT şm 1; BK c 10, şm 10) – etdirmək, düzəltməmək, təşkil etdirmək
 es (eş) (T 7, 48; KÇ 7, 17, 21; Y 26) – dost, yoldaş
 eşid (KT c 1, 2, 10, ş 12, 22; BK şm 11; T 12, 15, 17, 22, 23, 30, 33, 35, 36, 42; Y 39) – eşitmək, dinləmək
 eşidü bir (T 15) – eşitmək
 Esin (Y 29) – şəxs adı
 eş¹ (Y 2, 3, 11, 18, 41, 42, 43, 51) – dost, yoldaş
 eş² (IB 2) – eşmək, eşələmək, sürünmək
 eşid (IB 83, 93, 103) – eşitmək
 eşidiçi (IB 103) – dinləyici
 eşin (Y 41) – minmək, sürmək
 eşükə (Y 42) – sarımaq, bükmək, dolamaq
 et (MÇ 1; IB 73; Y 57) – etmək
 eti (KT şm 11; BK c 15) – daha
 etig (Y 47) – yaradan, yaradıcı
 etil (Y 41) – edilmək, çıxarılmaq, qovulmaq
 Etrük (Y 50) – şəxs adı

ə

ək (BK şm 11) – əkmək
 əgəç (Y 41, 48) – böyük bacı, xala
 əgət (Y 41) – qulluqçu qadın
 əgir (KT şm 6, 7; BK ş 31; Y 53) – çevirmək, əyib-yıxmaq, əyirmək
 əgirtəb (T 48; Y 11, 41, 46) – hürgüclü dəvə (S.Y.Malov: xalça)
 əgməc (Y 41) – arvad, qarı, qohum
 Əgük katun (Y 3) – şəxs adı

əkə (KT şm 9; Y 12) – böyük bacı
 əkin (BK şm 11) – əkin
 əkinlik (BK şm 11) – əkinlik
 ələ (Y 45) – ələmək, səpələmək, dağıtmaq, azaltmaq
 əlig¹ (KT ş 32, 38; KÇ 6) – əl, qol
 əlig² (KT ş 8; BK c 7; T 42; MÇ 4; Y 3, 9, 10, 15) – əlli
 əlig³ (IB 97) – əlik, vəhşi, əhliləşdirilməmiş heyvan
 əmgə (BK şm 13) – əzab çəkmək
 əmgək (KT ş 19) – əzab, əziyyət, zəhmət
 əmgət (BK şm 13) – əzab vermək, incitmək
 əmig (IB 36) – məmə, əmcək
 əmsi (IB 40) – əmmək
 ən (KT ş 32, şm 4; BK ş 30; MÇ 9) – ən (ədat)
 ən ilk (KT ş 4; MÇ 30) – ən ilk, ən əvvəl, birinci
 ən ilki (KT ş 32; MÇ 9) – birinci, ən əvvəl
 əŋ (IB 47) – ov, ovlamalı heyvan
 əŋlə (IB 74) – ovlamaq
 ər (O 3, y 6; KT ş 11, 12, 31, 34, 36, 39, 40, şm 1, 2, 5, 7, 8, 9; BK ş 1, 37, c 7; T 23, 25, 32, 42; KÇ 15, 20, 21; MÇ 16, 18, 22, 23, 24, 25, 27, 28; IA 1; HT 4, 5; Süci; IB 9, 11, 17, 40, 43, 45, 52, 53, 71, 79, 84; Y 2, 5, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 57; Tl 1, 2)
 – ər, igid, döyüşçü, kişi
 ər başı (Y 47) – sərkərdə, qoşun başçısı
 ərdəm – (KÇ 4, 12; Turfan; Y 5, 10, 11, 13, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 40, 53, 57; IB 15) – cəsarət, ləyaqət, ədəb, mərd
 ərđemlik (IB 15; Y 43) – ləyaqətli, cəsarətli, ədəbli
 ərən (O 5; BK c 11; Y 10, 26, 29, 42; Tl 4) – ərən, igid, cəsur
 Ərən Uluğ (Y 29) – şəxs adı
 ərığ¹ (KT c 13) – möhkəm şey, əşya
 ərığ² (Y 32) – bacarıqlı, çalışqan
 ərک (Y 10, 29) – güc, qüdrət, nüfuz, ərک
 ərکlik (BK ş 14, şm 12; KT q; IB 17; Y 28) – güclü, qüdrətli, nüfuzlu
 Ər-kamış (MÇ 25) – yer adı
 ərksiz (Toy) – gücsüz, qüdrətsiz
 əsən (IB 21, 41, 63; Y 38) – sağ, salamat

əsnə (IB 15) – əsnəmək
 əsnəgən (IB 15) – xallı
 əsri (IB 6, 60, 61, 75) – iki rəngli, alabəzək
 əş (IB 2) – sürüb getmək
 eşən (Y 24) – minmək, sürmək
 ertərj (BK c 14, 15, şm 9, 10) – saymaq, hörmət etmək
 əzənç (Y 18) – adət, dəb
 Əzgənə (Y 37) – şəxs adı
 Əzgənti Kadaz (KT şm 7; BK ş 31) – yer adı

. G

gü (KT c 11) – axı (ədat)

Ğ

ğu (KT c 10) – ədat

İ

iç¹ (KT c 12; BK c 14, şm 13, 14; MÇ 23; IB 97; Y 29, 37, 39, 48) – iç, daxil
 iç² (IB 26) – içmək
 içi (Y 6, 17, 23, 32) – kiçik qardaş
 içik (KT ş 10, 38; BK ş 37; T 2, 3, 28; MÇ 17, 19, 20, 34, 44) – tabe olmaq, təslim olmaq
 içili (KT ş 6) – kiçik qardaşlı
 içigir (içgir) (BK ş 26; MÇ 28) – tabe etmək, daxil etmək, birləşdirmək
 içrə (KT ş 26; T 34) – içəri, daxili, içərisinə, daxilinə
 içrəki (KT c 2, 12; BK ş 28, şm 14; Y 11, 37) – içindəki, daxilindəki
 İçüy (MÇ 29) – yer adı
 id (O 2) – göndərmək, yola salmaq
 idi (KT c 4, ş 3, 19, 20; T 11, 47, 60; IB 101) – sahib, yiyə
 İdil (Y 36) – çay adı
 idisiz (KT ş 19, 20; BK ş 17) – sahibsiz, yiyəsiz, hökmdarsız
 idiş (IB 62, 63; Tl 6) – qab, qədəh, bardaq
 ig (T 6) – əymək, dövrəyə almaq

igid¹ (KT c 10; BK şm 8) – səhv, yalan, xəta
 igid² (KT c 9, 10, 16, ş 23, 28, 29, cş; BK ş 35, şm 13; T 62; KÇ 25) – yüksəltmək, yüksəlmək, dirçəlmək
 igil (MÇ 14) – xalq adı
 iki (BK ş 33; MÇ 17, 43; IB 2, 37; Y 29, 31, 43, 49) – iki
 iki birj (T 16, 18) – iki min
 iki əlig (Y 15) – qırx iki
 ikinti (KT ş 33, şm 5; T 39) – ikinci
 iki otuz (BK ş 25; HT 9) – iyirmi iki
 iki-üç birj (T 14) – iki-üç min
 il (KT c 3, 4, 8, 10, ş 1, 3, 6, 8, 9, 22, 23, 25, 31, 36, 38, şm 3, 6; BK ş 27, 28, 30, 34, 36; T 1, 55, 56, 58; MÇ 1; HT 5; Y 26, 27, 28, 39, 30, 32) – cv, xalq, ölkə, dövlət
 İlbilgə (KT ş 11) – şəxs (qadın) adı
 İl-çor (Y 32) – şəxs adı
 ilgərü (KT c 2, 3, ş 2, 8, 12, 17, 21, 23, 28; BK ş 37, şm 11; MÇ 20) – irəli, şorq
 ilət (KT ş 23; BK ş 19) – aparmaq, danışmaq
 ilig (Y 26) – olli
 ilin (IB 95) – batmaq, ilişmək
 ilki (KT ş 32; BK ş 32, c 1; Y 18) – ilk, birinci
 illə (KT ş 6) – cv yaratmaq, dövlət qurmaq
 illig (KT ş 9, 15, 18) – elli, eli olan, müstəqil
 ilsirət (KT ş 15, 18) – əlsiz etmək, elini dağıtmaq
 ilt (Y 28, 29) – aparmaq, daşımaq
 İltəris (KT ş 11; T 7, 48, 50, 54, 59, 61) – İltəris (şəxs adı)
 in (KT ş 12; T 26) – cnmək
 inçə (Toy) – belə, bu cür
 İnəl kağan (T 31, 45) – şəxs adı
 ingək (T 25; IB 60) – inək
 ingən (IB 8; Y 28) – dəvə, dişi dəvə
 ini (O 4, 11; KT ş 4, 5, 6, 21, 26, 27, 30, 31, şm 10, c 1; KÇ 24; İA 1; Süci, Y 18, 26, 28, 30, 32; Tl 1, 5) – kiçik qardaş
 inili (KT ş 6) – kiçik qardaşlı
 inilük (BK ş 33) – kiçiklik
 iniyigün (KT c 1, şm 11) – kiçik qohum
 İnöz İnənçü (HT 1, 7) – şəxs adı

ir¹ (O 7; BK c 15) – naqis fel
 ir² (HT 4) – ər, igid, döyüşçü
 ir³ (MÇ 8) – girmək, izləmək
 ir⁴ (T 44, 45) – çatmaq, çatdırmaq, qovmaq
 irkək (IB 36, 61) – erkək
 İrkin (BK c 14) – şəxs adı
 İrlün (MÇ 32) – yer adı
 irtür (KT § 40) – etdirmək, düzəltməmək
 is¹ (O 5, 6, 10, 11; KT § 8, 9, 30,q; T 52; MÇ 17) – iş, əmək
 is² (MÇ 7, 23, 24, 25) – dost, yoldaş
 isid (Y 24) – eşitmək
 isigti (KT c 5; BK şm 11) – içki
 isik (Y 43) – isti
 İsik Satun (IB 104) – şəxs adı
 isrik (Y 29) – sərxoş, kefli
 İstəmi (KT § 1) – şəxs adı
 İsiyi Likəŋ (KT şm 12) – şəxs adı
 iş¹ (Turfan; Y 48) – iş, əmək
 iş² (Y 16; Tl 1) – dost, yoldaş
 işit (St 3) – eşitmək
 it¹ (KT c 3, § 1, 3, 13, 16, 19, 21, 22, 39; BK § 2, c 15, şm 9, 12; T 43; KÇ 9, 14, 15, 16; MÇ 39; Tl 1) – etmək, düzəltmək, tərtib etmək, təşkil etmək
 it² (Y28) – itələmək
 it-bert (Tl 5) – hədiyyə, bəxşiş
 itguçi (KT şm 13) – edən, bənnə, tikən
 iti (KT § 10) – təşkilat, dövlət quruluşu
 itit (MÇ 20, 34) – etdirmək, düzəltməmək
 izgil (KT şm 3, 4) – xalq adı

I

ı¹ (T 26) – kol
 ı² (KT c 12) – göndərmək
 ıd (O 2, KT c 8, 12, § 6, 7; BK § 33, 35,40, şm 14; T 9, 33, 34, 42, 52; IB 29; KÇ 19; MÇ 6,16,22,23,24,27,42; Y 10; Tl 10) – göndərmək, atmaq, yola salmaq

I bar baş (T 26) – yer adı
 ıça (Y 11) – qohumluq bildirən sözdür
 ıçgın (O 1, 2; KT § 6, 13; IB 34) – dağılmaq, ayrılmaq, tərk etmək
 ıduk (KT § 10, 23, şm 1; BK § 35; T 38; MÇ 21, 28; Y 42) – müqəddəs
 ıduk bas (BK § 25; T 38; MÇ 9) – yer adı
 ıdukluk (IB 61) – müqəddəslik
 ıdukut (BK § 25) – rütbə adı
 ıgaç (BK c 11; T 25; IB 6, 9, 86) – ağac, bitki
 ığar (KT § 29, cş) – digər, ağır, gərəkli
 ığla (Y 28) – ağlamaq
 ıl (Y 45) – almaq, əldə etmək, qazanmaq
 ımağaru (MÇ 10) – görə, yana
 ınal ögə (Y 47, 49) – şəxs adı
 ınal Uruŋu (St 1) – şəxs adı
 ımañ¹ (Y 32) – inanılmış, etibarlı
 ımañ² (KT q; Y 32) – rütbə adı
 ınañcu alp (Y 29) – şəxs adı
 ınañcu Bilgə (Y 26) – şəxs adı
 ınañcu Çiksi (Y 24) – şəxs adı
 ınañcu Çor (KT § 13) – şəxs adı
 ınan Uğraç (Y 22) – şəxs adı
 ınçıp (Tl 6) – belə, beləliklə
 ırak (KT c 5, 7) – uzaq, iraq
 ırk (IB 8, 9, 10) – fal
 ışbara (O 4; KT § 33; KÇ 2, 8, 22; MÇ 26) – rütbə adı
 ısbara (MÇ 26) – şəxs adı
 ısbara Tamğan (O 4) – şəxs adı
 ısbara Tamğan Çor (O 4) – şəxs adı
 ısbara Yamtar (KT § 33) – şəxs adı
 ıt¹ (BK c 10) – it
 ıt² (KT § 40) – göndərmək, yollamaq
 ıyu (Y 13, 57) – heyhat

K (ka)

kab¹ (T 12) – qapmaq, birləşdirmək
kab² (HT 9) – qab, kisə
kabak (Y 26) – qızlıq, bakirəlik
kaban¹ (SS 25) – qab
Kaban² (HT) – şəxs adı
kabıs (T 12, 20, 21; MÇ 22) – birləşmək, ittifaqa girmək
kabiş (MÇ 28, 45) – birləşmək, ittifaqa girmək
kaç¹ (O 9; MÇ 13; Y 12) – qaçmaq
kaç² (T 20, 21, 29) – neçə, nə qədər
kaçan (SS 11) – haçan
kaçın (T 20, 21, 29) – aralanmaq, təcrid olunmaq, qaçınmaq
kaçış (O 1) – qaçışmaq
kadaş (Y 3, 10, 11, 13, 16, 17, 18, 21, 29, 42, 44, 45, 48, 49, 50, 51, 55) – dost, silahdaş
Kadaz (BK § 31) – yer adı
kadın (Y 17) – qayın
kadır (Y 19, 27) – güclü, müdhiş, qorxunc
Kadırgan (KT § 2, 21; BK § 39) – yer adı
kağadaş (Y 41) – qohum (?), yoldaş (?)
kağan (O 1, 2, 4, 10, 11, 12; KT c 1, 3, 9, 11, 12, § 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 35, 36, 38, §m 3, 12, 13; BK § 1, 2, 27, 28, 35, 36, 39, 41, c 10, 13, §m 9, 13, 14; T 5, 6, 7, 9, 10, 12, 15, 18, 19, 20, 21, 24, 26, 28, 29, 30, 33, 34, 45, 48, 50, 51, 53, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 62; KÇ 3, 22, 24; MÇ 1, 5, 12, 42) – xaqan, hökmdar, şah, padşah
kağanla (O 2; KT § 7) – xaqanlı olmaq, xaqanı olmaq
kağunlıq (KT § 15, 18, 29) – xaqanlı, xaqanı olan, müstəqil
kağansıra (KT § 13) – xaqansız olmaq, xaqanını itirmək
kağansırat (KT § 15, 18) – xaqansız etmək, xaqanını öldürmək
kal (KT c 9, § 16, 20, 30, §m 9; T 4, 13, 19; MÇ 15, 22, 40, 48; IA 1; Turfan; IB 14, 18, 25, 57, 69; Y 8, 32, 45; TI 1, 3, 4) – qalmaq
kalı¹ (T 30) – qalıq
kalı² (IB 53, 67) – qalxmaq, uçmaq, havaya qalxmaq
kalı³ (IB 53) – qalmaq yeri

kalın¹ (T 13; Y 28) – qalın, yoğun
kalın² (Y 47) – çoxlu, saysız-hesabsız
kalın³ (Süci) – cehiz (haqqı)
kalınsız (Süci) – cehizsiz
kalısız (T 30, 33) – qalıqsız
kalyur (O 11) – qızışmaq, hirsələnmək, əsəbiləşmək
kamağ (IB 39, 97) – hamısı, bütün, tamam
kamaş (KT §m 7; BK § 30) – qamaşmaq, burxulmaq, zəifləmək, əsmək
kamıç (IB 18) – çömçə, qaşığı
kamıq (IB 39) – hamı, hər şey
kamil (IB 17) – yuvarlanmaq, çevrilmək
kamış (IB 15, 57) – qamış
kamşa (IB 24, 38, 56, 58) – qımıldanmaq, hərəkət etmək
kamuğ (KT § 8) – hamı, hamısı, bütün
kamuk (O 9; T 12) – hamı, hamısı, bütün
kan¹ (KT § 24; T 52; IB 36) – qan
kan² (O 1, 12; T 2, 3, 28, MÇ 7, 9, 23, 42; Süci; IB 41, 51, 89, 90; Y 3, 10, 11, 13, 24, 25, 29, 31, 32, 38, 42, 44, 48, 51, 52, 53, 54) – xan
kanat (IB 53) – qanad
kanatlıq (IB 4) – qanadlı
kanca (IB 53) – neçə, necə
kanğı (IB 87, 88) – xanзадə, xan oğlu
kanı (KT § 9) – hanı
Kanıtə Aza (Y 48) – şəxs adı
kanlan (T 2) – xanlanmaq, xanı olmaq, müstəqil olmaq
kanluk (IB 97) – xanlıq
kanta (IB 36) – harada
kantan (KT § 23) – haradan
kantayın (T 33) – necə, nə cür
kañ (O 5, 8; KT § 5, 11, 12, 14, 15, 16, 21, 25, 26, 30; BK § 1, c 10, 13, 14, 15, q; MÇ 5, 12; Y 6, 8, 30, 32, 42) – ata
kañsız (Y 6, 8) – atasız
kap (IB 66) – qapmaq
kapagan¹ (O 4) – qapağan, fəhə
Kapagan² (T 51, 60, 61) – şəxs adı

kapıg (KT § 2, 8, 17, 39, c 4; T 45, 46) – qapı
 kar (KT § 35; BK § 27; T 25) – qar
 kara¹ (BK c 12, şm 11; T 52; IB 4, 32, 65, 73, 78, 81, 97; Y 11, 26, 45) – qara, tünd
 kara² (O 9; KT § 8, 38, 39, 40, cq; MÇ 12, 14, 17; Turfan; Y 1, 10, 19, 32) – qara camaat, kütlə
 Kara bars (Tl 1) – şəxs adı
 Kara buluk (MÇ 22, 35) – yer adı
 Kara çor (Tl 2) – şəxs adı
 Kara köl (KT şm 2) – yer adı
 Kara kum (T 7; MÇ 8) – yer adı
 Kara kun (Y 30, 38) – şəxs adı
 Kara cənır (Y 24) – yer adı
 Kara yaş (Y 5) – şəxs adı
 Kara yazmaz (Y 5) – şəxs adı
 kara yol (IB 76) – talc
 Kara yotalık (MÇ 27) – yer adı
 karağ (BK § 37) – əl, qol, qolun qarışı
 karağu (T 34, 53; MÇ 25) – gözətçi, qaraul
 karı¹ (T 56; IB 56) – qoca
 karı² (KÇ 3) – qocalmaq
 karın (IB 10) – qarın
 karluk (KT şm 1, 2; BK § 29, 40; KÇ 18, 20, 21; MÇ 25, 27, 29, 31, 40, 41) – xalq adı
 qarşı (IB 29) – qarşı, hissə
 Kasuy (MÇ 19) – yer adı
 kaş (KT şm 11; Y 26) – qaş
 kat¹ (T 35; MÇ 7) – qatmaq, əlavə etmək
 kat² (IB 14, 77) – qat
 kata (Y 31) – dəfə, körə
 katı (MÇ 18) – qatı, möhkəm
 katıg (KT c 2, şm 11; IB 100) – qatı, möhkəm
 katıgdı (KT c 2; IB 19, 50) – möhkəmcə, yaxşıca
 katıqlan (Süci; Y 10, 11, 45) – möhkəmlənmək, bərkimək
 katıl (MÇ 7, 32) – qarışmaq, qatılmaq
 katlan (Y 42) – qatılmaq, dözmək, möhkəmlənmək, bərkimək

katun (KT § 25, 31, şm 9; T 31; MÇ 47; Y 3, 12; Tl 1, 4, 5) – xatun, xaqanın arvadı
 kaya (IB 59, 75, 78, 99; Y 38, 39) – qaya
 Kazan (Y 16) – şəxs adı
 kazğan (O 12; KT § 9, 16, 22, 26, 27, 30, 31; BK § 33, 34, 36, c 10, şm 12, 13; T 54, 55, 59, 61; KÇ 24, 25; Y 11, 26, 27, 32) – qazanmaq, öldürmək, yaratmaq
 kazğanç (IB 45) – qazanc
 Kazlık kol (MÇ 26) – yer adı
 kışçak (MÇ 4) – xalq adı
 kış¹ (KT c 6) – qıymaq, müdafiə etmək, qoşulmaq
 kış² (KT c 6, § 8; BK § 4) – aparmaq, irəlilətmək, irəli aparmaq
 kıl (O 10; KT c 10, § 2, 15, 16, 27, 29, 30; BK c 4, 7, şm 9; MÇ 14, 16, 43; Y 6, 28) – etmək, cləmək, qılmaq
 kılıç (IB 13; St 1) – qılnc
 kılıçla (KT şm 5) – qılncılamaq
 kılın (O 4; KT § 1, 5; T 1; MÇ 12) – edilmək, yaradılmaq, tərbiyələnmək
 kılınç (MÇ 12) – xasiyyət, əxlaq
 kılınçlıq (Toy.) – xasiyyətli, əxlaqlı
 kır (IB 97) – qırmaq
 kırğağlıg (BK şm 11) – qıraqlı, köbəli
 kırk (KT § 15, şm 1, 2; BK § 31; Y 16, 54, 55) – qırx
 kırk artukı yiti (KT § 15, şm 11) – qırx yeddi
 kırkız (KT § 4, 14, 17, 20, 25, 35, 36, şm 13; BK § 26; T 20, 27, 28; MÇ 22, 23; Süci; Y 24) – xalq adı
 kıs (O 1, 3; T 5, 6) – qısmmaq, sıxışdırmaq, tikmək, qoymaq
 kısğa (MÇ 23) – qısa, gödək
 kışlat (BK § 37) – qısa etmək, qısaltmaq
 kış (BK c 2) – qış
 kışla (KT şm 8; BK § 31; MÇ 19) – qışlamaq
 kışlağ (IB 79, 87) – qışlaq
 kıy (Y 28) – qıymaq, doğramaq
 Kıyağan uruğu (St 1; Tl 10) – şəxs adı
 kıyın (T 32; MÇ 14) – cəza, tənbeh
 kız¹ (KT § 24; BK şm 9, 10; T 48; MÇ 15, 42, 43; Süci; Y 16) – qız
 kız² (T 40) – qızmaq

kız kadaş (Y 47) – rəfiqə, qız dostu
 kız oğul (Y 22) – qız, qadın cinsindən olan övlad
 kızğak (Y 3) – qız
 kızıl (T 52; Turfan) – qırmızı, qızıl
 ko (BK c 12; MÇ 14, 30) – qoymaq, salmaq
 kobar (KT c 10, § 12; MÇ 5) – çoxaltmaq, toplamaq
 kobı (IB 55) – boş, qurtarmış, sərbəst
 kobrun (T 4; KÇ 27) – toplamaq, yığışmaq, çoxaltmaq
 Koçu (St 1) – Koçu şəhəri
 kod (BK § 37; T 2, 27; MÇ 14, 16, 31; IB 14, 63) – qoymaq, tərək
 etmək, aralanmaq
 kodı¹ (IB 77) – geri
 kodı² (BK § 37; T 27; IB 77) – alt, aşağı
 kodı³ (T 27; BK § 37) – tərəf (qoşma)
 kodı tabışğan (IB 66) – ada dovşanı
 koğu (IB 53) – qu quşu
 kokı (BK c 11) – qoxu, ətir
 kokılık (BK c 11) – ətirli, qoxulu
 kol¹ (Toy.) – qol, əl
 kol² (MÇ 15) – çay
 kol³ (IB 71) – yalvarmaq, rica etmək
 kolula (Toy.) – and içmək, əmin etmək
 komursğa (IB 56) – qarışqa
 kon (KT c 5, 7, § 2; BK § 39, 40; T 17; IB 95, 99) – qonmaq,
 yerləşmək, məskunlaşmaq
 kontur (KT § 21, 38; IB 51) – qondurmaq, yerləşdirmək, məskunlaşdırmaq
 konul (O 9) – yerləşdirmək, məskunlaşdırmaq
 konuş (III Orxon) – yerləşmək, məskunlaşmaq
 konuz (Turfan) – cücü, böcək
 kop¹ (KT c 2, 3, 9, 10, § 2, 14, 30, 33, 38, § 1; BK § 28, § 14;
 T 16, 36, 42, 46; Turfan; IB 21, 22, 45; Y 22) – bütün, hamı,
 tamam
 kop² (IB 65) – qopmaq, aralanmaq
 kopın (T 16) – tamam, bütövlükdə, hamısı
 korğ (O 7; T 41, III Orxon; IB 3, 29) – qorxmaq
 kork (O 6, 7; T 41; IB 3, 29) – qorxmaq
 Koşu balık (St 1) – Koşu şəhəri

kot () – qoymaq
 kubran (T 4) – toplaşmaq, birləşmək
 kudruk (IB 76) – quyuq
 kudursuk (IB 24) – quyuq (?)
 kuduz (T 48; MÇ 15) – qadın, dul qadın
 kul (KT § 7, 20, 21, 24; MÇ 13, 33; St 4; Y 32, 43, 44; Tl 5) –
 qul
 Kul apa (St 1) – şəxs adı
 kula (Tl 2) – kürən
 kulad (KT § 13) – qul olmaq, qul etmək
 kulqaq (BK c 12, § 11) – qulaq
 kullıq (KT § 21; BK § 18) – qullu, quu olan, qul sahibi
 kulun (IB 36) – qulun, day, dayça
 kulunla (IB 7) – qulunlamaq, balalamaq, doğmaq
 kum (T 7) – qum
 Kun səñün (T 9) – şəxs adı
 kunçuy (KT § 20, § 9; IB 9; Y 1, 3, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 16, 22,
 25, 27, 29, 45, 46, 57, 58) – xanım; xaqanın, xanın, bəyin arvadı
 kur (BK § 36, 40) – ləyaqət, kişilik
 kurğan (KT § 8; BK § 31) – kurqan
 kurdan (T 14) – xalq və yer adı
 kurı (kurıgarı) (KT c 2, 3, § 8, 12, 17, 21, 24, § 12, q; BK § 11;
 T 14, 17; MÇ 11) – geri, geriyə, qərb, qərbə
 kurikan (KT § 4, 14) – xalq adı (üç kurikan)
 kuriya (T 14, 17) – geriyə, qərbə
 kurıyakı (T 17) – geridəki, qərbdəki
 kurt (IB 18; Turfan) – qurd, soxulcan
 kurtğa (IB 18) – qoca, yaşlı
 kuruğçak (IB 13) – qursaq
 kuş (IB 6, 20, 53, 65, 66, 67, 78, 94) – quş
 kuşça (Y 28) – quş kimi
 kuşla (IB 65; Y 48) – quşlamaq, quş ovlamaq, quş vurmaq
 Kuşlağak (KT § 5) – yer adı
 kuşlağı (IB 65) – ovçu
 kuşluğ (IB 86) – quşlu, quşu olan, quş sahibi
 Kuşu tutuk (KT § 1) – şəxs adı
 Kuşuy karabaş (HT 10) – şəxs adı

kut (KT c 9, § 29, 31; BK § 35; MÇ 42; HT 4; 5,7; IB 3, 21, 71; III Orxon) – bəxt, səadət, xoşbəxtlik
kutay (KT c 5; BK § 11) – ipək, qumaş
kutlığ¹ (HT 1, 2, 3; Süci; TI 9) – xoşbəxt, bəxtəvər
Kutlığ² (St 1; TI 9) – şəxs adı
Kutlığ Çikşi (Y 19) – şəxs adı
kutuz (MÇ 15) – qız-gəlin
Kutuz uruğu (St 1) – şəxs adı
kuy (Y 3, 6, 7, 8, 10, 13, 14, 16, 18, 22, 26, 27, 29; 45, 46, 47, 54; TI 5) – ev, saray
kuzğun (IB 19, 83) – quzğun

K (ke)

keç (KT c 4, § 37, 39; BK § 26, 30, cş; T 16, 25, 27, 35, 38, 44; KÇ 16, 25, 27; MÇ 36) – keçmək, addamaq
keçə (MÇ 13) – gecə
keçig (KÇ 20) – keçid
keçigsiz (T 35) – keçidsiz, bərəsiz
keçür (MÇ 36) – keçirmək, adlatmaq
Keçin (KÇ 10) – yer adı
ked (KT c 5) – qisas, düşmüklük
kedim (KÇ 4) – geyim, yəhər, çul
Kedim uruğu (St 1) – şəxs adı
kedimlig (KT § 33; MÇ 33) – geyimli, zirehli, yəhərli
kel (T 8, 12, 14, 15, 22, 28, 29, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 43, 46) – gəlmək
kem¹ (Turfan) – kum
kem² (BK § 26; MÇ 19, 25) – Yenisey çayı
keri (O 11; KÇ 16) – geri
kerü (KÇ 16) – geri, arxa
keş (Y 3, 10, 25, 48) – kəmə, qurşaq, ox qabı
Keşdim (Y 24) – yer adı
keyik (T 8; Y 28, 44) – dağ keçisi, keyik
Keyrə (MÇ 6, 7, 18) – yer adı
kənük (IB 35) – qu quşu
kəg (KT § 3) – qisas, düşmənlik; qisasçı, düşmən

Kəglinç tarkan (HT 5) – şəxs adı
kəl (O 9, 10; KT § 4, 20, 23, 31, 37, § 7, 12, 13; BK § 27, 28, 31, 32, 34, 39, 41, c 8, 11; KÇ 21, 24, 26; MÇ 14, 15, 16, 17, 18, 22, 25, 26, 27, 33, 40, 43; Süci; IB 11, 12, 16, 46, 48, 51, 52, 63, 80, 85, 86, 90, 91; Y 30,37) – gəlmək
kəlin (Y 3) – gəlin
kəlinün (KT § 9) – gəlinlər, qız-gəlin, arvad-uşaq
kəlmiş (T 38) – gələn, görünən, üzə çıxan
kəltəçi (T 13) – gələsi, gələcək
kəltür (T 54) – gətirmək, müşayiət etmək
kəlür (KT c 11; § 1, 12; BK c 12, § 14; T 17, 36, 48, 53, 54; MÇ 15, 27, 49; Y 28, 29) – gətirmək
Kənsik (St 1) – şəxs adı
kəntü (KT § 4; MÇ 14, 22; Turfan; IB 102) – öz
kəñjərəs (KT § 39) – xalq adı
kəñjən (IB 34) – xəlifə səs çıxarmaq
Kəñü tarman (KT § 21) – yer adı
kərəkü (IB 27) – çadır
kərgək (KT § 4, 30, § 10; KÇ 23) – məhv, ölüm, qurban, yox olma
kərgöksiz¹ (KT § 12) – hədsiz, bitmə tükənməz
kərgöksiz² (BK c 11) – gərəksiz, lazımsız, gərək olmayan, lazım olmayan
Kərgün (MÇ 16) – yer adı
kəs (IB 13) – kəsmək
kəz () – gəzmək
ki¹ (MÇ 21; IB 89) – geri, qərb
ki² (Y 15) – getmək
kiçə (MÇ 13) – gecə
kiçig (KT c 3; BK § 41) – kiçik
kidiz (MÇ 15, 21) – arxa, ard
kigür (IB 50) – gecə
kidur (KT § 23; KÇ 20) – yerinə yetirmək, əməl etmək
kil – bax: kəl
kim (KT § 9, 22) – kim
kiñsür (kiñsür) (KT § 6) – savaşıdırmaq, nifaq salmaq, aravurmaq

kir (O 12; KT § 38; BK § 38; KÇ 23; MÇ 11, 19, 32, 34; Y 25, 29) – girmək, daxil olmaq
 kirü (KT § 2; III Orxon) – geri, qərb
 kis¹ – bax: kəs
 kis² (BK c 12, şm 11) – samur
 kisi (KT c 6, 7, § 1, 39, şm 10; BK § 28, 41; T 4, 10, 33, 60; KÇ 5, 8, 22) – adam, insan, kişi
 kisrə (O 1, 2; KT c 5, § 4, 5, 28, 34, 39; BK c 13, şm 14; T 6; KÇ 19; MÇ 10, 12; HT 5; III Orxon) – sonra
 kiş (Y 48) – samur, qara samur
 kişə (IB 58) – düynləmək, bağlamaq
 kişi (KT c 7; BK § 28; Turfan; IB 2, 3, 21, 43, 44, 82, 84, 93; Y 6, 18, 24, 27) – adam, insan, kişi
 kit (Y 15) – getmək
 kivan (Turfan) – Saturn
 kiyik (IB 21, 47, 68, 74, 92, 96, 97) – geyik, dağ keçisi
 kiz – bax: kəz
 köbürgə (BK q) – körpü
 köçür (IB 51) – köçürmək
 Kögmən (KT § 17, 20, 35; BK § 27; T 23, 28) – yer adı
 kögmək (Y 11) – ceyran, maral kimi bir heyvan
 kögür¹ (St 1) – kükrəmək, yaymaq
 Kögür² (MÇ 8) – yer adı
 Kögşin (Y 48) – şəxs adı
 kök (KT § 1, 3; BK § 2, c 12; Turfan; Y 10, 45, 53) – göy, mavi;
 kök tərri – mavi göy
 Kök amaş tutuk (Y) – şəxs adı
 Kök öñ (T 15) – yer (çay) adı
 kök türk (KT § 3) – xalq adı
 köl¹ (KT § 34, şm 2; MÇ 18, 26, 27, 30; IB 34) – göl
 köl² (IB 38) – bağlamaq, qoşulmaq
 kölüg (T 15) – mal-qara, yük heyvanı
 Kömür tağ (MÇ 8) – yer adı
 köni (BK § 30) – həsəd
 köñək (IB 87, 88) – nov
 köñül (KT c 12, şm 11; BK şm 14; T 15, 32; III Orxon) – ürək.
 könül

köñlünçə (T 15, 32) – könlün çə
 köñültəki (KT c 12) – ürəkdəki, könlüdəki
 köp – bax: kop
 köpük (IB 31) – köpük
 kör¹ (KT c 11, 12, § 19, şm 1); O 7; BK § 2, şm 11, 14; T 7, 26; KÇ 3; MÇ 23, 27; Süci; IB 2, 26; Y 26, 32) – görmək, baxmaq
 kör² (KT c 2, § 8, 19, 30; BK § 30; T 1) – tabe olmaq
 körgü (KT § 23; BK § 19) – iştə, tabe olmaq
 körüg (T 8, 9, 29, 33) – casus xəbərçi, kəşfiyyatçı
 körüglig (IB 27) – pəncərə
 körüklüg (IB 27, 99) – gözəl, görkəmli
 kört (Y 10) – gözəl, qəşəng
 Körtlə (Y 2) – şəxs adı
 körüş (IB 22) – görüşmək
 kötür (KT § 25) – götürmək, qaldırmaq
 köz (KT şm 10; BK şm 11, 2; III Orxon) – göz
 közət (KT q) – gözləmək, gözlətmək
 közlə (IB 99) – gözləmək
 közünü (IB 33; Y 26) – güzgü
 közünük (IB 27) – güzgü
 közünc (Y 28) – şən, şöhrət, ərəf
 kū (KT c 11, § 12, 25, 26; BK § 36; T 32, KÇ 12; Süci) – səs, küy, şən, şöhrət
 küç (O 5, 10, 11; KT § 8, 9, 12, 30, q; BK § 32, 34; T 52; MÇ 17; Y 28, 32) – güc, qüvvə; i: -küç – əmək, zəhmət
 Küç bars (Y 14) – şəxs adı
 Küç kara (St 1) – şəxs adı
 küçlik (O 12; T 20; III Orxon; IB 5, 32, 93; Y 19) – güclü, qüvvətli
 küçlük (O 12; IB 5, 32, 93) – güclü, qüvvətli
 Küç Ögə (T 18) – şəxs adı
 Küç Uyu (Y 26) – şəxs adı
 küdəgü (Y 3) – kürəkən
 kük¹ (T 16, 21, 30) – güman ildirən ədat
 kük² (KÇ 4) – ad-san qazanmaq, məşhurlaşmaq
 Kül bilgə kağan (MÇ 5) – şəxs adı
 Kül Çikşi (St 1) – şəxs adı

Kül (küli) çor (çur) (BK c 13; KÇ 2, 3, 5, 6, 8, 10, 11, 14, 15, 17, 18, 19, 22, 24; HT 1) – şəxs adı
 Kül tigin (KT § 26, 27, 30, 31, 32, 34, 40; şm 1, 2, 3, 5, 7, 8, 10, cq, q) – şəxs adı
 Kül tudun (İA 1) – şəxs adı
 külig (O 6; KT § 4; BK § 1; III Orxon; Y 3, 10, 17, 24) – şanlı, şöhrətli, məşhur
 Külüg apa (Y 20) – şəxs adı
 Külüg çor (Y 7) – şəxs adı
 Külüg sarjun (St 1) – şəxs adı
 Külüg tirig (Y 44) – şəxs adı
 Külüg toğan (Y 44) – şəxs adı
 Külüg tutuk (Y 6) – şəxs adı
 Külüg Uruju (St 1) – şəxs adı
 Külüg yigə (Y 47) – şəxs adı
 Kümül ögə (Y 45) – şəxs adı
 kümüş (BK c 11; T 48) – gümüş
 kümüş (KT c 5, şm 12, cq; Y 11, 45; Tl 9) – gümüş
 kün (Y 3, 11) – xalq adı (?)
 kün (O 2; KT c 2, şm 12, cş; BK § 30, cş, cq; T 27, 39, 46; MÇ 13, 21, 31; İA 1; IB 36, 39, 80; Y 7, 10, 11, 44, 58) – gün, günəş, gündüz
 kün batsık (O 2; KT c 2; BK şm 11; Süci) – günbatan, qərb
 künəş (IB 88) – günəş
 kün ortasıjaru (KT c 2) – gün ortasına, cənub
 kün toğsık (O 2; KT c 2, § 4, 8, şm 12; BK şm 11; Süci) – gündoğan, şərq
 Künç tutuk (Y 35) – şəxs adı
 küni (Y 6, 44, 45, 47) – rəfiqə, dost; sonra gələn
 Küni tirig (Y 6) – şəxs adı
 küntüz (KT § 27; T 12, 52) – gündüz
 küñ (KT § 7, 20, 21, 24, şm 9; MÇ 33; Y 42) – kəniz, qaravaş.
 qul qadın; müqayisə et: günü – ikinci arvad
 küñəd (KT § 13) – qul etmək. kəniz etmək, qaravaş etmək
 küñlig (KT § 21) – kənizli, qaravaşlı, kənizi, qaravaşı olan
 küp (St 1, 4) – küpə, qab
 kür (KT § 6) – kür, qorxulu, sarsılmaz

Kürəbir uruju sarjun (St 1) – şəxs adı
 küri (HT) – ağırlıq, həcm ölçü vahidi
 kürlig (KT § 6) – hiyləgərlik, casusluq
 küt (MÇ 17) – güdmək, gözləmək
 küz (MÇ 20, HT 10) – payız
 küzkü (Ay) – güzgü
 küzün (IB 33) – güzgü
 küzünüg (IB 27) – pəncərə

L

lağzın (BK c 10; MÇ 11; İA 1) – donuz; lağzın yıl – donuz ili
 Likən (KT şm 12) – şəxs adı
 Lisün tay sarjun (BK c 11) – şəxs adı
 lüi (lü) (O 12) – əjdaha; lüi yıl – əjdaha ili

M

mağ¹ (BK c 15) – tərif
 mağ² (Turfan) – ay
 mağa (IB 74, 75) – heyvan
 Mağı kurğan (KT şm 8; BK § 31) – yer adı
 Markaç tamğaçı (KT şm 13) – şəxs adı
 manıstan (IB 103) – monastr, məbəd, saray
 maña (baña) (KT c 2, § 30; BK § 28, 36, c11) – mənə
 mar (Süci; Y 2) – müəllim, ustad
 mən (KT c 11, § 27; BK § 29, 33, 36, c 3, 9, şm 12, 14, cq; MC 24, 33; IB 1, 2, 3, 4, 5, 6, 12, 15, 30, 32, 60, 63, 68, 73, 78, 79, 86, 93, 96, 98, 99; Y 10, 28, 29, 32) – mən (birinci şəxs əvəzliyi və şəxs şəkilçisi)
 mən (IB 47) – qida
 meñgü (beñgü) (Y 39) – əbədi, alidə
 mənji (IB 80) – nəşə, səadət
 mənçilik (IB 9, 96) – şən, nəşəli
 mənçülə (IB 1, 6, 42, 79, 87) – nəşələnmək. əylənmək, zövq almaq

min (IB 24) – minmək
 miŋ (bıŋ, mıŋ, biŋ) (St 1) – min
 mu (T 5) – *mi, mi, mu, mü* ədatı
 munçuk (Turfan) – muncuq
 muŋluğ (buŋluğ) (IB 34) – qəmli, dərdli, kədərli
 münrə (IB 93) – böyürmək
 münüz (Y 42) – buynuz

N

nağd (Turfan) – Venera, Zöhrə (planet)
 nə (KT § 9; BK § 28; T 14, 32, 38, 39, 57; Turfan) – nə, hansı
 nəçük (IB 69) – necə, nə cür
 nəgüdə (IB 36) – nədən, nə üçün
 nəkə (T 38, 39) – niyə, nə üçün, nədən
 nəlüg (IB 88) – nədən, nə üçün, hansı səbəbdən
 nəŋ (KT c 8, § 20; T 20, 21, 29, 56) – heç, heç bir, hər nə, hər hansı, nə isə
 nəŋ nəŋ (KT c 11; BK § 8) – hər hansı, hər nə
 Nəŋ səŋün (KT § 12) – şəxs adı
 nə məg (IB 27, 28) – nə kimi, necə, nə təki
 nom (Toy.) – *chkam*

O

oba (Tl 2) – oba, oymaq, tayfa, qəbilə
 obut (T 37) – abır, həya, utancaqlıq
 odğur (IB 31) – oymaq, ayağa qaldırmaq
 oğlan (KT c 1, § 11; Süci; IB 43, 101; Y 1, 3, 16, 18, 26, 29, 32, 42, 45, 47, 51; Tl 2, 4, 8, 10) – oğlan, mühafizə dəstəsinin üzvü
 oğraklat (T 25) – düşərgə saldırmaq, düşərgə tikdirmək
 oğrı (IB 24) – oğru
 oğul (O 4, 11; KT c 12, § 1, 5, 7, 21, 24, § 10, 12, 13; BK § 24, 38, c 2, § 12, 15; T 44, 46; KÇ 5, 13, 21, 22, 26; MÇ 19, 42; IA 1; Süci; IB 3, 20, 21, 44, 45, 68, 84, 89; Y 3, 7, 11, 13, 14, 18, 20, 22, 26, 29, 30, 31, 32, 43, 44; Tl 3, 5, 8) – oğul, övlad

Oğul Bars (Tl 1) – şəxs adı
 Oğul Tarkan (KT § 12) – şəxs adı
 oğuş (KT c 1, 6, § 7; BK § 31) – tayfa, qəbilə
 oğuz (O 5, 6; KT c 2, § 28, § 4, 6, 7, 8, 13; BK § 1, 29, 32, 34, 35, 38; T 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 22, 49, 62; KÇ 16; MÇ 3, 5, 13, 15, 22, 32, 47) – oğuz (xalq adı)
 ok¹ (KT c 8, § 33) – ox (silah)
 ok² (KT c 12, § 19; BK § 15; T 19; MÇ 22; Y 43) – tayfa, qəbilə; on ok bodun – on qəbiləli xalq
 ok³ (T 42, 52; Turfan) – möhz, lap, da, də (ədat)
 okı (BK § 27) – çağırmaq
 okın¹ (T 16) – bütün, hamısı
 okın² (KT § 33) – oxla
 oksız (KT § 3) – oxsuz, bölgüsüz, vahid
 ol¹ (KT c 3, § 24, 36; T 29; Y 24) – o (şəxs əvəzliyi)
 ol² (O 1; KT c 7, 8, § 16, 21, 25, 32, 33, 34, 36, 38, § 2, 4, 8; BK § 25, 27, 38; T 10, 12, 20, 22, 24, 27, 30, 33, 35, 36, 42, 46, 47; MÇ 18, 20; Turfan; IB 78) – o (işarə əvəzliyi)
 ol³ (IB 1, 3, 5, 9, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 22, 24, 26, 27, 28, 30, 32, 34, 37, 38, 39, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 64, 65, 68, 69, 70, 72, 76, 77, 80, 82, 84, 87, 88, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 102; T 22, 34; Turfan) – «o» şəxs əvəzliyinin xəbərlilik şəkildəsi vəzifəsində işlənən variantı
 olur (KT c 1, 3, 4, 8, 9, § 1, 3, 5, 16, 17, 25, 26, 27, cş; BK § 2, 36, § 9, cç; T 7, 8, 9, 12, 18, 22, 31, 32, 34, 51, 52, 62; KÇ 14, 24; MÇ 2, 3, 4, 22, 42; IB 1, 6, 41, 88, 95; Y 18) – oturmaq, yerləşmək, məskunlaşmaq
 olursık (T 12, 22) – rahatlıq, dinclik, oturma
 olurt (KT § 26, q) – oturtmaq, taxta çıxarmaq
 on¹ (KT c 12, § 19, 30, 31, 32, § 7; BK § 15; T 19, 26, 36; MÇ 3, 16, 31; Süci; Y 24, 26, 28, 29, 30, 54) – on
 on² (IB 25) – rəngi solmaq, ağarmaq
 onunç (BK c 10; MÇ 41; HT 7) – onuncu
 on ok bodun (KT s 19, § 13; T 19, 30, 42, 43; MÇ 11) – xalq adı (on ox xalqı)
 on tumən (T 36) – yüz min
 on uyğur (MÇ 3) – xalq adı

Orj tutuk (KT § 31, 32; BK § 25) – şəxs adı
 opa (Tl 6) – daş topası
 opła (KT § 32, 36, şm 2, 4, 5; KÇ 10, 11, 15, 19, 23)
 hoppanmaq, atılmaq, hücum etmək
 opul (KÇ 19, 23) – çevirmək, hərlənmək, fırlatmaq
 ordu (KT § 8, 9) – orda, düşərgə, qərargah
 Orız (Urız) (Y 48) – şəxs adı
 Orkun balık (MÇ 34) – yer adı
 Orkun ügüz (MÇ 3) – yer (çay) adı
 ortu (ortısıñaru) (KT c 2; BK şm 11; IB 36, 74) – orta, ortasına
 os (oş) (Tl 3) – daxil, içəri
 ot¹ (KT § 27, 37; BK § 27) – od, atəş
 ot² (IB 26, 82) – ot (bitki)
 otağ (Y 46) – otaq, ev, çadır
 otça (KT § 37) – od kimi
 otsuz (IB 68) – otsuz, ot bitməyən
 otuz (KT § 4, 14, 32, şm 1, 2; BK § 26, 28, 34, c 2, 9, 10; MÇ 4, 29, 31; Y 27, 32, 45, 49; Tl 2, 4, 7, 10) – otuz
 otuz artukı bir (BK § 28, 29, c 9) – otuz bir
 otuz artukı tört (BK § 34) – otuz dörd
 otuz artukı səkkiz (BK c 2) – otuz səkkiz
 otuz artukı tokuz (BK c 2) – otuz doqquz
 otuz artukı üç (BK § 34) – otuz üç
 otuz tatar (KT § 14) – xalq adı
 oyma (IB 43) – oyunçu, qumarbaz
 oyug (IB 43) – oyun, qumar
 oz¹ (BK § 28; IB 18, 26, 61, 78, 75) – xilas olmaq, qurtulmaq, azad olmaq
 oz² (KT şm 7; BK § 28) – dağıtmaq
 Ozmiş tigin (MÇ 9) – şəxs adı

Ö

ö (KT c 8; IB 23) – duymaq, düşünmək, anlamaq
 öbkələ (IB 90) – hirsənmək, acıqlanmaq, övkləmək
 öçəş (Toy.) – öcəşmək, dolaşmaq, yarışmaq
 öçük (Y 36) – örtük

öd¹ (KT c 1, § 21, 40, şm 10) – vaxt, zaman
 öd² (BK § 29) – öd, öd kisəsi
 öd³ (IB 33) – öyüd vermək, nəsihət vermək
 öd⁴ (İA 2) – anlamaq, başa düşmək
 öd⁵ (KT şm 10) – tale, bəxt
 Ödə bört tutuk (St 4) – şəxs adı
 ödsək (BK § 34) – müvəqqəti, keçici, sürətli
 ödük (KÇ 28) – öyüd, nəsihət
 ödür (Y 32) – digər, başqa
 ödüş (BK cş) – gecə-gündüz, sutka, gün
 ög¹ (KT § 11, 31, şm 9; IB 53, 89, 90; Y 28, 29, 47) – ana
 ög² (KT § 23, 25; BK § 41, c 15) – öymək, tərifləmək
 Ögdəm inal (Y 38) – şəxs adı
 ögə (Süci; Y 26, 45; Tl 8, 10) – müdrük, ağıllı
 ögin (Y 26) – kədərləmək
 ögir (IB 22, 45, 47, 51, 54, 64, 75, 93) – sevinmək, məmnun olmaq
 ögləş (ögləs) (T 20) – məsləhətləşmək, sözü bir yerdə qoymaq
 ögrənç (ögrünç) (IB 54; III Orxon) – sevinc
 ögrünçlik (IB 85) – sevincli, sevincək
 ögsiz (KT şm 9; Y 45) – anasız, yetim
 Ögsiz ak (KT şm 9) – at adı
 ögür¹ (IB 86) – tövlə, sürü
 ögür² (BK § 2; Y 32) – tərifləmək, düşündürmək
 ögüş (ügüş) (IB 67) – yırtılmaq, batmaq (bir şeyə)
 ögüş (IB 67) – aşınmaq
 ök (T 6, 11, 16, 50, 52) – da, də (ədat)
 ökün (KT s 40; BK § 38) – peşman olmaq, fikrindən dönmək
 ökünç (Y 4, 28) – öyünmə, inam
 öküş (üküş) (KT c 10, § 16, 29; BK § 31; IB 54; Y 3, 39) – çox
 öküz (IB 37, 56; Y 10, 48) – öküz
 öl (O 7; KT c 6, 7, 8, 9, § 19, 20, 27, 28, 29, 32, 33, şm 4, 6, 10, q; BK § 2, 33, 37; T 3, 6, 17; MÇ 17; Süci; IB 61, 87, 88; Y 10, 23, 26, 27, 31, 37, 39, 41, 48) – ölmək, vəfat etmək
 öləli (KT şm 10) – ölməli, ölümə məhkum, ölmək üçün
 ölüg (O 11; KT şm 9; KÇ 23; İA 1, 2; Y 26) – ölü
 ölügü (KT şm 10) – ölümli, ölümə məhkum
 ölüm (IB 26, 75) – ölüm

ölür (KT § 10, 36, 38, 40, şm 1, 2, 7, 8; BK § 26, 27, 28, 29, c 1, 3, 8, 9; T 3, 10, 11, 21, 30, 42; KÇ 5; Y 11, 42, 44, 58, 59) – öldürmək, məhv etmək
 ölü (T 13) – öldürmək
 ömələ (IB 7) – iməkləmək
 ön (IB 97; Y 42) – çıxmaq, getmək, çatmaq, bitmək (ot, bitki)
 öntür (T 35) – çıxartmaq, bitirmək
 öñ¹ (KT § 4; BK § 5, c 13; T 4, 7, 10, 11, 14, 17, 20, 25, 29; O 2; MÇ 6, 7, 11; IB 7) – ön, şərq
 öñ² (IB 7) – günəşli (yer, ölkə)
 öñdən (öndin) (T 29; MÇ 6, 35) – öndən, irəlidən, şərqdən
 öñi (IB 53) – ayrı, başqa
 öñrə (O 2; KT § 4; BK c 13; T 7, 10, 14, 17, 20; MÇ 6, 31) – irəli, önə tərəf, irəliyə tərəf, əvvəl
 öñrəki (T 17, 25) – öndəki
 öpdük (IB 32) – şanapipik, hop-hop quşu
 örgi¹ (MÇ 20, 21, 34; IB 1) – hörgü, saray, qərargah
 örgi² (MÇ 34, 35) – hörmək, tikmək, inşa etmək
 örgin¹ (MÇ 20, 21) – saray
 örgin² (IB 1) – taxt
 Örpən (BK § 26) – yer adı
 ört (T 40) – od atəş
 örtçə (T 40) – od kimi, odca
 örtən (IB 14) – alov; alovlanmaq, yanmaq
 örün (BK şm 11; MÇ 10; T 48; IB 6, 8, 30, 60, 61; Y 11, 45) – ağ, parlaq, bəyaz
 öt¹ (IB 90) – öyüd. nəsihət
 öt² (IB 23) – ötmək, keçmək
 ötlə (O 11) – öyüd vermək, nəsihət vermək
 ötrü (T 12, 16; MÇ 29) – ötrü, üçün
 Ötükən yış (KT c 3, 4, 8, § 23; T 17; MÇ 2, 23, 28, 42) – yer adı
 ötük (BK § 39; IB 29) – xahiş, arzu, dua
 ötükçi (St 3) – məsləhətçi
 ötüləg (BK § 34) – ötəri, keçici
 ötün (O 8; T 12, 14, 15, 18, 24; IB 83) – müraciət etmək, xahiş etmək, məsləhətləşmək
 ötünç (T 15) – xahiş, müraciət

ötuntuk (T 15) – xahiş edilən
 öy (KT c 5) – öyrətmək, təlqin etmək
 öz¹ (KT c 9, § 3, 6, 17, 20, 25, 27, 30, 38, şm 10; BK § 34, 36, c 11, 15, şm 9, 14, q; T 6, 13, 15, 17, 24, 34, 52, 55, 56, 59; KÇ 21, 23; MÇ 6; III Orxon; Turfan; IB 13, 51, 70, 85; Y 7, 10, 26, 28, 42, 57; Tl 1, 8) – öz, ayıq-sayıq, xüsusi, cins
 öz² (Y 42) – öz (təyin əvəzliyi)
 öz³ (IB 72) – ömür
 öz⁴ (Y 26) – dərə, vadi
 Öz apa tutuk (St 4) – şəxs adı
 Öz bilgə (MÇ 47) – şəxs adı
 Öz bilgə Çanşı (Y 31) – şəxs adı
 Öz Yiğün alp turan (Y 5) – şəxs adı
 özgə (Tl 2) – özgə
 özlək (özlük) (BK c 12, şm 11; KÇ 4, 15; IB 25; Y 28) – xüsusi, şəxsi, özünə məxsus, cins

P

pağarlı (Turfan) – səyyarə, planet, ulduz
 piçin (Tl 2) – meymun
 purum (KT § 4) – xalq. dövlət adı (yaxşı olardı: apa urum böyük Roma)

S

sab (KT c 1, 2, 5, 6, 7, 9, 10, 12; BK c 13, şm 14; T 9, 12, 22, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 42; IB 6, 12; Turfan) – söz, nitq, xəbər
 sabçı¹ (IB 16) – xəbərçi, xəbər gətirən
 sabçı² (IB 85) – natiq
 Sabık basar (Y 32) – şəxs adı
 saç¹ (BK 12; Y 26) – saç, tel
 saç² (IB 31) – saçmaq
 sad (şad) (O 6, 8; T 41) – şad (rütbə adı)
 sağdıç (Tl 2) – dost, köməkçi, yoldaş
 sağır (IB 97) – tələ; çayır (?)

sakın (O 10; KT § 10, 11; BK § 2, 33, 35, q; T 5, 6, 22, 24; MÇ 11, 46; IB 63, 90) – düşünmək, çəkinmək, fikirləşmək, ehtiyatlı olmaq; kədərli olmaq
 Sakış (MÇ 16) – yer adı
 sal (MÇ 25) – sal, bərə
 salla (MÇ 25) – salla getmək, sivişmək
 sana (T 27) – saymaq, sanamaq; sanağalı – saymaq üçün, sanamaq üçün
 sanç (KT § 36, şm 2, 5, 6, 8; BK § 26, 29, 30, 31, 32, 33, 37; IB 51) – sancmaq, gəlmək, deşmək; öldürmək, məğlub etmək
 sansız (BK c 12; Süci) – sansız, saysız, saysız-hesabsız
 Santuñ (şantuñ) (T 18, 19) – yer adı
 sarjun (St 1, 4; Y 18) – rütbə adı (general)
 Sarjun bodb (Y 24) – şəxs adı
 sarığ (BK şm 11; T 18; Turfan; IB 16) – sarı
 Sarığçır (St 1) – şəxs adı
 seb (IB 5) – sevmək
 sebin (BK § 2; IB 22, 46, 51, 54, 64, 75) – sevinmək
 seçlən (Y 45) – seçilmək
 serig (Y 41) – sarı
 səkiz (BK § 28; MÇ 13, 15, 42, 47; Y 10, 11, 13, 26, 29, 42) – səkkiz
 səkizinç (MÇ 17, 18, 30, 40) – səkkizinci
 səkiz kırk (Y 24, 29) – otuz səkkiz
 səkiz oğuz (MÇ 15) – xalq adı
 səkiz on (KÇ 3) – səksən
 səkiz tümən (BK § 26) – səksən min
 səkiz yetmiş (Y 41) – altmış səkkiz
 səkiz yigirmi (yegirmi) (St 4) – on səkkiz
 Sələgə (BK § 37; MÇ 2, 15, 16, 44) – yer (çay) adı; Selenga çayı
 Səm (T 9) – şəxs adı
 səmirt (səmrir) (IB 23) – kökəlmək, kökəltmək
 səmiz (T 5, 6; IB 100) – kök, yağlı
 sən (Tl 8) – sən (şəxs əvəzliyi)
 səñün (KT § 32, şm 12; BK c 8, 9) – sənün (çincə: general)
 səp (IB 73) – səpmək
 silig (KT § 7, 24) – bakirə, gözəl

sin (sən) (T 10) – sən
 sini (T 10) – səni
 siñil (KT § 20; Tl 2) – kiçik bacı
 sir (T 3, 11, 60, 61, 62) – xalq adı; türk sir bodun – türk sir xalqı
 siz (MÇ 22; Y 1, 3, 5, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 19, 21, 25, 26, 27, 31, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 53, 55, 56; Tl 1, 2, 4, 5) – siz
 sı¹ (KT c 11, § 36; BK şm 14; KÇ 20, 21) – sındırmaq, yerə salmaq
 sı² (T 19) – sınmaq, sındırmaq, dağılmaq, təslim olmaq
 sığ (Turfan) – dayaz
 sığıt (Kt şm 11) – sıtqı, ağı, ağlama, ağlaşma
 sığıta (KT § 4; BK § 5) – ağlamaq, ağı demək
 sığıtçı (KT § 4, şm 11) – ağıcı, ağı deyən
 sığın (BK q; IB 92) – sığın, maral
 sık (MÇ 16) – sıxmaq, sıxışdırmaq
 sın (IB 10) – sınmaq, qırılmaq
 sınık (IB 73) – sınıq, qırıq, sınmış, qırılmış
 sıñar (BK § 32; T 40; MÇ 15, 18, 19; Y 41) – yarı, yarım, yarısı
 soğd (KT şm 12) – xalq adı
 soğdak (KT § 31, 39; T 46) – xalq adı
 Sokak (MÇ 35) – yer adı
 sokuş¹ (IB 2, 24, 40, 53, 71, 75) – qarşılaşmaq, girişmək
 sokuş² (IB 10, 23) – savaş, vuruş; savaşmaq, vuruşmaq
 sonja (Y 28) – sona, ördək
 Sonja yış (KT § 35; BK § 27) – yer adı (Sona məşəli dağları)
 soruğ (Süci) – səs-soraq, xəbər, soraq, söhbət; kü-soruğ – şan-şöhrət
 sök¹ (KT § 35; BK § 27; T 25) – sökmək; yaratmaq
 sök² (KT § 2, 15, 18; BK şm 10) – çökmək, dizi üstə düşmək
 sökür (KT § 2, 15, 18; BK şm 10) – çökdürmək, diz çökdürmək
 söz (MÇ 44; IB 11, 16) – söz
 sözləş (KT § 26) – danışmaq, məsləhətləşmək
 sub (O 12; KT şm 13; T 24, 27, 38; MÇ 2; Turfan; IB 25, 26; Y 11) – su; çay
 subça (KT § 24) – suca, su kimi
 subınari (BK § 40) – suyuna tərəf
 subsız (IB 69) – susuz
 suçulun (IB 66) – açılmaq, çıxmaq, düşmək

Suğçu balık (St 1) – yer adı
 suk¹ (sok) (IB 50) – soxmaq, sancmaq
 suk² (T 46) – həvəs, ehtiras, istək
 suk³ (T 46) – soğda hökmdarı
 suk⁴ (IB 50) – yerləşdirmək, batırmaq
 suk⁵ (BK § 38) – düz, doğru
 suruğ (soruğ) (Süci) – soraq, səs-soraq, şöhrət, şan
 sü (O 9; KT § 2, 12, 28, 31, 32, 34, 37, 39, şm 5, 6, 7, 8; BK § 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 37, 39; c 1; T 16, 18, 25, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 43; KÇ 10, 16, 20, 22; MÇ 5, 7, 17, 23, 25, 31, 33, 49; IB 51, 52, 84, 97; HT 2, 3, 5; Y 10, 16, 39, 43, 57; Tl 8) – qoşun, ordu
 sü başı (T 31) – qoşun başı, sərkərdə
 süçid (KT c 5, 6) – şirin, dadlı
 Sücür (St 1) – şəxs adı
 sülə (O 7; KT c 3, 4, § 2, 8, 12, 15, 17, 18, 28, 31, 35, 39; BK § 24, 25, 26, 28, 32, 33, 38, 39, 40, 41, c 2, 8; T 16, 18, 20, 21, 23, 28, 43, 44; HT 10) – qoşun çəkmək, qoşun yürütmək, hücum etmək
 sülət (T 18, 48, 53; HT 10) – qoşun çəkdirmək, hücum etmək
 süngü¹ (KT § 24) – sümük
 süngü² (KT § 35; BK § 26; T 28) – süngü
 süngün (T 28) – süngü ilə
 süngüglig (KT § 23) – süngülü, silahlı
 süngüş¹ (süñüs) (KT § 40, şm 2; KÇ 9, 10, 11, 16, 17, 20; MÇ 9, 16) – döyüş, vuruş, savaş
 süngüş² (süñüs) (KT § 15, 20, 31, şm 1; T 16, 28, 40, 41, 49; KÇ 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 22; MÇ 13, 15, 16, 18, 29) – döyüşmək, vuruşmaq, savaşmaq
 sür (KT § 23; KÇ 20; MÇ 26) – sürmək, qovmaq, aparmaq; sürə elt (KT § 23) – sürüb aparmaq; sürə kəl (MC 26) – sürüb gətirmək

Ş

şad (KT c1, §14, 17, şm 11; BK § 28, c 9, 13, 14, 15; T 5, 31; MÇ 19; Y 2) – şad (rütbə adı)
 şad-apıt (KT c1) – şadlar, apalar

Şalcı (KT § 22) – şəxs adı
 santuñ (KTc 3, şm17) – yer (yayla, meşə) adı
 şaş (MÇ 33) – şaşmaq, çaşmaq, özünü itirmək
 şəg (səg) (T 8) – leş (?), yem (?), sayıq (?)
 Şıp (başı) (MÇ 15, 16) – yer adı
 Şoğur (Y 42) – yer adı
 Şubuş mal (Y45) – şəxs adı

T

ta (KT §5) – da, də (ədat)
 tab (Y 5) – tapmaq, əldə etmək, qazanmaq
 tabar¹ (MÇ 29) – mal, davar
 Tabar² (KT § 38) – yer adı
 tabğaç (O 2, 9, 12; KT c 4, 5, 12, § 4, 6, 7, 8, 14, 28, 31, şm 12, 13; BK § 35, 36, 38, 39, c 1, 14; şm 12, 14; T 1, 2, 7, 9, 10, 11, 12, 19, 40; KÇ 12; MÇ 32, 42; HT 10, 11) – Çin, tabğaç (xalq və ölkə adı)
 tabulka (IB 48, 49) – tubulğa, tıvılğa (ağac, kol)
 tabışğan (T 8; MÇ 20; IB 66, 67) – dovşan
 tabışğan (MC 20) – dovşan
 Taçam (O 12, y 1, 3, 7; HT 9; Y 32) – şəxs adı
 Tadıq (KT § 32) – şəxs adı
 Tadıqın çor (KÇ 26) – şəxs adı
 tağ (KT § 12, 14; BK c 7, 8, q; T 44, 47; MÇ 27; IB 17, 25, 79, 96; Y 41) – dağ
 tağça (KT § 24) – dağca, dağ kimi
 tağdakı (KT § 12) – dağdakı
 tağık (KT § 12) – dağa qalxmaq, dırmaşmaq
 takı (IB 4, 50) – daha, da, də, dəxi
 takığu (MÇ 10, 43) – toyuq
 Talakım (MÇ 32) – yer adı
 talçığ (Tl 4) – etibarlı, şnanılmış
 talım (IB 4, 59, 65, 78) – yırtıcı, yırtıcı quş
 talula (IB 29) – seçmək
 taluy (KT c 3; T 18 19; IB 4) – dəniz
 tam (KT c §) – divar, dam

Taman tarkan (BK c 14) – şəxs adı
Tamağ (KT şm 1; BK § 29) – yer adı (Tamağ İduk baş)
tañğa (Y 51) – damğa, möhür
tañğacı (KT sm 12) – möhürdar, möhür saxlayan
tañğalığ (St 3) – damğalı, möhürlü
Tamğan (O 4; İA 1) – şəxs adı
tañka (Y 26, 41) – damğa, möhür
tañ¹ (T 35; IB 38) – dan, şəfəq, səhər tezdən
tañ² (IB 4) – bədən, vücut, tən
tañukluğ (St 3) – şahidlik
tañla (IB 98) – dan yeri sökülmək, səhər açılmaq, şəfəq
tökülmək
tañum (BK § 24) – xalq adı
tap (Süci; IB 4; Y 13, 16, 47, 54) – sitayiş etmək, tapınmaq,
 tapmaq, xidmət etmək
tapa (KT § 28, 31, 35, 36, 39; BK § 32, 40, c 2; KÇ 20; MÇ 19,
 22, 23, 25, 28, 30, 34) – qarşı, tərəf, doğru
tapığ (MÇ 44) – qismət, pay; girov
tapla (BK s 35; IB 4) – tapınmaq, sitayiş etmək, xidmət etmək
tarduş (tardus) (KT § 13, 17, şm 13; BK c 13; T 31, 41; KÇ 14;
 MÇ 19; HT 1) – xalq adı
tarığ (IB 81) – taxıl, əkin
tarkan (O 4; KT şm 12, q; BK c 13; T 6, 34; İA 1; HT 3; Süci; Y
 30, 53) – rütbə adı
Tarkan sañun (Y 32) – şəxs adı
tarkanç (T 22) – üsyankar, qiyamçı, asi
tarkat (KT c 1; MÇ 26) – tarkanlar
tarkınç (T 22) – üsyankar, üsyancı, qiyamçı, asi
tarlağ (Y 12) – tarla
tartışmaq (III Orxon) – dartışmaq, çekişmək
taş¹ (MÇ 21) – daş
taş² (T 13; Tl 3, 10) – çöl, bayır, dışarı
taşık (T 30, 33) – çıxmaq, ayrılmaq, bayıra/xaricə çıxmaq
taş¹ (O 1; KT c 10, 11, 12, 13; şm 1, cç; BK c 15, sm 13, 14, 15,
 q; T 4; Turfan; Y 24, 48, 49) – daş, abidə daşı
taş² (KT c 12, şm 11; BK şm 14; MÇ 28; Y 45) – dışarı, bayır, xaric
taşığır (MÇ 22) – daşdırmaq, çıxartdırmaq

taşık (KT § 11, şm 8; BK § 32; MÇ 17, 22, 32) – dışarı (bayıra)
 çıxmaq, tərk etmək, tabe olmamaq
taşra (KT § 11, 26) – bayıra, bayırda, dışarıya
taşru (Y 41) – dışarı, bayır, dışarıya
tat (KT c 12; BK şm 15) – tat, yadelli, türk olmayan xalq
tatubı (KT § 4, 14, 28, şm 11; BK § 39, c 2, 7, 8; KÇ 17) – xalq adı
tatar (KÇ § 4; MÇ 13, 15, 18, 20, 28, 47) – xalq adı
tay (Y 10) – tay, tay-tuş
Tay bilgə tutuk (MÇ 11, 17) – şəxs adı
Tayğan köl (MÇ 27) – yer (göl) adı
tağun (KT c 5) – körpə, uşaq
Tay ögə (St 1) – şəxs adı
Tay sañun (St 4) – şəxs adı
tegin (KT c 13; BK § 14, cç; MÇ 2) – şahzadə, xaqanın oğlu
teñri (O 3, 10, 11, 12; KT c 1, 9; § 1, 10, 11, 12, 15, 22, 25, 29,
 şm 4, cç; BK § 1, 29, 33, 34, 35; c 13, şm 12; T 2, 3, 6, 16, 38,
 40, 53; İA 2; HT 3; III Oxon; IB 2, 21, 25, 31, 57, 66, 73, 79, 83,
 93; Y 3, 7, 10, 13, 14, 16, 32, 36, 44, 45, 47, 51, 53, 57) – tanrı,
 allah, göy, müqəddəs
teñrikən (O 5, 6, 8; III Orxon) – tanrıbənzər, tanrının kölgəsi,
 tanrının yerdəki nümayəndəsi, tanrı elçisi
teñrilik (IB 18) – tanrılıq, allahlıq, allah adamı, dindar
teyin¹ (tiyin) (O 8) – deyə, deyin
teyin² (tiyin) (BK c 12, şm 12) – dələ
tezik¹ (T 45; KÇ 16) – örək, (ümumiyyətlə): müsəlman
tezik² (Y 44) – sürətli, sürətlə
təbə (IB 8, 70) – dəvə
təbliğ (KT § 6) – hiylə, hiyləgərlik
təğ¹ (KT şm 10; BK c 13; T 8, 13; KÇ 9; Y 26) – tək, -dək,
 kimi (qoşma)
təğ² (O 9, 10, 11; KT c 3, § 5, 12, 30, 32, 33, 36, 37, 40, şm 2, 3,
 4, 5, 6, 8; BK § 1, 28, 30, cç; T 11, 14, 18, 35, 39, 46, 47; KÇ
 10, 15, 17, 23; Süci; Turfan; IB 31, 91; Y 10; 26, 28, 31, 48)
 dəymək, çatmaq, yetişmək, hücum etmək
təğdük (KT § 36) – döyüş
təgi¹ (O 2; KT c 3, 4, 6, 12, § 2, 8, 17, 21, 39; BK şm 1, 5; KÇ
 16; MÇ 15, 16, 21) – təki, kimi, qədər, -dək (qoşma)

təgi² (KT şm 5) – çatma, dəymə, çatmış
 təgir (T 26) – aşmaq, dövrə vurmaq, hərlənmək
 təgire (T 8; MÇ 2) – ətraf, dairə
 təgmə (Y 10) – dəymə, vuruş, döyüş
 təgrə (T 8; MÇ 2) – dairə, çevrə, ətraf
 təgür (T 19, 47) – çatdırmaq, yetirmək, yetişdirmək, toqquşdurmaq
 təgzin (Y 31) – dolaşmaq, dövr etmək, gəzmək
 Təkəş (İA 1) – şəxs adı
 təl (KT § 22) – gəlmək, deşmək
 təlin (KT § 22) – dəlinmək, deşilmək
 Təmir kapıq (KT c 4, § 2, 8, 17, 39; T 44, 46; KÇ 16) – yer adı (Dəmir qapı)
 tən¹ (Y 26) – tək, dənə, say
 tən² (Y 32) – taqət, qüdrət, güc
 Tənlik apa (St 1) – şəxs adı
 tər¹ (T 52) – tər
 tər² (Y 42) – dərmək, yığmaq, toplamaq
 təril (T 3, 28; IB 42) – toplamaq, toplaşmaq, yığışmaq
 tərıt (IB 77) – tərləmək
 tərkün (Y 10) – rütbə adı
 tərklə (IB 11) – tərk etmək, tələsmək
 tərtrü (IB 58) – tərs, tərsinə
 təyən (BK c 12, şm 12) – dələ, sincab
 təz (KT § 34; BK § 37, 38, 40; T 38, 43; MÇ 11, 34, 38) qaçmaq
 Təzə (KÇ 18) – yer adı
 təzgin (Y 29, 32, 53) – gəzmək, dolaşmaq, səyahət etmək
 təzkin (IB 35) – gəzmə, dolaşma, səyahət
 ti (O 3, 7, 8; KT şm 11; BK § 32, 40, 41; T 2, 5, 10, 11, 21, 23, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39; MÇ 14, 17, 22, 23, 25, 27, 28, 44; IB 3, 33, 61, 63, 72) – demək, söyləmək
 tig (Turfan) – sarı, sarımtıl
 tigin (KT şm 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 10, şm §, cş, cq, q, § 26, 27, 30, 31; BK § 31, cq; KÇ 24) – şahzadə, xaqanın oğlu
 tigrət (IB 76) – kişnəmək, səs çıxarmaq

tik (KT § 16, 25; BK c 9, 11; Y 28, 30, 48, 49) – tikmək, inşa etmək; tikə bir - tikdirmək
 tilə (T 23; IB 36) – diləmək, istəmək
 tilkü (IB 70) – tülkü
 Tinəsi oğlu (T 44, 46) – şəxs adı
 tınlə (tınla) (KT c 2; IB 90) – dinləmək, qulaq asmaq
 tir¹ (KT § 12; MÇ 5) – dərmək, toplamaq, yığmaq
 tir² (Turfan) – Merkuri (planet)
 tirig (KT § 29, şm 9, cş; MÇ 40) – diri, canlı
 tirigrü (KT § 29) – diriliyə
 tiril¹ (KT c 10, § 12; BK § 31, 34, 36, 39, c 1; MÇ 13, 36) dirilmək, dirçəlmək
 tiril² (T 33, 36; MÇ 27, 36; IB 18) – toplanmaq, yığılmaq, toplaşmaq
 tirkış (KT c 8) – karvan; arkış-tirkış – karvan, qafilə
 titir (IB 30) – dişi dəvə
 tiyin¹ (BK şm 12) – dələ
 tiyin² (O 3, 5, 6, 7, 8, 10, 11; KT § 12, 19, 20, 25, 27, 28, 39; BK § 33, 39; T 6, 17, 23, 24, 34, 39, 40) – dəyə, dəyin
 tiz (KT § 15, 18; BK şm 10; IB 33) – diz
 tizlig (KT § 2, 15, 18; BK şm 10) – dizli, dizi olan
 tığ (IB 76) – sarımtıl
 tıl (T 32, 36; MÇ 24) – dil, əsir
 tınla (IB 90) – dinləmək, qulaq asmaq
 tırnak (IB 67) – dirmaq
 titin (IB 67) – çəkilmək, dayanmaq
 to (KT c 8) – doymaq, tox olmaq
 tod (KT c 8) – doymaq, tox olmaq
 toğ (KT § 35, 37; BK şm 11; IB 39, 80; Y 26, 39, 48) – doğmaq, qalxmaq, çıxmaq (günəş)
 toğan (IB 6, 65, 66, 67, 98) – şahin (quş)
 Toğla ügüz (BK § 30; T 15) – çay adı
 Toğlıq (Y 54) – şəxs adı
 toğrak (IB 99) – qovaq ağacı
 toğsık (KT c 2; Süci) – gündoğan, doğuş, şərq
 toğu (KT şm 4; BK § 30) – gündoğan, doğuş, şərq
 Toğu balık (KT şm 4; BK § 30) – yer (şəhər) adı

toğur (MÇ 13, 29) – doğurmaq, doğmaq
toğuru (MÇ 29) – doğru, tərəf
Toğurğu (MÇ 36) – yer adı
tok (KT c 8; T 8) – tox
tokar (T 45) – xalq adı (toxarlar)
Tok böğüt (Y 10) – şəxs adı
tokı (KT şm 6; BK § 31, c 8, şm 14; MÇ 9, 18, 20, 26, 29, 42) –
toxunmaq, vurmaq, hücum etmək, döymək, tikmək
tokıt (O 9; KT c 12, 13; BK şm 5; MÇ 20, 21) – toxutdurmaq,
toqquşmaq, toqquşdurmaq, qırdırmaq
tokta (BK § 2) – toxtamaq, sakitləşmək
tokuz (O 6; KT c 2, 3, § 14, şm 4, 6; BK § 34; MÇ 3, 5, 15, 16,
22, 47; IB 77, 92; Y 10, 30, 32, 44, 47, 51, 54) – doqquz
tokuz altmış (Y 48) – əlli doqquz
tokuz əlig (Y 48) – qırx doqquz
tokuzinç (HT 2; Y 10) – doqquzuncu
tokuz on (IB 44) – doxsan
tokuz Ərsən (KT c 3) – yer adı
tokuz kırk (Y 10, 23) – otuz doqquz
tokuz oğuz (O 6; KT § 14, şm 4; BK § 1, 29, 35; T 9; KÇ 16;
MÇ 3, 5, 22) – xalq adı
tokuz otuz (MÇ 16; St 1) – iyirmi doqquz
tokuz tatar (BK § 34; MÇ 13, 15; Y 17) – xalq adı
tokuz yegirmi (BK c 9; Y 45) – on doqquz
tolqat (BK § 13) – dolamaq, hərlətmək, fırlamaq
ton¹ (III Orxon; Y 41, 56) – don, paltar, geyim
ton² (IB 88) – donmaq
tonlıq (KT § 29) – donlu, paltarlı, geyimli
tonsız (KT § 26) – donsuz, paltarsız, çılpaq, geyimsiz
Tonyukuk (T 1, 5, 6, 15, 17, 31, 34, 47, 59, 61; KÇ 1, 2) – şəxs
adı
Tonyukuk boyla bağa tarkan (BK c 14) – şəxs adı
Toña tigin (KT § 31) – şəxs adı
Toñra (toñra səm) (KT şm 7; BK § 31; T 9) – qəbilə və şəxs adı
toñuz (IB 10, 11) – donuz
top (IB 77) – bağlamaq
topla (T 13) – toplamaq

Torğul (İA 1) – şəxs adı
torıq (KT § 33) – kəhər (at)
tocık (KT c 8) – toxluq, tox olmaq
Toyğun ciltəbər (KT şm 1) – şəxs adı
Toñukuk (T 1, 5, 6, 15, 17, 31, 34, 37, 47, 58, 59, 61) – şəxs adı
toz (IB 20, 95) – toz
tög (IB 17) – bağlamaq
tögünlük (T 54) – damğalı
tök (T 52) – tökmək, tökülmək, axmaq
Tök Böğü (Y 10) – şəxs adı
tölis (töliş) (KT § 13; BK c 13; MÇ 1, 19) – xalq adı
Töliş bilgə (Y 48) – şəxs adı
töpə (KT § 11) – töpə, baş
Tör apa (Y 11) – şəxs adı
tört (O 1; KT § 1, 29; BK § 2, 30, 38, c 8, şm 9, cq; KÇ 11; MÇ
19; Y 10, 20, 29, 31, 46, 50) – dörd
törtinç (KT şm 6; BK § 31; MÇ 15) – dördüncü
tört yegirmi (MÇ 19) – on dörd
törü¹ (KT § 1, 3, 8, 13, 16, 22, 30, 31; BK § 2, 36; III Orxon; Y
10) – qanun, qayda-qanun, adət-ənənə
törü² (töro) (KT şm 10; BK şm 9, 10; Y 3) – törəmək, doğrulmaq
törün (BK şm 9, 10) – toy, düyün, qonaqlıq
tözlük (Turfan) – köklü, əsaslı
tu (T 23) – tutmaq, doldurmaq, tıxamaq, qarşısını kəsmək
Tuçayan (Tl 2) – şəxs adı
tudun (İA 1) – rütbə adı
Tudun ciksi (İA 1) – şəxs adı
Tudun yamtar (BK § 40) – şəxs adı
tuğ¹ (MÇ 8, 17, 33, 42, 45, 46) – bayraq
tuğ² (T 26) – tuğ, qar yığını
tuğlıq (MÇ 8, 46) – bayraqlı
tuli (Tl 1, 3) – dul, ərşiz qadın
tuman (IB 20) – duman
tur (KT c 9; MÇ 30; IB 20, 24, 25, 38, 42, 56, 57, 79, 87, 96; Y
48) – durmaq, yaşamaq, qalxmaq
turğut (IB 31) – durğuzmaq, qaldırmaq

turuğ¹ (KT § 39, T 5, 6, 24; MÇ 14; IB 23, 24) -- dayanacaq, məskən, yer
 turuk² (turuğ) (KT § 39; T 5, 6, 24; MÇ 14; IB 23, 24) – arıq, zəif
 turuyaya (turunyaya) (IB 94) – durna (quş)
 tusum (Y 44) – xeyir, fayda
 tuş (MÇ 25) – tuş, qarşı
 tut (KT c 4, 10, § 1, 3, 7, 11, 19, 32, 38, §m 3; BK c 9; T 13, 41; KÇ 6, 12; MÇ 13, 14, 16, 24, 42; Turfan; IB 5, 24, 97; Y 32, 45)
 – tutmaq, qəbul etmək, təşkil etmək, yaratmaq
 tutsık (KT c 4, 10; BK c 8) – vəsiyyəət
 tutız (KT § 38) – tutdurmaq, yaxalamaq
 tutuğ (IB 43; Y 32) – girov, girova qoyulmuş
 tutuk (KT § 31, 32; MÇ 23, 26, 35; Süci, Y 16, 24, 25, 48) – rütbə adı
 tutun (T 25) – tutum, boy; ıǵaç tutunu – ağac boyda, ağac uzunluğunda
 tuy (T 38; MÇ 10; IB 95) – duymaq, anlamaq, eşitmək
 tuyuqluğ (IB 7) – nallı, dırnaqlı
 tüg ((IB 76) – düyünləmək, düymək, bağlamaq
 tügül (KT c 6) – deyil
 tügünük (IB 27) – baca, duxarı
 tük (MÇ 38) – pozmaq, dağıtmaq, tükətmək
 tükə (IB 4) – tükənmək, qurtarmaq
 tükəl (IB 21, 41, 63) – tam, bütöv
 tükət (KT c 1; BK §m 1; T 52) – tükətmək, qurtarmaq, bitirmək, son qoymaq
 tükəti (KT c 1; Y 11) – tamam, tükənənədək, tükənənə qədər
 tümən (KT § 31; BK c 1, 8, §m 12; T 36; KÇ 10; MÇ 21, 46, 48, 49) – on min, on minlik qoşun hissəsi
 tün (KT c 2, § 27; BK cş; T 12, 22, 26, 35, 42, 51; MÇ 13; IB 36) – gecə
 tün ortası (KT c 6; BK §m 11; IB 36) – gecə yarısı, cənub
 Tün yazı (KT c 6) – yer adı (Tün çölü)
 Tüngər tağ (BK c 7, 8) – yer adı
 tünli-künli (BK cş) – gecəli-gündüzlü, gecə-gündüz
 tünür (Y 11) – qohum-əqrəbə

tüpüt (KT c 3, §m 12; Y 29) – ölkə və xalq adı
 Türgi yargun (KT § 34) – yer adı
 türgis (türgiş) (KT § 18, 36, 37, 38, 40, §m 13; BK § 27, §m 9; T 21, 28, 29, 30, 40; HT 3, 5; Y 38) – xalq adı
 türk (O 2, 3; KT c 1, 3, 7, 8, 10, 11, § 1, 3, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 16, 18, 21, 22, 25, 27, 34, §m 6, cş; BK § 1, 2, 30, 33, 36, 38, c 10, 13, 15, §m 12, 13; T 1, 2, 3, 9, 11, 17, 18, 20, 22, 46, 54, 58, 60, 62; KÇ 4, 6; MÇ 4, 8, 10, 32, 47; Y 32, 57) – türk (xalq və ölkə adı)
 türlü (Turfan) – dürlü, müxtəlif, cürbəcür
 türüt (IB 85) – dürtmək
 tüş¹ (IB 4) – mənzərə, görünüş
 tüş² (tüş) (KT §m 4; T 16, 30; MÇ 19, 26, 29, 31, 37, 40, 41, 43)
 düşmək, yıxılmaq, yerləşmək
 tüşür (tüşür) (T 27) – düşürmək, endirmək
 tüş (IB 70, 99) – düşmək, enmək
 tüşnək (IB 94) – dost, yoldaş
 tüşür (Y 38, 57) – düşürmək, endirmək
 tüz (KT § 3) – düz, doğru, sədaqətli
 Tüz bay küç bars (Y 17) – şəxs adı
 tüzəl (KT c 5; BK §m 3) – düzəltmək, tənzim etmək, qaydaya salmaq
 Tüzmiş (tüzmiş) (St 1) – şəxs adı
 tüzsiz (KT § 6) – düz olmayan, ayri; sədaqətsiz

U

u¹ (KT § 35; BK § 27; T 27) – yuxu, rəya
 u² (KT § 10, 37; T 11; Turfan; IB 24, 38, 42, 56, 58, 69, 95, 100, 101; İA 1; Y 46) – bacarmaq
 uç¹ (T 40; Turfan) – uc, qanad, cinah
 uç² (KT § 16, 24, 30, §m 1, cş; BK c 10, q; MÇ 12; IB 20, 95; Y 28) – uçmaq, ölmək; uça bar – ölmək
 uçruqlu (IB 55) – uclu, zirvəli
 uçuk (T 8) – quş, ov quşu; qartal
 uçuz (T 13) – ucuz, asan

ud (KT § 22; T 55; MÇ 14, 15, 16, 18, 30; IB 38, 39, Tl 8) -
 təqib etmək, qovmaq, qoşulmaq, izləmək
 udaçı (Y 28) - qüdrətli
 Udar sənjün (KT § 12) - şəxs adı
 udi (KT § 27; T 12, 22, 51; IB 31) - yatmaq, uyumaq,
 yuxulamaq
 udısık (T 22) - yuxu, uyuma, yatma
 udiş¹ (KT § 36, şm 2; T 15) - izləmək, bir-birinin arxasınca
 getmək
 udiş² (Y 32) - uduş, qələbə, qalib
 udişru (KT § 36, şm 2) - döyüşdə, döyüş zamanı, təqib edərək
 udız (T 5, 15; KÇ 13) - ardınca aparmaq, idarə etmək
 udlık (KT § 36) - omba, bud
 udu (T 55) - ardınca, izləyərək, onun kimi
 uduğ (T 55) - ardınca, izləyərək, onun kimi
 Udun (Tl 1) - şəxs adı
 udur cikşi (Y 25) - şəxs adı
 uğrunta (Y 10) - uğrunda
 uğur (III Orxon) - uğur, dövlət
 uğus (KT c 1, 6, şm 7; BK § 31) - tayfa, qəbilə
 uk (BK § 28) - anlamaq, başa düşmək, tabe olmaq
 ula (IB 73; Tl 3, 4, 9) - bağlamaq, qoşmaq, qoşulmaq, ardınca
 getmək
 ulayu (KT c 1, şm 9, 11; BK c 13, 14; KÇ 24; Tl 4) - izləyən,
 ardıcıl, qoşulan, başqa
 ulğa (Y 7, 29, 47) - böyümək, yaşa dolmaq
 ulğart (T 53) - böyütmək, çoxaltmaq, yüksəltmək
 ulıs (KT şm 12) - ulus, el, oba
 uluğ (KT § 28, 40; BK § 34, c 9, şm 9, 10; T 5, 56; KÇ 3; Süci;
 III Orxon; IB 14, 77; Y 38) - ulu, böyük, iri
 Uluğ irkin (KT § 34) - şəxs adı
 Ulun şad (Y 14) - şəxs adı
 ulus (KT şm 12) - ulus, el, oba
 Umar (Tl 5) - şəxs adı
 umay (KT § 31; T 38) - ilahə, tanrı, allah
 Umay bəg (Y 28) - şəxs adı
 una (T 35; IB 57) - razı olmaq, razılaşmaq

Unaçan çor (St 2) - şəxs adı
 unç (T 24) - əmin, inam, əminlik
 unit (St 3) - unutmaq
 ur (KT c 10, 11, § 33, 36; BK şm 14; T 34; KÇ 21; IB 43, 50,
 53, 59, St 3) - vurmaq, həkk etmək, yazmaq
 Urğu (BK § 30) - yer adı
 urı (KT § 7, 24; MÇ 42; Süci; IB 59; Y 47, 48) - kişi cinsindən
 olan övlad, oğul; urı oğul - oğul (müq: et: kiz oğul - qız)
 Uri bəg (Y 26) - şəxs adı
 urılan (IB 9) - oğlan doğmaq, oğlu olmaq; nəsil vermək
 urmızı (Turfan) - Yupiter (planet)
 urtur (KT c 10) - vurdurmaq, nəqş etdirmək, həkk etdirmək
 urug (KT § 10) - qəbilə, boy, nəsil, soy
 uruğsırat (KT § 10) - nəslə kəsmək, məhv etmək
 uruğ (Y 32) - bayraq
 Unuğu (St 1, Y 10) - şəxs adı
 uruğbası (Y 32) - bayraqdar, bayraq daşıyan
 Uruğu canun (St 1) - şəxs adı
 us (Tl 3) - quyruq, at quyruğu
 usıç (IB 43) - təhlükəli
 Usın buntatu (T 9) - yer adı
 uruş (O 10) - vuruş, döyüş, savaşı, vuruşma
 ut (Turfan; IB 44; Y 28) - udmaq, qalib gəlmək, qazanmaq
 utru (MÇ 27; IB 2, 23, 65) - qarşı, doğru, tərəf
 utuz (IB 44) - uduzmaq, itirmək
 uy (Y 10) - nüfuzlu olmaq
 uya (Y 16; Tl 2) - qardaş, qohum
 uyal (Tl 2) - tayfa, qəbilə
 uyar (Y 10, 42) - qüdrət, nüfuz, hörmət
 uyarlığ (IA 1) - qüdrətli, nüfuzlu
 uyğur (BK § 37; MÇ 3; Süci; III Orxon; Y 7) - xalq adı
 uz¹ (BK cş) - usta, sənətkar
 uz² (BK cş) - şəkil, rəsm
 Uz bilgə çansı (Y 31) - şəxs adı
 uzun (T 52; IB 72) - uzun
 uzuntunluğ (IB 33, 62) - uzundonlu, rahib

Ü

ü (KT c 6, 10) – bölmək; yığmaq, birləşdirmək
 üç (KT § 4; BK § 32, 41, c 8; T 14, 20, 33; KÇ 15; MÇ 7, 8, 11, 28, 40, 45, 46; Süci; Y 11, 28, 31, 32, 47) – üç.
 Üç birkü (MÇ 7, 18) – yer adı
 üçəgü (T 12, 21) – üçlükdə, üç-üç
 üç əlig (Y 22) – qırx üç
 Üçin külig tirig (Y 3) – şəxs adı
 üç karluk (MÇ 11) – xalq adı
 üç kurikan (KT § 4) – xalq adı
 üç oğus (BK s 32) – xalq adı
 üç otuz (T 19; MÇ 45) – iyirmi üç
 üç tuğlığ bodun (MÇ 8) – üç bayraqlı xalq
 üçün (üçin) (O 10; KT c 9, § 3, 6, 12, 15, 19, 23, 24, 27, 29, §m 4, q; BK § 1, 28, 30, 32, 33, 34, c 6, 9, §m 9, 10; T 3, 6, 40, 47, 48, 49, 55, 61; KÇ 7, 12, 25, 27; MÇ 17; İA 1; Y 10, 11, 13, 15, 17, 20, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 53, 57) – üçün
 üçünç (KT § 30, §m 6; BK § 30; IB 9, 21) – üçüncü
 üçürkü (IB 77) – kilim, xalça
 ük (BK c 8; Y 17) – varlanmaq
 ükül (T 32) – çoxalmaq, artmaq
 üküs (üküş) (O 7; KT c 6, 7; T 7, 30, 40; MÇ 16) – çox
 üküş (üküş) (KT c 10, § 16, 29; BK § 31; IB 54; Y 3, 29) – çox
 ügə (ögə) (Süci) – ağıllı, müdrik, təcrübəli
 ügüz (KT § 17, 37, 39; BK § 27; T 16, 18, 19, 35, 37, 44; MÇ 3, 8, 25) – çay
 ülə (KT c 6, 7, 10) – bölmək, hissələrə ayırmaq, parçalamaq
 ülkən (Y 24) – böyük, yüksək
 ülüg (KT § 29; T 4; IB 61, 102) – pay, hissə, bölük, qismət
 ün (Y 25) – səs, ün
 üntür (T 35) – açılmaq, sökülmək; tan üntür – dan yeri sökülmək
 ürk (MÇ 31, IB 40) – hürkmək, qaçmaq
 ürküt (IB 33) – hürkətmək

ürün (BK §m 11; MÇ 10; T 48; IB 6, 8, 30, 60, 61) – ağ, bəyaz
 üz (T 13, 14) – üzmək, qoparmaq
 üzə (O 3, 12; KT § 1, 10, 16, 17, 22, 26; BK § 2, 35, §m 10, q; T 9, 20, 25; MÇ 3; Turfan; IB 1, 6, 10, 20, 25, 31, 39, 81, 83, 93, 99) – üstə, üzərində, yuxarıda
 üzük (IB 73) – üzülmüş, yırtıq, qırıq
 Üzüt uğdı (Y 24) – şəxs adı

Y

yaba (Y 34) – isti
 Yabaş tokaş (MÇ 21) – yer adı
 Yabaş tutuk (St 4) – şəxs adı
 yabğa (O 4; KT § 14; BK § 28; MÇ 12, 19) – rütbə adı
 yabız (O 7; KT § 26; BK § 32; IB 17, 37, 68, 69; St 4; Y 55) – pis, yava
 yablak – (KT c 7, § 5, 23, 24, 26, 39, §m 7, 11; BK § 30; MÇ 11, 17; IB 11, 13, 14, 24, 34, 38, 50, 55, 56, 59, 65, 70, 77, 95, 101) – pis, yava
 yabrıt (BK § 31) – meydan oxumaq, zəfər yürüşü etmək
 yadağ (BK § 32, c1; KT § 28, 32; T 1, 25; MÇ 33) – piyada
 yadrat (IB 77) – yerə salmaq, əldən buraxmaq
 yağ (IB 81) – yağmaq, yağış yağmaq
 yağak (IB 86) – kök, yarpaq
 yağaklığ (IB 99) – köklü, yarpaqlı
 yağı¹ (O 5, 6, 10; KT § 2, 9, 10, 12, 14, 15, 34, 39; §m 1, 2, 4, 8; BK § 26, 29, 30; T 8, 19, 20, 53; KÇ 23; MÇ 30; Y 19, 25, 26, 27, 32, 35, 45) – yağı, düşmən
 yağı² (KÇ 5, 18; MÇ 18, 19, 30; Y 28, 49) – yağı olmaq, düşmən olmaq
 yağıcı (T 50) – bələdçi, sərkərdə, qoşunu yürüşə aparan şəxs
 yağıt (MÇ 22, 28) – yağı olmaq, düşmən olmaq
 yağıl (T 5) – yığılmaq, yığışmaq, toplanmaq
 yağıla (Y 15) – vuruşmaq, hücum etmək, düşməyə qarşı gətmək
 yağsız (KT § 30) – yağsız, düşmənsiz
 yağız (KT § 1) – qonur, tünd boz

Yağlakar kan (Süci) – şəxs adı
yağlıq (IB 18) – yağlı
yağmış (T 5) – qoşulan, yaxınlaşan, köməkçi
Yağmış tutuk (St 1) – şəxs adı
yağrı (IB 24) – zəhərlənmək
yağru (KT c 5, 7) – yaxın, yaxına
yağuk (KT c 7) – yaxın
yağut (KT c 5; BK şm 4) – yaxınlaşdırmaq, cəlb etmək
yak (MÇ 8) – yaxın (?)
yaka (MÇ 20, 26) – ibadət, ibadət mərasimi, ibadət yeri
yakala (MÇ 20, 26) – ibadət etmək, tapınmaq, hüdud müəyyən-
ləşdirmək
yalabaç (BK ş 39; IB 16; Y 29, 30) – elçi, səfir
yalbar (IB 30, 83) – yalvarmaq
yalğa (IB 88) – yalamaq
yalım (IB 59, 75) – yalın, yalçın, sərt
Yalıq (KT ş 28, 29) – şəxs adı
yalma (KT ş 33) – hərbi geyim, zirh
Yalsaka bəg (HT 6) – şəxs adı
yamğılıq (O 4) – hamısı, cəmi, bütün
Yamtar (KT ş 33; BK ş 40) – şəxs adı
yan¹ (T 26; MÇ 1) – yan, böyür
yan² (T 28, 29, 37; MÇ 6) – qayıtmaq, geri dönmək
yana (KT ş 10 21, 28, 38, 40; T 2, 23; KÇ 19, 20; MÇ 5, 7, 17,
19, 31, 34, 40, 42, 45) – ycnə, yenidən, təkrar
yancı (Y 47) – sərkərdə
yandar (yandır) (KT ş 11) – yandırmaq, odlamaq
yandur (T 45) – qaytarmaq, geri döndərmək
yantık (T 26) – döş, yamac, dağın ətəyi
yantur (KT şm 11; T 45) – qaytarmaq, göndərmək
yañak (BK c 12) – yanaq
yañı (MÇ 9, 13, 15, 17, 18, 22, 40, 41, 43) – yeni, təzə
yañıl (O 11; KT c 6, 10, ş 19, 20, 23; BK ş 35; T 26; MÇ 44; III
Orxon; St 3) – yanımaq, səhv etmək, yolunu azmaq, əleyhinə
çıxmaq
yañra (IB 34) – səslənmək, səs çıxarmaq

yañus (Y 16) – yalnız
yap (IB 41) – yapmaq, etmək, düzəltmək
yapıt (MÇ 44) – düzəltmək, yaratmaq
yar¹ (IB 59) – yarmaq
yar² (IB 45) – uğurlu olmaq, işi gətirmək
Yar ügüz (MÇ 8) – çay adı
yara (T 23; MÇ 22; IB 8, 9, 46, 61; Y 39) – yaramaq, yaratmaq
yarak (KT ş 33) – yaraq, silah, tədarük
yaraklıq (KT ş 23, 32; T 54) – yaraqlı, silahlı
yarat (KT ş 10, 13, 20, şm 13; BK ş 1, c 13, şm 9, 14; III Orxon;
St 3) – yaratmaq, təşkil etmək, düzəltmək
yaratıt (MÇ 8) – yaratdırmaq, düzəltməmək
yaratur (KT c 12; MÇ 20, 21, 22) – yaratdırmaq, düzəltməmək,
inşa etdirmək
yarğan (KT q; Süci) – rütbə adı
Yarğun (IB 96) – yer adı
yarık (yaruk) (St 1) – işıq, parıltı
yarıl (IB 10) – yarımaq
yarın (IB 1, 2, 34) – səhər, səhər erkən
yarınça (IB 59) – silah, misraq
Yarıs yazı (T 33, 36; MÇ 45) – yer adı
Yarış yazı (MÇ 31) – yer adı
yarlık (Turfan; St 1) – ömr, fərman, göstəriş
yarlıka (O 6; KT c 9, ş 15, 29; BK ş 33, şm 9, 10; T 16, 40, 53;
HT 3; Turfan; Y 32) – fərman vermək, buyurmaq
yartağ (MÇ 42) – parlaq, uğurlu
yartımlıq (St 4) – yardımçı, köməkçi
yaru (IB 32, 39) – işıldamaq, parlammaq, işıqlanmaq
yaruk (MÇ 13; IB 39) – işıq, şöfəq, gün
Yaruk tigin (Y 15) – şəxs adı
yas (T 51) – yaş
yasa (KT şm 10; KÇ 3) – yaşamaq, tənzim etmək
yası (MÇ 21) – yastı, düz, hamar
yasıç (IB 59) – mizraq, qamçı, şallaq
yas¹ (KT şm 11) – yaş, göz yaşı

yas² (KT § 30, 31, 32, 35, şm 1; BK § 24, 25, 26, 28, 29, 31, 34, 38, c 2; KÇ 18; MÇ 4; Y 3, 6, 10, 11, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 32, 37, 41, 44, 45, 47, 49, 54) – yaş, adamın yaşı
 yas³ (IB 26, 82; Y 28, 41) – gənc, cavan, təzə, yaşıl
 yaşa (KT şm 2; Y 36) – yaşamaq
 Yaş ak baş (Y 2) – şəxs adı
 yaşıl (IB 78; Turfan) – yaşıl
 Yaşıl ügüz (KT § 17) – çay adı
 yay¹ (BK § 39, q; MÇ 20) – yay (fəsil)
 yay² (O 1, 9; KT § 23, 34; BK § 31; T 16, 39, 41) – yaymaq, dağıtmaq, səpələmək
 yayla (MÇ 20, 21, 26, 42; IB 96, 99) – yaylamaq, yayı keçirmək, yaylağa çıxmaq
 yaylağ (IB 78, 86, 96) – yaylaq
 yaz¹ (KT şm 8; BK § 31, c2) – yaz (fəsil)
 yaz² (MÇ 44) – günahkar olmaq, yanılmaq, aldanmaq, tora düşmək
 yazı (KT c 7, § 17, 33, 36; Tl 6) – yazı, çöl
 yazı kıl (MÇ 16) – cəzalandırmaq, yaymaq, dağıtmaq, pərən-pərən salmaq
 yazığ (IB 76) – sərbəst, azad
 yazın (BK § 16, 17) – səhv etmək, günah işlətmək
 yazuk (MÇ 14) – günah, suç, təqsir
 yazukla (BK § 36) – günah etmək, suçlu olmaq, qəbahət etmək
 yazukluğ (MÇ 14) – günahkar, təqsirli
 yeg (KT § 29; T 37; Y 29) – yaxşı
 yegəd (BK § 36) – yüksəltmək, yaxşılaşdırmaq
 yegən (MÇ 47; Y 48) – qardaş oğlu
 yegin (BK c 10) – yaxşılıq, ucalıq, böyüklük
 Yegin çor (KÇ 21, 26) – şəxs adı
 yegirmi (KT § 15; MÇ 18, 19, 25, 27, 32, 33, 45; HT 1) – iyirmi
 yegirminç (MÇ 25) – iyirminci
 yegrən (KÇ 15, 21) – kürən
 yel (T 26, 27) – yel; sürətlə getmək, qaçmaq, yellənmək; yelü kör – sürətlə getmək
 Yelgək (İA 1) – şəxs adı
 yelmə (T 34, 52; MÇ 18, 24) – hücum

yemliğ (Y 3) – yemlik, qurbanlıq
 yer (yir) (KT c 4, 13, § 3, 5, 19; BK 29, 35, 36, 40, şm 10, 15; T 11, 17, 24, 26, 38, 47, 56; KÇ 6, 13; MÇ 14, 23, 30, 33, 46; IB 23, 25, 31, 38, 74, 85; Y 3, 7, 10, 11, 24, 26, 28, 34, 36, 41, 45, 48, 51) – yer
 Yer bayırku (KT § 34) – yer adı
 yer-sub (BK § 35; Y 15) – vətən, ölkə
 yerçi (yirçi) (T 23, 26; St 1) – bələdçi, yerə bələd olan adam
 yeril (Y 40) – yadlaşmaq (?)
 yerlə (Y 24, 28) – yerləşdirmək, məskunlaşdırmaq
 yerüku (T 46) – yerdəki, yerdə qalan
 yet¹ (MÇ 13, 15, 17, 32) – yetmək, çatmaq, məhv olmaq
 yet² (T 25) – yedəkləmək, yedəyə almaq
 yeti (O 5; KT § 11, 13; BK c 1; T 4, 49; KÇ 16, 18; Y 11, 26, 41, 48) – yeddi
 yeti bir (BK c 1; Y 26) – yeddi min
 yeti otuz (KT § 26; T 51; Y 47) – otuz yeddi
 yeti yegirmi (KT § 11; BK § 24; T 49; Y 26) – on yeddi
 yeti yetmiş (Y 11) – altmış yeddi
 yeti yüz (KT § 13; T 4) – yeddi yüz
 yetinç (O 12; HT 5, 10) – yeddinci
 yetmiş (O 4) – yetmiş
 yetmiş (KT § 12; Y 42, 49) – yetmiş
 yetür (KT § 7) – sona çatdırmaq, məhv etmək
 yəgin (Süci) – qardaş oğlu, nəvə (?)
 Yəgin çor (KÇ 21, 26) – şəxs adı
 Yəgin silig bəg (KT § 33) – şəxs adı
 yəlmə (T 34, 52; MÇ 6, 12) – kəşfiyyatçı, qoşunun ön hissəsi, avanqard
 yəmə (KT c 10, § 3, 5, 19; BK § 13; T 16, 22, 27, 44, 50, 55, 56, 60; MÇ 22; III Orxon; Turfan; St 4) – yenə
 yi (T 8; IB 5, 26, 56, 70) – yemək
 yiçə (KT § 16; MÇ 14, 17) – yenə, təkrar
 yidinik (BK § 1) – indiki (?), sədaqətli (?)
 yig (KT c 4; III Orxon; Y 24) – yaxşı
 yigirmi (KT cş) – iyirmi
 yil (IB 24) – əmcək, məmə (?)

yinçgə (KT c 3, § 39; T 44; KÇ 16) – incə, nazik
 yinçü (KT c 3, § 39; T 44; KÇ 16) – inci
 Yinçü ügüz (KT § 39; T 44; KÇ 16) – çay adı
 yir (bax: yer)
 yir-sub (KT c 4, 8, 9, § 10, 19, 20, 22, 24, 27; HT 9; Süci)
 vətən, ölkə
 yit (O 1, 3; KT § 7, 27; MÇ 17) – yetmək, sona yetmək, məhv
 olmaq, ölmək
 Yit baş (MÇ 45) – yer adı
 yiti (KT § 30, §m 1; Süci; Turfan) – yeddi
 yiti otuz (KT §m 1; BK c 10, cş) – iyirmi yeddi
 yiti yegirmi (KT §m 1; BK c 10) – on yeddi
 yitiglig (IB 85) – yetginlik
 yitinç (KT §m 5) – yeddinci
 yız (KT § 33) – üz, sifət
 yıdı (IB 91) – iylənmək, çürümək
 yağ (O 1, 9, 10; T 43) – yığmaq, toplamaq
 yağla – (İA 2) – ağlamaq
 yıl (O 12; KT § 8, 36, §m 1, 4; BK § 30, c 9, 10; MÇ 3, 4, 9, 10, 11,
 19, 20, 41, 43; İA 1; HT 2, 7, 10; IB 21, 32, 103; Y 9, 10 45) – il
 yılan (HT 7; IB 12) – ilan
 yılık (BK § 24, 38, 39, c 3; KÇ 25; MÇ 14, 15; Süci; IB 72, 82;
 Y 10, 11, 26, 46) – ilxı
 yıllık (MÇ 21) – illik
 yılpağut (BK § 31) – rütbə adı
 yılsığ (KT § 26) – varlı, zəngin, imkanlı
 Yılan kol (MÇ 15) – çay adı
 yımşak (KT c 5, 6) – yumşaq, incə, zərif
 yıpar (BK c 11) – müşk
 yıra (O 2, 5; KT c 1, 2, 4, § 14, 28; BK §m 11; T 7, 11, 14) – sol,
 şimal
 yıradantayan (T 11) – soldan, şimaldan
 yırağaru (KT § 28, c 2; BK § 23, §m 2, 11) – sola, şimala
 yırayakı (T 17) – soldakı, şimaldakı
 yıs (T 15, 20, 28, 35, 37) – meşəli dağ, yayla, orman
 yış (O 2; KT c 3, 4, 8, § 2, 21, 23, 35, 36; BK § 7, 27; MÇ 21; IB
 25; Y 16) – meşəli dağ, yayla, orman

yıta (Y 3, 10, 11, 17, 18, 26, 27, 28, 32, 43, 44, 45, 47, 48) –
 əfsus, hayıf
 yobal (T 26) – əzab çəkmək, sürünmək, yumalanmaq
 yoğ (O 12; KT §m 7, 11, §m §; BK c 10, 11; İA 1) – dəfn, dəfn
 etmək
 Yoğa (O 4) – şəxs adı
 yoğan (yoğun) (T 14) – yoğun, qalın
 yoğaru (BK c §) – yuxarı
 yoğçı (KT § 4, §m 11; BK § 5) – yasa, dəfn mərasiminə başçılıq
 edən
 yoğla (KÇ 24, 27; Y 42) – dəfn etmək, basdırmaq
 yoğlat (T 31) – dəfn etdirmək, basdırtmaq
 Yoğra yarış (MÇ 31) – yer adı
 yoğun (yogan) (T 14) – yoğun
 yoğur (T 26) – yoğurmaq, ayaqlamaq, palçıq yoğurmaq
 yoğuru (T 26) – ayaqlayaraq, yoğuraraq, tapdalayaraq
 yok (O 1, 3; KT c 3, 4, 8, § 11, 25, 39, §m 3, 10; BK § 28, 33,
 36, 40, c 4, 9; T 3, 18, 31, 47, 55, 59, 60; KÇ 3; MÇ 10, 14, 41,
 43; St 3; Y 9, 10, 41, 48) – yox
 yokad (KT § 10) – yox olmaq, məhv olmaq, yox etmək
 yokaru (T 25) – yuxarı
 yokkıs (T 11, 21) – yox etmək, məhv etmək
 yokkiş (KT § 32, 34) – yox etmək, məhv etmək
 yokla¹ (Y 25) – yüksəlmək, ucalmaq
 yokla² (Y 32) – yox olmaq, məhv olmaq, ölmək
 yol¹ (KT §m 9; T 16, 23, 24; MÇ 35; HT 6; St 1; IB 13, 25, 46,
 52, 73) – yol
 yol² (BK § 32; MÇ 14, 29; HT 10) – yolmaq, ütmək, sökmək,
 urumaq, dağıtmaq
 yol³ (MÇ 11) – mənbə, qaynaq, üsul
 Yola (Y 12) – şəxs adı
 yolçı (Y 44) – yolçu, yoldaş
 yolu (KT § 15, §m 4; BK § 28, 30, c2) – dəfə, kərə, yol
 yoluğ¹ (BK cş) – xoşbəxt, bəxtiyar
 Yoluğ² (KT c 13, cş; BK cş), Yolluğ (KT cş) – şəxs adı (Yoluğ tigin)
 yolsız (T 35) – yolsuz
 yoluk¹ (O 3) – yoluq, yolunmuş, əzilmiş, qurban

yoluk² (Y 10) – görüşmək, baş çəkmək
 yoluka (Y 10) – qurban olmaq, qurban etmək
 yont (MÇ 48, 49; IB 7, 36; Y 3, 45) – ilxı, at
 yonşur (KT § 6) – ara vurmaq, dalaşdırmaq, qızıdırmaq
 yorç (KT § 32) – qayın, kiçik qayın
 yorı (O 5; KT c 4, 9, § 12, 35, 37, 38, 40; BK § 27, cş; T 10, 11, 23, 24, 25, 29, 35, 61; MÇ 5, 7, 9, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 27, 30, 31, 40; HT 3, 10; IB 21, 26, 32, 60, 69, 75, 81) – yürüş etmək, etmək, hərəkət etmək
 yorık (III Orxon) – gediş, hərəkət
 yoruk (yürük) (Turfan) – uğurlu, müvəffəqiyyətli
 yorit (KT c 6; T 25; MÇ 17) – yürütmək, cəlb etmək, yürüş etmək
 yosuk (yosuğ) (St 1) – yay qabı
 yotaz (yotuz) (BK § 24, 38, c 3, 4; IB 45; Y 52, 53) – arvad, zövcə
 yögörü (KT § 11, cç; BK § 2) – yuxarı
 yöktür (KÇ 2) – yüksəltmək, ucaltmaq
 yönə (Turfan) – çıxmaq, görünmək, zühur etmək
 yörü (yürü) (bax; yorı)
 yuğ (yoğ) (KT şm 7; BK § 31, c12; O 12) – dəfn, dəfn mərasimi
 yuğçı (KT § 4) – ağıcı, yağı deyən, ağlayan
 yuğla (KT § 4) – dəfn etmək, basdırmaq, ağlamaq
 yuğlat (T 31; İA 2) – dəfn etdirmək
 yuğur (T 15) – tapdalamaq, keçmək, addamaq
 yukarı (KT § 11, cç; BK § 2) – yuxarı
 yul (IB 25) – bulaq
 Yula köl (MÇ 30) – göl adı
 yultuz (Toy.) – ulduz
 yurç (Y 17) – qayın
 yurt (KT şm 9; T 19; IB 18; St 1) – yurd, oba
 yut (BK § 31) – kütləvi mal-qara qırğını, qırğın, ölüm, bəla, bədbəxtlik
 yutuz (BK § 24, 38, c 3, 4; IB 45) – arvad, həyat yoldaşı
 yük (Y 28) – yük
 yükün (T 28, 43; İA 1) – baş əymək, tabe olmaq, təslim olmaq, ibadət etmək

yüküntür (KT § 2, 15, 18; BK şm 10) – baş əydirmək, səcdə etdirmək, baş əyməyə məcbur etmək, tabe etmək
 yügörü – bax: yögörü
 yügür (KT § 24; T 52; IB 21, 23, 68) – qaçmaq, yüyürmək, axmaq, tökülmək
 yügürt (T 54) – yüyürtmək, çapdırmaq
 yürək (Y 44) – ürək
 yüri (MÇ 16; Y 29) – yürüş etmək, gəlmək, hərəkət etmək, qaçmaq, yüyürmək: yürə köl yüyürərək gəlmək
 yürün (yörün, örün) (Turfan) – ağ, açıq rəngli
 yütürük (IB 36) – yüklü, əzabkeş, əziyyətli

Z

Zxarya (SS 66) – Zəkəriyyə (şəxs adı)

İXTİSARLAR

KT – Kül tigin abidəsi
 BK – Bilgə xaqan abidəsi
 T – Tonyukuk abidəsi
 MÇ – Moyun Çor abidəsi
 KÇ – Küli çor abidəsi
 O – Ongin abidəsi
 İA – İhe-Asxet abidəsi
 HT – Hoyto Təmir abidəsi
 IB – İrk bitig abidəsi
 Süci – Süci abidəsi
 Turfan – Turfan abidəsi
 Y – Yenisey abidələri
 TL – Talas abidələri
 CC – Şəhərkərlərin ibadəti
 ş – Şərq üzü
 şm – Şimal üzü
 c – cənub üzü
 q – qərb üzü
 şmş – şimal-şərq üzü
 şm q – şimal-qərb üzü
 cş – cənub-şərq üzü
 cq – cənub-qərb üzü
 Rəqəmlər Kül tigin, Bilgə xaqan, Tonyukuk, Ongin, Moyun çor, Küli çor, İrk bitig və Şəhərkərlərin ibadəti abidələrində sətirli, İhe-Asxet, Hoyto Təmir, Yenisey və Talas abidələrində kitabənin nömrəsini göstərir.

MÜNDƏRİCAT

IV HİSSƏ

SİNTAKSİS

X fəsil

Sintaktik əlaqələr

Tabəsizlik əlaqəsi	6
Təbəlilik əlaqəsi	8
Yanaşma əlaqəsi	9
İdarə əlaqəsi	15
Fəllərlə idarə əlaqəsi	17
Adlarla idarə əlaqəsi	34
Uzlaşma əlaqəsi	36

XI fəsil

Söz birləşmələri

İsmi söz birləşmələri	44
Təyini söz birləşmələri	45
Birinci növ təyini söz birləşmələri	46
İkinci növ təyini söz birləşmələri	58
Üçüncü növ təyini söz birləşmələri	62
Mürəkkəb təyini söz birləşmələri	68
Təktərəfli təyini söz birləşmələri	77
Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi söz birləşmələri	80
Say birləşmələri	82
Zərf birləşmələri	86
Fəli söz birləşmələri	87
Tərkiblər	96
Fəli sifət tərkibləri	97
Fəli bağlama tərkibləri	105

XII fəsil

Cümlə

Cümlənin məqsəd və intonasıyaya görə növləri	121
Nəqli cümlə	122

Sual cümləsi.....	124
Əmr cümləsi	126
Nida cümləsi	127
Cümlənin quruluşca növləri	128
Sadə cümlə	128
Cümlə üzvləri	128
Mübtəda.....	129
Xəbər	134
Tamamlıq.....	139
Təyin	143
Zərflik	148
Cümlənin həmcins üzvləri	164
Cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi	169
Əlavələr.....	170
Cümlə üzvlərinin sırası	172
Grammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər	176
Xitab.....	177
Ara sözlər və ara cümlələr.....	178
Sadə cümlənin struktur-semantik tipləri.....	180
Üzvlənən sadə cümlələr	181
Təktərkibli sadə cümlələr	181
Cüttərkibli sadə cümlələr.....	184
Mürəkkəb cümlə	185
Tabesiz mürəkkəb cümlə	187
Məna əlaqələri	189
Sadalama əlaqəsi	190
Aydınlaşdırma əlaqəsi	194
Səbəb nəticə əlaqəsi.....	195
Qarşılaşdırma əlaqəsi.....	196
Bölüşdürmə əlaqəsi	197
Qovuşma əlaqəsi	198
Komponentlərin sırası	199
Bağlayıcılar	200
Ortaq ünsürlər	200
Zaman uyuşmaları	201
İntonasiya	202
Tabesiz mürəkkəb cümlənin quruluşca növləri	203

Tabeli mürəkkəb cümlə	206
Xəbər budaq cümləsi	209
Tamamlıq budaq cümləsi	211
Təyin budaq cümləsi	213
Zaman budaq cümləsi	214
Tərzi-hərəkət budaq cümləsi	215
Səbəb budaq cümləsi	217
Nəticə budaq cümləsi	218
Məqsəd budaq cümləsi	219
Dərəcə budaq cümləsi	221
Şərt budaq cümləsi	221
Qarşılaşdırma budaq cümləsi.....	224
Qoşulma budaq cümləsi	226
Xüsusi konstruksiyalı tabeli mürəkkəb cümlələr	226
Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr.....	231
Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr	232
Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	233
Vasitəsiz və vasitəli nitq	235

V HİSSƏ

MƏTNLƏR. LÜĞƏTLƏR

Ongin abidəsi	239
Kül tigin abidəsi.....	256
Bilgə xaqan abidəsi	301
Tonyukuk abidəsi	346
Fahnamə	368
Süci abidəsi.....	398
«Şehirkərlərin sitayışı» abidəsi.....	400
«Küncüt borcu» abidəsi	408
«Torpağın icarəsi» abidəsi	410
Lüğət	412
İxtisarlar	476

Əbülfəz Rəcəbli

**QƏDİM TÜRK YAZISI
ABİDƏLƏRİNİN DİLİ**

II hissə

Azərbaycan dilində

Kompüter dizaynı: Dürdanə MİRTAĞIQIZI

Yığılmağa verilmiş 30.07.2006

Çapa imzalanmış 04.09.2006

Şərti çap vərəqi 30. Sifariş №432.

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

E-mail: nurlan1959@rambler.ru

Tel: 497-16-32; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.